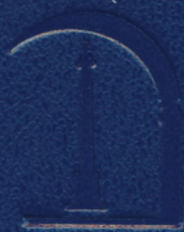

В. С. Шандра

ГЕНЕРАЛ-
ГУБЕРНАТОРСТВА
В УКРАЇНІ

№ 158.

1869 года.

КАНЦЕЛЯРИИ

НОВОРОССИЙСКОГО И БЕССАРАБСКОГО ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТО

По

1114

столу

420

дѣлен

№ 6.

ДѢЛО

О сыновьях Кн
митайских заве
семейств. Кур
командь пост
Манжисте

НОВОРОССИЙС
" БЕССАРАБСКІЙ
ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТО
ПО ДЕЖУРСТВУ

Начато

29

Кончено

На

СТАВЛЕНИЕ
Министерства
Деламъ Губернаторовъ
Судебныя
Судебныя
6 М. Августовъ.
13 Авг 1869
№ 292
Въ означеніи предложени
Вашему Присоединительному
Делу за № 245. прикоммъ обрат
Такимъ образомъ за места и перевод
препровожденъ прикоммъ сего
отъ моего Присоединительнаго
своею собственною должностію
но не принадлежащую Губернатору по т
исполненію означеннаго дела
и по означен
Вашему Присоединительному
Делу за № 245.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут історії України

В. С. Шандра

ГЕНЕРАЛ-
ГУБЕРНАТОРСТВА
В УКРАЇНІ:
XIX – початок XX ст.

КИЇВ
2005

УДК 94 (477) "19-20":353.2

ББК 63.3 (4УКР) 47-3

Ш20

Шандра В. С.

Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ - початок ХХ століття. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

ISBN 966-02-2998-4

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 11 від 18.12. 2003 р.

У монографії розглядається історія генерал-губернаторств, заснованих в українських губерніях Російської імперії – Малоросійського (1802-1856), Новоросійського та Бессарабського (1822-1874) і Київського (1832-1914). Простежується, як за однакової форми врядування з тотожними функціями, з децентралізацією й концентрацією владних повноважень генерал-губернаторів здійснювалося управління набутими територіями. З'ясовуються методи й засоби інтеграції у складі імперії історичних регіонів з геополітичними, етносоціальними та господарськими відмінностями. Розглядаються шляхи усунення локальних особливостей у законодавстві, управлінні, соціальних структурах, формах землеволодіння, темпи модернізації і, як наслідок, асиміляції та акультурації місцевого населення.

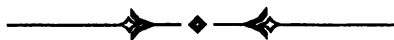
ББК 63.3 (4УКР) 47-3+63.3 (4УКР) 5-3

Дослідження та видання здійснено за фінансової підтримки
Американської ради наукових товариств
Sponsored by the American Council of Learned Societies

ISBN 966-02-2998-4

© Шандра В. С., 2005
© Інститут історії України
НАН України, 2005

Вступ

Перебування історичних територій сьогоденної України у складі Російській імперії впродовж “довгого” дев’ятого століття розглядається істориками з різних позицій: як традиційно так і через з’ясування її політичної і соціальної гетерогенності. Книга пропонує незвичний шлях – через дослідження російських владних інституцій, в обов’язки яких входило здійснення керівництва та нагляду і контролю на приєднаних землях. Чи не найважливіше місце серед них належить генерал-губернаторствам, які набули статусу вищої, надгубернської установи, що визначала, спрямовувала й конкретизувала політику центру. Погляд на історію України під таким кутом зору дає можливість побачити її специфіку в моделі Російської імперії.

Генерал-губернаторства пройшли складний шлях розвитку, поступово перетворюючись на самодостатню регіональну структуру. Намісницька посада, задумана як тимчасова, хоча і з надзвичайними повноваженнями, трансформувалась у владну інституцію – генерал-губернатори сконцентрували у своїх руках керівництво найважливішими сферами, такими як – адміністративно-політична, військова, соціальна, господарська та культурно-освітня – зберігаючи імперську цілісність Росії. Підвладні території (Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Південь і Крим) значно різнилися від російських – іншою була місцева еліта, структура станів, форми землеволодіння, норми права тощо, що значно уповільнювало поширення там загальноросійської управлінської системи. Утворення генерал-губернаторств на набутих територіях мало сприяти подоланню відцентрових тенденцій, успадкованих від попередніх державних утворень. Тобто період XIX – початку XX ст. став якісно новим етапом у формуванні й утвердженні

централізованого імперського управління на території України. Модернізація та раціоналізація управлінських структур зумовила поетапне й поступове, однак неухильне одержавлення та зрощення соціально-економічного й культурного життя етнопонаціональних спільнот імперії Романових. Взаємовідносини центру й периферії на цьому етапі інтеграційного процесу коригували генерал-губернатори. Недооцінка цієї інституції так чи інакше збіднює наші уявлення про минуле, більше того, без з'ясування її ролі принципово неможливо відтворити цілісну картину імперської соціальної політики, хоч би якого її аспекту торкався сучасний історик, зокрема й інтерпретації взаємовідносин та конкретно-історичних спільних і відмінних сторінок в історії українського, російського, польського, єврейського, татарського та інших народів.

До складу генерал-губернаторства входили історико-етнічні землі, що увиразнює його регіональне походження. Кожне становило собою політико-адміністративний та географічний простір, об'єднаний спільністю входження до складу імперії, політичними, соціально-економічними та історико-культурними традиціями. Керівництво в кожному з них здійснювалося сановником – довіреною особою імператора, якій він делегував частину своїх повноважень, тобто генерал-губернатори на приєднаних землях мали правові підстави й значну самостійність у перетворенні неросійського населення на вірнопідданих правлячої династії. Саме тому увагу в монографії зосереджено на управлінській діяльності кожного генерал-губернатора.

Виклад матеріалу подається в хронологічній послідовності – від створення 1802 р. Малоросійського генерал-губернаторства до 1914 р., коли припинила діяльність канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора, що дає змогу зрозуміти логіку подій, показати наступність і послідовність імперської політики щодо вдосконалення механізмів керівництва впродовж тривалого часу, адже кожний генерал-губернатор спирався на досягнення своїх попередників. Історія генерал-губернаторств за більш ранній період – XVII-XVIII ст. – вже висвітлена в історичній

літературі й до неї будемо звертатися для увиразнення політичної спадковості цієї владної інституції¹. Ось чому верхня хронологічна межа, залежно від з'ясування того чи іншого дослідницького завдання, змінювалася. Такий підхід дає змогу якомога повніше розкрити мету створення кожного з трьох генерал-губернаторств в українських губерніях Російської імперії, динаміку та розмах зросійщення. Для дослідження взяті генерал-губернаторства, в етнічно-територіальних межах яких переважали українці, і які нині є територією Української держави. Діяльність тимчасових генерал-губернаторств, як органів із надзвичайними повноваженнями для боротьби з радикальним рухом, а також тимчасового військового Галицько-Буковинського (1914-1917)², висвітлюються побіжно.

Насамперед у полі зору перебувають передумови запровадження генерал-губернаторського врядування в етнонаціональних регіонах, раніше неросійських державних утвореннях. Шляхом порівняння функцій та структури генерал-губернаторств – Малоросійського, Новоросійського та Бессарабського й Київського – окреслюється обсяг владних повноважень сановників, простежується розвиток цієї інституції на різних етапах у контексті загальноімперських вимог щодо історичних, геополітичних, етнічних і культурних локальних особливостей.

Посилена увага до постатей генерал-губернаторів, їхніх ідейно-політичних переконань у забезпеченні темпів інтеграційних та асиміляційних процесів дала можливість увиразнити особливість цієї структури влади як установи-посади. Кожний із сановників формував політику центрального уряду, сприяючи або її активізації власними ініціативами, або уповільнюючи в разі незгоди з нею. Серед компонентів цієї політики вирізняються законодавчі пропозиції генерал-губернаторів як одна з форм ухвалення політичних рішень для забезпечення керівництва регіонами.

* * *

Автор вважає за приємний обов'язок подякувати всім, чії поради й конструктивна критика поліпшували цю книжку, зокрема докторам історичних наук: голові Державного комітету архівів

України **Г. В. Боряку**; професору кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка **І. Н. Войцехівській**; директору Інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка **Я. Й. Грицаку**; директору Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського **Л. А. Дубровіній**, доктору права, професору Славістичного центру Університету Хоккайдо **Мацузато Кімітака**; заслуженому юристу України, завідувачу відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України **І. Б. Усенку**, заслуженому діячу науки і техніки України, професору кафедри українознавства і політології Національної гірничої академії України (м. Дніпропетровськ) **Г. К. Швидько**.

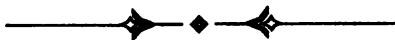
Особливу подяку висловлюю архівістам, допомогу яких постійно відчувала.

Врешті, автору пощастило, що текст монографії обговорювався у відділі історії України XIX – початку XX ст., адже зауваження та побажання колег – **О. П. Реєнта**, **В. М. Волковинського**, **Б. М. Янишина** – сприяли поліпшенню його структури та редакції. Та найвагомішою подяки заслуговує друг і опонент **І. І. Глизь**.

¹ *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.: Основи, 1996; *Щербина В. И.* Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы (1654-1775) // Чтения в историческом обществе Нестора – летописца. – 1892. – Кн. 6. – С. 123-48; *Його ж.* Два київські генерал-губернатори першої половини 18 віку – князь Д. М. Голіцин та М. І. Леонтєв // Науковий збірник за рік 1924. – Т. 19. – С. 79-87; *Ефименко А.* Два наместника // Южная Русь. – Т. 2. – С.Пб., 1905. – С. 189-190; *Герлігі П.* Одеса: Історія міста, 1794-1914. – К.: Критика, 1999; *Лысенко Л. М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII-начала XX века). – Изд. 2-е, исп. и допол. – М., 2001; Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи: В 2 т. / Под общей ред. В. В. Черкесова. – Т. 1. – С.Пб.: Изд-во С.-Петербур. у-та, 2001 та ін.

² Історія цього генерал-губернаторства висвітлена у двох розділах книги: *Бахтурина А. Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / Серия “Первая монография” под ред. Г. А. Бордюгова. – М.: “АИРО-XX”, 2000.

Частина перша

Джерельна база та історіографія

Дослідник не може поскаржитися на брак джерел до історії державних інституцій Російської імперії в Україні, радше навпаки, джерельна база – достатньо об’ємна, репрезентативна, наповнена схемами та моделями і обіймає три великі групи: діловодна документація, законодавчі акти та джерела особового походження. До найзначнішої, безперечно, належить первісний пласт діловодних документів канцелярій генерал-губернаторів, що зберігаються в сучасних архівних фондах Києва, Одеси, Полтави, Санкт-Петербурга. При цьому слід зазначити, що фонд Канцелярії малоросійського генерал-губернатора до нашого часу не дійшов. Два ж інші – новоросійського та бессарабського і київського генерал-губернатора – збереглися досить повно.

Діловодна служба канцелярії генерал-губернатора організовувалася для забезпечення управлінських функцій вищої посадової особи у краї, а тому створювані для фіксації повсякденних явищ документи – перше джерело для з’ясування місця інституції у структурі імперської регіональної влади. Генерал-губернатор отримував інформацію не лише про ключові події в “його” губерніях та Росії в цілому, а й у сусідніх державах, що давало змогу спрямовувати політичне, соціально-господарське й духовно-культурне життя краю у визначене імперією річище. Губернські установи зі свого боку узгоджували власні рішення з генерал-губернаторською канцелярією; такий порядок зносин закріплювався відповідними урядовими розпорядженнями¹. Ось чому документообіг генерал-губернаторських канцелярій можна характеризувати як масовий. Розпорядження, до яких час від часу (1852, 1854,

1858 рр. та ін.) вдався уряд ², про скорочення кількості донесень, зазвичай не поширювалися на відомство “губернські установи – генерал-губернатор – Міністерство внутрішніх справ”. Створений 1852 р. комітет при цьому міністерстві відхилив подання лише відомостей про стягнення державних податків та недоїмок, що готувалися кожних чотири місяці. Того ж року імператор вкотре звернув увагу міністрів і головних управителів на те, що будь-який новий захід чи поліцейське розпорядження набувають чинності лише після погодження з генерал-губернатором ³. Відповідно до прав наданих імператором, генерал-губернатор міг вимагати на розгляд від окружних і губернських установ будь-які документи, насамперед про події громадсько-політичного спрямування, кадрові переміщення ⁴. Масово зріс документообіг із 1876 р., коли Комітет міністрів зобов’язав генерал-губернаторів затверджувати протоколи, укладені місцевими чиновниками, і видавати розпорядження про покарання за порушення обов’язкових постанов, а також право скасовувати постанови губернаторів. Низка розпоряджень, пов’язаних із посиленням ролі генерал-губернаторів в охороні державного порядку кінця 1870-х – 1880-х років, зумовила нове збільшення документопотоку. Через канцелярію генерал-губернатора йшли будь-які звернення дворянських зібрань, земських і міських органів до імператора й уряду. Навіть коли губернатори отримали право (1900 р.) безпосередніх зносин із міністрами, копії своїх розпоряджень вони мали надсилати генерал-губернаторові. Більше того, київський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов зобов’язав їх якнайчастіше відвідувати повітові урядові та громадські установи й також звітувати копіями власних розпоряджень ⁵.

Звітна документація, що практично була формою контролю, надходила до вищих інстанцій і до генерал-губернаторської канцелярії. Значну її кількість становили не лише губернаторські річні звіти і всепідданіші донесення про перший огляд губерній та стан сплати податків і недоїмок, а й кошториси статків і видатків міст ⁶. Надходила вона і з установ окружного та губернського рівня, а згодом також із земських управ і міських дум, що надсилали копії

журналів засідань, із благодійних, церковних, наукових, громадських і промислово-кредитних та інших товариств, статуту яких схвалював генерал-губернатор. З приводу перебігу тих чи інших подій, й зокрема дотримання законності, канцелярія генерал-губернатора листувалася з місцевими установами, центральними відомствами і вищими органами влади, де можна почерпнути оцінку соціальних явищ на різних владних рівнях.

Скарги, петиції, прохання та пропозиції дають змогу з'ясувати наскільки авторитетною була сама канцелярія серед населення та як різні соціальні прошарки ставилися до російської влади. Варто зазначити, що як і інші джерела, вони вимагають критичного підходу. Адже, не зважаючи на попередження Сенату про те, що стосовно вирішення всіх питань слід звертатися лише до місцевих органів, чимало скарг отримувала і канцелярія. Автори багатьох із цих подань аби виправдати те, що скаргу подано в обхід визначеного законом порядку, зазвичай перебільшували свої бідування. Генерал-губернатори вимагали від чиновників із особливих доручень негайного розслідування вказаних зловживань, як офіційно, так і таємно, мотивуючи це тим, що невдоволення владою шкодить авторитету Російської держави серед місцевого населення. Особлива увага приділялась анонімним, "безіменним" доносам, подання яких негласно схвалювалося, особливо в канцелярії київського генерал-губернатора, не дивлячись на те, що згідно із законами, на них не слід було звертати увагу⁷. Йшлося в них і про оренду землі євреями, про порушення ними "Положення про питні збори" від 4 липня 1861 р., і про місцевих службовців польського походження, про недотримання законів при виборах міських голів тощо. 1898 р. М. І. Драгомиров на підставі анонімної скарги, зібравши інформацію про волосних писарів, видав розпорядження не призначати на цю посаду не лише осіб польського походження, а й одружених із польками⁸. Серед паперів, що надходили до канцелярії генерал-губернатора – найрізноманітніші пропозиції про благоустрій, заснування ярмарків, підприємницьких товариств, прохання про отримання російського підданства та скарги щодо недотримання законності. Перші були характерними для вря-

дування новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова, останні – для київських генерал-губернаторів. Неабиякий інтерес становлять особисті звернення, бо саме вони засвідчують ставлення влади до етносоціальних груп, представники яких ініціювали відкриття компаній, промислових підприємств, банків, бірж. У Правобережній Україні, починаючи з 1886 р., звернення про отримання землі у приватну власність стали обов'язковими ⁹.

Особливу увагу привертає аналітична інформація, що міститься в генерал-губернаторських оглядах. Склалися вони для імператора та Міністерства внутрішніх справ; київський, подільський і волинський генерал-губернатор звітував ще й Комітетові у справах західних губерній (1831-1848) та Західному комітетові (1862-1864). Огляди подавали відразу після першого ознайомлення генерал-губернатора з краєм, об'їхавши який він мав свіжим оком оцінити ситуацію. Повні ж звіти-огляди подавалися наприкінці першого триріччя перебування на посаді, хоча генерал-губернаторам доводилося складати й щорічні звіти, а також обов'язкові, якщо до міста приїздив імператор. Для оглядів прикметним був не стільки перелік здійсненого, як аналіз результатів діяльності та нові, суттєві пропозиції, що їх мав схвалити або відхилити імператор. При цьому, на противагу міністрам, які ухилялися від планування, генерал-губернатори подавали конкретні пропозиції з питань поліпшення адміністративно-територіального керівництва, прогножуючи темпи економічного освоєння підвладних їм територій протягом найближчого періоду.

Про зростаюче значення оглядів генерал-губернаторів свідчить те, що на початку 1860-х років їх почали роздруковувати, а вже з 1880-х років видавати зі службовою метою накладом 30-40 примірників, виокремлюючи деякі місця тексту аби привернути увагу чиновників центральних відомств. На противагу губернаторським звітам, генерал-губернаторські не набули постійного формуляру, хоча й спостерігається прагнення ввести рубрики про становище неправославного населення (поляків та євреїв), іммігрантів, селянське врядування, поширення штундизму, якщо

говорити про огляди київських генерал-губернаторів кінця XIX – початку XX ст. Наголошувалося насамперед на тому, що відрізняло дане генерал-губернаторство від внутрішніх губерній Росії. Малоросійський, а також новоросійський та бессарабський генерал-губернатори вказували на вірнопідданість населення, окремих станів і етносоціальних груп, найбільше при цьому зосереджуючись на соціально-економічних потребах. Крім оглядів, генерал-губернатори подавали всепідданіші доповідні записки й рапорти, в яких містилися пропозиції щодо перегляду чинного законодавства, зверталася увага на надзвичайні події, серйозні ускладнення, що вимагали негайного урядового втручання. Міністерство внутрішніх справ прагнуло вносити суттєві зміни у формуляри всепідданіших рапортів і донесень, вимагаючи відмовитися від формулювань типу “все обстоит или состоит благополучно” та рекомендувало конкретизувати місцеві події¹⁰, що сприяло збагаченню їх фактичною інформацією.

Формування бюрократичного апарату контролювалося безпосередньо генерал-губернатором, котрий усвідомлював роль чиновників у реалізації імперської політики, за яку він безпосередньо відповідав перед імператором. Саме тому регулярними стали донесення про зміни в чиновницькому корпусі: від надання посад до звільнення, присвоєння чинів, звань, нагород, встановлення відсоткових надбавок (для чиновників Київського генерал-губернаторства), а також про передачу справ чиновників до суду, затвердження на посадах предводителів дворянських зібрань, засідателів дворянських установ, голів банків. Щомісячні відомості надходили і від казенних палат, і від губернських правлінь. Найбільша увага приділялася чиновникам Міністерства внутрішніх справ і, зокрема, поліції (навіть їхні формулярні списки знаходилися в канцелярії генерал-губернатора) та Міністерства народної освіти, особливо після набуття чинності “Правил щодо переваг служби у віддалених місцевостях, а також західних губерніях та Царстві Польському”, згідно з якими генерал-губернаторам дозволялось для доукомплектування бюрократичного апарату призначати чиновників, відступаючи від загальних законів про цивільну службу¹¹. На

посади губернаторів, віце-губернаторів, директорів навчальних установ призначали осіб, рекомендованих або узгоджуваних із генерал-губернатором. Про майновий стан самих генерал-губернаторів та їхніх чиновників можна скласти уявлення на основі формулярних списків.

Оперативно-розпорядча документація репрезентує взаємини генерал-губернатора з місцевими установами; найзмістовніші в ній – циркуляри та обов’язкові постанови генерал-губернаторів, що стосувалися начальників губерній і губернських присутствій, за допомогою яких координувалася діяльність губернських властей, забезпечувався вищий місцевий нагляд, адже генерал-губернатор був першим представником монарха в краї. Циркуляри генерал-губернатора на території регіону були обов’язковими для виконання нарівні з циркулярами Міністерства внутрішніх справ. Їх тексти готувалися чиновниками таємного відділення канцелярії на основі документів, отриманих із місцевих установ та під час особистих ревізій, і надсилались для оперативного інформування та узгодження дій. Міністерські циркуляри, що інформували про події в центрі, у вищих ешелонах влади, давали можливість чиновникам відчувати, що їхня діяльність має загальноімперське значення.

Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков із метою найоперативнішого інформування налагодив друкування своєрідного відомчого видання “Циркуляра по Управленію киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора”, (в 1849-1855 рр. і для Київського навчального округу). Розпорядження, що в ньому публікувалися, необхідно було виконувати так само, як і ті, що надходили екстра-поштою¹². Крім того, в “Циркулярі” містилися важливі повідомлення з Міністерства внутрішніх справ, про службові переміщення, звільнення зі служби, смерть чиновників тощо. Щомісячне видання надсидалося друкарнею Університету св. Володимира в Києві в усі установи. Тексти готувалися в канцелярії й переглядалися безпосередньо генерал-губернатором¹³.

Посилити ефективність циркулярів “в планомерном направлении образа действий всех местных органов административного

управління” намагався також М. В. Клейгельс, який переніс до Києва петербурзькі традиції циркулярного діловодства. У “Сборнике циркулярів” вміщено найважливіші розпорядження генерал-губернатора, що залишалися чинними впродовж тривалого часу ¹⁴.

З отриманням генерал-губернатором додаткових повноважень з’являлися й інші документи, якими канцелярія керувалася, здійснюючи управлінські функції. Відповідно до положення Комітету міністрів від 13 липня 1876 р., генерал-губернатор видавав, крім циркулярів, обов’язкові постанови в разі введення стану посиленої охорони ¹⁵. До того ж уряд зобов’язав генерал-губернаторів доповнювати, змінювати або й скасовувати постанови підпорядкованих їм губернаторів, повідомляючи міністра внутрішніх справ про причини ¹⁶.

Документація зі складнішими формулярами (положення, правила, інструкції, статuti) конкретизувала напрями діяльності генерал-губернаторів. Зокрема, нею послуговувалися в разі відсутності законодавчих актів, узаконуючи соціально-економічні відносини. Частина з них укладалася чиновниками генерал-губернаторських канцелярій, інша, складена на місцях, набирала чинності після схвалення генерал-губернатором. Прикладом першої служить інструкція О. Р. Дрентельна 1881 р. для тимчасового керуючого справами охорони громадського порядку в Черкаському, Канівському, Чигиринському та Звенигородському повітах, в якій визначався обсяг повноважень для органів поліції, мирових посередників щодо порушників державного порядку ¹⁷. Прикладом другої можуть служити статuti численних товариств, що схвалювалися генерал-губернаторами.

Відсутністю в архівах фонду Канцелярії малоросійського генерал-губернатора зумовлене дослідження документів вторинного походження – діловодних описів та алфавітів справ, що майже повністю збереглися в Державному архіві Полтавської області ¹⁸. Вихідні документи, що потрапили до інших установ, архіви яких дійшли до нашого часу, дали змогу висвітлити деякі аспекти міжрегіональних зв’язків. Зокрема, листування малоросійського військового губернатора М. Г. Репніна з новоросійським і бесса-

рабським генерал-губернатором М. С. Воронцовим про переселення козаків на південь імперії осіло у фонді останнього (Державний архів Одеської області). Розпорядження М. Г. Репніна про формування козацьких бойових одиниць зберігається у фондах губернських і повітових комітетів Полтавської та Чернігівської губерній по створенню малоросійських кінних полків, їхніх штабів і ополчень (ЦДІАК України, ф. 1276, 1233, 1378). Певну інформацію містять документи фондів повітових опікунств Головної господарської контори для малоросійських козаків, зокрема Золотоніського (ф. 1247). У РДІА у фондах Власної й. і. в. канцелярії (ф. 1409) та Комітету міністрів (ф. 1263) виявлено всепідданіші рапорти чернігівського, полтавського та харківського генерал-губернаторів, що дали можливість конкретизувати їхню діяльність у 1840-1850-х рр., а у фонді Департаменту державних мастностей Міністерства фінансів (ф. 379) зберігається доповідна записка одного з них – В. В. Левашова.

Реконструювати діловодну документацію канцелярії малоросійських генерал-губернаторів допомогли також фонди істориків, які досліджували споріднені наукові проблеми – І. Ф. Павловського (ф. 267) та М. В. Стороженка (ф. 261). У них виявлено копії діловодних документів, а також родинні з Диканьського архіву В. П. Кочубея та Яготинського архіву князів Репніних, що зберігався у внука М. Г. Репніна, київського предводителя дворянства М. В. Репніна, хоча його значна частина (60 картонів) була передана Російському історичному товариству¹⁹. Діловодні документи (записки й рапорти) виявлено й у фонді Репніних (РДІА, ф. 1035), що сприяло деталізації політики уряду й генерал-губернатора щодо козацтва як окремої верстви та з'ясуванню інших аспектів врядування в Малоросії. Відсутність фонду певною мірою компенсували також численні публікації в тогочасних часописах. Доповідні записки М. Г. Репніна, зокрема “Краткую записку о малороссийских козаках” вміщено в “Чтениях в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете”²⁰. Помітний інтерес до постаті М. Г. Репніна виявляла “Киевская старина”, на сторінках якої публікувалися, зокрема,

промови князя 3 і 20 січня 1818 р. перед губернськими дворянськими зібраннями²¹. Об'ємні збірки документів із генерал-губернаторського архіву, а також із архіву Полтавського губернського правління та Яготинського архіву Репніних опублікував історик І. Ф. Павловський, зокрема про врядування О. Б. Куракіна та М. Г. Репніна²².

Частину документів інших генерал-губернаторських канцелярій також актуалізовано шляхом публікації. Йдеться, перш за все, про збірники документів, серед яких варті уваги два видання. Перше з них, двотомне, з'явилося в 1963-1964-х рр.; упорядники його продемонстрували високу культуру археографічної публікації²³, однак вона, на жаль, не закріпилася в українській археографії надалі: тут розміщено документи періоду врядування кількох генерал-губернаторів (І. І. Васильчикова, М. М. Анненкова, О. П. Безака, О. Г. Строганова, П. Є. Коцебу), які брали участь у придушенні Січневого польського повстання. Серед цих документів першорядне значення для дослідників мають доповідні записки слідчої комісії у політичних справах при київських генерал-губернаторах, рапорти чиновників із особливих доручень про настрої в губерніях та доповідні Олександрю II, листування вищих урядовців.

Другий збірник (1999 р., продовжений 2002 р.²⁴), має значно нижчий рівень археографічної культури, однак містить багатий матеріал для висвітлення особливостей формування бюрократичного апарату на півдні України, що дало змогу упоряднику в передмові до видання 1999 р. наголосити на політиці подвійних стандартів, яку здійснював російський уряд відразу після ліквідації Запорозької Січі, і на зміну якій згодом прийшло посилення уніфікації місцевого ладу. Кількома документами проілюстровано заснування М. С. Воронцовим канцелярії відповідно до завдань, якими він найбільше переймався. Заслужують на певну увагу й інші підготовлені архівістами тематичні збірники, наближені до серійних²⁵.

Важливою, а інколи й першорядною складовою джерельної бази для з'ясування найважливіших проблем імперської регіо-

нальної політики, втілювати яку й були покликані генерал-губернатори, стали нормативні акти, що містяться в “Полном собрании законов Российской империи” (ПСЗ). Вони, як історичне джерело, послужили не просто інформаційним, хоча і значним за об’ємом, банком даних. Створені як механізми для проведення цілеспрямованої політики, їхні тексти виступали, до певної міри, умовною системою координат, яка вказує, з одного боку, на те, чого прагнули досягти владні структури завдяки імперській консолідації та централізації, а з другого – засвідчували, що уряд виходив із реального становища, яке переставало його задовольняти²⁶. Законодавство досліджуваного періоду ототожнювало політичні цілі з правовими, що в цілому властиво російському державному управлінню і особливо виразно виявлялося в набутих у різний час територіях.

Для Першого та Другого видань ПСЗ прикметною була наявність кількох різновидів актів із неоднаковими інформативними рівнями щодо правового регулювання діяльності генерал-губернаторів. Практично до середини 1880-х років не існувало чіткого визначення поняття “закону”, остаточно воно утвердилося лише в 1905-1907 рр. Через нечітке розмежування виконавчої та законодавчої влади до ПСЗ потрапляли розпорядження різного виду – від нормативних до інструктивних, котрі і за формою, і за змістом мало відповідають сучасному розумінню закону. В їхніх текстах йшлося про перебіг місцевих подій, містилися міркування генерал-губернатора з цього приводу і, нарешті, рішення, яке схвалював імператор. Надзвичайно багата палітра фактичного матеріалу ПСЗ й зумовила якнайширше його залучення до виявлення особливостей розвитку українських територій у складі Російської імперії. Лише у Третньому виданні ПСЗ, тобто з 1881 р., почали вміщувати формалізовані тексти, в яких перевага надавалася узагальнюючій частині з ухваленою резолюцією, інформація ж про конкретні ситуації була відсутня, що збіднило кодифікаційну збірку.

У першій половині ХІХ ст. у ПСЗ серед законодавчих матеріалів містяться укази конкретним генерал-губернаторам, що нагадують персональні інструкції та рескрипти Катерини ІІ. Пізніше стали вже публікуватися укази Сенату, сенатські, схвалені

імператором висновки Державної ради, положення й правила Комітету міністрів та іменні укази. Більшість із них мала нормативний зміст, деякі нагадували звичайні розпорядження та інструкції циркулярного характеру й тому мають важливе значення для розуміння взаємин генерал-губернаторів і центру, дають змогу простежити зміни у правовому становищі генерал-губернаторів та виявити заходи, за допомогою яких генерал-губернатори наближали ввірені їм губернії до стандарту внутрішніх губерній. Частина законодавчих актів побачила світ завдяки безпосереднім ініціативам генерал-губернаторів. Їхні проекти готувалися в генерал-губернаторських канцеляріях й за їх допомогою врегульовувалися соціальні процеси, регламентувалася діяльність станових установ, служба чиновників. Та найбільше законодавчі акти сприяли з'ясуванню структурних змін і штатного розпису канцелярії головного правителя краю, адже нові чиновницькі посади вводилися лише після схвалення імператора. З другої половини 1830-х років законодавчі акти загальнодержавного характеру набувають складнішої форми. На зміну одноразовим розпорядженням прийшли закони, об'єднані однією посадою або установою. В “Наказе” губернаторам 1837 р., “Учреждении губернских правлений” 1845 р. кілька параграфами визначалися повноваження генерал-губернаторів щодо діяльності губернських установ. Найповніше спільні для всіх повноваження генерал-губернаторів окреслені “Общей инструкцией генерал-губернаторам” 1853 р., діяльність кожного з них конкретно й далі регламентувалася окремими указами. ПСЗ засвідчує, що генерал-губернатори поряд із загальнодержавними законами керувалися й нормативними актами, що були чинними лише в підпорядкованих їм губерніях. Кількість їх ще раз переконає в окремішньому, до певної міри, управлінні генерал-губернаторствами.

Звичайно, навіть значна кількість нормативних актів не в змозі відтворити всі напрями діяльності генерал-губернаторів. Одна справа декларування правничого акта, інша – його практичне застосування. Укази найчастіше фіксують лише результат якихось подій, і не завжди дають можливість простежити тенденції урядо-

вої політики, однак вони служать відправною точкою для з'ясування багатьох аспектів функціонування імперського механізму, що його намагалися модернізувати центральні відомства й самі генерал-губернатори. Втілення в життя законодавчих актів залежало від двірцевого оточення, його політичних інтересів і симпатій, а також неформальних сімейних або кланових зв'язків. Недаремно один із колишніх чиновників М. С. Воронцова О. І. Льовшин став довіреною особою генерал-губернатора в Санкт-Петербурзі, інформував його про настрої в урядових колах, аби обрати найвідповідніший момент для клопотання “про милості для Новоросійського краю”²⁷.

Варто зазначити, що попри свою інформаційну можливість законодавчі матеріали не можуть дати повного уявлення про досліджуване нами питання. Генерал-губернатори у своїй діяльності керувались не тільки і не стільки законами, скільки політичною доцільністю завдань, покладених на них особисто імператором. До того ж, деякі закони мали суто декларативний характер (хоча й були схвалені імператором, але ніколи не виконувались²⁸), інші ж не потрапили до ПСЗ, незважаючи на їх важливість. Це, зокрема, “Наставлення киевському военному, подольському и вольнскому генерал-губернатору” 1840 р., інвентарні правила редакції 1847 та 1848 рр. тощо. Ось чому стала очевидною потреба звернення до епістолярію та мемуарної літератури – саме вони дають змогу зрозуміти мотиви поведінки сановників, з'ясувати причини, які спонукали їх до інтенсивних заходів стосовно інтеграції країв у імперський простір. Листам (приватним і партикулярним), щоденникам, спогадам, які за жанром наближались до автобіографічних літературних творів, надавали сторінки практично всі російські “товсті” періодичні видання.

Найбільшим корпусом епістолярію можна вважати 40-томний “Архив князя Воронцова” (листування М. С. Воронцова періоду генерал-губернаторства вміщене тут, в основному, у 37, 39 та 40 томах)²⁹. Листування О. Б. Куракіна, представлене у збірнику “Восемнадцатый век”³⁰ 504 листами, 138 із яких належить до періоду перебування його на посаді малоросійського генерал-губер-

натора (35 листів у перекладі з французької І. Ф. Павловський подав у першій частині шостого випуску “Трудов” Полтавської вченої архівної комісії)³¹. “Киевская старина” вмістила партикулярне листування найвідомішого малоросійського генерал-губернатора М. Г. Рєпніна із сенатором М. П. Миклашевським³², витяги з листів Я. І. Лобанова-Ростовського та М. Г. Рєпніна³³. Листування державних діячів того часу, видане російським істориком, академіком М. Ф. Дубровіним 1883 р.³⁴, також сприяє кращому розумінню епохи Олександра I та його ставлення до генерал-губернаторського врядування.

Листи, на протипагу офіційним документам, дають змогу за службою генерал-губернаторів виразніше побачити їхній внутрішній світ, ставлення до державної політики, культуру спілкування, смаки та вподобання, риси характеру (амбітність, честолюбство). Мемуари, що їх залишили сучасники, зокрема, чиновники та службовці нижчих категорій, які служили під началом генерал-губернаторів, представлені різноманітними жанрами – записками, спогадами, автобіографіями, щоденниками, значна частина з яких свого часу була опублікована. Свідчення їхніх авторів дають змогу певною мірою зрозуміти соціальну психологію сановників, відображають стиль їхнього керівництва, компетентність та авторитет серед політичної, військової та господарської еліти.

До найповніших публікацій, в яких висвітлюється діяльність кількох генерал-губернаторів, належать “Записки” Ф. Ф. Вігеля³⁵. Вони виявились особливо вартісними для з’ясування підходів М. С. Воронцова до формування канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства. Ф. Ф. Вігель (1786-1856), виходець із зросійшених шведів, служив у міністерствах іноземних і внутрішніх справ, Міністерстві фінансів, а також віце-губернатором Бессарабії (в 1824-1826 рр.), градоначальником Керчі (в 1826-1828 рр.), з 1829 р. – директором департаменту духовних справ іноземних віросповідань. Спостережливість і критична налаштованість до свого оточення, а також численні знайомства з урядовцями дали йому змогу не лише проникнути в їхній внут-

рішній світ, а й відобразити хиби бюрократичної системи, при якій пориви до служіння високим ідеалам уживались із хабарництвом і корупцією. Ще за життя автора “Записками” зачитувались у літературних салонах, вперше вони були надруковані в “Русском вестнике” (1863-1865 рр.), а дещо згодом вийшли окремим виданням (ч. 1- 7. – М., 1864-1865 та М., 1891-1893). 1928 р. “Записки” у двох томах видав С. Штрайх, а 2000 р. побачило світ їх нове видання. Варто однак зазначити, що жодне зі згаданих видань, зокрема, й останнє, не є повним.

Критично налаштованим був також Тадеуш Бобровський (1829-1894)³⁶, правник, поміркований польський діяч, дрібномаєтний шляхтич Бердичівського повіту Київської губернії³⁷, який служив у відділенні генерал-губернаторської канцелярії з облаштування сільського побуту. Він піддав злісним оцінкам не лише Д. Г. Бібікова і О. П. Безака та чиновників, котрі служили під їхнім керівництвом, а й шляхту, що для збереження маєтків поступалася своїми переконаннями. “Записки” російського військового М. М. Муравйова (Карського, 1794-1866) пояснюють ставлення Миколи І до В. В. Левашова, О. Д. Гур’єва, Д. Г. Бібікова та М. С. Воронцова. Виявляється, що призначення, служба та звільнення сановників імператором були зумовлені їхнім відношенням до польського питання та участю у військових діях³⁸. На популярність М. С. Воронцова серед населення та в армії наголошує у спогадах чиновник із особливих доручень при його канцелярії О. М. Дондуков-Корсаков³⁹, який незабаром став київським, а згодом харківським і одеським тимчасовим генерал-губернатором. У своїй діяльності він керувався управлінськими прийомами свого авторитетного наставника. Про роль М. С. Воронцова у створенні в Одесі центру дослідження півдня йдеться у спогадах М. Н. Мурзакевича⁴⁰.

Прорахунки М. Г. Репніна при витраті коштів приказу громадської опіки і міської думи, діяльність його чиновників допомагає з’ясувати записка І. І. Сердюкова⁴¹ (1803-1886) – чиновника канцелярії (пізніше – мирового посередника, котрий писав художні твори та спогади, що потім видала його донька А. І. Долецька). Діяль-

ність перших малоросійських генерал-губернаторів відображено в яскравих спогадах їхнього сучасника, чиновника повітового суду М. І. Лазаревського (1788-1857), що були опубліковані у книжці “Pro domo sua” та в “Українському археографічному збірнику”⁴². Спогади Ф. О. Рейнгардта, мешканця Харкова, дають уявлення про ставлення харків’ян до кожного з генерал-губернаторів 1840-1850-х рр.⁴³.

Більшість мемуарів присвячена тим генерал-губернаторам, які залишили помітний слід у реформуванні регіонів. Однією з найяскравіших постатей з поміж них був Д. Г. Бібіков, спогади про якого, на відміну від інших, небагаті на позитивні характеристики, навіть тоді, коли їх авторами були чиновники, які служили під його началом. Е. І. Стогов, правитель канцелярії, звертав увагу на недостатню освіченість генерал-губернатора, чим пояснював ту обставину, що в нього на службі було 13 чиновників із особливих доручень (замість 4-х штатних), які забезпечували цього високого сановника ідеями щодо наступального зросійщення краю. Своєю заслугою Е. І. Стогов вважав переведення судочинства з Литовського статуту на російський звід законів⁴⁴. П. Д. Селецький (1821-1879) опублікував “Записки” про службу в таємному відділенні канцелярії. Молодого, ще наївного чиновника, вражало, що реальна влада належала правителю канцелярії М. Е. Писареву, який відстежував справи, що могли принести вигоду, зокрема, про призначення на поліцейські посади, переслідування польських поміщиків. Неприйняття хабарництва, надзвичайно поширеного в ті часи, зумовило відмову випускника Харківського університету від служби в цьому відділенні та організації для нього невеликої “канцелярії” з перекладу іншомовних текстів для генерал-губернатора⁴⁵. Період врядування Д. Г. Бібікова описували й інші сучасники. В їхніх спогадах відображено ставлення інтелігенції до політики зросійщення регіонів. Варто зазначити, що тут немає й натяку на сумніви щодо її доцільності, засуджуються лише примусові, силові методи, до яких постійно вдавався Д. Г. Бібіков.

Л. М. де Рібасом до 100-річчя Одеси було видано збірник, до якого ввійшли спогади переважно жителів міста, відомих його

діячів. Автори, доповнюючи спогади дослідженнями з посиланнями на джерела, найбільше уваги приділили, звичайно, постаті М. С. Воронцова, за врядування якого Одеса стала не лише центром генерал-губернаторства, а й одним із найбільших міст Росії⁴⁶. Інший сучасник, начальник митниці В. К. Крижановський, засвідчує роль генерал-губернатора у заснуванні Бердянського порту⁴⁷.

Щоденникові записи військового міністра Д. П. Мілютіна⁴⁸, міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва⁴⁹, державного секретаря О. О. Половцова⁵⁰, підготовлені П. А. Зайончковським, та спогади міністра фінансів С. Ю. Вітте⁵¹, в яких йдеться про природний розум, виховання, освіту, ділові якості генерал-губернаторів, засвідчують неоднозначне ставлення до них, особливо західних, міністерського корпусу. Щоденник П. О. Валуєва та О. О. Половцова дає змогу з'ясувати ставлення до цих сановників і з боку імператора та імператриці, бо саме їхня думка була вирішальною при призначенні на посади й пояснює їхні значні повноваження при впровадженні імперської політики. Професор криміналістики О. Ф. Кістяківський, сучасник кількох київських генерал-губернаторів, не раз з'ясовував авторитет влади серед київської інтелігенції, аналізував особисті риси генерал-губернаторів та їхній вплив на характер виконання державних завдань, розмірковував над моральністю влади, а сучасних йому генерал-губернаторів порівнював із М. Г. Рєпніним, який, на його думку, був наділений “державною мудрістю”⁵².

Отже, дослідження базується на джерелах, підмурівок яких – діловодний масив, сформований у процесі діяльності генерал-губернаторських канцелярій. Отримана у процесі роботи з архівами інформація стала основою для визначення напрямів, форм і принципів діяльності генерал-губернаторів. З джерелознавчого боку важливо зазначити, що кожний із видів документів містив необхідний обсяг ключової для управління краями інформації, а тому їм притаманна висока ступінь адекватного відображення подій, фактів і явищ. Огляди, звіти генерал-губернаторів, їхні рапорти та донесення були покликані не лише інформувати центр про становище на місцях, а й спонукати вищі структури до певних дій,

зокрема, на законодавчому рівні. Повної поінформованості щодо становища на місцях досягалося завдяки добре налагодженій системі звітів та донесень губернських і надгубернського рівня установ. Їх тематичне наповнення здійснювалося при жорсткому контролі за діловодством з боку виконавчої структури генерал-губернаторів – канцелярій. Координація дій місцевих властей щодо виконання урядових завдань здійснювалася шляхом розпоряджень, види яких змінювалися залежно від політичних потреб того чи іншого історичного моменту. Потреба в інформації для прийняття управлінських рішень зумовлювала масовість документопотоків, їхню систематичність. Отримані відомості достовірно відображали ті процеси, що відбувалися на ввірених управлінню генерал-губернатора територіях.

Законодавчі акти органічно доповнюють діловодні комплекси, але через нечітке внормування правових підстав генерал-губернаторської влади не можуть виступати самодостатніми інформаційними об'єктами. Недостатня кількість у документах діловодного походження та в законодавчих актах таких важливих свідчень, як ставлення різних верств населення до влади, її авторитетність та моральність, а також про світоглядні переконання генерал-губернаторів, компенсувалися використанням епістолярію та мемуаристики. В цілому комплекс джерел репрезентативний і дає змогу реконструювати функціонування інституції генерал-губернаторств на території України та канцелярії, як надгубернської державної установи, а також простежити різнопланову діяльність генерал-губернаторів упродовж XIX та початку XX ст., виокремити особливості інтегрування українських регіонів у складі Російської імперії.

* * *

В українській історіографії вивченню державних інституцій XIX ст. особливої уваги не приділялося, хоча певні напрацювання в цьому напрямі є, зокрема, щодо висвітлення діяльності генерал-губернаторів. Однак історики, які зверталися до цієї теми, майже не пов'язували з ними гетерогенність українських історичних зе-

мель – Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя й Півдня – у складі Росії і не поєднували цю форму управління з розбудовою імперії, спрямованою на закріплення територіальних надбань. Найчастіше приєднання сформованих історико-географічних територій до імперського простору Росії розглядалося як одно-моментна легітимна акція, що не потребувала спеціального дослідження.

На противагу українським історикам, які недооцінювали державницький напрям і мало зверталися до історії державних установ ХІХ – початку ХХ ст., російська історіографія проблеми починається з біографій генерал-губернаторів. Першим до біографії як жанру історичного портрету генерал-губернатора вдався особистий секретар М. С. Воронцова, М. П. Щербінін (1807-1881)⁵³. Біографія М. С. Воронцова стала своєрідним некрологом сановнику, написаним у панегіричному, емоційно піднесеному тоні, що панував на середину ХІХ ст. в офіційних життєписах (“вложив у ножны прославленный свой меч” і т. п.). На противагу М. П. Щербініну професор історії Київського університету В. Я. Шульгін пов’язав діяльність київських генерал-губернаторів Д. Г. Бібікова і І. І. Васильчикова⁵⁴ з особливим становищем Правобережної України, а заходи, до яких вони вдавалися, вважав репресивно-попереджувальними, підпорядкованими політичній меті – деполонізації краю.

Дослідження полтавського історика І. Ф. Павловського про діяльність малоросійських генерал-губернаторів хоча й переобтяжені взятими безпосередньо з архіву цитатами, частковою або ж повною публікацією документів, мають значну фактологічну цінність, адже архівні матеріали, якими послуговувався вчений у роки Другої світової війни загинули. У передмові до окремої збірки документів, що стосуються М. Г. Рєпніна, коротко викладено його біографію, а також висловлено сумнів причетності генерал-губернатора до сепаратизму, в якому його підозрював Микола І. Хоча думку про сепаратистські настрої М. Г. Рєпніна вперше висловлено старогромадівцем О. С. Лашкевичем у вступі до публікації відомої промови князя, І. Ф. Павловський зауважив, що в його діях сепар-

ратизму не було, бо це “зовсім не узгоджується ні з його піднесеними устремліннями, ні з духом обставин того часу”⁵⁵.

Своєрідним продовженням вивчення генерал-губернаторського врядування стало звернення до історії міст. Досліджуючи історію Полтави⁵⁶, І. Ф. Павловський завважив, що генерал-губернатори при облаштуванні малоросійських губерній зосереджувалися на будівництві державних споруд. При дослідженні історії Харкова Д. І. Багалій і Д. П. Міллер вперше звернули увагу на те, що в середині 1830-х років було перенесено центр генерал-губернаторства з Полтави до Харкова, вважаючи такий крок необдуманим⁵⁷. На оцінку чернігівських, полтавських і харківських генерал-губернаторів вплинули, ймовірно, як час, у який книжка готувалася до видання, так і авторські світоглядні переконання. У великому за обсягом дослідженні годі шукати глибокого аналізу врядування генерал-губернаторів, адже спираються автори на свідчення сучасників, які служили під началом генерал-губернаторів і які зафіксували стиль керівництва й спілкування з підлеглими їм чиновниками. Найімовірніше, вони збіглися зі ставленням народу до влади, бо зведені до простого, однозначно негативного опису звичок генерал-губернаторів, грубощів у спілкуванні з нижчими за рангом урядовцями, зокрема, представниками місцевого самоврядування. В основу розділу “Харків як адміністративний центр” покладено спогади Є. І. Топчієва, який тривалий час служив у місцевих установах і ретельно фіксував ставлення харків’ян до влади. За його оцінкою генерал-губернатори – здебільшого сатрапи, вельможі, марнотратники, обтяжені високою посадою, брутальні з підлеглими, нездатні розумно керувати краєм. Такі факти, звичайно, мали місце, і все ж авторська оцінка владних інституцій видається надто однобокою⁵⁸.

У дослідженнях, присвячених Одесі, історики наголошували, як багато генерал-губернатори робили для її благоустрою. К. М. Смольянінов, описуючи історію Одеси за дорученням градоначальника О. І. Казнакова (у 1848-1854 рр.), в хронологічній послідовності перелічує заходи, до яких були причетні головні правителі південного генерал-губернаторства⁵⁹. У виданні випу-

щеному до 100-річчя Одеси, зазначається, що генерал-губернатори у своїй діяльності всіляко сприяли розбудові міста⁶⁰. Д. Г. Атлас чи не вперше зробила спробу з'ясувати, чому Одеса вважалася в Росії “іноземним” містом, і дійшла висновку, що це сталося завдяки “просвітницькій диктатурі Рішельє, Ланжерона й Воронцова”, котрі заклали основи для розвитку торгівлі та підприємництва в регіоні⁶¹. Окремі штрихи до характеристики київських, подільських і волинських генерал-губернаторів містяться у працях, присвячених Києву. В. С. Іконников найбільше уваги приділив постаті Д. Г. Бібікова, високо поцінував його інвентарні правила й турботи про спорудження адміністративних будівель⁶². Та найкраще вдалось історика відстежити роль генерал-губернаторів у перетворенні Києва на соціокультурний і науковий центр краю. В. І. Щербина також зосередився на врядуванні Д. Г. Бібікова, особливу увагу звернувши на його наступальну антипольську політику, котра здійснювалася “кримінальними, адміністративними і законодавчими заходами”. Історик не обійшов увагою і діяльність І. І. Васильчикова, який залагоджував інтереси “польської та української людності”, і мав наміри, щоправда, наївні, привчити єврейство до хліборобства⁶³.

У дослідженнях, присвячених господарським сферам та історії шляхетних станів, автори, безумовно, висвітлювали і діяльність генерал-губернаторів, від якої значною мірою залежало ставлення урядового Санкт-Петербурга до регіонів. І. Ф. Павловський розглядав позицію генерал-губернаторів щодо права на виготовлення й торгівлю алкогольними виробами лише в господарській площині, не з'ясовуючи, як із економічного питання воно переросло в політичне⁶⁴. Жорстка політика уряду та хистка генерал-губернаторів щодо кооптації в російське дворянство нащадків козацької старшини відображена у праці харківського історика й архівіста Д. П. Міллера⁶⁵. М. В. Стороженко з'ясував заходи малоросійських генерал-губернаторів щодо використання військових традицій козацтва в інтересах Російської імперії. Вдало змальовано спроби М. Г. Репніна перешкодити уряду оголосити земельну власність козаків державною з тим, аби було легше перетворити

козаків на державних селян ⁶⁶. Історик вбачав у цьому лише благородний вчинок, не зауваживши наміру генерал-губернатора в такий спосіб посилити військово-стратегічну значущість Малоросії, розташованої по сусідству з колишніми польськими губерніями. Перу історика належить також найповніша біографія М. Г. Репніна з описом його портретів ⁶⁷.

Д. І. Дорошенко, як представник державницького напрямку української історіографії, намагався пов'язати роль малоросійського військового губернатора з намірами шляхти відновити автономію Гетьманщини. Зокрема, подаючи біографію М. Г. Репніна, він висловив свої міркування про причини звільнення його з посади головного правителя Малоросії ⁶⁸. Історик поділяв думку М. В. Стороженка, що Миколу I лякав авторитет князя серед місцевого дворянства, і він запідозрив його в сепаратизмі. У праці Михайла Антоновича про врядування М. Г. Репніна в Саксонії (1813-1814 рр.) ⁶⁹ вперше висвітлюється зіткнення різнобічних політичних інтересів початкового етапу об'єднання німецьких земель, які вплинули, на думку автора, на регіональну позицію малоросійського військового губернатора. Ерудиція дослідника робить його невелику працю ключовою для розуміння неординарної постаті М. Г. Репніна, який, до призначення в Малоросію мав уже досвід врядування, зокрема на німецьких землях.

Серед незначної кількості досліджень історії державних місцевих установ XIX – початку XX ст. вирізняються здобутки дореволюційних російських правознавців. Їхні праці не втратили свого значення, зокрема ті, в яких висвітлюється процес становлення й розвитку генерал-губернаторської форми врядування, проаналізовано її варіативність та нечіткість правової регламентації. Це книжки архівіста і юриста І. Є. Андрієвського ⁷⁰, історико-юридичний нарис І. А. Блінова ⁷¹, праці В. М. Гессена ⁷² та Є. Анучіна (остання підготовлена за розпорядженням міністра внутрішніх справ) ⁷³. Хоча в перших трьох працях ідеться про діяльність воєвод і цивільних губернаторів, чимало уваги в них приділено посаді генерал-губернатора, особливо чіткому визначенню повноважень та ступеню влади на різних етапах експансії Російської

імперії. І. А. Блінов наповнив реальним змістом такі поняття державного права, як централізація, деконцентрація та децентралізація, а В. М. Гессен розглянув повноваження генерал-губернаторів від 1801 р., коли Олександр I поновив цю посаду, ліквідовану раніше Павлом I, і до 1827 р., коли Комітет “6 грудня 1826 р.” дійшов висновку про недоцільність її подальшого функціонування на одвічних російських територіях. Згадана праця написана на документах архіву Міністерства внутрішніх справ та інших міністерств, Державної ради, а тому містить багато цінної інформації.

Історико-правові аспекти генерал-губернаторської влади значно доповнив відомий історик права слов'янофільського спрямування О. Д. Градовський, коли порівняв законодавчий матеріал і його втілення на практиці⁷⁴. Учений дійшов висновку, що посада генерал-губернатора перетворилася з адміністративної на політичну, про що свідчить діяльність російського генерал-губернатора у Фінляндії, а для ілюстрації відмінностей у формах і методах правління головних правителів звернувся до історії Малоросійського генерал-губернаторства, хоча й зауважив, що ця владна структура не набула особливої політичної ваги, що підтверджує, на його думку, “непомітна” ліквідація 1856 р. посади чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора. У більшій праці, написаній 1883 р. як курс лекцій для студентів з російського державного права, автор повернувся до повноважень генерал-губернаторів, однак обминув їхню діяльність на окраїнних територіях імперії⁷⁵.

Генерал-губернаторська влада розглядається в брошурі О. В. Романовича-Славатинського “Генерал-губернатор или губернатор?”, підготовленій як продовження дискусії, що розгорнулася після смерті О. Р. Дрентельна 1888 р., коли ця посада залишалася не замщеною впродовж року. Автор був переконаний, що завдяки генерал-губернаторському правлінню російська культура поширювалася на західні окраїни імперії, а тому виступив прихильником збереження їхніх повноважень, що сприяло б остаточній відмові місцевих етносів від власних державних ідей. Посада генерал-

губернатора визначається автором як політична, а губернатора – як адміністративна ⁷⁶. В. В. Івановський, професор російського державного права, автор підручників, що витримали кілька видань, вперше здійснив класифікацію генерал-губернаторств, поділивши їх на західні та східні з притаманними кожній категорії повноваженнями ⁷⁷. У статті К. Соколова, як і в уже згаданих, також докладно проаналізовано нормативні акти, владні повноваження генерал-губернаторів на окремих територіях. Автор доходить висновку, що така система врядування не відповідала тогочасним завданням Росії, вона лише заважала розбудовувати цілісну єдину імперію ⁷⁸.

І. М. Страховський у ґрунтовній статті, присвяченій губернській системі влади, також стверджував, що посада генерал-губернатора себе не виправдала, оскільки не вписалась в струнку систему централізованого управління початку ХХ ст.⁷⁹. Серед праць юристів вирізняється концептуальне дослідження Б. Е. Нольде, яке полягає в з'ясуванні правового статусу окраїн Російської імперії ⁸⁰.

До книжок з невисоким дослідницьким рівнем, швидше довідкових, присвячених історії центрального апарату управління, належать багатотомні видання Н. В. Варадінова ⁸¹ та С. М. Середоніна ⁸², дослідження якого завершив І. І. Тхоржевський ⁸³. Вони подають окремий фактичний матеріал до історії генерал-губернаторств на території України. Останніх два видання, підготовлені професійними істориками, вигідно різняться від першого, однак наведені факти більшою мірою стосуються діяльності Комітету міністрів. Варто згадати й біографічні видання з відомостями про походження, освітній рівень, кар'єру генерал-губернаторів, зокрема, ті з них, що побачили світ у ХІХ ст. та за наших часів ⁸⁴.

Радянські історики до питання про особливості перебування українських територій у складі Російської імперії зверталися спорадично; на їхні дослідження не могли вплинути ідеологічні доктрини “дружби народів”, “великоросійського шовінізму”, ленінської оцінки “Росії – як в'язниці народів”. Яскравим прикладом спрощеного підходу до висвітлення цього питання є праця

А. Б. Дубровіної, в якій лише названо генерал-губернаторства на території України. Діяльність же генерал-губернаторів “довірених агентів вищої влади”, не висвітлювалась, а самі установи характеризувалися як “знаряддя і провідники реакції”⁸⁵. У виданні “Історія Української РСР” згадуються генерал-губернаторства, однак автори припустилися методологічної “неточності”: стверджується, що для уніфікації управління на українській землі поширювався загальноросійський устрій, і для ілюстрації наводиться створення генерал-губернаторств: Малоросійського, Новоросійського та Бессарабського і Київського⁸⁶, тоді як у центральній Росії уряд уже відмовився від такої форми врядування, як генерал-губернаторства, залишивши їх лише на приєднаних землях. Оглядово-інформативне дослідження Марії Бутич⁸⁷, зорієнтоване на потреби архівознавства: діловодні документи установ виступають тут джерелом інформації про основні функції, зокрема про функції київського генерал-губернатора.

Фахівці з історії дореволюційних установ також не приділяли належної уваги регіональній владі генерал-губернатора⁸⁸. У навчальному посібнику 1985 р. розглядається місцевий державний апарат і найважливіші його ланки, однак автор застеріг, що специфіка управління національними окраїнами потребує окремого спецкурсу⁸⁹. М. П. Єрошкін докладно висвітлив причини зростання кількості генерал-губернаторств на кінець 1850-х років, однак і в підручнику, і в посібнику не названо жодного з генерал-губернаторств в Україні. У параграфах, де йдеться про особливості управління окраїнами, зазначається, що на початку XIX ст. в Україні їх майже не було, а серед губерній, якими управляли генерал-губернатори, згадано лише Харківську і Київську⁹⁰.

Досліджуваної проблеми безпосередньо стосується праця П. А. Зайончковського про урядовий апарат Росії у XIX ст. Увага тут приділяється відмінностям у системі місцевих інституцій в прибалтійських губерніях. Серед генерал-губернаторів, зазначається у виданні, розумом і енергійністю вирізнявся лише один – М. С. Воронцов, з негативного боку характеризується постать Д. Г. Бібікова. Питання про особливості функціонування

російських установ в українських губерніях у книжці оминається. П. А. Зайончковський недооцінював роль намісників, мало уваги приділяв окраїнним генерал-губернаторствам, вважав їх штучним утворенням, проміжною ланкою між губернаторською адміністрацією та верховною владою⁹¹. Перипетії, викликані планами Олександра І ліквідувати кріпацтво, зміни в його ставленні до генерал-губернаторської форми правління та взаємин з генерал-губернатором М. Г. Рєпніним висвітлює С. В. Мироненко⁹², значно розширивши дослідження свого попередника⁹³.

З 1990-х років спостерігається відхід від радянських схем, що виявився перш за все у помітному зростанні дослідницького інтересу до урядових діячів. Зокрема, С. П. Дремлюга дві докладні статті присвятив М. Г. Рєпніну⁹⁴. Діяльність цього адміністратора на теренах Малоросії не вписується у просту схему імперського наступу, тож започаткований дослідником багатоаспектний підхід видається правомірним. В наступних дослідженнях спостерігається відхід від звичних історіографічних штампів і схем із уточненням етапів російської експансії⁹⁵. Публікації А. Матвієнка також засвідчують відмову від упередженого ставлення до російських сановників, але демонструють замилювання автора своїм “героєм” з огляду на його українське походження⁹⁶.

Західна історіографія значно раніше ніж вітчизняна вдалася до модифікації імперської проблематики, заповнюючи штучно утворену лакуну у відносинах між центром імперії та її регіональними елітами. Зокрема, історик українського походження З. Когут виокремив три етапи ліквідації автономії Гетьманщини, її останніх державних інституцій: перший із них охоплює 1760-1780-ті рр., другий – з 1782 р. до кінця XVIII ст. і третій – до 1830-х рр. XIX ст.⁹⁷. І. Лисяк-Рудницький також звернув увагу на зросійщення української еліти, та пояснюючи це “відмовою від дальшого відстоювання політичної автономії вітчизни та прийняття нею всеросійської державної ідеології”, зауважив, що подібні об’єднавчі тенденції спостерігалися у всій Європі⁹⁸. Гарвардський професор Р. Шпорлюк концептуалізував роль національного фактора щодо перебування України у складі Російській імперії та

визначив особливості кожного з історико-географічних регіонів, однак і він, як і попередній автор, не вирізняє інституцій, що забезпечували її інтеграцію у складі Росії⁹⁹. С. Величенко компаративним шляхом аналізує становище західних окраїн Російської імперії з статусом Шотландії і Ірландії у складі Об'єднаного Королівства Британської імперії¹⁰⁰.

Праці А. Каппелера вирізняються новими поглядами на Росію як багатоетнічну імперію. В них подається ґрунтовний аналіз етнічного та конфесійного імперського розмаїття, строкатого економічного устрою, відмінностей культур та мов різних народів, висвітлюється процес експансії й асиміляції на неросійських територіях. Автор доходить висновку, що до середини ХІХ ст. входження у дворянство місцевих еліт відбулося не за етнонаціональними, а за династичними проявами політичної лояльності, що забезпечувало стабільність регіонів¹⁰¹. Вартий уваги, на нашу думку, дослідницький метод “етнічної ієрархії”, яку вибудовано за історичними назвами українських спільнот і яка базується на ступені лояльності підданих, станово-соціальних чинниках і на культурних критеріях¹⁰². Д. Сондерс, вивчаючи процес формування імперської високої культури, завважив вагоме місце українців у розбудові Російської імперії, а у врядуванні М. Г. Рєпніна підмітив багато спільного з періодом управління в Україні П. О. Румянцева, зокрема, що стосується конструктивності імперської політики¹⁰³. Проблеми імперської практики розглянуті також Т. Віксом, зокрема, ним досліджено російсько-польські взаємини в Царстві Польському та західних губерніях¹⁰⁴. У дослідженні француза Д. Бовуа йдеться про заходи київських генерал-губернаторів, спрямовані на інтеграцію Правобережжя¹⁰⁵. Т. Вікс чи не найбільше уваги приділяє постаті Д. Г. Бібікова, з чийм ім'ям пов'язується наступальна політика на господарську еліту краю, Д. Бовуа зосередився на російсько-польських земельних взаєминах, зазначаючи, що ініціативу у формуванні урядової політики брали на себе О. П. Безак, О. Р. Дрентельн, О. П. Ігнат'єв. П. Герлігі приділяє пильну увагу ролі перших новоросійських генерал-губернаторів у розвитку Одеси та південного краю. Тривале перебування на

посаді, толерантність вирізняли їх серед таких самих управлінців в інших губерніях Росії¹⁰⁶. Авторка звернула увагу на адміністративні здібності М. С. Воронцова, який, стримуючи політичну нетерпимість центру, водночас насаджував на підвладних територіях російську культуру. Дж. Ле Донн із Кембриджа будує дослідження на з'ясуванні відомостей про шлюбні та кланові зв'язки 33 прикордонних генерал-губернаторів із царською родиною (безпосередньо або через фаворитів), випадкові призначення на ці високі посади в Російській імперії були практично неможливими¹⁰⁷. Професор К. Мацузато, досліджуючи, в основному, східні генерал-губернаторства Російської імперії намагається з'ясувати, якими підходами керувався центр – етнічними чи територіальними – при їх заснуванні¹⁰⁸.

Згадані автори демонструють неоднакове розуміння ролі Російської держави у формуванні статусу етнонаціональних регіонів, чим спонукають до глибокого вивчення питання про реальне функціонування генерал-губернаторств як інституції влади.

Певне зрушення на пострадянському етапі вивчення історії державних інституцій і, зокрема, генерал-губернаторств засвідчила монографія О. В. Морякової, проте в ній більше уваги приділяється столичним генерал-губернаторам періоду Миколи I, об'єднаними лишилися генерал-губернаторства, засновані на інкорпорованих територіях, та помилково зазначено, що цей інститут влади був відтворений лише наприкінці 1820-х років. Слідом за П. А. Зайончковським дослідниця поділяє думку про штучність посад генерал-губернаторів¹⁰⁹. До досягнень російської історіографії слід зарахувати і видання словника-довідника з енциклопедичними статтями про державні та церковні установи, станові органи й органи місцевого самоврядування. У першому томі вміщено статтю “Генерал-губернаторство”, в якій, очевидно за браком місця, лише названо, що, правда, з деякими помилками в датуванні, генерал-губернаторства, засновані в Росії і, зокрема, в українських губерніях¹¹⁰.

Останнім часом російські історики відновили перервану традицію й почали інтенсивно працювати над імперською пробле-

матикою, демонструючи нові підходи в організації дослідницької роботи в галузі історії управління порубіжними землями. Створено, наприклад, центр дослідження управління Фінляндією, в якому співпрацюють дві взаємопов'язані сторони – Росія та Фінляндія. Наслідком його діяльності стали видання докладного опису урядування одного з російських генерал-губернаторів (з 1898 р.) – М. І. Бобрикова (1839-1904). Автор дослідження – директор Державного архіву Фінляндії, професор загальної історії Т. Полвінен ¹¹¹. Проведено міжнародні конференції “Россия – Украина: история взаимоотношений” (Москва, 1996, май), та “Україна – Росія: діалог історіографій” (Чернігів, 2002, 22-24 серпня). Виступ одного з учасників, О. І. Міллера, був присвячений зрощенню України, побіжно згадується й роль генерал-губернаторів у цьому процесові. О. І. Міллер вважає, що саме нетривале перебування їх на посадах, відсутність єдиної імперської політики заважали асиміляційним успіхам ¹¹². В іншій його праці висвітлюється діяльність київських генерал-губернаторів – М. М. Анненкова, О. М. Дондукова-Корсакова та М. І. Черткова, які формували ставлення уряду та громадськості до українського питання. Один із них, О. М. Дондуков-Корсаков, вирізнявся, на думку вченого, більш гнучкою тактикою у ставленні до українців, його позиція щодо легалізації українського руху не збігалася з думкою уряду, який дотримувався загальноімперського проекту “великої російської нації” ¹¹³.

Значною віхою російської історіографії стала публікація колективної монографії (“Национальные окраины Российской империи”), в якій вперше описано процес входження кожного історичного регіону до складу Російської імперії ¹¹⁴. Україна періоду ХІХ ст., на противагу висвітленню становлення російської системи управління в Сибіру, Прибалтиці, Білорусі, Великому князівстві Фінляндія, на Кавказі, в Казахстані, Середній Азії, представлена поверхово (розділ ІІІ). Автори (М. Б. Булгаков і В. Я. Гросул) зосередили увагу на Малоросійському генерал-губернаторстві, зокрема, відзначили будівельний бум у період О. Б. Куракіна, але зовсім не торкнулися врядування М. Г. Рєпніна. Недостатньо уваги

в монографії приділяється особливостям Київського генерал-губернаторства, а про Новоросійське і Бессарабське навіть не згадано. Пояснюється такий підхід щонайперше відсутністю наукових праць з історії цих генерал-губернаторств, натомість важливим видається з'ясування питання, в який історичний період у політиці центру перевага надавалася місцевим традиціям, а коли – уніфікаційним заходам. В останньому розділі книжки здійснено історико-порівняльний аналіз систем управління національними регіонами Росії. Його автор, С. Г. Агаджанов, вирізняв автономії та протекторати, назвав провінційні воєводства, намісництва, військово-народні управління, врешті, генерал-губернаторства, але визначити типові відмінності й подібності входження регіонів через генерал-губернаторську форму йому не вдалося.

Сучасні російські історики, набагато швидше ніж українські, подолали негативне ставлення до генерал-губернаторів як царських сановників, розглядаючи цю форму врядування вже у ретроспективі історичного досвіду розвитку відносин регіону й центру в Російській Федерації, як штучно перервану історичну спадковість державних інституцій ХІХ – початку ХХ ст. Інша суттєва риса – звернення до постаті конкретно того чи іншого генерал-губернатора, з'ясування його компетентності, політичних поглядів, висвітлення практичного досвіду врядування, моральних переконань та ролі в забезпеченні виконання державних функцій¹¹⁵. Досліджуються також стосунки з імператором, міністрами, здатність генерал-губернаторів враховувати і представляти інтереси того краю, який перебуває в його віданні. Вивчення діяльності конкретних місцевих адміністраторів ведеться паралельно з дослідженням генезису та розвитку генерал-губернаторської владної структури, залежності її функцій від регіональних особливостей. Окремим визначним особистостям присвячуються не лише наукові дослідження, а й збірки спогадів очевидців, зокрема, про генерал-губернатора Східного Сибіру М. М. Муравйова-Амурського¹¹⁶. Під новим кутом зору розглядається діяльність М. Л. Гондатті¹¹⁷ та М. С. Воронцова¹¹⁸. Упереджений підхід пододала, зокрема, Н. П. Матханова, досліджуючи регіональну діяльність генерал-

губернаторів Східного Сибіру середини XIX ст. – В. Я. Руперта, М. М. Муравйова-Амурського, М. С. Корсакова¹¹⁹. Її праця містить ґрунтовний аналіз як позитивних, так і негативних компонентів у діяльності згаданих сановників, при цьому враховано конкретні історичні умови, за яких формувалася ця владна інституція. Вадою цих праць є відсутність уваги до формування відносин генерал-губернаторів із неросійським населенням периферійних регіонів.

Московська дослідниця О. Ю. Захарова яскраво змалювала постать найвизначнішого генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова. Для досягнення поставленої мети авторка звернулася до спогадів сучасників, літераторів і публіцистів, які особисто знали графа, служили під його началом, захоплювались його неординарним урядуванням, зокрема, його канцелярією, для служби в якій М. С. Воронцов добирав чиновників особисто. Слідом за американським істориком Р. Роббінсом (молодшим), який у книжці “Царські намісники” описує один день із життя російського губернатора¹²⁰, О. Ю. Захарова також відтворила робочий день М. С. Воронцова. Книжка написана в панегіричному жанрі, який не дав змоги звернутися до питання, чому діяльність князя на посаді генерал-губернатора не схвалювалась багатьма російськими державними діячами, які вважали, що генерал-губернатор недолюблює етнічних росіян, запобігає перед іноземцями, а також перед євреями і татарами¹²¹. Не з’ясованими залишилися питання, чим урядування М. С. Воронцова відрізнялося від діяльності попередників і наступників та й від інших генерал-губернаторів в імперії.

Якісно новий підхід до з’ясування історії генерал-губернаторств запропонував А. В. Ремньов, який не лише наголосив на непослідовності імперської урядової політики в організації місцевого управління, а й зауважив, що виведенням певних територій з під дії загальноросійських законів порушувалась адміністративна єдність історично сформованих регіонів¹²².

Отже, короткий огляд засвідчує, що попередникам вдалося з’ясувати немало питань щодо функціонування генерал-губернаторств, однак ця установа-посада недостатньо пов’язувалася

ними з інтеграційними процесами в Російській імперії. Протягом останнього десятиліття ситуація помітно змінилася. Під впливом створення незалежних держав після розвалу СРСР вивчення окраїн Російської держави XIX ст., а отже і генерал-губернаторств, активізувалося¹²³. Вихід споріднених трьох монографій у Москві, Києві і Санкт-Петербурзі не випадково збігся навіть у часі¹²⁴. Звернення до однієї й тієї самої проблеми увиразнює її значимість для історії багатонаціональної Російської імперії, й національних історій сьогоденних незалежних держав, легітимність існування яких впливає з їхнього особливого статусу в імперському просторі Росії. Московська дослідниця Л. М. Лисенко шляхом моделювання основних адміністративно-політичних систем управління російськими окраїнами дійшла висновку, що генерал-губернаторства були використані, з одного боку, для інкорпорування неросійських територій, а з другого, – вони враховували, а інколи навіть до часу зберігали певні місцеві особливості. Слід зазначити, що дослідниця більше уваги приділяє специфіці входження до складу Російської імперії Польщі, Фінляндії, Бессарабії, Кавказу, Казахстану, Середньої Азії, Сибіру, ніж історичних регіонів сьогоденної України – Малоросії, Слобідської та Правобережної України, Новоросії, вважаючи, що у XIX ст. вони були повністю інкорпоровані до складу Росії і мало чим відрізнялись від великоросійських губерній.

Автори колективної монографії, виданої в Санкт-Петербурзі, пов'язали основні етапи в історії Російської імперії з генерал-губернаторствами й дійшли висновку, що ця інституція влади збереглася в національних регіонах Росії і вже з 1870-х років стала надзвичайним органом для боротьби з посиленням радикального руху. Шоста глава книжки присвячена окраїнам, в яких урядували генерал-губернатори, – Сибіру, Кавказу, Середній Азії, Польщі. Як тут, так і в інших розділах та в додатках, мало уваги приділяється постатям генерал-губернаторів, які діяли в українських губерніях.

* * *

Короткий огляд джерельної бази та з'ясування стану дослідження історії генерал-губернаторства виявили високу репре-

зентативність джерел із цієї кардинальної проблеми, яка, однак, не стала стимулом до вивчення імперського періоду в історії України ХІХ – початку ХХ ст. Діловодні комплекси фактично не були залучені до висвітлення історії регіональних владних структур імперського управління. Не обійдені увагою можливо лише законодавчі акти Російської імперії, хоча й ними дослідники не скористалися для компаративного дослідження компонентів і напрямів діяльності генерал-губернаторів. Недостатньо опрацьовано й такий значний корпус, як мемуаристика та епістолярій, що збагачують історичні розвідки особистісними характеристиками сановників минулої епохи. Отже, йдеться не про інформативні можливості джерел, а про зміну українською історіографією наукової парадигми, яка спрямовує вивчення процесів, що відбувалися в “найменш відому добу української історії” – в ХІХ столітті¹²⁵. Російські історики все більше звертають уваги на роль і місце цієї інституції влади в імперських процесах, однак їхні погляди мають “виважуватися” дослідженнями національних історіографій. Історики західного зарубіжжя, не обтяжені сентиментом національних історієписань, пропонують власні інтерпретації щодо перебування регіонів у складі Російської імперії. Константаційний період у вивченні цього питання добігає кінця, на часі дослідження про те, яким був стан українських губерній ХІХ – початку ХХ ст. в складі генерал-губернаторств Російської імперії. Сподіваюся, що шляхом з’ясування їхньої багатофункціональної спрямованості вдасться запропонувати відповідь на поставлене питання.

¹ Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 965, арк. 30.

² Слід обумовити історичність тогочасного поняття *уряд*. До 1905 р., часу утворення Ради міністрів із прем’єр-міністром на чолі, Російська імперія не мала уряду в сучасному розумінні цього поняття.

³ 2ПСЗ. – С.Пб., 1853. – Т. 27. – Отд. 1: 1852. – № 25978.

⁴ Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – Т. 7: Документы крестьянской реформы. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 237; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 184, арк. 10.

⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 592, спр. 242; оп. 630, спр. 33, арк. 2; оп. 639, спр. 308, арк. 1; 2ПСЗ. – С.Пб., 1878. – Т. 51. – Отд. 2: 1876. – № 56203.

⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 644, спр. 336, арк. 14; оп. 55, спр. 85; оп. 657, спр. 7 та ін.

⁷ Записки Н. И. Мамаева // Исторический вестник. – 1901. – Кн. 11. – С. 429.

⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 697, спр. 306.

⁹ ЗПСЗ. – С.Пб., 1888. – Т. 6. – Отд. 1: 1886. – № 3985; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 433, спр. 2, ч. 1; оп. 595, спр. 416.

¹⁰ 2ПСЗ. – С.Пб., 1854. – Т. 28. – Отд. 1: 1853. – № 27293; ЗПСЗ. – С.Пб., 1900. – Т. 17. – Отд. 1: 1897. – № 14768; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 33, арк. 2-4.

¹¹ ЗПСЗ. – С.Пб., 1888. – Т. 6: 1886. – № 3817.

¹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 72, спр. 444, арк. 1.

¹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 15, спр. 3, арк. 74; ф. 442, оп. 34, спр. 1437; оп. 162, спр. 557.

¹⁴ Сборник циркуляров по Юго-Западному краю киевского, подольского и волынского генерал-губернатора генерал-адъютанта Н. В. Клейгельса. – К., 1905.

¹⁵ Градовский А. Д. Начала русского государственного права // Собр. соч. – 2-изд. – С.Пб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. – Т. 9. – Ч. 3: Органы местного управления. – С. 241.

¹⁶ Ивановский В. В. Русское государственное право. – Казань: Типо-тография у-та, 1896. – Т. 1: Верховная власть и ее органы. – Вып. 3: Местные установления, история их и современная организация губернских установлений. – С. 101.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 446, оп. 1, спр. 72, арк. 2-3.

¹⁸ Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. – К.: Державний комітет архівів України, 2001. – С. 208-241.

¹⁹ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885). – У 2 т. – Т. 1 (1874-1879) / Упор. В. С. Шандра (ст. упор.), М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 324.

²⁰ Репнин Н. Г. Краткая записка о малороссийских козаках // ЧОИДР. – 1864. – Кн. 2. – С. 92-138.

²¹ Лашкевич А. С. Речь малороссийского генерал-губернатора кн. Н. Гр. Репнина к дворянству Черниговской и Полтавской губернии // КС. – 1887. – Кн. 1: – С. 172-177; Ю. В. Речь кн. Н. Г. Репнина и дело об ее напечатании // КС. – 1890. – Кн. 5. – С. 373-375; Кн. 7. – С. 118-123.

²² Павловский И. Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802-1808 гг.). – Полтава: ПУАК, 1914; *Его же*. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина (Очерки, материалы, переписка по архивным данным) // Тр. ПГУАК. –

1905. – Вып. 1. – С. 49-154.

²³ *Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. / Суспільно-політичний рух на Україні в 1856-1862 рр. / Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie w 1856-1862 г. – К.: Наукова думка, 1963. – Т. 1; Общественно-политическое движение на Украине в 1863-1864 гг. / Суспільно-політичний рух на Україні в 1863-1864 рр. / Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie w 1863-1864 г. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 2.*

²⁴ *Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII-перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999; Його ж. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII-XX ст.). – Запоріжжя, 2002.*

²⁵ *Селянський рух на Україні. 1826-1849 рр.: 36. док. і матер. / Упор. В. П. Баран, Г. В. Боряк, М. І. Бутич, В. С. Шандра та ін. – К.: Наукова думка, 1985; Робітничий рух на Україні (Становище та боротьба робітничого класу, 1861-1884 рр.): 36. док. і матер. / Упор. В. П. Баран, Г. В. Боряк, М. І. Бутич, В. С. Шандра та ін. – К.: Наукова думка, 1986; Евреи Одессы и юга Украины / Авт. сост. Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова. – Одесса: ООО “Студия “Негоциант”, 2002 та ін.*

²⁶ *Кочаков Б. М. Русский законодательный документ XIX – начала XX вв. // ВИД: Сб. статей. – М.-Л., 1937. – С. 319.*

²⁷ *Архив князя Воронцова. – М.: Тип. ун-та, 1893. – Т. 39: Письма к князю М. С. Воронцову А. И. Левшина, А. П. Бутенева, И. В. Сабанеева. – С. 163.*

²⁸ *Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – С.Пб.: Тип. МВД, 1870. – С. XII.*

²⁹ *Роспись “Архива князя Воронцова”. – М.: Тип. ун-та, 1897; Архив князя Воронцова. – М.: Тип. ун-та, 1891. – Т. 37: Бумаги фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова; Архив князя Воронцова. – М.: Тип. У-та, 1893. – Т. 39: Письма к князю М. С. Воронцову А. И. Левшина, А. П. Бутенева, И. В. Сабанеева; Архив князя Воронцова. – М.: Тип. ун-та, 1895. – Т. 40: Письма к князю М. С. Воронцову графов К. Н. Нессельроде и А. Ф. Орлова.*

³⁰ *Восемнадцатый век: Ист. сб., издаваемый по бумагам фамильного архива почетным членом Археологического института кн. Ф. А. Куракиным / Под ред. В. Н. Смольянинова. – М., 1904. – Т. 1.*

³¹ *Письма генерал-губернатора кн. А. Б. Куракина из Малороссии / Под ред. И. Ф. Павловского, пер. с фр. Л. А. Несвитской // Тр. ПГУАК. – 1909. – Ч. 1. – Вып. 6. – С. 41-75.*

³² *М-ра Ив. Из бумаг сенатора М. П. Миклашевского // КС. – 1890. – Кн. 1. – С. 120-124.*

³³ *М. Н. Из семейных архивов: (Выдержки из писем малороссийских генерал-губернаторов кн. Лобанова-Ростовского и кн. Репнина). 1811-1819 г. // КС. – 1893. – Кн. 7. – С. 90-99.*

³⁴ *Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I (с 1807-1829 год). – С.Пб.: Тип. АН, 1883.*

- ³⁵ *Вигель Ф. Ф.* Записки. – М.: Захаров, 2000.
- ³⁶ *Bobrowski T.* Pamiętnik mojego życia. – Lw., 1900. – Т. 1, 2.
- ³⁷ *Weintraub W.* Bobrowski T. // *Polski Słownik Biograficzny.* – Kraków, 1936. – Т. 2. – С. 163-164.
- ³⁸ Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского // РА. – 1894. – Кн. 10. – С. 145-206; Кн. 11. – С. 343-432; Кн. 12. – С. 465-538.
- ³⁹ *Дондуков-Корсаков А. М.* Мои воспоминания // *Старина и новизна: Ист. сб.* – С.Пб., 1903. – Кн. 6. – С. 41-215.
- ⁴⁰ Записки Н. Н. Мурзакевича: 1806 -1883 // РС. – 1887. – Кн. 4. – С. 129-144.
- ⁴¹ Автобиографическая записка И. И. Сердюкова // КС. – 1896. – Кн. 11. – С. 178-224; Кн. 12. – С. 337-373.
- ⁴² Воспоминания М. И. Л [азаревск]ого // *Pro domo sua.* – К., 1893; *Лазаревський М.* Пам'яті мої // *Український археографічний збірник.* – К., 1927. – Т. 2. – С. 19-55.
- ⁴³ Кокошкин Сергей Александрович, харьковский генерал-губернатор: (Из записок Ф. О. Рейнгагарда) // *Харьковский сборник.* – Харьков, 1887. – Вып. 1. – С. 155-161.
- ⁴⁴ Записки Э. И. Стогова // РС. – 1903. – Кн. 8. – С. 383-395.
- ⁴⁵ Записки Петра Дмитриевича Селецкого // КС. – 1884. – Кн. 9. – С. 82-103.
- ⁴⁶ Из прошлого Одессы: Сб. статей / Сост. Л. М. де Рибас. – Одесса: Тип. Л. Кирхнера, 1894.
- ⁴⁷ *Баханов К. А., Лыман И. И.* Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского; *Крыжановский В. К.* Дневники. – Запорожье: Просвіта, 2002.
- ⁴⁸ Дневник Д. А. Милютин / Ред. и прим. П. А. Зайончковского. – М.: Гос. б-ка СССР им. Ленина, отдел рукописей, 1947-1850. – Т. 1- 4.
- ⁴⁹ Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. – В 2 т. – М.: АН СССР, 1961.
- ⁵⁰ Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. – В 2 т. / Ред. и коммент. проф. П. А. Зайончковского. – М.: Наука, 1966.
- ⁵¹ *Витте Ю. С.* Воспоминания. – М., 1960. – Т. 2. – С. 130, 339.
- ⁵² *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874-1885). – В 2 т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1 (1874-1879); К., 1995. – Т. 2 (1880-1885) / Упор. В. С. Шандра (ст. упор.), М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко.
- ⁵³ *Щербинин М. П.* Биография генерал-фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. – С.Пб.:Тип. Э. Веймара, 1858.
- ⁵⁴ *Шульгин В. Я.* Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863). – К.: Тип. у-та, 1864; *Его же.* Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) // *Древняя и новая Россия.* – 1879. – Кн. 5. – С. 5-32; Кн. 6. – С. 90-131.
- ⁵⁵ *Павловский И. Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губер-

Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст.

наторства кн. Н. Г. Репнина: (Очерки, материалы, переписка по архивным данным). – Полтава, 1905. – С. 8; *Лашкевич А. С.* Речь малороссийского генерал-губернатора кн. Н. Г. Репнина к дворянству Черниговской и Полтавской губ. // КС. – 1887. – Кн. 1. – С. 172.

⁵⁶ *Павловский И. Ф.* Полтава в XIX столетии: (Очерки по архивным данным с рисунками) // КС. – 1905. – Кн. 11-12. – С. 277-278; *Его же.* Полтава: Исторический очерк ее как губернского города в эпоху генерал-губернаторства (1802-1856): (По архивным данным). – Полтава: Тип. Дохмана, 1910.

⁵⁷ *Багалец Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год): Ист. моногр. – Харьков: Гор. обществ. упр., 1912.

⁵⁸ *Багалец Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова. – Т. 2. – С. 181.

⁵⁹ *Смольянинов К.* История Одессы. – Одесса: Гор. тип., 1853.

⁶⁰ Одесса 1794-1894. – Одесса: Тип. А. Шульц, 1895.

⁶¹ *Атлас Д.* Старая Одесса, ее друзья и недруги. – Одесса: Техник, 1911.

⁶² *Иконников В. С.* Киев в 1654-1855 гг.: Ист. очерк. – К.: Тип. у-та св. Владимира, 1904. – С. 148.

⁶³ *Щербина В. І.* Нариси з історії Київ, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654-1914) // Нові студії з історії Київ. – К., 1926. – С. 19-23.

⁶⁴ *Павловский И. Ф.* К истории винокурения в Малороссии // Тр. ПГУАК. – 1908. – Вып. 5. – С. 65-100.

⁶⁵ *Миллер Д. П.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство // КС. – 1897. – Кн. 1. – С. 1-31; Кн. 3. – С. 351-374; Кн. 4. – С. 1-47.

⁶⁶ *С[тороженко] Н.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и начале XIX в. // КС. – 1897. – Кн. 4. – С. 124-156; Кн. 6. – С. 460-483; Кн. 10. – С. 115-131; Кн. 11. – С. 143-156; Кн. 12. – С. 332-350.

⁶⁷ *Его же.* К портрету князя Николая Григорьевича Репнина // КС. – 1897. – Кн. 12. – С. 473-480.

⁶⁸ *Дорошенко Д.* Князь М. Репнин і Д. Бантиш-Каменський (Сторінка з українського громадського життя першої половини XIX ст.) // Праці українського високого педагогічного ін-ту ім. М. Драгоманова в Празі. – 1929. – Т. 1. – С. 90-108.

⁶⁹ *Антонович М.* Князь Репнин, генерал-губернатор Саксонії. – Берлін, 1936.

⁷⁰ *Андреевский И. Е.* О наместниках, воеводах и губернаторах. Рассуждения. – С.Пб.: Тип. Э. Праца, 1864.

⁷¹ *Блинов И. А.* Губернаторы: Ист.-юрид. очерк. – С.Пб.: Тип. К. Л. Пентковского, 1905.

⁷² *Гессен В. М.* Вопросы местного управления. – С.Пб.: Право, 1904.

⁷³ *Анучин Е.* Исторический обзор развития административно-полицей-

ских учреждений России с “Учреждения” о губернии 1775 г. до последнего времени. – С.Пб.: Тип. МВД, 1872.

⁷⁴ *Градовский А. Д.* Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России // Собр. соч. – С.Пб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – Т. 1. – С. 299-338.

⁷⁵ *Его же.* Начала русского государственного права. – С. 212-230.

⁷⁶ *Р[оманович-С[лаватинский] А.* Генерал-губернатор или губернатор? – К.: Т-во печ. дела, 1889. – С. 10.

⁷⁷ *Ивановский В. В.* Учебник административного права. – С.Пб., 1911; *Его же.* Русское государственное право. – Казань, 1896.

⁷⁸ *Соколов К.* Очерк истории и современного значения генерал-губернатора // Вестник права. – С.Пб., 1903. – Кн. 7. – С. 110-179; Кн. 8. – С. 39-76.

⁷⁹ *Страховский И. М.* Губернское устройство // Журнал Министерства юстиции. – 1913. – Кн. 9. – С. 128, 129.

⁸⁰ *Нольде Б. Э.* Очерки русского государственного права. – С.Пб., 1911. – С. 331-388.

⁸¹ *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. – В 4-х кн. – С.Пб.: Тип. МВД, 1859-1862.

⁸² *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 1-4.

⁸³ *Тхоржевский И. И.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 4: Комитет Министров в царствование императора Александра Третьего (1881 г. марта 2 - 1894 г. 20 октября) / Под. ред. статс-секретаря Куломзина.

⁸⁴ *Бантыш-Каменский [Д. Н.]* Словарь достопамятных людей русской земли. – С.Пб., 1847; *Посохов С. И., Ярмыш А. Н.* Губернаторы и генерал-губернаторы. – Харьков, 1997; *Ярмыш А. Н., Головки А. Н., Добреля Л. П., Пикина В. В.* Во главе города. – Харьков, 1998; *Головань В. И.* Одесский военный округ и его командующие (1862-1918). – Одесса, 1998 та ін.

⁸⁵ *Дубровіна А. Б.* Суспільний лад, механізм управління та право в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (Перша половина XIX ст.): Конспект лекцій. – К., 1966. – С. 25.

⁸⁶ *Історія Української РСР.* – У 8 т. 10 кн. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – С. 11.

⁸⁷ *Бутич М. І.* До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII – початок XX ст) // Історичні дослідження. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 45-50.

⁸⁸ *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1983.

⁸⁹ *Его же.* Местные государственные учреждения дореформенной России (1800-1860): Учеб. пособие. – М., 1985. – С. 4.

⁹⁰ *Его же*. История государственных учреждений дореволюционной России. – С. 136.

⁹¹ *Зайончковский П. А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – С. 145.

⁹² *Мироненко С. В.* Самодержавие и реформы. Политическая борьба в начале XIX в. – М.: Наука, 1989.

⁹³ *Предтеченский А. В.* Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века. – М.; Л.: АН СССР, 1957.

⁹⁴ *Дремлюга С. П.* З історії суспільно-політичної думки першої половини XIX ст. Гурток князя М. Г. Репніна-Волконського // Дніпропетр. іст.-археогр. зб. – Дн., 1997. – Вип. 1: На пошану проф. М. П. Ковальського. – С. 386-397; *Його ж.* М. Г. Репнін та його вплив на культурно-громадське життя України першої половини XIX ст. // Під знаком Клію (На пошану О. Апанович). – Дн.: Промінь, 1995. – С. 81-95.

⁹⁵ *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство. 1802-1856. – К., 2001; Функціонування генерал-губернаторства до 1850-х років дозволило зауважити завершальний інтеграційний етап, під час якого ліквідувалися останні регіональні відмінності. Див. рец.: *Мацузато К.* Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // УГО. – 2002. – Вип. 7. – С. 69-82; *Шандра В. С.* Генерал-губернатор О. Г. Строганов про необхідність децентралізації управління в Російській імперії // КС. – 2001. – № 2. – С. 80-89; *Іт ж.* Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов (1823-1854) // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 57-78; № 3. – С. 125-137 та ін.

⁹⁶ *Матвієнко А.* Михайло Драгомиров // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 93-105; *Його ж.* Михайло Драгомиров і Україна // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 112-126;

⁹⁷ *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – С. 260.

⁹⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Структура української історії в XIX столітті // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – С. 197-198.

⁹⁹ *Шпорлюк Р.* Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Перед., пер., упоряд. Г. Касьянова. – К.: Дух і Літера, 2000.

¹⁰⁰ *Velychenko S.* Empire Loyalty and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia, 1707 to 1914: Institutions, Law, Nationality in Scotland and Ukraine // Comparative studies in society and history. – 1997. – V. 39. – № 3. – С. 413-441 та ін.

¹⁰¹ *Канпелер А.* Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. – М.: Традиция, 2000.

¹⁰² *Его же.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии // Россия-Украина: история взаимоотношений. – М.: Школа: Языки русской культуры, 1997. – С. 137-138. / Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Реп-

ринцев, Б. Н. Флоря.

¹⁰³ *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850. – Edmonton, 1985. – P. 23-25.

¹⁰⁴ *Weeks T.R.* Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914. – DeKalb, 1996.

¹⁰⁵ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К.: ІНТЕЛ, 1996; *Його ж* Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998.

¹⁰⁶ *Герлігі П.* Одеса. Історія міста, 1794-1914. – К.: Критика, 1999. – С. 26.

¹⁰⁷ *Le Donne John P.* Frontier Governors General 1772-1825 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1999. – Vol. 47. – Н. 1. – S. 56-88.

¹⁰⁸ *Мацузато К.* Генерал-губернаторства в Российской империи: От этнического к пространственному подходу // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей / Под ред. И. В. Герасимова. – Казань, 2004. – С. 427- 458.

¹⁰⁹ *Морякова О. В.* Система местного управления России при Николае I. – М.: МГУ, 1998. – С. 32-38.

¹¹⁰ *Ерошкина А. Н., Мезенцев Е. В.* Генерал-губернаторство // Государственность России: Словарь-справочник. – М.: Наука, 1996. – Кн. 1: А-Г. – С. 140-141.

¹¹¹ *Полвинен Т.* Держава и окраина: Н. И. Бобриков – генерал-губернатор Финляндии 1898-1904 гг. – С.Пб.: Европейский дом, 1997.

¹¹² *Миллер А.* Россия и русификация Украины в XIX веке // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М.: Школа: Языки русской культуры, 1997. – С. 153.

¹¹³ *Его же.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – С.Пб.: Алетейя, 2000.

¹¹⁴ Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / Отв. ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. – М.: Славянский диалог, 1998.

¹¹⁵ *Дубинина Н.* Приамурский генерал-губернатор Н. Л. Гондатти. – Хабаровск: Приамурское геогр. об-во, 1997.

¹¹⁶ Граф Н. Н. Муравьев-Амурский в воспоминаниях современников / Автор-сост. Н. П. Матханова. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998.

¹¹⁷ *Дубинина Н.* Приамурский генерал-губернатор Н. Л. Гондатти. – Хабаровск, 1997.

¹¹⁸ *Захарова О. Ю.* “Генералы своих судеб”: М. С. Воронцов – генерал-губернатор Новороссийского края. – М., 1998; *Ее же.* Генерал-фельдмаршал светлейший князь М. С. Воронцов. Рыцарь Российской империи. – М.: Центрполиграф, 2001.

¹¹⁹ *Матханова Н. П.* Генерал-губернаторы восточной Сибири середины XIX века: В. Я. Руперт, Н. Н. Муравьев-Амурский, М. С. Корсаков. – Ново-

сіб.: Изд-во СО РАН, 1998; *Ее же*. Высшая администрация Восточной Сибири в середине ХІХ в.: Проблемы социальной стратификации.– Новосибир.: Сибирский хронограф, 2002.

¹²⁰ *Роббинс Р.* Наместник и слуга // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 202-213.

¹²¹ Воспоминания Г. И. Филиппсона // РА. – 1884. – Кн. 2. – С. 99-120.

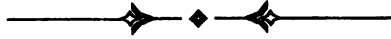
¹²² *Ремнев А. В.* Генерал-губернаторская власть в ХІХ столетии. К проблеме организации регионального управления Российской империи // Имперский строй России в региональном измерении (ХІХ- начало ХХ века) / Отв. Ред. П. И. Савельев. – М.: МОНФ, 1997. – С. 56-66.

¹²³ *Тухтаматов Ф. Т.* Правовое положение Туркестана в Российской империи ХІХ в. – Уфа, 1999.

¹²⁴ *Лысенко Л. М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (ХVІІІ – начало ХХ века). – Изд. 2-е, исп. и доп. – М., 2001; *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856. – К., 2001; Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. – В 2 т. / Под общ. ред. В. В. Черкесова. – СПб.: Из-во С. Петерб. у-та, 2001. – Т. 1.

¹²⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Структура української історії в ХІХ столітті.– С. 194.

Частина друга

Генерал-губернаторства Російської імперії

Дослідження будь-якої інституції починається зі з'ясування її походження та визначення повноважень, хоча варто зауважити – в імперії установи з одними й тими самими завданнями на суто російських територіях відрізняються від функціонування на приєднаних. У фокусі дослідника присутній і психологічний фактор: для представника метрополії кожна установа сприймається як поширення російської державності на приєднані території, натомість національними історіографіями імперський процес розглядається не так однозначно, адже він супроводжувався витісненням місцевого права, нівелюванням національно-культурних і релігійних особливостей, навіть якщо це й сприяло соціальній модернізації. Не становить винятку й інституція генерал-губернаторства. На периферії вона виконувала як основну інтеграційну функцію – через зрощення країв в політичній, соціально-економічній і культурній сферах, використовуючи для цього як жорсткі, силові, так і гнучкі методи, компроміси, а тому з'ясування її генезису та розвитку має базове наукове значення для історії України.

* * *

Система державних інституцій на інкорпорованих територіях запроваджувалася згідно з традиціями державного життя Російської імперії. На українських землях від часу входження до Московії існувало кілька форм російського врядування – воеводська, губернаторська, намісницька. Непослідовність у модернізації

управлінських структур зумовила поновлення на початку ХІХ ст. генерал-губернаторств, починаючи з Лівобережної, Південної, включаючи Крим, і Правобережної України. Ці історичні регіони з дев'ятьма губерніями увійшовши до складу імперії в різний час, продовжували зберігати правові особливості, варіативність владних структур, відмінний від інших територій соціально-господарський і культурний уклад, що пояснюється етнічною строкацією та конфесійним складом населення, неоднаковими правами та привілеями місцевих еліт. Найвищий державний посадовець кожного регіону, генерал-губернатор, легітимізував імперський устрій, а тому й наділявся широкими контрольно-наглядовими й управлінськими повноваженнями.

Ця форма врядування була запозичена Петром І у розвинутих сусідніх держав (Швеції та Речі Посполитої), коли він був вимушений поширити на прибалтійські провінції неросійський тип управління. Місцеві еліти, які цінували політичні й матеріальні вигоди свого стану, входячи до складу Росії, не усувалися від панування на власних територіях, а отримували його у вигляді прав і привілеїв, наданих імператором. Генерал-губернатора було наділено цивільними й військовими (саме тому *генерал*) повноваженнями і він ставав представником монарха в краї, відповідальним лише перед ним за свої дії. Лише імператор міг призначати сановників на цю посаду і звільняти їх. Першим цього звання був удостоєний О. Д. Меншиков¹.

Катерина ІІ твердо вирішивши консолідувати провінції і провести місцеві реформи, що давали б змогу задовольнити військової та фінансово-фінансові потреби держави, 1775 р. запровадила законодавчий акт “Учреждения для управления губерний Российской империи”, що поширювався на всі території, зокрема і з регіональними особливостями. Саме в ньому вперше найповніше сформульовано повноваження генерал-губернаторів, однак без визначення чітких меж між наглядом і управлінням². 20 намісництв із двома-трьома губерніями в кожному управлялися намісниками / генерал-губернаторами, яким монарх делегував частину своїх повноважень. При призначенні кожного генерал-губернатора,

а всі вони були кадровими військовими в чині генерала, визначався обсяг влади – “в одних вона більша, в інших менша”³. Практика засвідчувала, що саме генерал-губернаторам слід передати нагляд за кордоном і місцевими військами. Підпорядкування їм поліції розширювало владні повноваження й давало змогу застосовувати примусові підходи при збиранні податків і проведенні рекрутських наборів. Генерал-губернатор відповідав за призначення посадових осіб, звільняв їх при незадовільному виконанні державних завдань та затверджував кандидатури виборних посад губернських і повітових предводителів дворянства, хоча це часто призводило до зіткнень і непорозумінь із дворянством⁴, але саме генерал-губернатор був зобов’язаний здійснювати державний нагляд за станами. А от регламентація судових функцій не набула такої чіткості: з одного боку, йшлося про невтручання в судочинство, “намісник не суддя”⁵, а з другого – суди підлягали його наглядові. Якщо вирок вимагав смертної кари, то він узгоджувався з генерал-губернатором. Невмотивовані судові рішення генерал-губернатор міг опротестовувати, передавати до Сенату, в засіданнях якого він брав участь у разі розгляду місцевих питань, а ті, що потенційно мали важливе політичне значення – імператорові. Користуючись особистою довірою монарха, знаючи “наміри верховної влади”, генерал-губернатори “були самі собі законом і урядували на свій розсуд”, координуючи дії місцевої адміністрації.

Отже, генерал-губернатори функціонували як установи військового й адміністративно-політичного нагляду, що було зумовлено відсутністю елементарного поділу влади, чітких меж між адміністративними і судовими функціями. Залежні лише від імператора, генерал-губернатори зносились між собою як напівсуверенні государі, сповідуючи, слідом за Катериною II, ідеали просвітницької держави. Задумана як наглядова, ця посада набула форми персонального управління і проіснувала аж до скасування її Павлом I у 1796 р.⁶

В указі від 12 грудня 1796 р. “О новом разделении государства на губернии” намісництва як адміністративні одиниці вже не

згадувались ⁷. На зміну намісникам / генерал-губернаторам прийшов військовий губернатор, чим Павло І протиставляв свою політику політиці Катерині ІІ. Та по суті новою була лише назва посади, а курс на централізоване управління та стабільність залишався незмінним. Військовому губернатору також належала вся повнота влади у двох, а то й у трьох губерніях. Хоча новий імператор не був до кінця послідовним і для київського генерал-губернатора О. А. Беклешова (в 1798-1799 рр.) зробив виняток ⁸.

На початку ХІХ ст. реформами Олександра І передбачалося, що генерал-губернаторства існуватимуть лише на окраїнах імперії, однак Неодмінна рада 13 червня 1801 р. наголосила, що необхідність їх відчутна не лише на прикордонних землях, а й повсюдно – “як для однаковості, так і для порядку та кращої координації справ” ⁹. Переведення управління на новий, відомчий принцип, за якого кожне міністерство створювало власні місцеві установи, що тривало впродовж перших десяти років правління Олександра І, значно похитнуло становище генерал-губернаторів, хоча й надалі вони призначалися імператором для інспектування “всіх частин управління” ¹⁰. Поки міністерська, вища форма виконавчої влади, до речі, запозичена з Європи Павлом І, лише формувалась, вона не виявляла суперечностей між централізацією та децентралізацією, територіальним і відомчим підходом, а тому досить мирно співіснувала з відновленими генерал-губернаторствами, де влада концентрувалася в руках головних начальників. Ініціатива Олександра І щодо повсюдного їх поновлення, однак, була відхилена Негласним комітетом ¹¹. Законодавчим актом, що унормовував стосунки генерал-губернаторів і міністрів, стало “Общее учреждение министерств” 1811 р., підготовлене М. М. Сперанським. Кількома параграфами його четвертого розділу регламентуються відносини центру й регіонів держави ¹². Генерал-губернатори та військові губернатори мусили підпорядковуватися центральним органам, однак на місцях вони й далі вважалися управлінською структурою верховної влади.

Перейшовши вслід за Європою до міністерської форми правління, Росія надала перевагу централізованому підходу, хоча пошук

оптимальних способів керівництва периферійними регіонами тривав. Приміром, 1816 р. особливий комітет розглянув проект М. М. Сперанського, що передбачав збереження посади генерал-губернатора на окраїнах, як на територіях, що мали місцеві особливості¹³. За іншим проектом, підготовленим колишнім членом Негласного комітету М. М. Новосильцевим, держава поділялась на 12 намісництв, по 3-5 губерній у кожному. При намісникові, повноваження якого поширювалися на судову, поліцейську, господарську, духовну, навчальну, поштову та інші галузі, створювалась рада з дорадчою функцією¹⁴. Цей проект викликав протест міністрів, особливо міністра фінансів Д. О. Гур'єва (в 1810-1823 рр.), на думку якого, зосередження на периферії надзвичайних повноважень сприяло б регіональному сепаратизмові, адже неможливо поєднувати водночас два протилежні напрями керівництва – лінійний, міністерський, і провінційний, намісницький¹⁵. Міністр вважав, що намісники паралізують діяльність міністерств і порушують єдність імперії. І хоча В. П. Кочубей, міністр внутрішніх справ, запропонував визначити межі повноважень генерал-губернаторів за допомогою інструкції¹⁶, уряд відмовився надати намісникам функції вищого управління і переорієнтував їх на місцевий нагляд. Збереглося одне з небагатьох свідчень про обговорення можливості запровадження федеративного ладу, у зв'язку з призначенням М. Г. Рєпніна в Малоросію військовим губернатором. П. П. Сухтелен, герой 1812 р., один із найосвіченіших військових, зазначав, що було оголошено про керівництво краєм за давнім козацьким звичаєм, на самоврядних принципах донських козаків – із функціонуванням військової канцелярії та військового суду, проте без гетьмана¹⁷.

Та замість задуманих адміністративно-територіальних реформ імператор повернувся до традиційної губернської практики, а М. М. Сперанський змінив столицю на генерал-губернаторство в Сибіру. І все-таки Олександр I остаточно не відмовився від поділу імперії на намісництва, про що свідчить проект конституції 1820 р., названий “Уставною грамотою”¹⁸: згідно із яким із п'яти губерній – Рязанської, Тульської, Орловської, Воронежської й Тамбов-

ської – створювалося намісництво на чолі з генерал-ад'ютантом О. Д. Балашовим, який донедавна обіймав посаду міністра поліції. Для нього імператором було підготовлено інструкцію, за якою той мав визначити місце генерал-губернаторської посади в системі владних структур.

С. В. Мироненко схильний розглядати створення Рязанського генерал-губернаторства як апробацію проекту конституційного перетворення¹⁹. Про серйозність наміру Олександра I свідчить і його листування з О. Д. Балашовим, і відвідання 1824 р. Рязані, щоб ознайомитися з діяльністю експериментальної губернської ради й управління, казенної, цивільної й карної палат, канцелярії й самого губернатора. Високо оцінивши його заходи, імператор, однак, не приступив до місцевого реформування²⁰, а знову запропонував М. М. Сперанському розробити проект адміністративно-політичної реформи в конституційному дусі. Посада генерал-губернатора, який підпорядковувався безпосередньо монарху, зосереджуючи у своїх руках всю повноту влади на місцях, вимагала докорінного перегляду. Олександр I відмовився від функції намісників і намагався зробити їх представницьким органом децентралізованих регіонів. Він, розуміючи, що, з одного боку, імперія складається зі специфічних регіонів, а з другого, – не покладався на шляхетні стани, особливо в недавно приєднаних територіях²¹.

Стратегію Олександра I підтримував комітет 1820 р., до складу якого входили генерал-губернатори (їх на той час було 8), що з'їхалися до Санкт-Петербурга для укладення проекту штатного розпису генерал-губернаторських канцелярій. Їх пропозиції збільшити кількість чиновників при своїй особі було відхилено міністром фінансів²². Найретельніше генерал-губернатори обговорювали питання, що стосувалися їхніх повноважень, бо як зазначив В. П. Кочубей в одному з листів до О. А. Аракчєєва, вони “ремствують, скаржаться, сваряться, якщо не на них покладаються турботи про ввірені їм губернії”²³. Архангельський генерал-губернатор О. Ф. Клокачов вважав найважливішою відповідальність за державні інтереси²⁴. Маркіз Ф. О. Паулуцчі, генерал-губернатор Курляндської, Лівонської, Естляндської і Псковської

губерній, був переконаний, що за ним слід зберегти кадрове питання: всі губернські чиновники, а в цьому регіоні репутація Російської імперії залежала передусім від них, повинні призначатися, звільнятися й нагороджуватися за поданням генерал-губернатора²⁵. Херсонський військовий губернатор О. Ф. Ланжерон пропонував об'єднувати дві губернії та радив збільшити повноваження головного правителя за рахунок міністерств²⁶. Вирізнялася позиція міністра внутрішніх справ й генерал-губернатора Фінляндії А. А. Закревського, який вважав, що реформи шкідливі, і не варто відступати від задумів Катерини II. М. М. Сперанського в новому проекті керівництва імперією турбувало інше – де проходить межа між наглядовою та управлінською функціями та як обмежити генерал-губернаторське свавілля й деспотизм²⁷. Жоден міністр не погоджувався з його проектом, вважаючи, що децентралізація та концентрація повноважень у руках генерал-губернатора шкодить ефективності вертикальної влади, для посилення якої і створені міністерства. Саме в той період даються взнаки суперечності між територіальним і відомчим підходами, між централізацією і децентралізацією, що набуло форми зіткнення генерал-губернаторів із Комітетом міністрів, міністерствами і Сенатом. У зносінах із вищими й центральними установами бракувало чіткості й визначеності. Генерал-губернатори надавали перевагу зверненням до імператора, обминаючи Комітет міністрів. Щодо багатьох питань галузевого управління – митних та питних зборів, фінансів – Олександр I також був на боці представників місцевої влади²⁸. Проект М. М. Сперанського 1821 р. знову був відхилений, перемогла ідея централізованого управління, хоча Олександр I до кінця днів плекав мрію поділити імперію на намісництва, а столицю перенести до Києва²⁹.

Після смерті Олександра I тексти проектів і пропозицій про реформування органів влади були передані в урядовий таємний комітет, що дістав назву за датою свого заснування – Комітет “6 грудня 1826 р.” Йому Микола I доручив врешті-решт з’ясувати доцільність існування генерал-губернаторств / намісництв; на початку 1830 р. члени Комітету констатували їхню “політичну

шкідливість”³⁰. Практичні наслідки проекту О. Д. Балашова не аналізувалися, бо Микола І відмовився від продовження експерименту й засудив його дії на посаді генерал-губернатора, а в губерніях відновлювався “колишній губернський порядок”³¹. Комітет зазначив, що генерал-губернаторське врядування заважає міністерському, тому варто дотримуватися однієї моделі влади. При цьому вказувалося, що генерал-губернаторську посаду слід залишити там, де через складні політичні умови або віддаленість від центру потрібна надзвичайна влада, зокрема в Москві, Санкт-Петербурзі та на окраїнах імперії. Новий міністр фінансів Є. Ф. Канкрін (у 1823-1844 рр.) також вважав, що приєднані території розвивалися в інших умовах, ніж імперський центр і тому запропонував упродовж певного часу, щоб не підірвати економіку, окраїнами керувати, дотримуючись династичних принципів російського монарха та спираючись на особливі права, надані ним місцевим елітам³². А оскільки кожен регіон імперії має свою специфіку, то саме генерал-губернатори, враховуючи місцеві особливості, визначатимуть заходи, завдяки яким поступово їх нівелюватимуть. Таке рішення, що свідчило про відхід від завуальованого федералізму, й було прийняте Комітетом міністрів: при виникненні надзвичайних питань генерал-губернатор звертався до імператора, інші – вирішував самостійно чи передавав до Комітету міністрів або Державної ради.

Микола І почав втілювати нову програму консолідації імперії, регламентуючи повноваження генерал-губернаторів: перш за все нагадав про їхню відповідальність за своєчасний зв’язок зі столицею, зокрема за стан поштових станцій та ціни на поштовий зв’язок, ревізійні поїздки, а також вимагав особистих донесень про виконання його розпоряджень³³. Певно, у зв’язку з останнім московський військовий генерал-губернатор Д. В. Голіцин уточнював, як йому тепер бути з міністерствами³⁴. Одним із рескриптів визначався порядок зносин: міністри з генерал-губернатором з’ясували питання особливої важливості³⁵. Вносились чіткість і в систему місцевих органів влади: вже впродовж 1826-1829 рр. кількома актами губернаторів було підпорядковано генерал-

губернаторам. Дедалі залежнішими від них ставали органи поліції, а указом від 19 липня 1829 р. генерал-губернаторам і військовим губернаторам дозволялося тимчасово заарештовувати нижніх поліцейських чинів, за винятком поліцмейстерів і городничих, за невиконання службових обов'язків – “для спонукання їх до більшої вправності й піклування про свою посаду”³⁶. Генерал-губернаторам надавалося право переводити поліцмейстерів і городничих із однієї посади на іншу, повідомляючи про це Міністерство внутрішніх справ. Більше того, вони дістали право усувати з посади тих, хто був нездатний впроваджувати державну політику³⁷.

13 жовтня 1831 р. було видано сенатський указ із гучним заголовком “О дозволенні генерал-губернаторам заключение контрактов на сумму до 25 тыс. руб.”, в якому зазначалося, що за винятком Сибіру й Кавказу, вони повинні керувати губерньськими правліннями так, як губернатори внутрішніх губерній³⁸. Генерал-губернатор вносився у владну вертикаль і зосереджував діяльність на соціально-економічних аспектах, яким відтепер надавалося важливе політичне значення.

Нове правове становище закріплювалось у “Наказі” губернаторам від 1837 р., за яким внутрішні губернії управлялися на загальних підставах, без поновлення там посади генерал-губернатора³⁹. У генерал-губернаторствах губернатори підпорядковувалися головним начальникам, хоча чіткого розмежування їхніх завдань не зафіксовано. Із 346 параграфів лише в кількох йдеться про те, коли губернатори мали узгоджувати свої дії з генерал-губернатором: при виявленні таємних товариств, заснуванні друкарень, при наданні подорожніх документів. Генерал-губернатори здійснювали контроль за фіскально-фінансовими операціями, а тому схвалювали земські кошториси і гарантували використання коштів у державних інтересах; контролювали укладання контрактів про винні відкупи. Узгоджувалися з генерал-губернатором судові справи, що велися за розпорядженням імператора. При ухваленні вироків військових судів вирішальне слово знову лишалося за генерал-губернатором⁴⁰. Вкотре наголошувалося, що са-

новник призначається на цю посаду імператором і є його довіреною особою. За розпорядженням Миколи І саме генерал-губернаторам було доручено схвалення розбудови губернських і повітових міст ⁴¹. Це сприяло уніфікації архітектури державних споруд цілої імперії, в якій на середину ХІХ ст. нараховувалося два намісництва і десять генерал-губернаторств: 1) Віленське, гродненське, ковненське й мінське; 2) Вітебське, могильовське і смоленське; 3) намісництво кавказьке і генерал-губернаторство Новоросійське та бессарабське; 4) Київське, подільське і волинське; 5) Ліфляндське, естляндське й курляндське; 6) Московське; 7) Чернігівське, полтавське та харківське; 8) Петербурзьке; 9) Західносибірське і 10) Східносибірське ⁴². Збереження посад столичних генерал-губернаторів пояснювалося перебуванням тут імператора та його родини, інших – суттєвими соціально-господарськими, культурними й етноконфесійними відмінностями периферій, для усунення яких Микола І припинив за ініціативою генерал-губернаторів кодифікування місцевого законодавства, початого за царювання Олександра І. 1840 р. знімався з обговорення Державною радою звід законів західних губерній ⁴³, отримала підтримку пропозиція генерал-губернатора Східного Сибіру М. М. Муравйова-Амурського (в 1847-1861 рр.) про недоцільність і навіть шкідливість для імперії внесення “степових” законів до ПСЗ ⁴⁴. Не розглядалися також проекти законів, що зберігали місцеві особливості Бессарабії ⁴⁵.

Уніфікувати імперське управління Микола І прагнув і шляхом унормування 1852 р. розмірів державного кошторису генерал-губернаторських канцелярій, кожна з яких до того мала різні суми на столові, роз’їзні, звання і чини, утримання приміщення ⁴⁶. Прибалтійський генерал-губернатор мав кошторис у 11 715 руб., смоленський, вітебський і могильовський – 4 576 руб., київський військовий, подільський і волинський – 6 575 руб. на рік ⁴⁷. Найбільше коштів мали (по 56 350 руб.) Петербурзьке і Московське генерал-губернаторства ⁴⁸.

Після указу імператора від 1852 р. про запровадження нових заходів лише через генерал-губернаторів Комітет міністрів знову

повернувся до обговорення їхнього статусу, недостатньо з'ясованого попередніми законодавчими актами. Хоч як це не парадоксально, але міністри не підтримали пропозиції Д. М. Блудова, головноуправляючого Другого відділення (кодифікаційного) Власної Й. І. в. канцелярії, колишнього міністра юстиції, укласти інструкцію для генерал-губернаторів. Комітет дійшов висновку, що застосування однакових заходів до всіх окраїн неможливе. Певно, на їхнє рішення вплинули події в Європі, бо інструкція зв'язала б руки генерал-губернаторам і позбавила їх оперативності. Однак Микола I не погодився з Комітетом міністрів, вважаючи, що є повноваження, загальні для всіх генерал-губернаторів, а особливі в кожному окремому випадку визначаються ним особисто. Друге відділення Власної Й. І. в. канцелярії усувалося від укладання інструкції; цю роботу було перекладено на канцелярію Комітету міністрів⁴⁹. Інструкція генерал-губернаторам від 29 травня 1853 р. все-таки набула чинності і стала першим узагальнюючим нормативним документом, який закріпив їхнє становище, визначив посадові права й обов'язки. Відтепер генерал-губернатори підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. Значно зросло річне жалування головного начальника краю – до 15 тис. руб., а його конвой становив до 25 осіб⁵⁰. Ініціатором і одним із авторів інструкції був тодішній міністр внутрішніх справ Д. Г. Бібіков (у 1852-1855 рр.).

Інструкція узаконила вже сформовані напрями діяльності генерал-губернаторів, надала їм універсальності, деперсоніфікувала посаду як таку. Генерал-губернатор залишався охоронцем недоторканості верховних прав самодержавства, мав дбати про державну користь, загальне благо. Підтверджувалася його відповідальність за внутрішню безпеку, охорону здоров'я та продовольство, судочинство, особовий склад місцевої бюрократії (при цьому розрізнялися державні та виборні посади), надавалося право усувати все, що не узгоджувалося з “намірами верховної влади”⁵¹. Генерал-губернатор був поза губернським управлінням, не мав дорадчих органів – при ньому діяла лише нечисленна канцелярія та чиновники із особливих доручень.

Незважаючи на успіхи адміністративної централізації, Миколу І насторожували регіональні своєрідності, оцінка яких генерал-губернатором була критерієм поширення там загальнодержавних заходів. Якщо внутрішні губернії керувалися спільним законодавством, у генерал-губернаторствах “жоден новий захід чи особливі розпорядження, що стосуються благоустрою, загальної користі й державного інтересу в краї, не здійснюються інакше як за попередньо погодженими міркуваннями й висновками генерал-губернатора”⁵².

Централізація на початку царювання Олександра ІІ також стала важливим компонентом політичного реформування, а її послаблення вважалося причиною як зовнішніх, так і внутрішніх невдач⁵³. Новий міністр внутрішніх справ С. С. Ланской вважав, що українські губернії вже “правильно” облаштовані і не потребують контролю генерал-губернатора⁵⁴. 1856 р. було ліквідоване Малоросійське та Вітебське генерал-губернаторства, а 1866 р. – Петербурзьке. Успішні соціально-економічні реформи 1860-1870-х рр., із урахуванням локальних особливостей півдня, зумовили відмову 1874 р. від Новоросійського і Бессарабського, а 1876 р. – Прибалтійського генерал-губернаторств. Все це засвідчувало, що ступінь інтеграції регіонів, їхнє культурне зростання досягли того рівня, за якого вони підпадали під загальноімперські правові норми. І все ж таки для Олександра ІІ реформи стали неабияким випробуванням, бо напередодні ліквідації кріпацтва, побоюючись виступів, він розмірковував над можливістю повсюдного введення генерал-губернаторів. 1858 р. С. С. Ланской навіть підготував для них інструкцію, хоча й зауважував, що на географічно віддалених від центру територіях, які мають історичні й “племінні” особливості, вони не викликають довіри міністерств. Ця думка, обміркована із 46 губернаторами й підтримана місцевим дворянством⁵⁵, перемогла і як, виявилось, спеціально підкреслимо, – назавжди. Відтоді питання про повсюдне введення посад генерал-губернаторів не піднімалося жодного разу.

Проведені реформи стали етапними в модернізації державного життя Росії, вплинули на становище генерал-губернаторів, які

перетворилися на інституцію, що визначала готовність периферій до нових соціальних відносин – із залученням їх до політичного, економічного та культурного імперського простору. В губерніях, що входили до генерал-губернаторств, поетапне впровадження селянської реформи здійснювалося під безпосереднім контролем генерал-губернаторів, до того ж нагляд вівся як за селянами, так і за поміщиками, особливо на час введення уставних грамот. Оскільки земська реформа 1864 р. передавала місцеве господарство органам самоврядування, вона не впроваджувалась на окраїнних територіях, де під сумнів ставилась лояльність еліт. Подібним чином імператор вчинив із міською та судовою реформами. Віддалені краї, з поліетнічним населенням, особливими етнокультурними традиціями й конфесіями, змушували центр формувати тут компромісну, змішану управлінську систему, посадових осіб якої схвалювали та контролювали генерал-губернатори. Та найбільше позначилась на посаді генерал-губернатора військова реформа, згідно з якою створювалися місцеві органи управління військами; вона привела навіть до намірів укласти нове положення про генерал-губернаторів, робота над яким припинилася на етапі обговорення проекту в уряді 1862 р.⁵⁶ У перших створюваних для апробації військових округах, що територіально збігалися з генерал-губернаторствами – Варшавському, Віленському, Київському та Одеському – командування військами покладалося на генерал-губернаторів⁵⁷, що значно зміцнювало їхній статус в імперії, адже в їхніх руках зосереджувалася не лише політична, адміністративна, а й військова влада. Ідея підпорядкування в мирний час військ генерал-губернаторам була схвалена Військовим міністерством, і 1864 р. вся територія імперії поділялась на 10 військових округів. Тепер уже генерал-губернатор як командувач округу був підпорядкований й військовому міністру⁵⁸.

Надзвичайними повноваженнями генерал-губернаторів Олександр II скористався відразу після Каракозівського пострілу 1866 р. – для боротьби з народниками. Найпершим актом у цілій низці розпоряджень стало положення Комітету міністрів від 13 липня 1876 р., за яким вони здобули право видавати обов'язкові

постанови для населення з доповненням або скасуванням постанов губернаторів щодо державного порядку й безпеки⁵⁹. Згідно з правилами від 3 жовтня 1877 р., генерал-губернатори могли надавати війська для сприяння цивільним властям, а двома законодавчими актами 1879 р., що з'явилися після замаху О. К. Соловйова на життя імператора, вводилися посади тимчасових генерал-губернаторів, вже існуючі отримували підтвердження надзвичайної влади⁶⁰.

Наступний період консолідації імперії також пов'язаний із посадою генерал-губернатора. Внаслідок розширеної освітньої мережі з вищими навчальними закладами, соціально-економічного зміцнення регіонів, вдосконалення комунікацій, та найбільше завдяки поширенню нових інтелектуальних західних течій формувалися місцеві еліти, які почали піднімати питання про культурно-національні потреби власних етносів. Однак імперія не визнавала права народів на національну самобутність (особливо українців і білорусів), зокрема в питаннях літературної мови, й однозначно вважала їх проявами політичного сепаратизму. При всій широті соціальних реформ уряд не враховував національне питання. Олександр III відразу посилив державну владу, підтвердивши надзвичайні повноваження генерал-губернаторів, які першими відповідали за державний порядок і громадський спокій. Вони ж мали право оголошувати стан посиленої охорони та військовий стан із забороною громадських зібрань, користувалися правом закриття закладів, видавали накази про арешти радикальних осіб, до списку яких далеко не в останню чергу потрапляли і національно-культурні діячі. Генерал-губернатори знову контролювали суди, передавали справи на розгляд військових судів і схвалювали вироки, до того ж їхні повноваження зросли після виправдального вироку, винесеного судом Вірі Засулич. Крім того, генерал-губернатори наділялися правом контролю і за прокурорською інституцією та поштою. Посилення їхньої ролі супроводжувалося водночас наступом на права та свободу населення Варшавського і Фінляндського генерал-губернаторств. Найяскравіше це проявилось в насадженні російської мови у школах Варшавського нав-

чального округу. 1892 р. було поставлено під сумнів конституцію Фінляндії, а в прибалтійських губерніях місцеві судово-адміністративні установи замінювались загальноросійськими, ліквідувались привілеї німецького дворянства, почалось інтенсивне навернення в православ'я естонських і латиських селян⁶¹.

Той факт, що були ліквідовані деякі постійно діючі генерал-губернаторства, що існували у внутрішніх губерніях – Оренбурзьке (з 1881 р.) і Західносибірське (з 1882 р.) та тимчасові – Харківське у складі Харківської, Чернігівської, Полтавської, Курської, Орловської і Воронежської губерній (1879-1882) і Одеське – у складі Бессарабської, Херсонської, Катеринославської і Таврійської губернії (1879-1889), свідчить про перші прояви стабілізації політичної ситуації. Новим вектором поширення імперських кордонів стала Середня Азія, де для військово-адміністративного нагляду створювалися нові генерал-губернаторства – Степове (1882 р.) і Приамурське (1884 р.) Пізніше їхня кількість зростає, кожне з них отримало власні, лише для них складені нормативні “Положення” (“Относительно устройства местных управлений Кавказа” 1882 р., “Учреждение Кавказского края” 1883 р., “Положение об управлении Туркестанским краем” 1883 р. та ін.), в яких повноваження генерал-губернаторів і головноуправляючих визначено значно чіткіше, ніж у загальній інструкції 1853 р.⁶².

Історики-правознавці поділяють усі генерал-губернаторства на два типи: політичні та адміністративні. До перших належали Варшавське, Київське і Віленське. Соціально-економічний і культурний стан цих регіонів не заважав поширити й на них загальнодержавні норми, однак нескасоване особливе становище, як і неодноразові національні виклики імперії, змушували уряд зосереджувати в руках генерал-губернаторів велику владу. “Отже, життя місцевого населення регулюється, радше, розпорядженнями адміністративної влади, ніж законами”, – уточнював В. В. Івановський⁶³. Для цих трьох генерал-губернаторств основним стало проведення зросійщення, динаміку і розмах якого у соціально-політичному, економічному та культурному житті регіонів визначали головні начальники. Прикладом адміністративних генерал-

губернаторств є ті, що засновувались в Азії, де на значних територіях проживало населення з первісним суспільним ладом ⁶⁴, серед якого поширювати загальнодержавні російські закони було ще рано. Хоча цей поділ і спрощений, однак він яскраво констатує відмінності між заходом і сходом Російської імперії. Л. М. Лисенко запропонувала загальніший поділ: на генерал-губернаторства, що впроваджували російську державність “жорсткими” і “м’якими” методами ⁶⁵, а К. Мацузато – складніше групування: на “внутрішні” та “периферійні” ⁶⁶.

На початку ХХ ст. в Російській імперії збереглося лише 8 генерал-губернаторств: Варшавське, Віленське, Іркутське, Київське, Московське, Приамурське, Степове, Туркестанське. Як бачимо, всі вони окраїнні, за винятком Московського, існування якого увиразнювало особливе становище другої російської столиці в державі. Правове становище генерал-губернаторств значно змінили конституційні Основні закони 1906 р., що з’явилися внаслідок революції 1905-1907 рр. Призначення на посади генерал-губернаторів імператор погоджував з головою Ради міністрів, а рішення про утворення нових генерал-губернаторств чи припинення функціонування існуючих тепер ухвалювалося Державною Думою і Державною Радою ⁶⁷. Однак генерал-губернатори зберегли право звертатися до імператора та отримувати від нього особливі розпорядження й доручення, тим більше, що вони й далі видавали укази, зокрема й надзвичайні в порядку виконання загальнодержавних законів, щодо військових і військово-морських справ та про надзвичайні заходи громадської безпеки ⁶⁸.

Отже, за генерал-губернаторами зберігалась традиційна наглядово-управлінська функція, збагачена методами примусового характеру. З кінця ХІХ ст. значення посади генерал-губернатора знижується, що зумовлене не лише втратою “персонального начала” в управлінні ⁶⁹, а й успіхами централізованого керівництва імперією. Основні закони 1906 р. проголошували єдність і неподільність території й державної влади (стаття 1), а тому генерал-губернаторства явно не вписувався у нову модель Російської імперії.

При всьому різноманітті імперських регіонів можна спостерегти, принаймні, три етапи в розвитку інституції генерал-губернаторства. На першому домінувала політика центру, спрямована на врахування особливостей приєднаних територій, особливо тих, що їх закріпила за собою місцева еліта у вигляді історичних прав і привілеїв. На другому відчутним стає прагнення до централізованого врядування з використанням генерал-губернаторських повноважень для придушення радикальних рухів і перших паростків національного самоусвідомлення етносів. На третьому імперія, що зазнавала різкої модернізації внаслідок соціально-економічних і політичних реформ, відмовлялася від генерал-губернаторств, децентралізація владних повноважень в яких завжала розбудові централізованої й унітарної імперії. Серед передбачуваних Олександром I реформ інституція генерал-губернаторств посідали особливе місце. Теорія федералізму, з якою невиразно пов'язувалися конституційні перетворення в імперії, не була прийнята владними колами, що здобули перемогу не в процесі обговорення її доцільності, а внаслідок вступу на престол Миколи I. Генерал-губернаторське врядування в порубіжних, інкорпорованих територіях було одним із етапів їхньої інтеграції у складі імперії. І все ж попри централізаційні процеси у кожному з генерал-губернаторств зберігалися певний час привілеї станів, місцеві традиції самоуправління, законодавства й суду.

Генерал-губернатори мали то статус центральної державної установи (“місцеве міністерство”) то регіональної влади, до того ж, відносини як по горизонталі, так і по вертикалі (між міністрами і губернаторами) залишалися до кінця неупорядкованими, часто рівноправними. На тлі таких неузгодженостей у політико-адміністративній системі особливою значення набувала особистість головного правителя краю. Переконавання генерал-губернатора, його політичні погляди, ставлення до регіональних потреб, вміння переконувати імператора та використовувати його оточення для досягнення мети – все це впливало на його владні повноваження.

Існування генерал-губернаторств у Російській імперії, їх географію ілюструє таблиця 1, укладена на підставі даних наукової та

Таблиця 1

**Таблиця хронологічно-територіального
розташування генерал-губернаторств Російської імперії
XIX – початку XX ст.**

Роки існування	Назва	Склад губерній
1794 - 1912	Віленське (Вільно)	Віленська, Ковненська, Гродненська, Білостоцька обл. (з 1832 р.), Мінська губ.
1801 - 1866	Петербурзьке	Петербурзька губ.
1801 - 1876	Прибалтійське	Ризька, Ліфляндська, Естляндська, Курляндська, Псковська губ. (в першій пол. XIX ст.)
1801 - 1915	Московське	Московська губ.
1802 - 1856	Білоруське (Вітебське)	Вітебська (до 1869 р.), Могильовська (до 1869 р.), Смоленська, Калузька (до 1831 р.) губ.
1802 - 1856	Малоросійське	Полтавська, Чернігівська, Харківська (з 1835 р.) губ.
1802 - 1828	Нижньоновгородське	Нижньоновгородська, Казанська, Симбірська, Саратовська, Пензенська губ.
1802 - 1822	Сибірське (Іркутськ)	Тобольська, Іркутська, Томська (з 1804 р.) губ.
1809 - 1812	Новгородське	Новгородська, Тверська, Ярославська губ.
1809 - 1917	Велике князівство Фінляндське	Вісім губерній Князівства
1822 - 1874	Новоросійське та Бессарабське	Катеринославська, Херсонська, Таврійська губ., Бессарабська обл.

1822 - 1882	Західносибірське (Тобольськ, із 1839 р. Омськ)	Тобольська, Томська губ., Семипалатинська, Омська (Акмолинська) обл.
1822 - 1887	Східносибірське (Іркутськ)	Іркутська, Єнісейська губ., Якутська, Забайкальська, Амурська, Приморська обл.
1831 - 1834	Мінське	Мінська губ.
1832 - 1914	Київське	Київська, Подільська, Волинська губ.
1851 - 1865	Оренбурзько - Самарське (Уфа)	Оренбурзька, Самарська губ.
1856 - 1867	Кутаїське	Кутаїська губ.
1860 - 1869	Тифліське	Тифліська обл.
1865 - 1881	Оренбурзьке (Уфа)	Оренбурзька губ.
1867 - 1918	Туркестанське (Ташкент)	Сирдар'їнська, Семиріченська (1892-1897), Закаспійська (з 1897 р.) обл.
1874 - 1917	Варшавське	Десять губерній Царства Польського
1882 - 1917	Степове (Омськ)	Акмолинська, Семиріченська (з 1897 р.), Семипалатинська, Уральська, Тургайська обл.
1884 - 1917	Приамурське (Хабаровськ)	Амурська, Забайкальська, Приморська обл., о. Сахалін, Камчатка, Чукотка, Маньчжурія, район КВЖД
1887 - 1917	Іркутське	Іркутська, Єнісейська губ., Якутська обл.

довідкової літератури ⁷⁰.

Аналізуючи дані таблиці, не важко завважити, що до складу генерал-губернаторств входило кілька губерній, які спершу становили історико-етнічний регіон, що поступово змінювався на територіально-адміністративний, а також чітко окреслити географічні й хронологічні межі поширення цієї форми врядування в Російській імперії, а за часом ліквідації периферійних генерал-губернаторств визначити, коли, на думку уряду, на цій території вже можна було запроваджувати загальноросійський порядок і єдині імперські закони.

* * *

Отримані від імператора владні повноваження надавали посаді генерал-губернатора легітимності для поширення абсолютистської форми врядування на приєднаних територіях. Як посада - установа вона мала у своїй структурі канцелярію зі статусом вищої наглядово-управлінської регіональної державної інституції з надгубернським представництвом верховної влади. Міністерське управління постійно прагнуло обмежити повноваження генерал-губернаторських канцелярій, хоча спроби перетворити їх на складову централізованої системи, підпорядкувати й надати роль проміжної ланки між краями та міністерствами не давали значного ефекту. Канцелярія генерал-губернатора діяла в особливих умовах і відіграла важливу роль, бо кожний із генерал-губернаторів у дорученому йому регіоні перебирав на себе значні повноваження – не лише центральних органів управління, а й місцевих, і, з огляду на це облаштовував при собі повноцінний бюрократичний апарат управління.

Правове становище генерал-губернатора в системі місцевої влади вноrmовувалося повільно, і не поширювалося на канцелярію, яку створював перший генерал-губернатор і вдосконалювали наступні ⁷¹, і яка розглядалась як виконавча (зокрема діловодна) структура при його посаді. Раціонально організована завдяки відбору чиновників і канцелярських службовців, вона ставала ефективним інструментом регіонального адміністрування.

Елементи впорядкованості зносин канцелярії з вищими й нижчими установами впроваджувалися кількома законодавчими актами. Вперше “Общим учреждением министерств” 1811 р. було введено формалізований підхід стосовно звернень генерал-губернаторів безпосередньо до імператора, однак їх повинні були підписувати міністри, в компетенції яких перебували порушені питання. Без погодження з генерал-губернатором губернатори не мали права звертатися до міністрів, а вони про свої розпорядження губернаторам інформували канцелярію генерал-губернатора і звертали його увагу на необхідність сприяти їхньому виконанню ⁷². На зміну ще недавно паритетним відносинам приходило підпорядкування, хоча й не виразне, генерал-губернаторів міністрам. Указ від 13 жовтня 1831 р. не лише окреслив повноваження генерал-губернатора, а й зміцнив статус канцелярії в системі місцевої влади. Відтепер її чиновники ухвалювали рішення щодо багатьох господарсько-фінансових, судових і культурно-просвітніх питань. “Наказ” губернаторам 1837 р. узаконив ієрархію місцевих адміністративних установ: губернатор не мав права звертатися з важливих питань до центральних органів управління, обминаючи генерал-губернаторську канцелярію, як до речі, і міністерства. Звіти про прийом і передачу управління губернією, перший її огляд, річні звіти про її стан і термінові повідомлення він надсилав імператору, а їхні копії – генерал-губернаторові. Уточнювалося, що генерал-губернатор міг звертатися до імператора безпосередньо як письмово, так і усно з будь-якого питання, а губернатори – лише в окремих випадках, обумовлених законом ⁷³. Повноваження канцелярії у системі місцевої влади зростали, бо за “Учреждением губерnskих правлений” 1845 р. губерnskі правління, а також станові установи в обов’язковому порядку подавали генерал-губернатору свої постанови щодо передачі чиновників під суд ⁷⁴.

Загальна інструкція генерал-губернаторам 1853 р. уточнила форму спілкування з імператором через подання про особливо важливі питання, що поділялися на термінові й випадкові донесення з одночасним інформуванням про них міністрів. Повеління його щодо ввіреного краю генерал-губернатор мав виконувати

якнайшвидше – через розпорядження губернаторам та губернським установам, які отримували з канцелярії пропозиції та розпорядження, а самі зверталися до генерал-губернатора через подання, рапорти й донесення. Порядок зносин генерал-губернатора з військовими визначався окремими статтями ⁷⁵.

Самодержавна природа верховної влади із зосередженням у руках генерал-губернатора всіх гілок влади в період політичного й соціально-господарського освоєння регіонів, вела до зростання значущості канцелярії та її урядовців в управлінському процесові. Її структура змінювалася відповідно до місцевих пріоритетів, що визначалися генерал-губернатором. Спершу штатний розпис кожної канцелярії схвалювався в цілому, склад та кількість чиновників вищої ланки визначав сам генерал-губернатор, враховуючи перш за все поставлені перед ним завдання. Лише 1826 р. Комітет міністрів розглянув подання міністра внутрішніх справ про типовий штат ⁷⁶, яким унормовувалися категорії канцелярії генерал-губернаторів і військових губернаторів, що свідчило про певну уніфікацію посад цих регіональних інституцій. Надалі уряд, не відмовляючись від типових штатів, затверджував, якщо дозволяли фінанси, пропозиції генерал-губернаторів щодо збільшення кількості урядовців.

Канцелярія була особистою в тому розумінні, що добір чиновників на вищі посади генерал-губернатор здійснював самостійно, враховуючи їхню освіту, етнічне походження, службовий досвід, набутий у вищих, центральних і губернських установах. Зазвичай, це були особи, відомі своїми успіхами на попередній службі, серед них і ті, хто був пов'язаний з генерал-губернаторами близькими, а інколи й родинними стосунками.

Над важливими урядовими поданнями найчастіше працювали чиновники із особливих доручень, рідше – правитель канцелярії, завідувачі відділень і столоначальники, які становили управлінську структуру генерал-губернаторства. Найбільшою компетентністю вирізнялися чиновники з особливих доручень, яких у штаті було лише кілька. Однак генерал-губернатор широко користувався правом набирати чиновників понад штат, а також вимагав

від провідних міністерств – внутрішніх справ, військового, морського, юстиції та фінансів – направляти в тимчасове підпорядкування фахівців для виконання особливих доручень. На правові знання цих чиновників він спирався при проведенні докорінних змін у соціально-політичній, господарській і військово-дипломатичній сферах та коли ініціював пропозиції про законодавче унормування соціальних відносин. Доручення генерал-губернатора цим чиновникам не обумовлювалися урядовими розпорядженнями. Зважаючи на новизну завдань та враховуючи важливість дотримання певних норм законодавства, для чиновників готувалися інструкції, в основі яких лежали письмові вказівки генерал-губернатора, хоча практика усних розпоряджень також була поширеною. Ці чиновники забезпечували головного правителя краю інформацією про регіональну специфіку – господарську, етноконфесійну та соціокультурну, аналітично її опрацьовували, здійснювали нагляд за традиційними державними та органами самоврядування – земськими і міськими. Від усвідомлення ними своїх завдань, доброї поінформованості, уміння вести справу залежало становище краю та безпосередньо генерал-губернатора на вищому щаблі чиновницько-бюрократичній ієрархії влади і, зокрема, ставлення до нього імператора.

Унормування діяльності чиновників у надзвичайних ситуаціях найчастіше практикувалося київськими генерал-губернаторами. Позиція генерал-губернатора, що базувалася на свідченнях чиновників щодо місцевих подій, часто була визначальною як для імператора, так і для міністрів, а тому генерал-губернатор не обмежувався їхньою інформацією, а й сам по кілька разів на рік об'їжджав населені пункти, ревізуючи присутствені місця. У таких випадках чиновники супроводжували його і дорогою готували тексти розпоряджень. Вони ж брали участь у його поїздках до столиці, допомагали в підготовці виступів на засіданнях Комітету міністрів, куди возили з собою цілу “канцелярію”. Микола I, з метою економії коштів, окремо зазначив, що генерал-губернатори не повинні мати у своїх кортежах більше 14 коней ⁷⁷.

Канцелярія працювала чітко та злагоджено, була не чисель-

ною, динамічною і функціонувала у напіввійськовому режимі. При канцелярії, як і при приватній квартирі генерал-губернатора, організовувалось військове чергування. В канцелярії зосереджувалась інформація про становище в краї, цілеспрямовано здійснювався нагляд за регіональним управлінням і, що для нас важливо, документувалася діяльність генерал-губернатора та чиновників, велось діловодство та поточний архів. Діловодство організовувалося на засадах одноособової влади, а не на принципах колегіальності, як у більшості вищих та губернських установ. Для колегіальної форми ухвалення рішень притаманний громіздкий і, як наслідок, уповільнений розгляд справ. Одноособова ж форма значно пришвидшувала вирішення нагальних питань управлінської процедури. Генерал-губернатор в організації обряду діловодства зазвичай покладався на досвід правителя канцелярії, який формував її структуру, визначав напрями діловодної служби, зокрема, відбирав діловодство оперативного характеру та підбирав чиновників середньої та нижчої ланок.

Законодавство не надавало великого значення унормуванню діловодства і не випадково: генерал-губернатор не зобов'язаний був дотримуватися букви закону. Досить часто йому доводилося з'ясовувати питання, що вирішувалися таємним і адміністративним чином. Він сам визначав потік тих документів, що мали надходити з губернських та повітових установ до його канцелярії у той чи інший час, вирішував, у якій формі давати розпорядження підлеглим установам і посадовим особам. Губернатори та місцеві чиновники не сумнівалися, що циркуляр генерал-губернатора означав більше, ніж закон ⁷⁸. Саме тому діловодний комплекс канцелярії вирізняється видовою різноманітністю. Основний потік документів надходив із губернських установ і потребував схвалення генерал-губернатора. Це, зокрема, папери фіскально-фінансового характеру – про кошториси губерній, окладні збори, контракти на торгівлю алкогольними виробами. Так само щопівроку перевірялися “успіхи” у стягненні всіх видів державних податків і недоїмок, статки і видатки міст ⁷⁹. Огляди краю, доповідні записки з царськими резолюціями спрямовували діяльність не лише гене-

рал-губернатора, а й центральні відомства й їхня значимість піднімалася окремими виданнями.

На противагу невеликій кількості видів документів, із якими канцелярія зверталася до верховної влади та уряду, в повсякденній діяльності їх було значно більше. Сюди надходила безліч різної документації, бо губернатори, аби не зробити щось усупереч позиції генерал-губернатора, надсилали для узгодження документи найрізноманітнішого змісту. Практично кожна установа, громадські товариства, банки зобов'язані були надсилати документи про свою діяльність у вигляді статутів, протоколів і звітів.

Основні види документів канцелярій генерал-губернаторів (огляди губерній, звіти про діяльність, циркуляри тощо) вже розглянуто при з'ясуванні їх джерельно-інформаційної можливості, наведемо конкретні спостереження щодо найприкметніших тенденцій документування. Зокрема, потік різнопланових документів, якими канцелярія зносилася з центром та з місцевими державними й самоврядними установами та громадськими товариствами, залежав від обсягу повноважень у різні історичні періоди. Бюрократизація врядування, ускладнення системи державного керівництва, посилення централізації вели до зростання обсягів листування. Ще М. Г. Рєпнін у 1830-х роках ображався, що монарх міг би більше довіряти йому, а не вдаватися до дріб'язкового паперового контролю⁸⁰, а О. Г. Строганов, який у 1850-х роках обіймав посаду новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, був переконаний, що породжене централізаторською системою листування між ним та центром лише шкодить справі врядування⁸¹. Про те ж саме йдеться і в записці невідомого автора з канцелярії київського генерал-губернатора, який зазначав, що централізація – наслідок вузького погляду уряду, який прагне контролювати всі дрібниці місцевого управління⁸².

З часу реформ 1860-1870-х років генерал-губернатор потребував від губерній, а центр – від регіону надання різнобічної інформації, що збільшувало документопотік із місцевих державних установ, зокрема органів поліції. До генерал-губернаторської канцелярії зверталось їх дедалі більше, не лише державних, із

усталеними системами документування, а й самоврядних і громадських, кількість яких невинно зростала. Це було викликане серйозними управлінськими проблемами, зумовленими реформою: виникали конфлікти між земствами і губернськими властями, а держава не бажала рахуватися зі зростаючою роллю самоврядування в місцевому управлінні. Всестанові органи виходили з-під контролю, канцелярія ж за традицією вимагала забезпечувати звітами та донесеннями.

З кінця ХІХ ст. дії канцелярії все частіше погоджувалися з центральними органами, що підтверджується постійними зверненнями до міністрів та головноуправляючих. Генерал-губернаторський рівень влади перетворювався на гальмо, зайву інстанцію у з'ясуванні питань місцевого самоврядування. Цей процес досить точно визначив І. М. Страховський, коли зауважив, що “практика відносин губернаторів і генерал-губернаторів полягала в нагадуванні” останніми, що мали зробити перші⁸³.

При канцелярії генерал-губернатора зосереджувалася діяльність наукових, культурно-освітніх, добродійних, медичних, меценатських товариств і організацій, діловодство яких невелике за обсягом могло вливатися до її діловодства. Документи комітетів і комісій, міжгубернських нарад, що створювалися для вирішення складних і важливих питань місцевого врядування, або питань, що вимагали спеціальних знань, становили окрему його частину.

Кошти, що витрачалися на утримання канцелярії генерал-губернатора, також свідчать про її особливе становище в регіоні. Хоча державний бюджет визначався штатними розписами, він був далеко не єдиним джерелом надходження коштів. Уряд фінансував окремі, державного значення напрями діяльності генерал-губернаторів. У першій половині ХІХ ст. імператор сам вирішував або доручав Комітету міністрів розглядати питання про надання державних коштів під особисту відповідальність генерал-губернаторів. При цьому не існувало усталених форм звітів за їхнє витрачання, а спрацьовувала особиста довіра імператора до сановників. Крім того, генерал-губернатор вишукував місцеві можливості дофінансування канцелярій, і природно, що в кожного вони були різ-

ними. Діловодство казначейського відділення канцелярії, наприклад, київського генерал-губернатора інформувало про премії та надбавки до жалування 22 російським чиновникам із відсоткового збору з прибутків польських маєтків, та про збільшення преміальних по канцелярії з 5 тис. руб. в часи врядування М. Г. Репніна до 50 тис. руб. – за правління Д. Г. Бібікова. За державні кошти, що надходили для потреб генерал-губернаторства, друкувалися “Киевлянин”, “Вестник Юго-Западной России”, видання Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, утримувався російський театр у Києві.

Структура канцелярій постійно вдосконалювалася, її найбільш сталими підрозділами були експедиції, частини, відділення та діловодства, які поділялися на менші – столи. Обов’язковою була спеціалізація: поліцейська, тасмна, господарська, судна, казначейська, розпорядча та інші. Приміром, тасмна або політична частина мала три столи – політичний, освітній та архівний.

За російською традицією архів канцелярії був невід’ємною частиною установи, в якій укладалися справи, повторюючи структуру її самої, а тому відомості про діловодства, що структурувалися за відділеннями та столами, дають додаткову інформацію про зміст справ. Часті звернення спонукали до створення предметних або тематичних покажчиків (алфавітів справ) до відомчого архіву. Послугуючись ними, архіваріуси розшукували потрібні документи, а тому інформативне наповнення покажчиків при втраті документів набуває значення джерел вторинного рівня.

* * *

З’ясування статусу генерал-губернаторів як представників верховної влади у структурі місцевих державних установ засвідчує, що політиці самодержавства на приєднаних землях були властиві деякі загальні принципи формування адміністративно-територіальних управлінських структур. Зважаючи на специфіку керування окремими територіями Російської імперії в XIX – на початку XX ст., були створені генерал-губернаторства, які легітимізуючи владу самодержця, здійснювали управлінські заходи як вищі

регіональні установи.

Посада генерал-губернатора, запозичена Петром I у Європі та запроваджувана Катериною II як намісницька з надзвичайними повноваженнями, при Миколі I переросла в основний механізм державного керування окраїнами імперії, перебираючи на себе наглядово-контролюючі, соціально-господарські, політичні, поліцейські та військові функції. Відтак, ця владна інституція пройшла шлях від одиничного впровадження до загальноімперського та затрималась на приєднаних землях.

Інституція генерал-губернаторства зберігала незмінною посаду намісника / генерал-губернатора із децентралізацією та концентрацією владних повноважень і поєднанням багатфункціональних державних завдань із неоднаковим впливом на вищі й центральні установи на різних історичних етапах. Як орган управління канцелярія реформувалась у двох напрямках: зростала її роль і значущість у регіоні, вона підносила над губернськими установами. Її структура змінювалась відповідно до владних повноважень генерал-губернатора. Після визначення найзагальніших функцій варто перейти до докладного з'ясування історії генерал-губернаторств, що діяли в українських губерніях Російської імперії – Малоросійського, Новоросійського та Бессарабського і Київського. Кожне з них виконувало як своєрідні, пріоритетні, так і типові політико-адміністративні функції, аналіз яких дасть змогу відобразити процес утвердження російської державності на приєднаних землях.

¹ *Лысенко Л. М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII-начало XX века). – Изд. 2-е, исп. и доп. – М., 2001. – С. 34; Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. – В 2 т. / Под общ. ред. В. В. Черкесова. – Т. 1. – С.Пб.: С.Пб. у-т, 2001. – С. 31-32.

² *Морякова О. В.* Система местного управления России при Николае I. – М.: МГУ, 1998. – С. 33.

³ *Андреевский И.* О наместниках, воеводах и губернаторах. Рассуждения. – С.Пб.: Тип. Праца, 1864. – С. 134.

⁴ *Блинов И. А.* Губернаторы: Ист.- юрид. очерк. – С.Пб.: Типогр. Пентковского, 1905. – С. 197.

Генерал-губернаторства Російської імперії

⁵ Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России // Собр. соч. – С.Пб., 1899. – Т. 1. – С. 306.

⁶ Блинов И. А. Губернаторы: Ист.- юрид. очерк. – С. 155, 233, 237; Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России. – С. 312.

⁷ Ерошкина А. Н., Мезенцев Е. В. Генерал-губернаторство // Государственность России: Сл.-справ. – М.: Наука, 1996. – Кн. 1: (А-Г). – С. 141; ПСЗ. – Т. 24: С 6 ноября 1796-по 1798. – № 17634.

⁸ Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи. – С. 61, 295.

⁹ Цит. за: Ремнев А. В. Генерал-губернаторская власть в XIX столетии. К проблеме организации регионального управления Российской империи // Имперский строй России в региональном измерении (XIX-начало XX века) / Отв. ред. П. И. Савельев. – М.: МОНФ, 1997. – С. 58.

¹⁰ Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с “Учреждения” о губерниях 1775 г. до последнего времени. – С.Пб., 1872. – С. 12.

¹¹ Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи. – С. 69.

¹² ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 31: 1810-1811. – № 24686.

¹³ Страховский И. М. Губернское устройство // Журнал Министерства юстиции. – 1913. – Кн. 7. – С. 63; Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. – С. 69.

¹⁴ Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств. – С. 316.

¹⁵ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 1: Комитет Министров в царствование императора Александра Первого (1802 сентября 8 – 1825 г. ноября 19). – С. 95; Министерство внутренних дел: Ист. очерк. – С.Пб., 1901. – С. 60.

¹⁶ Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I. – С. 34.

¹⁷ Сухтелен П. П. Из записной книжки графа // РА. – 1876. – Кн. 1. – С. 354.

¹⁸ Див. докладніше: Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в начале XIX в. – М.: Наука, 1989. – С. 192-195.

¹⁹ Там же. – С. 175-178.

²⁰ Предтеченский А. В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века. – М.; Л.: АН СССР, 1957. – С. 398-405; Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи. – С. 71-72.

²¹ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 1. – С. 97.

²² 2ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 1: 1825-1827. – № 154; *Анучин Е.* Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России. – С. 42.

²³ *Дубровин Н.* Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I (с 1807-1829 год). – С.Пб.: Тип. АН, 1883. – С. 297.

²⁴ Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной его имп. величества канцелярии / Под. ред. Н. Дубровина. – С.Пб., 1895. – Вып. 7. – С. 197-207.

²⁵ Журналы Комитета, учрежденного высочайшим рескриптом 6 декабря 1826 года // Сб. РИО. – Т. 74. – С. 260.

²⁶ *Майков П.* Соображения гр. Ланжерона о необходимости уменьшить обширные пространства генерал-губернаторств // РС. – 1904. – Кн. 1. – С. 225.

²⁷ *Градовский А. Д.* Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств. – С. 319.

²⁸ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 1. – С. 103, 108.

²⁹ Власть и реформы: От самодержавной к советской России. – С.Пб.: Дм. Буланин, 1996. – С. 251.

³⁰ Журналы Комитета, учрежденного высочайшим рескриптом 6 декабря 1826 года. – С. 108, 115.

³¹ *Блинов И. А.* Губернаторы: Ист.- юрид. очерк. – С. 202.

³² *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 2. – Ч. 2: Комитет Министров в царствование императора Николая Первого (1825 ноября 20 – 1855 г. февраля 18). – С. 226.

³³ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 38: 1822-1823. – № 29054; 1830. – Т. 40: 1825 по 19 ноября. – № 30 297; 2ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 1. – № 614, 796; Т. 2. – Отд. 1: 1827. – № 1570.

³⁴ 2ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 4: 1829. – № 2809.

³⁵ *Ерошкин Н. П.* Местные государственные учреждения дореформенной России (1800-1860): Учеб. пособие. – М.: МГИАИ, 1985. – С. 28.

³⁶ 2ПСЗ. – Т. 4. – № 2809.

³⁷ 2ПСЗ. – С.Пб., 1842. – Т. 15. – Отд. 1: 1841. – № 13969.

³⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1832. – Т. 6. – Отд. 2: 1831. – № 4863; *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 2. – Ч. 1: Комитет Министров в царствование императора Николая Первого (1802 ноября 20 -1855 г. февраля 18). – С. 109.

³⁹ *Блинов И. А.* Губернаторы: Ист.- юрид. очерк. – С. 233-234.

⁴⁰ 2ПСЗ. – С.Пб., 1838. – Т. 12. – Отд. 1: 1837. – № 10303.

⁴¹ 2ПСЗ. – С.Пб., 1852. – Т. 26. – Отд. 2: 1851. – № 25803.

Генерал-губернаторства Російської імперії

⁴² *Зайончковский П. А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – С. 145.

⁴³ *Шандра В. С.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII- початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – С. 13.

⁴⁴ *Дамашек Л. М.* Кодификация норм обычного права народов Сибири как источник по истории внутренней политики самодержавия в XIX веке // Источниковедение истории государства и права дореволюционной России. – Иркутск, 1983. – С. 39.

⁴⁵ Власть и реформы: От самодержавной к советской России. – С. 249.

⁴⁶ РДИА, ф. 1286, оп. 13, 1852 р., спр. 345, 349.

⁴⁷ *Зайончковский П. А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – С. 75.

⁴⁸ Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. – С. 95.

⁴⁹ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 136.

⁵⁰ *Морякова О. В.* Система местного управления России при Николае I. – С. 36.

⁵¹ 2ПСЗ. – С.Пб., 1854. – Т. 28. – Отд. 1: 1853. – № 27293; *Градовский А. Д.* Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств. – С. 325; *Андреевский И.* О наместниках, воеводах и губернаторах. – С. 136.

⁵² 2ПСЗ. – Т. 28. – № 27293.

⁵³ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 3. – Ч. 2: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855 февраля 19-1881 г. марта 1). – С. 1.

⁵⁴ *Горизонтов Л. Е.* Рец.: *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. – К., 2001 // Белоруссия и Украина: История и культура: Ежегодник 2003. – М.: Наука, 2003. – С. 375.

⁵⁵ Записка о последствиях предполагаемого повсеместного учреждения временных генерал-губернаторов // РС. – 1882. – Кн. 9. – С. 643; *Лысенко Л. М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи. – С. 84-85.

⁵⁶ Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. – В 2 - х т. – М., 1961. – Т. 1: 1861-1864. – С. 191.

⁵⁷ Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. – С.151.

⁵⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1853. – Т. 27. – Отд. 1: 1852. – № 38452; *Бескровный Л. Г.* Русская армия и флот в XIX веке: Военно-экономический потенциал России. – М.: Наука, 1973. – С. 208.

⁵⁹ 2ПСЗ. – С.Пб., 1878. – Т. 51. – Отд. 2: 1876. – № 56203.

⁶⁰ *Градовский А. Д.* Начала русского государственного права // Собр. соч. –

2-е изд. – С.Пб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. – Т. 9. – Ч. 3: Органы местного управления. – С. 243.

⁶¹ *Соколов К.* Очерк истории и современного значения генерал-губернатора // *Вестник права.* – 1903. – Кн. 8. – С. 52; *Зайончковский П. А.* Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). – М.: Мысль, 1970. – С.117-122.

⁶² См.: раздел 6: Генерал-губернаторы и управление окраинами многонациональной Российской империи в кн. *Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи.* Окремими підрозділами виділено лише Сибір, Кавказ, Середня Азія і Польща.

⁶³ *Ивановский В. В.* Учебник административного права (Полицейское право. Право внутреннего управления). – Казань, 1911. – С. 88.

⁶⁴ *Соколов К.* Очерк истории и современного значения генерал-губернатора // *Вестник права.* – 1903. – Кн. 8. – С. 43, 44.

⁶⁵ *Лысенко Л. М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи. – С. 178.

⁶⁶ *Мацузато К.* Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность. Рец.: *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. – К., 2001 // УГО. – К.: Критика, 2002. – Вип. 7. – С. 72.

⁶⁷ *Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи.* – С. 228-230, 246.

⁶⁸ *Нольде Б. Э.* Очерки русского государственного права. – С.Пб.: Правда, 1911. – С. 34-35; Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / Отв. ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. – М.: Славянский диалог, 1998. – С. 400.

⁶⁹ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 47.

⁷⁰ *Ерошкин Н. П.* Местные государственные учреждения дореформенной России (1800-1860); *Лысенко Л. М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи.; *Марыскін А. У.* Генерал-губернатор // *Энциклапедыя гісторыі Беларусі.* – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1994. – С. 507- 508; Национальные окраины Российской империи; *Соколов К.* Очерки истории и современного значения генерал-губернатора; Исторические данные об образовании губерний, областей, градоначальств и других частей внутреннего управления империи, с указанием высших чинов этого управления в хронологическом порядке по 1 ноября 1902 г. – С.Пб.: Тип. МВД, 1902 и переиздание – М., 2003 г.; *Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи та ін.*

⁷¹ Варто зауважити, що для XIX ст. поняття *канцелярія* (за В. І. Далем “канцелярія – це склад чиновників і переписувачів при особі чи місці”) означало устанovu (*Даль В.* Толковый словарь живого великороссийского языка. – М., 1955. – Т. 2. – С. 86).

Генерал-губернаторства Російської імперії

⁷² ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 31: 1810-1811. – № 24686.

⁷³ Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. – С. 117; 2ПСЗ. – С.Пб., 1838. – Т. 12. – Отд. 1: 1837. – № 10303.

⁷⁴ 2ПСЗ. – С.Пб., 1846. – Т. 20. – Отд. 1: 1845. – № 18580.

⁷⁵ 2ПСЗ. – Т. 28. – № 27293.

⁷⁶ 2ПСЗ. – Т. 1. – № 154.

⁷⁷ 2ПСЗ. – Т. 1. – № 796.

⁷⁸ Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств. – С. 337.

⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 633, спр. 145, арк. 1-83; оп. 657, спр. 7, арк. 1-1405.

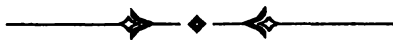
⁸⁰ Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. – К., 2001. – С. 155.

⁸¹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 173, 1859 р., спр. 38, арк. 1-10. Шандра В. С. Генерал-губернатор О. Г. Строганов про необхідність децентралізації управління в Російській імперії // КС. – 2001. – № 2. – С. 85.

⁸² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 644, спр. 336, арк. 3.

⁸³ Страховский И. М. Губернское устройство // Журнал Министерства юстиции. – 1913. – Кн. 9. – С. 129.

Частина третя

Малоросійське генерал-губернаторство (1802-1856).

Інтеграція Лівобережної та Слобідської України

Перші малоросійські генерал-губернатори

Дотримуючись внутрішньої політики Катерини II, Олександр I відновлював владні структури, що існували за її царювання, однак пропозиція Неодмінної ради 1801 р. про повсюдне введення генерал-губернаторств ним відхилялася. Окремі регіони, з огляду на їхню специфічність, все ж вимагали генерал-губернаторського врядування, серед них і українські лівобережні території. Створене майже через рік після вступу на престол імператора Малоросійське генерал-губернаторство підтверджувало, хоча й в іншій формі, збереження повернутих Павлом I Малоросії судочинства та врядування відповідно до її колишніх прав і привілеїв¹. Завдяки цьому продовжувалася співпраця з верхівкою української еліти та послаблювався конфлікт із місцевою шляхтою, яка наполегливо домогалася поширення на неї прав російського дворянства в повному обсязі. Тим більше, що тривала боротьба за їх набуття об'єднувала українців довкола ідеї повернення колишньої автономії, примушуючи імператора дослухатися до місцевих настроїв. Відновлювалися магістрати й формувалися совісні суди, поверталися Жалувані грамоти дворянству й містам, скасовані Павлом I, які надавали право участі в місцевому управлінні та зрівнювали виборну дворянську службу з державною², що сприяло формуванню податливого апарату провінційної бюрократії.

Першим на Малоросійське генерал-губернаторство було призначено 4 лютого 1802 р. званого сановника О. Б. Куракіна (1759-1829), аристократизм якого поєднувався з високою освіченістю та досвідом урядування. Обіймаючи посаду генерал-губернатора, він перш за все звернув увагу на особливості українського соціуму. Вони були помітні у становій структурі, законодавстві, системі господарювання, загальнокультурних орієнтаціях, у сфері моралі й духовності. О. Б. Куракін переконав верховну владу, що Малоросія потребує гнучкішого й оперативнішого врядування, ніж внутрішні губернії, завдяки якому можна мати бажану стабільність в імперії. Український сепаратизм долався не стільки уніфікаторськими чи силовими заходами, як ефективністю управління, впровадженого генерал-губернатором.

Виконання відповідального службового обов'язку О. Б. Куракін почав ще в Санкт-Петербурзі із заочного знайомства зі статистичними матеріалами, що їх надіслали чернігівський і полтавський губернатори за його розпорядженням. Він також вирішив проконсультуватися в одного з освічених українців, юрис-консульта при департаменті Міністерства юстиції І. Ф. Тимковського, який і підготував коротку записку про Малоросію. Прохання О. Б. Куракіна супроводжувалося зізнанням, що край, куди його призначено, є для нього "сторона нова"³. Аби генерал-губернаторство перебувало в межах колишньої Гетьманщини, О. Б. Куракін запропонував землі між річками Оріллю та Берестовою з'єднати "під єдине врядування і право"⁴, що мало сприяти ефективності політичного управління регіоном, а також мало сподобатись українській бюрократії. О. Б. Куракіна переслідував страх, чи впорається він із країною ("се раус"), населення якої, хоча й віддавна перебуває у складі імперії й виявляє упереджену лояльність. Вочевидь, генерал-губернатор уявляв Малоросію такою, як її описувала російська література: з первозданною природою, якої ще не торкнулася цивілізація, з етнографічно-колоритним побутом її населення⁵. Приїхавши сюди, він намагався завоювати симпатії "простого народу": зустрівши в Конотопі миловидну дівчину в традиційному українському вбранні, подарував їй 10 руб. на стрічки, а на яр-

марку в Кропивні роздав козакам шапки, заплативши продавцю їх вартість ⁶.

Але насамперед О. Б. Куракін переймався тим, як його сприйме дворянство (“la noblesse ukrainienne”) ⁷, адже в одному з перших іменних указів зазначалося, що в Малоросії, як і в приєднаних польських губерніях, місцеві посадовці, зокрема й генеральні судді, обиратимуться на трирічний термін, як у російських губерніях, а не довічно, як було раніше ⁸. Першу прихильність населення генерал-губернатор здобув, коли припинив руйнування будинку колишньої Малоросійської колегії й розпорядився на нижньому його поверсі влаштувати присутствені місця, повітове училище й поліцейську караульню. У листах до брата О. Б. Куракін зазначав, що “на кожному кроці дворяни засвідчували задоволення бачити [його] у своєму оточенні”, а господар найнятої квартири в Полтаві виявляв “приклади догідливості”, та й генерал-губернатор не залишався в боргу – найвидатніших дворян знав поіменно. На балах у Полтаві його вразила вишуканість, не гірша столичної, і панни, надзвичайно виховані, люб’язні та веселі, які добре танцювали кадрили. Однак незабаром сановник мусив змінити свою думку щодо лояльності населення. Ревізійні об’їзди переконали його, що воно виявляє її доти, доки не зазнає насильства; особливо бунтівним було селянство. Таке відкриття зумовило певну лінію поведінки генерал-губернатора ⁹. Авторитет урядових розпоряджень він підсилив їх оприлюдненням у церкві ¹⁰, що вже стало традицією російської влади. Тоді ж О. Б. Куракіна було призначено відповідальним за увічнення перемоги Росії в Полтавській битві, 100-річчя якої відзначалося 1809 р. Пам’ятник, що символізував поразку шведів і гетьмана І. Мазепи, був своєрідною формою тиску на свідомість українців. Найімовірніше, саме тому центром генерал-губернаторства було обрано Полтаву замість Чернігова. Традиційно кошти вишукувалися на місці, і О. Б. Куракін завваживши, що досі місто володіє селами, що було заборонено ще Катериною II, за погодженням з Олександром I направляє кошти, що їх раніше отримувала дума (за утримання шинків і сіножатей), на рахунок спорудження пам’ятника ¹¹.

Полтава – занедбане повітове містечко справило на генерал-губернатора гнітюче враження, особливо хатинки, обмазані глиною, серед яких він із великими труднощами знайшов собі квартиру, в якій, проте, не зміг розмістити навіть найпотрібніші речі свого гардеробу. Аграрний вигляд мали всі 24 повітових містечка, в кожному з яких він побував і на власні очі побачив їхній жалючий стан. Такими були наслідки імперської політики на прикордонній воєнізованій території – постійі й побори, війни та рекрутства призвели до занепаду міст. Дворянство будувало свої палаци в сільській місцевості, на яку не поширювалася повинність утримувати військові постой. Невдовзі О. Б. Куракін добився указу Олександра I звільняти від постойів тих, хто споруджував свої будинки в містах ¹².

Погоджуючи з імператором послідовність дій, О. Б. Куракін вирішив завершити формування адміністративно-територіального поділу Малоросії. У кожній із двох губерній він утворив 15 повітів, потім мобілізував місцеві господарські резерви: з'ясував обсяг міських доходів в обох губерніях, у містах, крім Полтави, Кременчука та Ромен, на зміну магістратам прийшли ратуші, що давало можливість економити немалі кошти. Частина з них витрачалася на фінансування ратуш і магістратів, поліції та на будівництво, решта йшла на утримання шпиталів. Обидві губернії поділялися на п'ять частин, у кожній із яких планувалося на кошти приказу громадської опіки збудувати лікарню, повітове училище, в Полтаві – гімназію, в Чернігові – ще й ремісниче училище. Крім урядових установ передбачалося спорудження також інших приміщень. Упродовж двох років було укладено плани забудов понад 30 міст, згідно з якими кріпосні вали мали перетворити на бульвари, а між містами прокласти широкі поштові шляхи з алеями та станційними будиночками ¹³.

Планомірне будівництво почалося з Полтави, з урядових установ, зокрема з будинку генерал-губернатора, чим і було зумовлено заснування при губернських правліннях будівельних експедицій із відділеннями в повітах ¹⁴. Старий генерал-губернаторський будинок у Чернігові, де О. Б. Куракін зупинявся під час

ревізування суду і поліції, також перебудовувався. Споруджувалися й будинки для губернаторів, віце-губернаторів, губернські та повітові присутствені місця, остроги; а також лікарні, кузні, поліцейські будки, будинки для приїжджих. Особлива увага приділялася поштовим станціям, що забезпечували зв'язок із центром. Будівництво велося на кошти казначейства, яке надало 800 тис. руб. позики ¹⁵.

Призначення чиновників, розміри асигнувань, що надходили з інших міст, прибутки бюджету Полтави, будівництво мосту через Дніпро – все це узгоджувалося з генерал-губернатором. Він особисто перевіряв кошториси, примушуючи пристава контролювати думи ¹⁶. О. Б. Куракін уклав також “Ордер для строення почтових домов”, в якому подано типовий план станції, наведено розрахунки щодо витрат соломи та глини, описано спосіб виробництва непаленої цегли та зазначено, яку кількість її можна виготовити за один день. Пропозицію про заснування цегельних заводів за рахунок відсотків із коштів приказів громадських опік схвально сприйняв міністр фінансів. Дозволялося не лише споруджувати з непаленої цегли поштові станції, а й ввести податок на їхнє будівництво – 15 коп. із ревізької душі ¹⁷. Контролювалися забудови обов'язковим схваленням генерал-губернатором контрактів на суму в 10 тис. руб. Було дозволено також вести спорудження державних приміщень господарським способом, і тому час урядовання О. Б. Куракіна справді, став “будівельною епохою” ¹⁸. Не затьмарювало її “епохальності” й те, що губернські правління, використовуючи адміністративне становище, змушували думи приймати незавершені через розбазарювання й розкрадання матеріалів і коштів будови.

У ставленні до дворянства позиція генерал-губернатора вирізнялася насамперед прагненням подолати або хоча б зменшити його абсентеїзм шляхом активнішого залучення до державних справ. У рік заснування Полтавської губернії дворянське зібрання відкривалося написаною Куракіним театральною композицією “Обряд выборов Полтавской губернии благородного дворянства” ¹⁹. За тим самим сценарієм проходило зібрання в Чернігові. Прикметною

сценою в обряді було присягання у відданості імператору за надані привілеї, що спонукало дворянство відправити депутацію до Олександра I з подякою. Однак він таку акцію вважав небажаною, більше того, не дозволив уповноваженим залишати губернію без згоди генерал-губернатора. Ейфорія від свята розвіялась, коли О. Б. Куракін почав з'ясовувати, як дворяни виконують свої обов'язки, та виявив заниження рекрутського набору, нерегулярність внесення коштів на утримання установ²⁰. Ситуація загострилася після скарги депутатів генерального суду, на яку генерал-губернатор зреагував досить різко і просив дозволу Сенату на поліцейські заходи²¹.

Зацікавити дворян державними справами, вдавшись до силових методів, було нелегко, особливо тоді, коли відчувалося їхнє прагнення усунути генерал-губернатора від лідерства в управлінні Малоросією. Поновити в усьому обсязі малоросійські права та привілеї взявся в обхід О. Б. Куракіна місцевий поміщик, головний директор пошти і міністр імператорського двору та уділів Д. П. Трошинський²², що, звичайно, викликало незадоволення генерал-губернатора. Не сприяла налагодженню тісніших контактів і ревізія канцелярії полтавського предводителя дворянства М. М. Стороженка, під час якої було виявлено невідповідність загальної кількості дворян тим, хто виплачував окладні збори²³. До того ж, М. М. Стороженко був одним із тих, хто на дворянських зібраннях опротестували указ Сенату від 2 липня 1803 р., який, хай і несміливо, але урегульовував відносини поміщика і селян, які не змирилися із закріпаченням. Ті з них, хто впродовж десяти років доводив своє право на свободу, звільнялися від кріпацтва. Для українського селянина, з живою ще соціальною пам'яттю про “козацьку волю”, цей закон мав особливе значення. Звернення за дозволом відрядити депутацію до Олександра I генерал-губернатор знову проігнорував, посилаючись на Жалувану грамоту, за якою станово-корпоративні питання він міг вирішувати особисто²⁴. Про конфлікт імператор довідався “від трьох петербурзьких українців” – П. В. Завадовського²⁵, Д. П. Трошинського і В. П. Кочубея²⁶, які намагалися примирити генерал-губернатора з дво-

рянами. Однак порозуміння відбулося лише 1804 р., коли дворянство було звільнене від військового постою, а Олександр І навіть вважав за можливе тимчасово відкликати свій указ.

Залучення дворян до державної служби мало політичні мотиви і здійснювалося через збільшення кількості посад на штатській службі, участь у виборах чиновників до присутствених місць, що відкривалися в повітових містечках²⁷. За поданням генерал-губернатора при губернських дворянських зібраннях вводилися посади секретарів і письмоводителів, час перебування на яких зараховувався, що дуже важливо, до загального терміну дійсної служби, необхідного для отримання чинів²⁸. О. Б. Куракін переконав міністра внутрішніх справ у тому, що на службі в богадільнях, будинку виховання дітей збіднілих дворян, ремісничому училищі має бути більше дворян. Жалування їм не виплачувалося, а роки виконання цих службових обов'язків також зараховувалися у вислугу²⁹. Цього виявилось замало щоб підняти авторитет влади, і 1805 р. генерал-губернатор ініціює складання присяги на відданість імператору в церкві, за російськими обрядами, всіма місцевими дворянами-чиновниками³⁰.

Аби приборкати дворянство, О. Б. Куракін має намір провести генеральне межування. Skorиставшись великою кількістю судових тяжб, він створив комітет у складі сенаторів, місцевих землевласників Д. П. Трощинського, Т. С. Алексеева та ін. Вони уклали інструкцію про межування, що його мали проводити підкоморські суди, але генерал-губернатор її значно доповнив, підпорядкувавши суди своїй посаді. До того ж, він наділявся правом скасовувати рішення комісарських судів, які контролювали дії підкоморських³¹. Але тоді дворянські зібрання не підтримали його починання перевірити земельну власність. Генерал-губернатор і далі відчував, що господар становища не він, що реальна влада перебуває в інших руках. У руках, на його переконання, тих же представників земельної аристократії, “трех українців”, про кожного з яких він міг написати: “украинский министр, живущий в Петербурге”. Вони, як власники місцевих маєтків, намагалися з центру, офіційно й неофіційно, коригувати його дії на свою користь. О. Б. Куракін

дійшов також висновку, що існує різниця між українцями місцевими та петербурзькими. Перших недаремно прозвали російськими італійцями, бо вони не роблять жодного кроку назустріч владі і в усьому прагнуть мати особисту, а не державну вигоду³².

Ситуацію в краї дещо розрядила загроза зовнішнього нападу – почалися наполеонівські війни. О. Б. Куракін 1806 р. не без ентузіазму видає розпорядження про зміцнення західного напрямку шляхом створення іррегулярних військ та ландміліції, що супроводжувалося загальноросійською патріотичною ідеєю “справжньої відданості Вітчизні та царю”, яку повинна виявити Малоросія. Він визначив кількість ратників, яких мають надати всі стани генерал-губернаторства і зобов’язав дворянські зібрання брати участь у формуванні пересувних магазинів на західному кордоні Полтавської губернії, поставляти армії волів, фури, борошно, крупу та овес³³. Начальник чернігівського земського війська, дійсний таємний радник І. А. Безбородько доповів генерал-губернаторові, що предводителі не поспішають виконувати його розпорядження³⁴.

Неважко побачити, що лише загроза війни змусила О. Б. Куракіна згадати про звернення місцевої шляхти до нього і в Герольдію, стосовно затвердження її в дворянстві. Петиції з Чернігова, схвалені дворянським зібранням, про відповідність малоросійських військових рангів при переведенні в дворянство О. Б. Куракін тримав у себе без відповіді до 1809 р. Лише тоді він знайшов момент передати їх до Комітету міністрів. З огляду на це Д. П. Міллер зауважив, що для Малоросії О. Б. Куракін був “чужою людиною”, незважаючи на те, що дворянство прагнуло бачити в ньому “особистого заступника”³⁵. Неприйняття документів Герольдією, затримання їх генерал-губернатором викликало опозиційні настрої й зумовило поглиблене зацікавлення власною історією, пошуки документального підтвердження справедливості домагань.

Втечі місцевого селянства та намагання повернутися в козацтво³⁶ змусили О. Б. Куракіна звернутися до Сенату з пропозицією чітко визначити правові норми, кого вважати козаком. У кількох поданнях він переконував повернути козакам право вільно розпоряджатися земельною власністю. Його записку “О позво-

лени малоросійським казакам розпорядяться недвижимими їх именнями, на древних их правах и привілегах Малоросії жалованих” покладено в основу відповідного указу від 28 червня 1803 р.³⁷

Безземелля козаків породжувало соціальну напруженість. Аби уникнути її, було вирішено переселити козаків на південь, де імперія гостро відчувала постійну потребу в селянах для обробітки вільних земель. На запит херсонського військового губернатора А. Е. Рішельє перемістити 25 тис. чол. на південь О. Б. Куракін відповів згодою. За інструкцією, переселялися козаки, у яких не було недоімок, повинностей і боргів, а також ті, у чиїх родинах “більше дівчат і вдів, які ще можуть виходити заміж”. Коштів на переїзд держава не давала – вважалося, що нові землі купуватимуть за рахунок проданого майна, а тому генерал-губернатор обстоював право козаків на вільний продаж своєї землі³⁸. Прогнози О. Б. Куракіна щодо кількості бажаючих переселитися були значно перебільшеними – упродовж 1806-1809 рр. переселилися лише 7165 козаків³⁹.

Лівобережна Україна в економічному розвитку півдня Росії виступала в ролі не лише постачальника трудових ресурсів, а й виробника, перш за все хліба, спиртних напоїв, що транспортувалися за кордон, та сукна, яким торгували в межах імперії. О. Б. Куракін вважав себе чи не першовідкривачем Малоросії, природа та клімат якої також мали прислужитися імперії. До масштабних планів верхньої влади колонізувати Причорномор’я О. Б. Куракін додав і власні пропозиції про залучення німецьких колоністів до освоєння українських земель. Невдовзі прибули перші сім’ї із Саксонії, потім вихідці з Моравії та Богемії, серед яких було чимало фахівців із виготовлення сукна⁴⁰. Заснування сукняного виробництва сприяло освоєнню корисних копалин, зокрема мінеральних вод і глини, придатної для його виготовлення. В ініціативах генерал-губернатора проявлялася властива тій епосі романтика в організації експедицій для опису земель, що передувало пізнішій їх колонізації. Він захопився гідрографією, запросив інженера-гідраліка Горського для опису річкової водної комуні-

каційної системи з Малоросії до Риги, однак, цей проект не був втілений в життя ⁴¹. О. Б. Куракін організував пошук корисних копалин, займався заснуванням шовковичного промислу і вирощуванням тутових дерев, а горючість торфу демонстрував у власному каміні. Про кожне своє “відкриття” князь доповідав імператору ⁴². Влаштування аптеки наштовхнуло його на думку закласти ботанічний сад для вирощування лікарських рослин. Зібравши відомості про деякі з них, зокрема про ревінь, він просив уряд надати кошти для придбання ділянок та найму робітників. Однак міністр фінансів відмовив йому, вважаючи, що ця справа прибуткова сама по собі і не потребує державної підтримки. Справді, у XVIII ст. монопольна торгівля ревенем із Китаю приносила російській скарбниці великі прибутки ⁴³.

Виникає логічне питання: звідки бралися кошти для розбудови Малоросії? Здебільшого джерела фінансування були місцевого походження, зокрема, їх надавали органи самоврядування, думи, до яких надходили кошти від орендарів, поштових (по 5 коп. з душі і більше), дорожніх зборів тощо. Губернські міста відраховували частину прибутку від горілчаної торгівлі на утримання шпиталів, будинків виховання дітей збіднілих дворян, на будівництво шкіл, острогів. Шпиталі влаштовувалися на кошти, отримані від оренди лавок. На спорудження острогів міських коштів часто не вистачало, тоді доасигнування здійснювало державне казначейство ⁴⁴. Практикувалося також надання державних кредитів, які пізніше відшкодовували відсотками. Державні кошти надходили через приказ громадської опіки, потім йшли до позичкового банку, звідти певні відсотки потрапляли в будівельні експедиції.

Активно освоюючи територію Малоросії, імперія надавала допомогу в боротьбі зі стихійними лихами, зокрема із сараною в 1802-1803 рр., подоланні наслідків неврожаю, проведенні щеплення проти віспи ⁴⁵. Генерал-губернатор, відповідальний за стабільне соціально-економічне становище краю, облаштовував хлібні магазини, де зберігалися запаси зерна на випадок неврожаю, контролював місцеві ціни, особливо на продукти харчу-

вання, забороняв змінювати їх без його відома. Умови торгів без його схвалення вважалися недійсними. Було упорядковано торгівлю у крамницях, а знаменитий ярмарок у Ромнах із центру перенесено за місто, укладено правила торгівлі під час його проведення. Йдучи назустріч купцям, було збудовано контрактний будинок, гостинний двір ⁴⁶. О. Б. Куракін також вносив помітні для населення елементи впорядкованості в плату за оренду землі та заїжджих дворів Він запровадив “скатні” площі, де торгували напоями, прибутки від яких ішли на потреби міста.

Незважаючи на привілеї дворян і козаків, він першим порушив питання про горілчану торгівлю у передмістях, яка підривала міську відкупну систему, та запропонував передати її під нагляд городничих із заборною влаштувати шинки у приміських хуторах ⁴⁷. Це було вже серйозним попередженням російської влади дворянам і козакам про можливі реорганізаційні заходи в торгівлі алкогольними виробами.

Унормування багатьох сторін життя з посиленням державного контролю генерал-губернатор здійснював, спираючись на поліцію. Уніфікацію цієї структури він почав з Кременчука, географічне розташування якого на кордоні з “диким” півднем вимагало якнайретельнішого поліцейського нагляду. Поліція в Полтаві, де було 50 десятників, підпорядковувалась безпосередньо генерал-губернатору, він звертався за її допомогою в разі невиконання розпоряджень із будівництва чи ремонту приміщень і шляхів. За ініціативою О. Б. Куракіна впроваджувалися розправи, споруджувалися гамівні та робітні будинки, упорядковувалися остроги та визначалися міри покарання злочинців ⁴⁸.

Генерал-губернатор відповідав за державну безпеку, адже місцеві органи таємної політичної поліції ще не були сформовані. Через його канцелярію проходили справи, що стали нині хрестоматійними – про шляхтича Я. Мочуговського, який схвалював наступ Наполеона на Росію, солдата Ф. Гуцана, котрий заявив, що слід воювати проти москалів, а не французів, колезького асесора В. Лукашевича, який проголосив тост за здоров’я Бонапарта ⁴⁹. До того ж, за генерал-губернатором закріпився остаточний розгляд

карних справ, які могли передаватися губернаторам за дозволом верховної влади⁵⁰. Чисельні законодавчі ініціативи в судочинстві пояснювалися обізнаністю О. Б. Куракіна, колишнього генерал-прокурора Сенату, в цій галузі. Совісні суди функціонували так, як і в російських губерніях, але було поновлено давню судову практику, коли позивачі оголошували слухання справи не через газети, а позовами, як це було визначено Литовським статутом. Генерал-губернаторська структура сприяла й наближенню до загальноросійської традиції проведення післясудової процедури апеляції⁵¹.

О. Б. Куракін, наполегливо створюючи освітню інфраструктуру регіону, намагався заручитися підтримкою місцевого дворянства й запросив на посаду директора училищ Полтавської губернії В. В. Капніста (1758-1823), який на той час виконував обов'язки полтавського генерального судді. Передбачалося заснувати дворянські училища, однак їх не відкрили, оскільки програми були і загальноосвітніми, і спеціальними, й нагадували кадетські. Не дістав О. Б. Куракін підтримки і щодо організації педагогічних курсів для підготовки вчителів парафіяльних шкіл, збирання коштів для заснування кадетського корпусу у Києві⁵², бо центр коштів не виділив, а дворянство не поспішало їх асигнувати, вважаючи, що держава, яка змушує їх служити, повинна дбати про їхню освіту. До того ж Міністерство народної освіти на той час уже працювало над формуванням загальноросійської мережі початкових і середніх шкіл. Натомість за ініціативою генерал-губернатора були засновані будинки для виховання збіднілих дворян у Чернігові та Полтаві, ремісниче училище в Чернігові, для викладання в якому він запросив майстрів із Тули, розшукував умільців серед місцевого населення. Для майстрів і підмайстрів О. Б. Куракін уклав інструкцію, згідно з якою вони повинні були кожних два тижні доповідати про успіхи. Генерал-губернатор контролював сфери, втручання в які для сановника такого рангу було явно недоречним, наприклад щодо дотримання норми приготування харчів для учнів або укладання переліків виробів, що їх повинні виготовляти вихованці тощо. Як просвітник-практик генерал-

губернатор дотримувався принципу всебічної державної опіки, яка на той період вважалася найкращим управлінським засобом.

Після О. Б. Куракіна, якого Олександр I перевів на посаду міністра внутрішніх справ, малоросійським генерал-губернатором став менш відомий сановник, але також аристократичного походження, Я. І. Лобанов-Ростовський (1760-1831). Військову кар'єру за протекцією впливових родичів, зокрема, графа М. І. Паніна та князя М. В. Репніна, він змінив на службу в Сенаті, де був обер-прокурором V (петербурзького) департаменту. Доручене йому імператором будівництво московської лікарні, що велося з урахуванням державних інтересів, сприяло призначенню його 24 січня 1808 р. правителем Малоросії. Саме в такій переуступці посади був зацікавлений і сам О. Б. Куракін, якому Я. І. Лобанов-Ростовський доводився племінником⁵³.

В імперському поглибленому підпорядкуванні Малоросії спостерігалася виваженість і послідовність. І справді, за врядування Я. І. Лобанова-Ростовського було завершено спорудження губернаторського і віце-губернаторського будинків, театру, будівлі дворянського зібрання. Посиленого контролю вимагало спорудження 50 будиночків для 218 німецьких колоністів, бо виділені для цього кошти привласнив полтавський губернатор О. Ф. Козачковський. Тепер генерал-губернатор особисто наглядав за зведенням прядильні та нормував обсяги виконуваних робіт⁵⁴, адже сукно постачалось у військовій частині російської армії. За його проектом фабрику-школу було перетворено на прядильну фабрику. На відкриття її було витрачено чимало коштів, але працювала вона неритмічно. Режим роботи наближався до військового, і євреї, яких переселили сюди, сподіваючись, що їхні специфічні здібності сприятимуть фабричному розвитку, були розчаровані. Невдоволені надмірними податками, надовго на виробництві вони не затримувалися.

Складним виявилось для нового генерал-губернатора питання про давні права дворянства і козацтва на вільне виготовлення й торгівлю спиртними напоями, які вони наполегливо обстоювали, що й підтвердив маніфест від 29 вересня 1810 р. Наступ почало

Міністерство фінансів, спробувавши відібрати шинкові міські прибутки для передачі їх казні. Розміри цих прибутків мав визначити генерал-губернатор, попередньо зібравши відомості про стан гуральництва в Малоросії⁵⁵. Подвірний опис виявив розбіжності в поглядах щодо цього питання місцевого дворянства та державної адміністрації. Дворянство обстоювало незначний обсяг акцизного збору, а Я. І. Лобанов-Ростовський звинувачував їх у байдужості до державних інтересів. Предводителі поскаржилися імператору на генерал-губернатора, який нібито ставив під сумнів їхню дворянську честь, хоча “вони ладні завжди, і неодноразово це доводили, віддати життя за його імператорську величність”. Комітет міністрів порадив дворянству не ображатися, бо генерал-губернатор виконував його розпорядження⁵⁶.

При спробі чиновників взяти з козаків містечка Смілого Роменського повіту підписку, що вони не продаватимуть спиртного оптом у позаярмаркову торгівлю, ті вчинили опір. Для ревізування приїхав сам генерал-губернатор, і хоча він мав славу суворого начальника, мешканці вступили в суперечку, під час якої Я. І. Лобанов-Ростовський погрожував і навіть дав наказ комісару: “Віддати вогню, спаливши всіх тієї громади”. Справа знову дійшла до Комітету міністрів, який ухвалив встановити однакове мито для поміщиків і козаків, поклавши контроль на генерал-губернатора⁵⁷. Негативним було в Малоросії і ставлення до поширення питних відкупів, що існували в 29 російських губерніях (до 1819 р.).

Підготовка до війни з наполеонівською армією призупинила наступ на специфічні методи економічного розвитку краю, а підірване фінансове становище імперії внаслідок континентальної блокади активізувало пошук військових резервів. Погляд було звернено на Малоросію. Коли армія Наполеона дійшла до Немана, самовпевнений донедавна Олександр I рескриптом від 25 червня 1812 р. зобов’язав Я. І. Лобанова-Ростовського спішно набрати козацькі полки⁵⁸, що відразу зміцнило місцеву владу. Генерал-губернатор від імені Олександра I пообіцяв козацькому стану (455 тис.) після війни “назавжди залишити їх зарахованими до Українського війська”, а також просив губернаторів сприяти поши-

ренню серед козаків думки, що саме він є заступником їхніх інтересів перед імператором. Свої запевнення він підтверджував звільненням від постачання рекрут і сплати окладів⁵⁹. Все це сприяло швидкому, впродовж місяця, сформуванню полків. Козацтво виставило 15 кінних полків: від 25 ревізьких душ 1 козак, забезпечений із дому конем, одягом, взуттям, збрусю, провіантом і фуражем на два роки, а також власною зброєю, що коштувало кожному з них 100 руб. До лав російської армії стало понад 18 тис. козаків, тоді як у Правобережній Україні було набрано лише 3,6 тис. чол.⁶⁰

Полки були безпосередньо підпорядковані генерал-губернаторові у питанні заміщення офіцерів, й відразу виявилось, наскільки недалекоглядним було недопущення малоросійської шляхти до навчання в Дворянському кадетському корпусі. На майже повну відсутність офіцерів і унтер-офіцерів у малоросійських козацьких полках звернув увагу головнокомандувач армії М. І. Кутузов. Швидкий наступ Наполеона змушував імператора наполягати й на мобілізації поміщицьких селян та створенні дворянського земського ополчення, до лав якого влилося понад 42 тис. чол.⁶¹. Ініціатором його і керівником став миргородський поміщик, губернський предводитель Д. П. Трощинський, в особі якого генерал-губернатор зіткнувся з іншим підходом до цієї справи, що знову викликало непорозуміння, цього разу між ним і дворянством. В. В. Капніст, який тоді мешкав у маєтку Д. П. Трощинського в с. Кибинцях, був відряджений до Санкт-Петербурга шукати управу на “злобу Лобанова”⁶². Генерал-губернатор не мав права призначати в армію вибраних дворянством офіцерів, а тим більше витрачати на регулярні полки гроші, зібрані купецтвом і єврейською громадою для ополчення⁶³. Як наслідок останнє виявилось недоукомплектованим і не забезпеченим військовим спорядженням на зимовий період. Д. П. Трощинський акцентував увагу на нерозумних розпорядженнях Я. І. Лобанова-Ростовського, що позбавляли дворянство можливості надавати добродійну допомогу при формуванні війська, внаслідок чого цей процес затягнувся в часі, що перешкодило козакам продемонструвати військову доблесть, а натомість призвело до великих матеріальних

витрат. Не мав суттєвого значення і його наказ поліції заорювати землю довкола містечок ⁶⁴.

Після війни питання про подальше збереження Українського війська і військового статусу козаків урядом не порушувалися, незважаючи на їх скарги Олександрю I, адже при реалізації обіцяного Малоросія отримала б свою національну армію ⁶⁵. До того ж, розмір податків зростав, було повернуто й рекрутську повинність ⁶⁶. Комітет міністрів відмовився розглядати звернення і передав їх імператору, керуючись тим, що ще на початку війни позиція генерал-губернатора про майбутнє українських полків зустріла спротив міністра фінансів Д. О. Гур'єва, котрий вважав, що імперія втратить значні прибутки (3,6 млн. руб.) через несплату податків і звільнення від рекрутської повинності. Самодержавство ще з часів Катерини II, вважав міністр, намагалося утворити з Україною одне державне "тіло" і ліквідувало козацькі полки. Отже, генерал-губернатор діяв всупереч інтересам імперії, хоча Комітет міністрів дійшов висновку, що Я. І. Лобанов-Ростовський лише перевищив свої повноваження. Воєнний стан, у якому перебувала імперія, та побоювання безладдя утримали Комітет від відхилення його розпорядження та рекомендації імператорові звільнити генерал-губернатора. Тому, очевидно, Я. І. Лобанов-Ростовський не зробив для себе правильних висновків. Дізнавшись про втечу Наполеона з о. Ельби, він розпорядився зібрати з населення по 20 коп. для поновлення козацьких полків. Цього разу його захід було скасовано, а гроші мали бути повернуті населенню. Д. О. Гур'єв скористався цим, щоб заборонити місцевим властям звертатися до верховної влади, минаючи Комітет міністрів ⁶⁷.

Відновити власний авторитет Я. І. Лобанов-Ростовський вирішив шляхом поповнення державної скарбниці, виставивши на торги всі поштові станції в Малоросії, незважаючи на те, що вони перебували в руках місцевої шляхти. На його переконання, шляхта повинна служити імператору, бо не дворянська це справа батогом заробляти гроші, але наслідки цього заходу через відсутність документів простежити не вдалося ⁶⁸. Тоді ж запроваджене генерал-губернатором щомісячне інформування місцевими ратушами,

городничими, земськими комісарами, думами, поліцмейстерами та підкоморськими судами канцелярії, посилювало контроль за станом державних фінансів⁶⁹. Цей, як і інші приклади засвідчують, що імперські процеси на етнічних землях Російської імперії сприяли вдосконаленню централізованої, модерної структури управлінського апарату.

Війна актуалізувала невирішене питання про урівняння мало-російських старшинських чинів із російськими при наданні дворянства. Я. І. Лобанов-Ростовський пішов назустріч українській шляхті і підтримав її клопотання перед міністром юстиції і Комітетом міністрів⁷⁰. Останній схвалив подання і вважав, що доказовість мала здійснюватися за правилами, які підготував свого часу П. О. Румянцев. Це дало привід А. І. Чепі, одному з авторів записки-клопотання, назвати Я. І. Лобанова-Ростовського “нашим генерал-губернатором”⁷¹. Генерал-губернатор використав це для публічного схвалення верховної влади і нагадав про відшкодування коштів на спорудження пам’ятника та виготовлення медалі Олександрю І⁷², що мало символізувати лояльність підданих. Тоді ж міністр поліції дав дозвіл обрати депутатів для урочистої зустрічі з імператором. Полтавське дворянство вкотре довірило представляти свої інтереси у столиці губернському маршалку Д. П. Трощинському, графам І. А. Безбородьку та В. П. Кочубею. Відносини Я. І. Лобанова-Ростовського з ними не були однозначними. Певною мірою, звільнення його з посади відбулося за участю Д. П. Трощинського, який не зміг вибачити, що той не зважав на його думку, коли формувалось ополчення 1812 р., не виявив здатності до взаємодії з українськими петербурзькими сановниками, до яких, безперечно, зараховував і себе. Свою неприхильність до Я. І. Лобанова-Ростовського Д. П. Трощинський демонстрував і під час губернських дворянських зібрань. На одному з них він демонстративно не почав засідання, поки генерал-губернатор не залишив зал після виголошування від імені монарха передвиборної промови. На запитання, чому не починаються вибори, Д. П. Трощинський пояснив, що генерал-губернатор має право відкривати зібрання, а от брати в них участь – ні⁷³.

* * *

За перших малоросійських генерал-губернаторів Україна зробила значні кроки на шляху інтеграції в складі Російської імперії. Західний напрям, де зішлися геополітичні інтереси Європи, вимагав управлінської зосередженості, а тому їхня діяльність спрямовувалася на формування міцного імперського тилу шляхом економічного освоєння краю та втягнення української спільноти в орбіту загальноросійських інтересів. Господарське зацікавлення штовхало їх до ініціювання адміністративних заходів, які зупинили б поширення будь-яких автономістських настроїв та узалежнили б суспільні відносини від Російської держави. Саме тому на посади генерал-губернаторів призначалися досвідчені урядовці-практики – О. Б. Куракін та Я. І. Лобанов-Ростовський, які брали на себе роль державних будівничих і ефективними заходами переконували місцеве дворянство в цивілізаційних перевагах імперії. У процесі ширшого залучення дворянства до розбудови імперії вони, як представники імператора, запроваджували на ввірених територіях елементи унормованої централізованої держави. Як представники імператора, генерал-губернатори опікувалися господарством, особливо будівництвом, освоєнням природних ресурсів і культурно-просвітницьким становищем краю. Від них надходили пропозиції щодо економічного освоєння регіону, прагматичного використання його демографічного потенціалу з метою колонізації півдня, виведення нових сільськогосподарських культур, щодо розвитку нетрадиційних для краю промислів, заснування шкіл. Нововведення генерал-губернатори здійснювали в односторонньому порядку, вдаючись і до силових методів, позбавляючи ініціативи органи місцевого самоврядування. За правління О. Б. Куракіна Україна швидкими темпами втягувалася в імперський простір, бо зміцнення російської державності зводилося до створення однорідного правового поля, соціальної й господарської стабільності, благоустрою шляхів, розвитку поштового зв'язку та торгівлі, а будівництво урядових приміщень після розрухи, викликаної війнами, розглядалося як

спосіб зміцнити повагу до влади, наочно демонструючи, навіть архітектурним інтер'єром, велич Російської імперії, яка здатна розв'язати будь-які проблеми Малоросії.

Під час генерал-губернаторства Я. І. Лобанова-Ростовського цей напрям внутрішньої політики розвивався, і основним у період війни 1812 р. було використання демографічних та господарських ресурсів України для військових потреб. Невизначеність на законодавчому рівні обсягу влади та повноважень генерал-губернатора, його зносин із Комітетом міністрів та представниками дворянства загострювала становище. Водночас, українська еліта в особі сановників, таких як Д. П. Трошинський, ще в змозі була контролювати призначення вищих урядовців та впливати на проведення ними більш гнучкої, поступливішої політики у власних інтересах. У період урядування Я. І. Лобанова-Ростовського розмежування владних функцій центру та місцевих органів було досить відчутним.

Основні напрями діяльності М. Г. Рєпніна

Третім генерал-губернатором Малоросії став князь М. Г. Рєпнін (1778-1845), впливовий сановник із оточення Олександра І. Сьогодні важко сказати, чи знав він, кому був зобов'язаний своїм призначенням. Його адміністративні здібності, виважені управлінські рішення в Саксонії, поєднання через шлюб із малоросійським шляхетсько-козацьким родом Розумовських, не залишилися непоміченими тими вихідцями з України, які й далі обіймали вищі урядові посади в північній столиці. Один із них, граф О. П. Завадовський, зауважив: “Бажаю шанувати його стільки ж у Малоросії, скільки шаную в Саксонії”⁷⁴. В чині генерал-ад'ютанта та генерала від кавалерії 22 липня 1816 р. його було призначено на посаду військового губернатора Малоросії, управляючого цивільною частиною Полтавської та Чернігівської губерній. В Саксонії, де до цього М. Г. Рєпнін, кадровий військовий, виконував обов'язки віце-короля (в 1813-1814 рр.), політична ситуація була подібною до ситуації в Російській імперії. В Німеччині почався

рух за об'єднання земель, але саксонці намагалися зберегти автономію при входженні до Пруссії⁷⁵. Набутий у Європі досвід неабияк прислужився на новій посаді.

У перші роки М. Г. Репнін застосовував звичні форми врядування – особистий контроль установ, збирання таємної інформації про дворянство, перевірку всіх “однофамільців” серед місцевих чиновників, із тим, аби виявити родинні зв'язки, що могли б заважати імперській політиці, особливо під час діяльності на виборних посадах⁷⁶. Водночас він бачив і регіональні особливості, з якими не можна було не рахуватися. Ще в Москві М. Г. Репнін не раз чув, що життя в Малоросії визначається не загальнодержавними законами, а особливими давніми статутами, які сприяють непотизму при заміщенні державних посад⁷⁷. Нехтування місцевою специфікою породжувало небажану для імперії соціальну напруженість. “В адміністративній справі лише з довірою й просто можна йти до добра, інакше справа ускладнюється”, – вважав М. Г. Репнін⁷⁸. Певною мірою, його служба була спробою реалізувати просвітницькі погляди щодо раціонального керівництва державою, за якого влада має бути далекоглядною й захищати “нижчі” стани, які постійно поповнюють її скарбницю. Досить швидко новий генерал-губернатор зрозумів, що до Малоросії не слід підходити ні з саксонськими, ні з російськими мірками. На противагу саксонцям українці не поспішали залагоджувати державні справи, а з росіянами їх різнило своєрідне розуміння законності і державних інтересів.

Невдовзі М. Г. Репнін у листі від 26 листопада 1817 р. повідомляв Олександрю І, що простим наведенням ладу й покори в Малоросії, викоріненням зловживань, добором освічених і чесних чиновників йому вдасться швидше досягти “благополуччя народу, ніж якимись конституціями”⁷⁹. Олександр І схвалював його дії, поділяючи думку про звільнення нездібних і розбещених чиновників. Уже 1818 р. М. Г. Репнін керівництво земською поліцією доручив відставним військовим, штаб- і обер-офіцерам⁸⁰. У перші роки він надавав перевагу суворості й жорсткості, міг піднятися о 3-й годині, поїхати ревізувати присутствені місця; всі чиновники

мали з'явитися о 6-й годині ранку. Виявивши в судах велику кількість скарг поміщиків-сусідів один на одного, тут же на місці намагався розв'язати проблему адміністративними методами, не беручи до уваги місцеву судову традицію⁸¹. З часом прийшли поміркованість і розсудливість, повага до місцевого дворянства, що пояснювалося передусім зміною соціального стану самого князя. Після одруження з В. О. Розумовською – донькою міністра народної освіти О. К. Розумовського і онукою останнього малоросійського гетьмана К. Г. Розумовського, М. Г. Репнін став великим полтавським землевласником. Йому були зрозумілішими проблемами місцевого дворянства, і він поблажливіше відносився до їхніх станово-корпоративних справ⁸².

М. Г. Репнін значно інтенсивніше проводив політику попередників, спрямовану на формування місцевого бюрократичного апарату, наближеного до загальноросійської системи державних установ. Він цілеспрямовано збільшував кількість чиновників у приказах громадської опіки, покликаних дбати про соціальний стан населення, кількість підсудків і засідателів у повітових земських судах, створювалися тимчасові експедиції для завершення діловодства судів. Чиновників приказів громадської опіки за категорією було прирівняно до радників губернських правлень і палат, яких на посади затверджував Сенат за поданням Міністерства внутрішніх справ⁸³. Після однієї з ревізій М. Г. Репнін поділив канцелярії губернських правлень на відділення, що дало можливість скоротити час розгляду справ і відповідало інтересам населення, яке нарікало на затягування з розглядом поданих звернень. Карні справи, вирішення яких не задовольняло одну із сторін, могли бути переданими, згідно з рішенням Комітету міністрів від 1823 р., на розгляд особисто генерал-губернатора⁸⁴.

Водночас М. Г. Репнін вважав, що розвиток краю повинен відбуватися не лише шляхом централізації, в чому був переконаний імператор, а й через залучення до управління регіонального бюрократичного апарату, зокрема має збільшитися кількість чиновників, особливо в поліції. В проекті реформування місцевих установ 1832 р. йшлося про створення ефективнішої виконавчої

влади – з наглядовою поліцією, що як сподівалися, привело б до зменшення розміру недоїмок. Для наближення владних структур до населення пропонувалося виокремити в генерал-губернаторстві ще одну губернію, що дало б губернаторам можливість глибше вникати в суть місцевих справ, частіше здійснювати раптові перевірки, а присутственным місцям пришвидшити їх розгляд. Впорядкування варто почати з повітових земських судів – першої виконавчої інстанції адміністративних установ. Пропонувалося окремо вести карні, слідчі й виконавчі справи. Повітовий суд мав наглядати за дворянськими опіками, що дало б змогу державі контролювати майнове становище поміщиків. Окремо йшлося про те, що слід було б з'ясувати, чому малоросійське дворянство відмовляється служити на виборних посадах та до яких вдатися заходів, щоб навернути його до служби і в державних, і в станових установах ⁸⁵.

В іншому проєкті М. Г. Рєпніна порушувалося питання про створення окружних управлінь, колегіальних органів, які виконували б поліцейські функції. Повіт поділявся б на округи, округи – на частини, частини – на волості. Асесорів до управлінь обирали б дворяни. На думку М. Г. Рєпніна, такі установи захищали б населення від зловживання з боку чиновників ⁸⁶. Найвірогідніше, що його пропозиції враховані в положенні про земську поліцію від 3 червня 1837 р.

Ще 1827 р. М. Г. Рєпнін підготував проєкт про підготовку чиновників саме з місцевого дворянства. Він спостеріг, що кількість поліцейських чиновників відстає від “многочисленства народного”, і варто для їх підготовки відкрити школи в Полтаві й Чернігові, де навчалися б діти канцелярських служителів та готувалися освічені стряпчі, партикулярні адвокати, фахівці-діловоди ⁸⁷. Проєкти М. Г. Рєпніна покликані були поліпшити імперське управління шляхом найширшого залучення місцевого дворянства, що дало б можливість контролювати всі види діяльності місцевих спільнот.

Аби почате попередниками будівництво державних установ не припинилося новий генерал-губернатор суворо контролював надходження й використання статків міських дум, при цьому він

неодноразово вказував на необхідність виділяти кошти й на утримання власної канцелярії та на інші інституції влади⁸⁸. У сучасників створювалося враження, що думи займаються благоустроєм не з власної волі, а з ініціативи М. Г. Рєпніна. Поступово губернська Полтава набула вигляду місцевого імперського центру, резиденції генерал-губернатора. Додала авторитету генерал-губернатору й передача власних 5 тис. руб. на відкриття в Ромнах міської лікарні, коштів на харчування арештованим (власного столового жалування) навіть всупереч забороні міністра внутрішніх справ⁸⁹.

Створення сильної й самодостатньої генерал-губернаторської владної структури дало б можливість М. Г. Рєпніну обмежувати вплив на нього петербурзької української еліти. Водночас, активніше залучаючи місцеве дворянство до державних справ, він давав йому зрозуміти, що без його відома ніхто не мусить звертатися до вищої влади, що для них генерал-губернатор є найвищою інстанцією у з'ясуванні будь-яких справ. Приміром, коли 1817 р. Д. П. Трошинського було обрано полтавським предводителем дворянства з порушенням “обряду” виборів, М. Г. Рєпнін не затвердив його і наполіг на переобранні згідно із законом⁹⁰. Дослідник історії Комітету міністрів С. М. Середонін звернув увагу на те, що спершу найбільше непорозуміння із владою було саме в Малоросії, зокрема між М. Г. Рєпніним і чернігівським дворянством⁹¹. Микола І на повідомлення військового губернатора про безладдя, влаштоване чернігівськими дворяни під час виборів місцевих посадовців, суворо зауважив, що саме вони служать прикладом державного порядку, і, багатозначно натякнув: “Можливо, малоросійське дворянство не заслужило користуватися привілеями своїх предків?”⁹². Так генерал-губернатор отримав дозвіл суворіше ставитися до місцевого дворянства, щоб остаточно нейтралізувати впливи його представників із урядового Санкт-Петербурга.

Практика місцевого врядування підказувала, що остаточно розірвати ланцюжок між українською урядовою й місцевою елітою можна, підтримавши клопотання шляхти про прирівняння малоросійських чинів до дворянських рангів. 1819 р. генерал-губернатор надіслав відповідну петицію до столиці зі своїм поданням,

в якому обстоював справедливий, на його думку, вимоги. М. Г. Репнін не зважив навіть на те, що захищаючи інтереси претендентів на дворянський стан, він ставить себе в опозицію до Сенату, адже згідно з його політикою, дворянський титул присвоювався лише за службу в армії чи адміністрації, а не переходив від батька до сина; претендувати на спадкове дворянство могли особи вищого рангу, а інші лише – на особисте⁹³.

Водночас М. Г. Репнін, як далекоглядний сановник, розумів, що тривале невизнання дворянських прав у повному обсязі породжує опозиційні настрої, небезпечні для імперії відцентрові тенденції. З огляду на це, окремої уваги заслуговує ставлення генерал-губернатора до прагнення дворянства опублікувати історію Малоросії. Зацікавившись цим питанням, М. Г. Репнін листувався з А. І. Чепую, який збирав історичні документи про козацьку старшину. На прохання генерал-губернатора він надав їх у користування правителю канцелярії – історику Д. М. Бантишу-Каменському⁹⁴. З аналогічним проханням посприяти в опрацюванні документів із Генеральної військової канцелярії Репнін звернувся до чернігівського губернського прокурора та просив В. Г. Полетику при збиранні документальних матеріалів, звертати увагу на “достовірні відомості” про права та привілеї дворян і козаків⁹⁵. Більше того, для “Истории Малой России” Д. М. Бантиша-Каменського М. Г. Репнін підготував текст розділу про Берестецьку битву 1651 р., надав кошти на її видання⁹⁶. Варто зазначити, що думка про її написання також виникла в оточенні М. Г. Репніна. С. П. Дремлюга вважає, що вона належала дипломату А. К. Розумовському, одному з братів Розумовських, який міг познайомити М. Г. Репніна у Відні з Д. М. Бантишем-Каменським⁹⁷. Напередодні свого від’їзду до Полтави він переконав камер-юнкера Колегії іноземних справ обійняти посаду чиновника в його канцелярії за умови, що той займатиметься лише вивченням історії Малоросії⁹⁸. Книга покликана була зв’язати історію України з Російською імперією, адже фактично її історія починається з входження “у володіння російських самодержців”. Історичні знання, зростаючі опозиційні настрої дворянства підштовхнули М. Г. Репніна у 1827 р. звер-

нутися з новим поданням щодо малоросійських чинів, цього разу вже до Міністерства внутрішніх справ. У цьому поданні відмову Герольдії названо свавіллям. Аргументи наведені генерал-губернатором, привели до створення 12 лютого 1828 р. при Сенаті комітету з упорядкування малоросійських прав на дворянство, який констатував, що рішення Герольдії справедливе. І все ж уряд був змушений погодитися з аргументами генерал-губернатора і 1835 р. іменним указом Сенату це питання було остаточно вирішене⁹⁹.

М. Г. Репніну значно більше, ніж попередникам, вдалося досягти успіхів і в соціокультурній сфері. Відкриття в Полтаві 1818 р. Інституту шляхетних панянок, яким опікувалася дружина генерал-губернатора, на думку сучасників, надовго стала резонансною подією, сприяло зближенню М. Г. Репніна з дворянством, яке не лише своїм коштом утримувало вихованок (по одній із повіту), а й ухвалило зібрати капітал (по 50 коп. з душі) для будівництва інститутського приміщення¹⁰⁰. Активнішому залученню дворян до імперської служби мав сприяти кадетський корпус – середній навчальний заклад для дворянських дітей, ідея заснування якого в Полтаві належала М. Г. Репніну. Адже столичні кадетські корпуси були малодоступними бідному дворянству. Навчальна програма цього закладу сприяла поглибленому засвоєнню російської культури, зміцнювала дворянську самосвідомість, станове благородство, піднімала престиж дворянської служби. Для місцевого дворянства це було надзвичайно важливо, бо ще з минулого століття воно почувалося ображеним заборонаю вступу до російського Дворянського кадетського корпусу, тоді як остзейське дворянство таке право мало¹⁰¹. Князь розумів, що освічені малоросійські дворяни, просуваючись по службі, здобуваючи нові чини, докладатимуть більше зусиль до розбудови імперії. За погодженням з Олександром І він видав розпорядження почати збір коштів на будівництво корпусу (по 10 коп. з душі)¹⁰², заснував під своїм головуванням комісію для складання проекту та контролю за будівництвом, що почалося 1832 р. За власноручно написаними правилами, цей навчальний заклад було відкрито, хоча аж у 1840 р.

Інтереси генерал-губернаторства й центру збігалися, але неврожайного 1820 р. Комітет міністрів з підозрою поставився до пропозиції М. Г. Репніна ліквідувати недоїмки, заборонити вивезення хліба за межі українських губерній та налагодити його постачання зі Смоленської та Вітебської губерній, вивести військові частини на інші території. Ревізійну комісію сенатора Герліса треба було переконувати, що держава має підтримати селян, бо лишаячи їх без допомоги, вона більше програє, ніж виграє. Захищаючи маєтки від сплати податків, що ставали надмірними в неврожайні роки, М. Г. Репнін кілька разів намагався впорядкувати гуральництво, на якому трималося поміщицьке зернове господарство. Однак списки господарів гуралень і шинків, що мали дозвіл на шинкування, завжди були неповними¹⁰³. Дворянство зловживало продажем міцних напоїв у російські губернії, де діяла державна відкупна система і ціни були вищими за місцеві. Розслідування вбивства одного з корчмарів 1828 р. вивело курського губернатора на розгалужену мережу розпродажу горілки. М. Г. Репнін попередив, що в разі повторення інциденту він порушить перед імператором питання про позбавлення дворянства права на вільну торгівлю. За його вказівкою закривалися корчми на 30 верств вздовж кордону з великоросійськими губерніями; М. Г. Репнін вимагав дати слово честі, що такий “ганебний промисел”, як продаж горілки, буде припинено. У цьому зв’язку Д. В. Кочубей (племінник голови Комітету міністрів В. П. Кочубея) звинуватив М. Г. Репніна в перевищенні повноважень. 1830 р. справа дійшла до Миколи I, і той передав її на розгляд Комітету міністрів, який визнав М. Г. Репніна винним у тому, що він нібито погрожував усьому дворянству Глухівського повіту, тоді як покарання заслуговували лише кілька осіб¹⁰⁴.

Конфліктом між дворянством і правителем краю скористався міністр фінансів Є. Ф. Канкрін, який намагався горілчані відкупи зробити найприбутковішою для держави справою. Його ідея поширити на Малоросію відкупну систему і тим підвищити прибутки казни без впровадження нових податків знаходила дедалі більшу підтримку. Пропозицію уряду про умови передачі відкупів

у приватні руки на 1835-1839 рр. М. Г. Репнін передав на розгляд дворянських зібрань.

Проблеми для генерал-губернатора створювало й козацтво, ставлення до якого не було однозначним, а тому місцеве адміністрування носило суперечливий характер. На початку врядування М. Г. Репніна почалося нове переселення козаків на південь, адже під час генерал-губернаторства О. Б. Куракіна було переміщено лише 7 тис. козаків, за правління Я. І. Лобанова-Ростовського в 1809-1811 р., 23088 чоловіків та 18672 жінок¹⁰⁵. Тепер передбачалося переселити ще 25 тис., щоб пришвидшити колонізацію півдня й забезпечити Росію, в якій видалися неврожайні роки, хлібом. На протигагу іноземним переселенцям, стосовно козаків влада знову не брала на себе жодних зобов'язань. Більше того, козакам, які переселялися 1820 р. було заборонено продавати свої землі, до того ж, вони мусили виплатити недоїмки¹⁰⁶. Козацькі вози залишили рідний край пізно восени й до зими не встигли дістатися нового місця. До уряду надійшли скарги від 3 тис. осіб, які М. Г. Репнін визнав справедливими. Очевидно, саме тоді й відбулися зміни в ставленні генерал-губернатора до козацького господарства. Він, приміром, намагався захистити козацькі родини містечка Старі Санжари “від зайвих домагань” казенних палат, щодо їхньої земельної власності.

Керувати козацькими громадами було складно, але до масового їх переселення імперська влада не вдавалася в жодному регіоні. Генерал-губернатор Східного Сибіру М. М. Сперанський у 1820-х роках розробив “Статут”, за яким там створювалися козацькі військові полки. М. С. Воронцов 1836 р. дійшов висновку, що Дунайському та Азовському козацьким військам необхідно дозволити торгівлю, чумацький та інші промисли, М. М. Муравйов-Амурський, генерал-губернатор у 1847-1861 рр., організував Забайкальське козацьке військо. В 1860-х рр. це ж питання стало актуальним і для кавказьких намісників, котрі, вирішуючи воєнно-стратегічні завдання, розселяли козаків по станицях¹⁰⁷. 1829 р. уряд знову організував переселення українських козаків на південь. Цього разу М. Г. Репнін був обачніший і щоб уникнути

прорахунків, обговорив з М. С. Воронцовим умови переселення. Невигідні для козаків він відхилив, до того ж запропонував державі перебрати на себе частину витрат, пов'язаних із переселенням ¹⁰⁸.

Складною виявилася також проблема визначення козацького стану, порушена міністром фінансів Д. О. Гур'євим, який поставив під сумнів право козаків на володіння землею та несплату подушного податку, що саме й не дозволяло уряду перевести їх у категорію державних селян. 1821 р. М. Г. Рєпнін опротестував заборону козакам продавати спадкові землі, вбачаючи в цьому порушення “природних прав півмільйонного козацького народу” ¹⁰⁹. Для обґрунтування своєї позиції генерал-губернатор звернувся до історії козацтва ¹¹⁰. За його участю була підготовлена “Краткая записка о малороссийских козаках”, в якій йшлося про значні заслуги козацтва перед імперією, про те, що його легітимне право на володіння землею підтверджується грамотами та указами. “Отже, позиція міністра Д. О. Гур'єва невірна, – писав М. Г. Рєпнін, – зумовлена необізнаністю з місцевими історичними традиціями та сповіданням хибних теорій політичної економії”. Потреба в історичному екскурсі впливала з того, що Д. О. Гур'єв вважав надбані козаками землі державною власністю, а козаків тимчасовим населенням на державних землях, які вони отримали на ленних правах за військову службу. В записці М. Г. Рєпнін стверджує, що козацький стан був подібним шляхетському і користувався в багатьох випадках його правами. Козаків судили за Литовським статутом, як і шляхту, вони володіли правом виготовлення спиртних напоїв й торгівлі ними тощо. Посилаючись на царські статті й гетьманські грамоти, автор записки докладно простежив, що попри неодноразові зміни в законодавстві щодо права власності, воно ніколи не скасовувалося і визнавалося нарівні зі шляхетським. Оброк, який сплачували козаки, був державним податком, а не рентою за користування земельними наділами. Записка 1824 р. по-новому для урядових кіл висвітлювала історію законодавства, за яким козацтво отримувало спадковість, діди́зну, визначало права вдів і дітей ¹¹¹, про які центр уже не хотів знати.

Водночас М. Г. Рєпнін, як і його попередники, дотримувався політики маніпулювання дезорієнтованим населенням, його історичною пам'яттю для використання військових традицій козаків для мілітаристських потреб імперії. Коли 1831 р. Головний штаб наказав створити резервну армію з козаків для придушення польського повстання, він виступив з пропозицією зменшити козакам податки, а дворянам ліквідувати подушний акциз за виготовлення спиртних напоїв. Микола I погодився на ліквідацію недоїмок (подушного, водяного і сухопутного податків) і збору за вільну торгівлю спиртними напоями, що накопичилися на 1831 р. та рескриптом від 6 травня на ім'я князя наказував сформувати 8 кавалерійських загонів (по 732 козаки в шести основних полках і по 170 – у двох резервних) ¹¹², бо російська армія потребувала саме легкої кавалерії. Князь об'їхав козацькі села, розташовані по сусідству з правобережними губерніями, особисто зачитуючи звернення імператора. Давні антипольські настрої він поставив на службу імперії – відправляючи сформовані за проектом Миколи I полки до Мінська, в розпорядження головнокомандувача резервної армії, зазначав, що повстали ті самі ляхи, з якими воювали їхні діди, бо ті хотіли знищити православну віру і заволодіти українськими землями. Повсталих поляків називав не інакше, як “віроломними і невдячними зрадниками”.

Пізніше два полки було передано у розпорядження митниць, із чотирьох сформовано два, до яких відрахували малоземельних і безземельних козаків. При цьому грубо порушувалися умови мобілізації: козаки йшли в похід на власних конях, озброювалися за власний рахунок (екіпіровка кожного коштувала 65 руб.), крім того, замість боротьби з поляками їх перевели в солдати і направили на Кавказ для підкорення гірських народів. Тих, хто протестував, прогнали через солдатський стрій ¹¹³. Решта полків повернулися додому, де їх було розформовано. Оперативність М. Г. Рєпніна та готовність козаків служити престолу були відзначені імператором. Князь на основі травневого рескрипту склав наказ від 17 жовтня 1832 р. ¹¹⁴, в якому повідомив усі козацькі волості, селища й громади про надані імператором пільги: до вже названих

додавалося зменшення оброку до 3 руб., а з 1832 р. – до 4 руб. з кожної ревізької душі. Та найбільшим подарунком козакам стало право на спадкове володіння та продаж землі серед представників свого стану, закріплене іменним указом Сенату від 25 червня 1832 р. Більше того, у випадку черезсмузжя козаки могли за дозволом казенної палати, узгодженим із військовим губернатором, обмінювати власну землю на поміщицьку. Узаконювалося також право продажу спиртних напоїв; військова служба обмежувалася 15 роками, до того ж щорічно в солдати бралось 5 осіб від тисячі козаків ¹¹⁵.

Після успішної акції 1831 р. М. Г. Репнін уже не сумнівався, що козацькі формування можуть служити військовим потребам імперії. Один із його проєктів реорганізації козацького суспільного ладу Микола I передав на розгляд Комітету міністрів, на засіданні якого 13 квітня 1831 р. малоросійський військовий губернатор виступив із доповіддю. Текст його промови вражає цілісністю та конструктивністю, адже він намагався повернути козакам соціально-адміністративний лад, що нагадував би попередній, зменшити податки до тих розмірів, які не руйнували б їхні господарства. Князь посилався на ідею “природного права” народу та можливість використовувати його в інтересах імперії, якій уже не варто лякатися примари самостійності Малоросії, оскільки та втратила останнє: власне судочинство за Литовським статутом, що тепер підпорядковане Сенату. Її духовенство перебуває в повній залежності від Синоду, статки надходять до імператорської скарбниці, відбулися й інші загальнодержавні перетворення. Наприкінці промови М. Г. Репнін зауважив, що пам’ять про колишню самостійність у Малоросії зникла зовсім, хоча українці й вирізняються своїм побутом, але не “побут визначальний, а віра, цар і Русь, бо саме ці чинники виступають об’єднуючим началом” ¹¹⁶. Однак названі пропозиції малоросійського військового губернатора були відхилені, а промова стала історичною, адже в ній на офіційному рівні підбито підсумок попередньої політики, внаслідок якої відбулась асиміляція дворянства, а козацтву відводилась роль військового захисника імперії.

1833 р. військовий губернатор дійшов остаточного висновку

щодо того, яким чином змінити соціальне становище козаків: оскільки центр відхилив пропозиції про використання їх як військової сили, то їм необхідно надати статусу вільних селян-господарів. На думку М. Г. Рєпніна, створення спеціальної установи унеможливило б у майбутньому перевести козаків у категорію державних селян. Постало питання про визначення системи й розмірів їхнього оподаткування та про з'ясування майнового стану, для чого було проведено схвалений Миколою І перепис козаків¹¹⁷. Генерал-губернатор вважав, що розмір податку має залежати від кількості працюючих у родині та від площі наділів і визначатися один раз на десять років. За цей час, як засвідчували дані політичної економії, демографічні зміни не могли суттєво вплинути на кількість повнолітнього населення (між 18 і 60 роками). М. Г. Рєпнін апробував можливості запропонованої системи оподаткування у двох повітах – Полтавському й Чернігівському. За три тижні десять чиновників провели перепис козаків і з'ясували площу їхніх земельних ділянок. Якщо 1832 р. козаки Полтавської губернії змогли сплатити 2,3 млн. руб. податку, тобто удвоє більше, ніж попереднього року, то зі зміною податкової системи вони вноситимуть до державної скарбниці значно більше коштів. М. Г. Рєпнін переконливо довів, що дбав не лише про козаків, а передовсім про “загальне благополуччя імперії”.

Пропозиція генерал-губернатора, що сприяла ефективному господарському освоєнню Малоросії, влаштовувала Миколу І, а тому він дав згоду на заснування Головної господарської контори, що відала всіма справами козаків. Згідно зі статутом, схваленим імператором 17 січня 1834 р., ця установа покликана була підвищити оперативність місцевого управління, бо Контора переймалася насамперед козацьким землеволодінням, обліком козаків та їхнього майна, промислів, визначала розміри податків та забезпечувала їх сплату, відкривала освітні заклади та лікарні. В одній із останніх редакцій статуту зазначалося, що в разі ліквідації Контори козаки підпорядковуватимуться господарським відділенням при цивільних губернаторах¹¹⁸.

Військовий губернатор звернув увагу на регіональні особли-

вості не тільки дворянства та козацтва, а й селянства, і, можливо, саме тому Малоросія вкотре стала місцем апробації політичних реформ Олександра I¹¹⁹. Через М. Г. Рєпніна полтавський предводитель дворянства С. М. Кочубей отримав негласне доручення підготувати пропозиції про умови звільнення селян¹²⁰. Такий вибір пояснюється тим, що у свій приїзд до Полтави 14 вересня 1817 р. імператор зупинився в будинку дійсного статського радника С. М. Кочубея¹²¹, який перед тим звертався до нього з міркуваннями про поліпшення становища селян. У призначенні М. Г. Рєпніна військовим губернатором українських губерній його сучасники вбачали не випадковість, а намір імператора оточити себе однодумцями для проведення реформ. У Малоросії, де традиції кріпацтва не укорінилися так глибоко, як у російському середовищі, і дворяни, як сподівався Олександр I, виявлятимуть більшу поступливість щодо його ліквідації. 3 і 20 січня 1818 р. М. Г. Рєпнін виступає перед дворянськими зібраннями Чернігівщини й Полтавщини із прозорими натяками виявити ініціативу в цьому питанні; тексти виступів генерал-губернатора поширювалися у списках та публікувалися в часописі “Дух журналів”¹²². Однак дворянство, яке тільки-но прив’язало селян до землі за російським зразком, на відміну від прибалтійського, здебільшого виступило проти його звільнення. Російський самодержець злякався громадської думки й розцінив виступ М. Г. Рєпніна як передчасний¹²², заборонивши обговорювати селянське питання у ввірених йому губерніях, навіть під головуванням генерал-губернатора і за участю дворянства¹²³. Попри те 1818 р. М. Г. Рєпнін сприяє звільненню від кріпосної залежності М. С. Щепкіна¹²⁴, демонструючи цим своє ставлення до кріпосного ладу.

У 1820-30-х роках генерал-губернатор спостеріг посилення панського свавілля в українських губерніях і, як наслідок, збільшення кількості селян, котрі “розмірялися, що вони за походженням із козаків”, і під цим приводом перестали коритися поміщикам. Він інформував імператора, що причинами, які підштовхували їх до різких дій, стали жорстокість поміщиків, переобтяження повинностями та позбавлення земельних наділів. Князь

сподівався добитися дозволу перенести виплати селянами податків і позик на пізніший термін ¹²⁵. У поданні 1831 р. він намагався переконати імператора, як до цього і міністерства внутрішніх справ і фінансів та Комітет міністрів, що для стабільності імперії варто враховувати ту обставину, що українське 600-тисячне селянство ще відносно недавно було вільним ¹²⁶. Як і в 1820-х рр., М. Г. Рєпнін клопотався про забезпечення селян збіжжям, особисто об'їхав Полтавську губернію й визначив найбільш потерпілі повіти. Відвернути голод вдалося завдяки виведенню військ, на утримання яких витрачалася значна кількість хліба; уряд зі свого боку виділив спочатку 500 тис., а потім 2 млн. руб. з суми продовольчих запасів ¹²⁷. Поміщикам для забезпечення хлібом селянських родин надавалася позика. У разі ж використання її не за призначенням на масток накладалася опіка. Крім того, поміщикам наказувалося давати можливість кожному селянину заробити на хліб і не допускати жебрацтва. В іншому разі, погрожував М. Г. Рєпнін, виселений із дому селянин отримає вільну. Генерал-губернатор призначив також із числа довірених чиновників, які виїжджали до сусідніх губерній і до Туреччини, де скуповували хліб, який потім продавали голодуючим по повітах, знижуючи таким чином спекуляцію й пограбування населення.

Водночас центр, скориставшись такою тяжкою ситуацією, виступив із пропозицією почати нове переселення козаків і селян на Кавказ, де вони поповнили б місцеві козацькі війська. Коли з обох, ввірених М. Г. Рєпніну губерній, попередньо розпродавши майно та землю, вирушили понад 8 тис. осіб, надійшло розпорядження припинити переселення, бо на Кавказі також почалася посуха. Аби якось полегшити становище людей, князь знову звернувся до імператора з проханням виділити продовольчі запаси на їхнє утримання, а також відкласти стягнення з них недоїмок і податків ¹²⁸. Крім того, було введено ціновий контроль за торгівлею хлібом, визначено ціни за перевезення збіжжя, заборонено винокуріння із зерна, не було того року і набору в рекрути. Все це дає можливість з'ясувати, в чому військовий губернатор вбачав свої обов'язки, як він дбав про зміцнення авторитету російської влади

та культивував монархічні настрої у селянсько-козацькому середовищі.

Посиленої уваги генерал-губернатора вимагало і єврейське населення регіону, адже на українській губернії поширювалася межа єврейської осілості. Представників саме цього етносу поміщики наймали управителями, винокурами, відкупщиками. Євреї утримували горілчані відкупи, поштові станції та розвози, млини, риболовний промисел, постачали провіант для армії, виступали підрядчиками будівництва, орендарями поміщицьких і козацьких земель, монополізували промисли й торгівлю. При цьому, як з'ясувалося при проведенні ревізії 1815 р., лише тисяча євреїв вела осілий спосіб проживання, решта – “безпаспортне бродяжництво”, яке М. Г. Рєпнін одразу ж заборонив, як і торгівлю контрабандними товарами. Генерал-губернатор поновив також чинність тих статей статуту для євреїв від 1804 р., за якими дворянам і козакам заборонялося передавати їм право на вільне шинкування, не дозволялося розраховуватися в шинках одягом і речами. У неврожайні 1820-1821 рр., коли єврейські купці монополізували торгівлю хлібом, М. Г. Рєпнін запропонував перемістити їх із сіл до містечок, оскільки, на його думку, шинкування та надання позичок сприяє “спокусі, розбещенню й розоренню селян”. Олександр I схвалив укази 1821 і 1822 рр., за якими євреї виселялися із сіл до містечок, в яких вони були приписані за останньою ревізією, і де їхню діяльність швидше могла проконтролювати поліція – поліцмейстер, дільничний, десяцький та інвалідна команда ¹²⁹. Досить швидко цей захід дав бажані наслідки: ціни на хліб знизились. Інші розпорядження були менш результативними, бо поміщики вже звикли до послуг євреїв і не могли відмовитися від доходів, які вони їм приносили. Регіональні заходи М. Г. Рєпніна не дістали схвалення міністра фінансів Є. Ф. Канкріна, адже єврейські громади вчасно сплачували податки, а для державної скарбниці це було більш важливим ¹³⁰. М. Г. Рєпнін, діючи в інтересах місцевого населення, не зважав на єврейську підприємливість, хоча й зазначав, що євреї посіли панівне становище в торгівлі, ремісництві та брокерстві. Різниця в поглядах на місцеві проблеми генерал-

губернаторства і центру ставала дедалі відчутнішою.

Менше турбот було з колоністами краю, яких Олександр І 1818 р. передав у відання військового губернатора, затвердивши цілу низку заходів для організації умов їхнього життя. Борг державі було з них списано, в їхню власність передано помешкання із землею та сіножатями. Їм дозволялося продавати сукно, але лише державі і вільніше, ніж раніше, займатися ремісництвом. 1820 р. було укладено інструкцію, яка передбачала запровадження в колонії елементів самоврядування, однак під контролем чиновника генерал-губернаторської канцелярії, зокрема, іммігранти мали власні судові органи ¹³¹.

Канцелярія малоросійського військового губернатора і далі вела справи таємної політичної поліції (до заснування жандармських округів 1827 р.), зокрема розслідувала справи про масонські ложі та про повстання декабристів. Не в останню чергу завдяки М. Г. Репніну, який перебував у дружніх або товариських стосунках із деякими репресованими, справа про полтавське масонство закінчилася тим, що був покараний лише В. Л. Лукашевич, звинувачений у діяльності Малоросійського таємного товариства. Після звільнення його з в'язниці поліцейський нагляд забезпечував військовий губернатор (до 1832 р.) Так само завершилося й слідство у справі братів Муравйових-Апостолів, один з яких, М. І. Муравйов-Апостол (1793-1886), служив ад'ютантом у малоросійського військового губернатора в 1818-1822 рр., потім вийшов у відставку й поселився в родовому маєтку в містечку Хомутці Миргородського повіту ¹³².

Після того, як на престол вступив Микола І малоросійському генерал-губернатору, з його політичним мисленням, нелегко було відстоювати свої погляди. На противагу імператору, який намагався будь-що, хоч і силовими методами, створити централізовану державу, генерал-губернатор був переконаний, що самі лише репресивні дії не можуть принести користі (“всі вони безплідні і тільки роздратовують тих, хто сплачує податки”). В одній із записок до імператорам М. Г. Репнін порушив найболючіше для імперії питання про забезпечення контролю центральної влади за надход-

женням податків – податки мають бути посильними і не пригнічувати “приватну промисловість і працелюбство” населення. Правильна податкова політика сприяє, на його думку, економічному розвитку, і визначається внутрішніми, самодостатніми чинниками. Якби йшлося про окремі випадки несплати податків, то можна було б говорити про недбалість, але коли йдеться про масову несплату, то ті, хто перебуває при владі, мусять з’ясувати причини цього явища. Достаток імперії залежить від добробуту козацьких і селянських господарств, які упродовж останніх 15 років сплачують податки в тому ж обсязі. Питання це докладно обговорювалося під час зустрічі М. Г. Рєпніна з Миколою І у Чернігові 1829 р. Князь вважав, що, несплата землевласниками податків у повному обсязі зумовлена їх надмірністю. Йшлося і про зниження акцизу на кримську сіль, бо внаслідок його підвищення зменшилося споживання солі, що не лише збіднило державну скарбницю, а й негативно вплинуло на здоров’я народу¹³³.

Тоді ж було обговорено й питання про зниження податку на виготовлення спиртних напоїв у поміщицьких маєтках, хоча цар вважав, що цей привілей шкідливий, бо сприяє абсентеїзму дворянства й перешкоджає йому повністю віддаватися служінню імперії: “Всі писарі стараються отримати чин 14 класу, а потім залишають службу, щоб стати корчмарями”¹³⁴. М. Г. Рєпнін пропонував провести перепис, зменшити оброк з кожної ревільської душі, недоїмки перевести на виплати впродовж 37 років, вважаючи за краще здійснити перехід до сплати поземельного податку, зокрема для козацького землекористування. Для розвитку економіки, на його думку, варто переглянути фінансову політику, провести державну закупівлю хліба для появи грошової маси в населення, створити умови для розвитку промисловості, засновувати заводи та фабрики. Міністр фінансів, зазначав він, має “усувати всяке обтяження народу, примножувати багатство імперії та охороняти джерела державних статків від виснаження”¹³⁵. Однак, пропозиції М. Г. Рєпніна були враховані Миколою І лише частково, 1834 р. він залишив посаду генерал-губернатора.

Щодо причин звільнення М. Г. Рєпніна з посади існує кілька

версій¹³⁶. Очевидно, не останню роль відіграла невнормованість відносин генерал-губернатора з центром, що давало можливість М. Г. Репніну час від часу авторитарно протидіяти міністерствам. Крім того, тривале перебування на посаді, віра у свою непогрішимість, а також економічна незалежність призвели до переоцінки вельможним сановником свого становища. Але головним, очевидно, стало те, що М. Г. Репнін не врахував змін у політичних настроях Миколи I, який дедалі більше захоплювався ідеєю максимальної централізації в імперії з обмеженням самостійності її регіонів та підпорядкування діяльності місцевих правителів загальноросійським законам, і якого зовсім не влаштувала авторитетна, часом незалежна позиція генерал-губернаторів.

Вплинули на усунення М. Г. Репніна з посади і двірцеві інтриги, а також ставлення В. П. Кочубея, який недолюбливав генерал-губернатора за регіоналізм. Наступником його став генерал-лейтенант О. Д. Гур'єв (1786-1865), син міністра фінансів, з яким князь перебував у напружених стосунках. Виконуючи обов'язки генерал-губернатора, О. Д. Гур'єв порушив стратегічно важливе питання про перенесення регіонального центру до Харкова, попередньо приєднавши до Малоросійського генерал-губернаторства більш зросійщену Харківську губернію, яка могла б бути зразком майбутніх соціальних перетворень. Одразу після цього – 9 червня 1835 р. О. Д. Гур'єва було призначено київським військовим, подільським і волинським генерал-губернатором¹³⁷.

Не варто відкидати також рішення імператора ліквідувати Малоросійське генерал-губернаторство: після ознайомлення з доповіддю М. Г. Репніна, тоді вже члена Державної ради з поліпшення управління малоросійськими козаками, він заявив, що “звання малоросійського військового губернатора поновлюватися не буде”¹³⁸. Престиж М. Г. Репніна було підірвано звинуваченням у махінаціях із державними коштами. Доведено цього не було, але влада продемонструвала, що, кожний сановник лише втілює на місці політику монарха і, незважаючи на заслуги, може бути покараний. Варто зазначити, що посадові порушення, які приписувалися М. Г. Репніну, жодним чином не можна порівняти з хабар-

ництвом, корупцією й шаленим розкраданням державного майна сибірськими генерал-губернаторами та російською адміністрацією в Бессарабії¹³⁹. Причина звільнення, вважаю, полягала в іншому. На середину 1830-х років М. Г. Репнін перестав представляти інтереси центру у ввіреному йому краї. За 19 років перебування при владі в Малоросії військовий генерал-губернатор перетворився на впливового захисника її інтересів. І це в той час, коли цар так боявся регіонального політичного сепаратизму.

Попри те, вся діяльність М. Г. Репніна як адміністратора була спрямована на політичну інтеграцію Малоросії у складі Росії. За період його врядування цього практично вдалося досягти, насамперед тому, що поступове нівелювання місцевих особливостей супроводжувалося створенням сприятливих умов для основних станів – дворянства й козацтва, зокрема, було остаточно урівняно у правах українське дворянство з російським. Якби цього не сталося, могла б відбутися його консолідація на регіональному рівні, що загрожувало цілісності імперії. М. Г. Репнін залучивши дворянство до державної служби, не лише розширив соціальну опору імперії в краї, а й ліквідував опозиційні настрої.

М. Г. Репнін сповна використав історичну військову пам'ять козаків, і при впорядкуванні їхньої соціальної зайнятості віддав перевагу господарюванню, однак без переведення в стан державних селян. У своїй діяльності він керувався, певною мірою, настановами щодо переваг імперського стабільного управління. Його переконання адміністратора були співзвучними з ідеями епохи Просвітництва, зокрема про створення впорядкованої держави, в якій кожний суспільний стан при вмілому врядуванні зможе реалізувати себе для загального блага імперії. Напевно, найбільших успіхів М. Г. Репнін досягнув у культурній сфері. Заснування дворянської станової освіти, театру, залучення дворянства до державної служби сприяло розширенню мережі управлінських структур, завдяки яким втілювалася імперська політика асиміляції української еліти.

За його перебування на посаді генерал-губернатора відбулося остаточне злиття українського судочинства з російським. 1821 р.

комітет, створений у Полтаві для підготовки зводу малоросійських законів, констатував, що практично все судочинство в Малоросії вже ведеться за російським законодавством, і тому комітет сумнівається в доцільності подальшої роботи. Адже тепер у Малоросії замість маршалка й хорунжого запроваджено посади предводителя дворянства та його помічника, гродські суди замінено на повітові. Дворянство, купці та міщани користуються Жалуваною грамотою дворянству та містам 1785 р. Без змін залишилося лише цивільне судочинство, зокрема щодо прав спадковості¹⁴⁰. 1822 р. за поданням М. Г. Рєпніна Державна рада поширила на українські губернії російські правила про накладання опіки на дворянські маєтки¹⁴¹. Було замінено магдебурзьке право і Литовський статут¹⁴² російськими законами (1831 р.), скасовано посади підкоморіїв, комірників, хорунжих і возних (1834 р.), а виконання їхніх обов'язків покладено на поліцію. 5 грудня того ж року *повіти* перейменовано на *уезди*¹⁴³.

Політика М. Г. Рєпніна була спрямована на створення оптимального співвідношення владних повноважень між генерал-губернатором як вищою територіальною адміністрацією і центром (“бо влада йде зверху, а довіра – знизу”), завдяки чому відбулася інтеграція Малоросії у складі імперії.

Чернігівський, полтавський та харківський генерал-губернатор напередодні скасування посади

Процес поглинання імперією України мало активізувати приєднання до складу Малоросійського генерал-губернаторства Харківської губернії – більш інтегрованої в адміністративно-військовий простір Росії: тут уже функціонувала російська судова система, набула поширення загальноросійська рекрутська повинність. Центр генерал-губернаторства переносився з Полтави до Харкова, який завдяки відкриттю вищого навчального закладу перетворювався на провідний науковий і просвітній центр, в якому зосереджувалося модерне інтелектуальне життя. Переведення канцелярії генерал-губернаторства до Харкова позбавляло Малоросію

власного регіонального центру, яким стала Полтава за період генерал-губернаторського врядування. Упродовж ще 20 років генерал-губернатори управляли краєм, але від колишньої одноособової форми врядування мало що залишалось. Імператор вирішив суттєво змінити реальне наповнення генерал-губернаторської влади, уподібнюючи цих сановників до чиновників із особливих доручень при імператорській особі, а також запровадив практику частого переміщення їх із одного регіону до іншого або до центру.

Причини подальшого існування посади генерал-губернатора криються також у відсутності в оточенні імператора єдності щодо темпів інтеграційних процесів в імперії. Неоднозначним було ставлення вищих сановників до малоросійських привілеїв на вільне гуральність та політичних наслідків його ліквідації, до неспроможності сплачувати державні податки та утримувати військові частини. Польське Листопадове повстання 1830 р. також вплинуло на перенесення початкового терміну запровадження централізованого управління щодо Малоросії, яка межувала з колишніми губерніями Речі Посполитої.

Генерал-губернатором нового регіону, до складу якого входили вже три губернії – Чернігівська, Полтавська та Харківська, 9 грудня 1835 р. став досвідчений сановник, генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії В. В. Левашов (1783-1848). Перебуваючи на посаді трохи менше року (до 29 жовтня 1836 р.) він продемонстрував Миколі І чітке розуміння становища цього краю. Генерал-губернатор взяв активну участь у полеміці щодо збереження місцевих привілеїв, вважаючи їх запорукою довіри населення імператорові, а тому скасувати надане колись народу право можна лише в разі його згоди, а не в односторонньому порядку¹⁴⁴. Міністр фінансів Є. Ф. Канкрін, відкидаючи, як і раніше, аргументи на підтримку особливих прав і привілеїв дворянства та козацтва, стверджував, що вони не довічні і це лише уламки колишньої правової системи Гетьманщини, яких уже варто позбутися. При цьому він посилався на дворянство остзейських губерній, яке корпоративно ухвалило не дозволяти торгівлю спиртними напоями за ціною, нижчою від ними визначеної. Хоча проект з регламентацією питної торгівлі і

був схвалений Комітетом міністрів, але генерал-губернатори – не лише чернігівський, полтавський і харківський, а й західні, новоросійський і бессарабський, запропонували залишити все по-старому ¹⁴⁵. І цього разу місцева влада не перейнялася поглядами урядового Санкт-Петербурга. Харківський губернатор П. І. Трубецької був зацікавлений у соціальній стабільності, а тому наголошував, що скасування давнього привілею може викликати утиски і невдоволення, а то й бунти. Питання про вільне гурульніцтво для дворянського стану позначилося на подальшому розв'язанні складної проблеми щодо козацьких привілеїв, які ще залишилися.

В. В. Левашов мав також з'ясувати для Миколи І “справжні” причини занепаду козацьких господарств та те, чи сприяє виправленню становища, запроваджені М. Г. Рєпніним заходи. 6 квітня 1836 р. В. В. Левашов від імені Головної господарської контори видав розпорядження зібрати у Полтаві представників від козацьких поселень. Це мали бути благонадійні і авторитетні люди, які знали потреби козацьких господарств. 20 квітня до Полтави прибули депутати від Полтавської губернії, 1 травня – від Чернігівської ¹⁴⁶. Така оперативність дала змогу В. В. Левашову досить швидко, вже 12 травня 1836 р., підготувати доповідну записку Миколі І, демонструючи високу поінформованість при з'ясуванні місцевої специфіки. Надану чиновниками із особливих доручень інформацію він доповнив власними спостереженнями, які зробив під час зустрічі із депутатами від козацьких волостей ¹⁴⁷.

Діяльність Головної господарської контори, на думку генерал-губернатора, не могла бути успішною, бо козаки підпорядковувалися водночас двом різним владним структурам – поліції й Конторі, що викликало їхні нарікання й чисельні скарги. Штат Контори складався лише з трьох чиновників, які опікувалися 40-60-а тис. душ, розселених на 300 верстах, контролюючи виконання козаками розпоряджень і захищаючи їх від утисків місцевої влади й поміщиків. Відділення Контори формувалися не за адміністративним поділом, а за місцем найбільш масового поселення козаків. Часто вони обслуговували від 3 до 6 козацьких поселень різних повітів, тому чиновники не встигали за діями

судів, які розслідували справи за участю козаків. До того ж, подвійна підпорядкованість без чіткого розподілу сфер діяльності призводила до послаблення серед них авторитету влади як такої. З усіх заходів М. Г. Рєпніна козаки найбільш задоволені були проведенням рекрутського набору – п'яти осіб з кожної тисячі козаків, але нагляд за черговістю призову просили довірити їхнім представникам. Комітетом міністрів рекомендувалося генерал-губернатору подати пропозиції щодо поліпшення козацького господарського врядування.

Основною причиною занепаду козацького господарства В. В. Левашов вважав неправильний розподіл податку, при якому громада сплачувала недоїмки за всіх неплатоспроможних. Для переконливості він навів цифри: у Чернігівській і Полтавській губерніях налічувалося 176,5 тис. козацьких сімей: із них землю мали 96 тис.; 45 тис. мали земельні наділи і жили за рахунок заробітків; безземельних, які займалися ремісництвом і промислами нараховувалося 7,5 тис., зовсім бідних було 27,5 тис. сімей. За 1835 р. козаками було сплачено близько 4 млн. руб. податків, власники ґрунтів заплатили лише половину з них, бідні взагалі нічого не сплачували. За них державні податки, що становили близько 1,3 млн. руб., відшкодували заможні козаки, таким чином їхній подушний податок зростав на 4,6 руб.¹⁴⁸

Зубожіння козаків, доповідав В. В. Левашов, почалося з їхніх витрат (так і некомпенсованих владою) у зв'язку з формуванням міліції 1806 р., та полків 1812 і 1831 рр. До того ж, після 1812 р. уряд призначив акцизний збір на сіль, чим позбавив козаків чумакування, що своєю чергою, привело до зростання недоїмок. Заходи уряду, спрямовані на поліпшення платоспроможності козаків, такі як переселення, скасування оброку, перенесення недоїмок на виплати, обмеження подушного податку до 2 руб. не дали бажаних результатів, оскільки вони не усували причину руйнування козацького господарства. В. В. Левашов наголошував, що заходи не були продумані, бо уряд не надавав грошей для переселення, і козацькі сім'ї мусили переїздити за власний кошт. Зробити це могли лише родини середнього статку, бідні ж на нові землі не виїжджали.

Заможні також не брали участі в переселенні, адже їм і тут добре господарювалося. Як наслідок, сплата недоїмок, яка раніше здійснювалася заможними родинами і родинами з середніми статками, тепер повністю перекидалася на плечі перших. Стягнення недоїмок примусово (через продаж на базарах майна та худоби) і перенесення їх на виплати не дали очікуваних наслідків. З огляду на те, що козакам було заборонено продавати свої землі представникам інших станів, ціни на них знизилися, що також негативно позначилося на виплаті недоїмок.

В. В. Левашов у своєму поданні Миколі І зазначав, що в Малоросії всі козаки здавна володіють земельними наділами, тому слід скасувати сплату козацькою громадою недоїмок за неплатоспроможних, бо кругова порука прийнятна лише там, де є громадська власність. Він пропонував переселити всіх малоземельних козаків згідно з мирською ухвалою, на відведені урядом землі, при цьому витрати мають взяти на себе заможні родини аби в майбутньому вже не сплачувати за них недоїмок. У подальшому ж козаків, які недбало ставитимуться до землі і не сплачуватимуть податків упродовж двох років, переселяти на тих же умовах, що й перших переселенців.

Комітет міністрів змушений був розглянути запропоновані В. В. Левашовим заходи, адже вони надійшли за розпорядженням Миколи І. Є. Ф. Канкрін, давній прихильник управлінської уніфікації та скасування всяких привілеїв у Малоросії, відкинув наведені аргументи, вбачаючи причину зубожіння козаків у наданому їм праві продажу землі та вільного шинкування, і цинічно заявив, що зменшення податків не принесе козакам користі, бо вони, “віддавшись пияцтву й лінощам”, залишаться бідними. Міністр вважав, що не можна й далі примусово переселяти козаків – в імперії вже бракує вільних земель у великій кількості. До того ж, існує ймовірність того, що дехто не сплачує податки спеціально, щоб скористатися правом переселення за чужий кошт. Є. Ф. Канкрін підтримав лише пропозицію про переселення за рахунок громад – в Оренбурзький край, Закавказзя та Саратовську губернію¹⁴⁹. В. В. Левашов не вважав аргументи міністра переконливими,

зокрема, його твердження, що вільна торгівля спиртним призведе до зниження життєвого рівня козаків. Однією з причин зубожіння, на його думку, став економічний тягар, який ліг на плечі під час війни, на чому наголошував ще М. Г. Репнін. Щодо занепаду моральності, то його не варто пояснювати вільним гуральництвом, адже “це право існувало здавна, але моральність козаків ніскільки від того не потерпала, бо вони були заможні, відповідно й тверезі, економічні й працелюбні”. Генерал-губернатор дійшов висновку, що переведення винокуріння на державний відкуп шкідливе, бо, поперше, не підвищить життєвого рівня, оскільки падіння добробуту не зумовлене вільною торгівлею алкоголем; по-друге, введення відкупної системи не сприятиме підвищенню моральності, бо до її падіння призвели глибші причини, і зрештою, пропонуваній захід не сприятиме зростанню державних статків, оскільки “всьяке їх збільшення повинне ґрунтуватися на піднесенні добробуту, а не на пограбуванні населення”¹⁵⁰.

Комітет міністрів на засіданні 14 і 28 липня 1836 р. не був таким категоричним, як Є. Ф. Канкрін. Доповідна записка генерал-губернатора вважалася досить конструктивною, зокрема щодо пояснення причин зубожіння козаків та заходів його усунення, однак пропозицію про скасування сплати недоїмок за рахунок громад було відхилено. Комітет погодився, лише на “переселення козаків на інші землі” та можливий добровільний перехід їх у державні селяни; він також доручив генерал-губернатору укласти відповідні правила¹⁵¹. Уже на одному цьому прикладі можна зрозуміти, якими були відносини генерал-губернатора з міністрами – прихильниками ліквідації місцевих привілеїв, і як непросто досягалося компромісу між регіоном та центром щодо доцільності їх збереження. Але ненасильницьке розв’язання цієї проблеми засвідчувало, наскільки важливо було для імперії зберегти стабільність у Малоросії, населення якої не було готове до кардинальних змін, а тому й ліквідація генерал-губернаторства відкладалася. Натомість маніпуляції з привілеями давали змогу вирішити не менш гостре для імперії питання про сплату непрямого податку на утримання військових постойів. Створений В. В. Левашовим комітет

із впорядкування та узаконення цього виду оподаткування підготував подання Міністерству внутрішніх справ про утримання військових постойів за рахунок міських бюджетів. Проект не був схвалений, однак у генерал-губернаторстві замість постоевої повинності ввели одновідсотковий збір із нерухомих маєтностей¹⁵².

12 листопада 1836 р. в. о. генерал-губернатора Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній призначено генерал-ад'ютанта, генерал-майора, графа О. Г. Строганова (1795-1891) – зятя царя та свата В. П. Кочубея¹⁵³. Він, звичайно ж, підтримав Миколу I і Є. Ф. Канкріна в їхніх намірах піддати сумніву оцінки місцевого становища та доцільності подальшого збереження привілеїв дворянства та козацтва.

Одним із перших кроків новопризначеного генерал-губернатора стало розслідування фінансової діяльності М. Г. Репніна: було створено комісію для ревізії справ, а на маєтки князя й членів приказу громадської опіки, які підписували фінансові документи, накладено заборону¹⁵⁴. І хоча з'ясувалося, що державних коштів М. Г. Репнін не привласнював, його було усунуто від активної державної діяльності. Крім того, О. Г. Строганов мав перевірити достовірність звітних документів щодо витрат на спорядження козацьких полків 1831 р. Якщо В. В. Левашов у ній аніскільки не сумнівався, то О. Г. Строганов поставився з недовірою. За його рапортом Микола I призначив для перевірки державного контролера та чиновника Міністерства фінансів, було залучено також чиновників із особливих доручень від Комітету міністрів і від генерал-губернатора. Полтава перетворилася на центр ревізії діяльності М. Г. Репніна. Члени комісії, перепроверивши звіти 32 комітетів, з'ясували, що дворяни поставили коней на меншу суму, ніж зазначено в документах, кошти ж зібрані із козаків на обмундирування вказані правильно. При цьому один із членів комісії, чиновник Міністерства фінансів Булгаков, зазначив, що дворяни, до того ж, не зібрали грошей, як пропонувалося – по 10 коп. із ревізької душі¹⁵⁵. У підсумковій записці від 2 липня 1838 р. комісія констатувала, що витрати першого ополчення 1812 р. і 1831 р. співвідносяться як 1 до 17¹⁵⁶.

Водночас, члени комісії не могли не визнати, що хоча збір коштів давався нелегко, насамперед через неврожай, холеру, брак у населення грошей (“В Малоросії всього доволі, крім грошей”), але загальний патріотичний ентузіазм і відданість царю сприяли формуванню полків у стислі терміни (за 6 тижнів). Всупереч очевидним фактам комісія дійшла висновку, що “ні поміщики, ні козаки не відчували при цьому особливого обтяження: бо перші робили ще й пожертвування”. Таке твердження свідчить, проти кого була спрямована перевірка, адже і М. Г. Рєпнін, і В. В. Левашов доводили, що тягар, який ліг на плечі населення у зв’язку з необхідністю спорядження козацьких полків, став однією з причин несплати в повному обсязі державних податків. Особливу увагу О. Г. Строганова привернула Головна господарська контора для управління малоросійськими козаками. На його думку, саме вона сприяла зростанню недоїмок, обсяг яких був відчутним, адже козаки становили половину населення двох губерній¹⁵⁷. Можливо, саме тому, що О. Г. Строганов був власником великих земельних володінь з 5 тис. селян у Гадяцькому повіті Полтавської губернії, ним проявлялася така посилена активність. Сучасники не сумнівалися, що він підготував для Миколі I “донос”, а не правдиву інформацію¹⁵⁸.

Намагаючись, на вимогу Є. Ф. Канкріна, запровадити російську відкупну систему винокуріння в Малоросії, О. Г. Строганов дійшов висновку, що виготовлення горілки козаками й селянами підривало економічне становище великих поміщиків. Дворяни сплачували до казни податкове мито, а козацьке шинкування, мовляв, неконтрольоване і сприяє падінню моралі, породжує лінощі, недбалість серед населення. Привілеї ж, надані козацтву, можна зберігати лише доти, доки вони не завдають шкоди імперії. То ж нині, на думку нового генерал-губернатора, виникла необхідність поступової ліквідації вільної торгівлі спиртним, як це вже було зроблено в деяких інших губерніях. Міністр фінансів підхопив цю ідею й підтримав намір О. Г. Строганова спершу заборонити торгувати спиртним військовим поселенцям Харківської губернії (імперія, мовляв, вже розраховалася за їхні заслуги), по-

тім – козакам. На думку О. Г. Строганова, шинкування у Малоросії, слід віддати на відкуп, замість двокарбованцевого акцизу, та встановити максимальну ціну на горілку. Аргументи В. В. Левашова стосовно зубожіння козаків у зв'язку з військовими витратами він вважав хибними, бо від війни потерпали й інші губернії, зокрема ті, що перебували в епіцентрі воєнних дій, але вони вже ліквідували наслідки розрухи. Економічно не вигідно, вважав генерал-губернатор, перетворювати хліб на горілку, не маючи права на торгівлю поза межами генерал-губернаторства. Отримавши доповідну записку О. Г. Строганова, Є. Ф. Канкрін передав її міністру державних маєтностей П. Д. Кисельову, який вирішив, що на дискусійному рівні справу закінчено і запропонував відкласти впровадження відкupu до 1843 р. Микола I підтримав цю пропозицію¹⁵⁹.

Ревізування О. Г. Строгановим діяльності попередників (слідство у справі Рєпніна тягнулося до 1842 р.) призвело до того, що державні справи було вкрай занедбано: податки та недоїмки по генерал-губернаторству зросли до 30 млн. руб., відомості про майнові статки поміщиків, описи маєтків та інвентарі, які давали б можливість контролювати сплату податків, були відсутні. О. Г. Строганов сподівався, що ситуація зміниться після того, як 3 червня 1837 р. набуло чинності положення про земську поліцію, за яким вона стала структурною одиницею місцевої повітової влади. Одним із її завдань був контроль за своєчасним і в повному обсязі стягнення податків.

Досягти внутрішньої економічної консолідації регіону можна було, лише спираючись на губернські установи, і тому О. Г. Строганов зміцнив позиції місцевого бюрократичного апарату, зрівнявши посадові оклади радників губернського правління, судових органів і палат державних маєтностей. Розмір їхнього жалування зріс відповідно із 1 500, 2 500 до 3 500 руб. Таку пропозицію, вперше висловив київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков, однак тоді її не підтримали інші генерал-губернатори¹⁶⁰. Названі розміри жалувань були вищими, ніж в інших губерніях імперії¹⁶¹.

У березні 1839 р. О. Г. Строганова було переведено до Санкт-Петербурга на посаду управляючого Міністерства внутрішніх справ, адже завдання імператора – розвінчати основи регіонального управління – було виконано.

Наступні шістнадцять років існування генерал-губернаторства суттєвими змінами не вирізнялися. 28 січня 1840 р. на посаду генерал-губернатора призначено генерал-ад'ютанта, генерала від кавалерії князя М. А. Долгорукова (1792-1847). У 1829 р. він служив посланником у Персії, замість вбитого О. С. Грибоедова, автора проекту Російської закавказької кампанії, що визначала стратегію економічного освоєння Кавказу. Набутий досвід князь не зміг застосувати на посаді віленського, гродненського і білостоцького генерал-губернатора (в 1832-1840 рр.). Переміщення генерал-губернатора в Україну сучасники пов'язували з тим, що “напозичавшись” грошей у польських магнатів, він навряд чи міг уже проводити там тверду імперську політику¹⁶². В Малоросії поведінка М. А. Долгорукова не змінилася. Більше того, не отримуючи, очевидно, від українського панства стільки ж хабарів, як від польського, він почав привласнювати державні кошти, навіть ті, що належали Харківському університету¹⁶³. Попри те, дворяни любили князя, та й не дивно, адже на противагу попередникам, він не набридав їм державними справами і вони могли спокійно займатися власним господарством.

В Україні генерал-губернатор спостеріг, що соціокультурна політика тут тісніше підпорядкована загальнодержавному законодавству, порівняно із західними губерніями. Однак соціально-економічні завдання інтеграції не були завершені, що зумовило новий наступ центру на особливості регіону. Остаточна ліквідація залишків шляхетських привілеїв і стягнення за давнених поміщицьких і козацьких недоїмок відбувалися шляхом законодавчого унормування питання про виготовлення та торгівлю спиртними напоями. Спершу, 24 лютого 1841 р., сенатським указом купцям і міщанам було заборонено продавати напої власного виробництва, а право на вільну торгівлю ними (з дозволом вивезення до Нової Росії) зберігалося лише за поміщиками й козаками¹⁶⁴; 20 жовтня

того ж року Державна рада висунула проект збільшення оплати за право продажу спиртного на “скатних” майданах містечок Полтавської та Чернігівської губерній, а з 1843 р. право продажу напоїв власного виробництва мало надаватися лише поміщикам ¹⁶⁵. Коли 1842 р. Комітет міністрів підготував правила торгівлі для корчмарів, то генерал-губернатор не схвалив їх, і навіть висловився за скасування, пропонуючи повернутися до регулювання цінової політики на спиртні напої акцизним збором, а також висловився за заборону ввезення напоїв із Великої Росії. М. А. Долгоруков вважав за можливе передати дворянським депутатам контроль за роздрібною торгівлею ¹⁶⁶. Він не став прихильником різкого скасування станових привілеїв, і знову центр зіткнувся в особі генерал-губернатора з нерозумінням прагнень збільшити надходження в державний бюджет. Не поділяв генерал-губернатор і наміру уряду, ініційованого полтавським губернатором О. Є. Аверкієвим, перенести Іллінську ярмарку з Ромен до Полтави, вважаючи, що комерційні центри, котрі виникли у зв’язку з місцевими потребами, не можуть управлятися зі столиці, тим більше, що роменські та харківські купці не підтримали цього переміщення. Водночас генерал-губернатор наполягав на заміщенні виборних посад у поліції державними чиновниками, що сприяло б поглибленому економічному освоєнню краю та пропонував присвоювати приставам чин ІХ класу, що спонукало б їх до ретельнішого виконання службових обов’язків. Зауваживши відсутність обивательських книг в поліції, введених ще Жалуваною грамотою містам для контролю за зайнятістю міського населення, розпорядився 1842 р. вести їх ¹⁶⁷.

Причини несплати податків у загальнодержавну скарбницю (недоїмка становила 1,5 млн. руб.) генерал-губернатор пояснював тим, що у врожайні роки поміщики продавали хліб дешево, збуваючи його в основному на виготовлення спиртних напоїв, а коли наступав недорід, то, не маючи запасів, не сплачували державні податки. Враховуючи, що основні прибутки поміщики отримують від гуральництва, генерал-губернатор пропонував уряду дозволити їм сплачувати недоїмки збіжжям, називав і ціну, вигідну для обох

сторін – і держави, і власників маєтків. Проти цієї ідеї виступив С. Ф. Канкрін і тому Комітет міністрів подання М. А. Долгорукова відхилив. Проте через певний час місцеві губернатори, взявши ініціативу у свої руки, добилися схвалення пропозиції генерал-губернатора. Вирішено було запровадити цей захід як тимчасовий і апробувати його в трьох губерніях, уклавши правила сплати недоїмок саме збіжжям ¹⁶⁸.

Окремо йшлося про недоїмки та заходи щодо їхньої сплати. З метою активізації господарського життя й підвищення платоспроможності населення пропонувалося збудувати шосе з Курської губернії через Харків і Полтаву до Кременчука, що з'єднало б регіон із торговельними шляхами, якими можна було б перевозити збіжжя до Одеси. Отримані поміщиками кошти від продажу хліба пішли б на виплату державних податків і недоїмок. Бажано було для сприяння місцевій торгівлі відкрити в Чернігові два ярмарки.

Генерал-губернатор причини недовірливого ставлення до нововведень пояснював тим, що здавна населення краю вирізнялося байдужістю до своєї долі, легковажністю й бездіяльністю. Кожен господар був індивідуалістом, не мав спільної власності не лише з односельцями, а й із родичами. Кожна сім'я жила окремо, за власними традиціями, працювала незалежно від інших, не виявляючи при цьому прагнень до поліпшення свого становища ¹⁶⁹. Отже, ментальність населення, а не імперська політика, робить висновок М. А. Долгоруков, негативно впливає на добробут малоросіян, не спонукає їх до підприємливості та розвитку промисловості. Але давній малоросійський дух, жодним чином не позначався на вірнопідданості місцевої еліти, набожної, чесної, але не навченої користуватися природними багатствами свого краю. Завдання імперської влади, вважав генерал-губернатор, полягає в тому, щоб активізувати господарську діяльність малоросіян, що сприяло б зміцненню економіки краю. З цією метою в Харкові створюється контора комерційного державного банку ¹⁷⁰, товариство для поширення культури землеробства, починається вирощування промислових культур – конопель, льону, тютюну, відкри-

ваються цукрові заводи. Генерал-губернатор першим почав розробляти нові напрями промислової колонізації, для чого на його запрошення із Санкт-Петербурга прибули штаб-офіцери Корпусу гірничих інженерів для дослідження покладів кам'яного вугілля та лікувальних властивостей грязей, відкритих на слов'янських землях¹⁷¹. За його рекомендацією 1841 р. створено комітет для поліпшення становища колоністів-фабрикантів на чолі з губернським предводителем дворянства І. В. Капністом. Виготовлене колоністами-фабрикантами сукно йшло на обмундирування рекрутів Полтавської губернії¹⁷².

Перед тим міністр внутрішніх справ Л. О. Перовський доручив М. А. Долгорукову розробити заходи, які зменшили б дворянський абсентеїзм і активізували його виборну службу. Генерал-губернатор у свою чергу волів почути думку з цього приводу губернаторів і дворянських інституцій. Дворянські зібрання пропонували підвищити авторитет виборної служби нагородами, державним жалуванням і пенсіями. З'ясувалося, що ще 1829 р. полтавське дворянство порушувало клопотання перед М. Г. Репніним про призначення губернському предводителю дворянства такого ж жалування, як губернатору, а повітовому – як віце-губернатору¹⁷³. Натомість, чернігівський губернатор П. І. Гессен, який був невисокої думки про місцеве дворянство, пропонував позбавити виборного права байдужих до суспільних проблем дрібномаєтних поміщиків, які після завершення військової та штатської служби переймаються лише власним господарюванням, та скоротити кількість осіб, які вибираються повітовим дворянством, до 8. На його думку, варто було змінити й процедуру самих виборів з тим, щоб на посади не потрапили неблагонадійні дворяни, в разі протесту – карати їх арештами та гауптвахтою. Пропозиції полтавського губернатора О. Є. Аверкієва зводилися до того, що дворяни повинні були письмово відмовлятися від участі у виборах. Військовий губернатор Харкова і цивільний харківський генерал-майор С. М. Муханов намагався суспільну апатію дрібномаєтного лівобережного дворянства пояснити його бідністю, заклопотаністю власними господарськими справами, яке не мало достатніх коштів

на виборну діяльність. До того ж, підпорядкування повітових дворянських опік цивільним палатам (а не губернській дворянській опіці) також не сприяло активізації дворянської служби в державних інтересах. На думку М. С. Муханова, варто було б зміцнити місцеву владу шляхом призначення на посаду земського справника, державного чиновника замість виборного дворянина. М. А. Долгоруков, розглянувши всі ці пропозиції, дійшов висновку, що надання місцевому дворянству рівних прав із російським – після довготривалого позбавлення політичних і юридичних прав та усування від участі в державному управлінні – дало зворотний результат: дрібномаєтне дворянство ухилилося від служби у виконавчих органах, за яку годі було чекати визнання від уряду, який не сприяв поліпшенню його економічного становища, а більше переймався контролем за сплатою податків і недоїмок та змушував нести військову службу в інтересах імперії.

В 1850-х рр. почалася розбудова Харкова як адміністративного центру. Генерал-губернатор, наслідуючи попередників, створив 1846 р. комітет, членами якого стали ректор Харківського університету П. П. Гулак-Артемівський, професор ботаніки В. М. Черняєв, віце-губернатор К. К. Данзас, радник губернського правління, міський голова, інженер шляхів, архітектори Харківського навчального округу, губернський і міський. Вони регулярно проводили засідання, обговорюючи проекти облаштування бульварів, набережної р. Харків, міського водопроводу. Рішення засідань передавалися на схвалення генерал-губернатору, який на кошти міської думи замовив Луганському чавуноливарному заводу ліхтарні стовпи та ґрати, закупив камінь та організував бригади арештантів (від 25 до 100 осіб), які закладали бульвари. Проте більшість пропозицій про благоустрій залишилася нереалізованою через брак коштів, натомість облаштовувалися військові та жан-дармські казарми.

Револьюційні події в Європі змусили уряд посилити на західних кордонах імперії контроль за настроями місцевого дворянства, яке, незважаючи на уваровську теорію офіційної народності, не завжди сприймало її адекватно задумам автора – сприяти роз-

виткові російської нації. 15 лютого 1846 р. генерал-губернатору було доручено “взяти під свій найпильніший головний нагляд” Харківський університет та виконувати обов’язки попечителя Харківського навчального округу¹⁷⁴. Поширення невдоволення політикою уряду серед місцевої інтелектуальної еліти, зокрема в університетах, змусило Миколу I вдатися до об’єднання посад генерал-губернатора та попечителя навчального округу в Харківському, Київському та Віленському університетах. Надані повноваження генерал-губернатор застосував під час з’ясування діяльності Слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія, організаторами і членами якого були в основному дрібномастні дворяни. За розпорядженням шефа Корпусу жандармів О. Ф. Орлова ад’ютант М. А. Долгорукова розшукував братчиків О. О. Навроцького, В. М. Білозерського та Г. Л. Андрузького в Полтавській губернії, маючи таємний наказ затримати їх і конвоювати до Полтави. Розглядати вилучені при цьому папери заборонялося, їх необхідно було “ретельно опечатати й відправити до Санкт-Петербурга з найблагодійнішим чиновником”¹⁷⁵. Пошуки проводилися під виглядом з’ясування причин несплати недоїмок населенням повіту, бо О. Ф. Орлов вимагав, щоб його розпорядження “виконувалися найтаємніше і щоб, наскільки це можливо, не поширилися чутки про арешти та відправлення” до Санкт-Петербурга. Верховна влада дістала привід для недовіри місцевому дворянству, серед якого знову з’явилися діячі з “непомірною любов’ю до України”, які “могли поселити у малоросіян думку про їхнє право на окреме від імперії існування”¹⁷⁶.

Останнім чернігівським, полтавським і харківським генерал-губернатором був генерал-ад’ютант С. О. Кокошкін (1796-1861), який до того обіймав посаду петербурзького градоначальника і, переїхавши до Харкова, зберіг пристрась до поліцейських порядків. Призначення його 30 квітня 1847 р. на нову посаду супроводжувалося указом міністра юстиції про перекладання на нього й обов’язків попечителя Харківського університету та навчального округу¹⁷⁷ (виконував він їх до 1855 р.). Управління цивільними справами генерал-губернатор здійснював жорсткими адмініст-

ративно-поліцейськими методами, бо прагнув негайно перетворити Харків на цивілізоване містом, з тротуарами, шосе, мостами, басейнами, скверами, новим корпусом присутствених місць. Осушували болота і виконували земляні роботи арештанти. Кількість їх помітно зросла, тож необхідності у спеціальних робітниках для будівельної галузі не було. Використання арештантів на будівництві, запропоноване володимирським губернатором М. П. Синельниковим (1805-1894), настільки сподобалося Миколі I, що запроваджувалося по всіх губерніях¹⁷⁸. При впорядкуванні міста генерал-губернатор не рахувався з приватною власністю, міською топографією, традиціями. Непрофесійне втручання його в будівельні роботи далося взнаки досить швидко. Зокрема, проект впорядкування озера Попове, що в центрі міста, поданий С. О. Кокошкіним до Головного управління шляхів і громадських будівель 1851 р., було повернуто із зауваженням: здійснити закріплення берегів не чорноземом, а глиною¹⁷⁹. Вимагала уваги й Іллінська ярмарка, для посилення торгів якої відкривалося 1852 р. тимчасове, на період з 10 липня по 8 серпня, відділення Харківської контори комерційного банку в Полтаві¹⁸⁰.

У Харкові генерал-губернатор намагався підпорядкувати міське самоврядування, зокрема, контролювати використання міських коштів, що викликало протест із боку міської влади. Втручання С. О. Кокошкіна в організацію оптової торгівлі привело до об'єднання впливових купців довкола міського голови О. М. Рудакова й подання скарги імператорові¹⁸¹, однак генерал-губернатор скориставшись перебуванням Миколи I у Харкові, домігся того, щоб міського голову в адміністративному порядку було вислано на два роки до Уфи.

Аби виконати завдання імператора щодо погашення недоїмок генерал-губернаторства С. О. Кокошкін вирішує зайнятися за погодженням із новим міністром фінансів Ф. П. Вронченком відправкою хліба на продаж. Перші контракти було укладено в Києві. Генерал-губернатор навіть ремствував, що не може відправляти його швидшими темпами, бо не вистачало чиновників у земській поліції. Прагнучи впорядкувати її діяльність, генерал-

губернатор пропонував перерозподілити обов'язки пристава, ввівши посади слідчих і карних приставів. Сенат не погодився з цією думкою, не зрозумів намірів генерал-губернатора й імператор ¹⁸².

Натомість Комітет міністрів 22 березня 1855 р. схвалив положення, згідно з яким малоросійські шляхтичі, що з 1839 р. не довели свого дворянського походження, автоматично зараховувалися до козацьких громад, які не мусили нести за них відповідальності впродовж трьох років; на такий же термін вчорашні шляхтичі звільнялися від рекрутської повинності ¹⁸³. Це був би останній урядовий документ щодо нащадків козацької старшини, якби не загострилася військово-політична ситуація на півдні імперії. У зв'язку зі Східною (Кримською) війною почалася мобілізація населення генерал-губернаторства, в якому було оголошено воєнний стан з підпорядкуванням головнокомандувачу Південної та Кримської армій. Цього разу йшлося про безпосередню участь малоросійських козаків у війні, адже союзницькі війська захопили Крим, і настав найкритичніший її момент – битви за Севастополь. Новий імператор Олександр II підписав 7 травня 1855 р. положення про формування козацьких полків. Відповідальність за його виконання покладалося на генерал-губернатора, якому було присвоєно звання корпусного командира. Полкових командирів, які безпосередньо підпорядковувалися С. О. Кокошкіну, призначав імператор. Як свого часу М. Г. Репнін, так і С. О. Кокошкін звернувся до досвіду 1812 і 1831 рр. Генерал С. О. Кокошкін очолював Комітет із формування козацьких полків, визначав пункти зборів, проводив огляди, схвалював кожний контракт про постачання армії, видавав накази щодо розміщення полків, навчання, затверджував зразки обмундирування, призначав і звільняв офіцерів та медиків ¹⁸⁴.

С. О. Кокошкін традиційно доповідав імператору про зростання патріотичних почуттів серед населення, однак історичні документи свідчать про інше. Зокрема, за спогадами сучасників, в одній із приватних розмов М. О. Максимович зазначив, що в козацьких полках 1855 р. більшість призовників становили селяни,

а збори відбувалися без натхнення, засвідчуючи цим “повне винищення руського почуття”¹⁸⁵. Справді, крім козаків до війська залучалися державні й поміщицькі селяни¹⁸⁶. Дворяни, зобов’язані всіляко сприяти формуванню козацьких полків, створювали провіантський магазин та зібрали 300 тис. руб. на обмундирування ратників, а також постачили коней для возів. Козацькі громади виділяли з однієї тисячі козаків 12 осіб. При цьому громади надавали кошти для їхнього обмундирування, виплачували жалування, забезпечували місячне харчування та постачали фури для перевезення провіанту. Після сформування полків козаки переходили на державне утримання, на період служби їх звільняли від сплати податків.

Загалом було сформовано шість полків, із яких чотири – з козаків Полтавської губернії, два – з Чернігівської. Формувалися вони довго, і виступили лише наприкінці 1855 р., коли воєнні дії фактично завершилися. Перший і Другий – у напрямку Санкт-Петербурга, проте у лютому 1856 р. їх було повернуто назад, до Полтави, Третій і Четвертий – до Миколаєва, П’ятий і Шостий – до Гельсінгфорса. Дев’ять дружин ополчення вирушили до Облесті Війська Донського для посилення військ генерал-ад’ютанта М. Г. Хомутова, але в лютому їхній марш також було призупинено. Полки й ополчення були підпорядковані інспектору резервної кавалерії, графу Нікітіну, згодом їх розформовували й передали у відання місцевих губернаторів – чернігівського, полтавського та харківського¹⁸⁷.

За урядування С. О. Кокошкіна закінчилося тривале протистояння між центром і регіоном щодо привілею вільного гуральництва. 1851 р. акцизно-відкупну систему було запроваджено і в українських губерніях, внаслідок чого ціни на горілку знизилися до такого рівня, що виготовляти її ставало не вигідно. Почався занепад не лише гуральництва, що було основним джерелом прибутку поміщицьких господарств, а й супутніх галузей – хліборобства та тваринництва. Згідно з положенням Комітету міністрів від 24 грудня 1855 р., дозволялося ввозити горілчані вироби з Великої Росії до Харківської, Чернігівської та Полтавської гу-

берній¹⁸⁸. Положення про питний збір від 4 липня 1861 р. поширювалося на українські губернії в повному обсязі з 1863 р., коли було остаточно ліквідовано залишки станових привілеїв. Монополія на виготовлення та продаж спиртних напоїв повністю перейшла до держави¹⁸⁹. Отже, півстолітня боротьба за регіональні привілеї закінчилася перемогою імперського центру, що й стало, нарівні із завершенням Східної (Кримської) війни, однією з причин того, що 17 лютого 1856 р. генерал-губернаторство було ліквідоване¹⁹⁰.

Одночасно з чернігівським, полтавським і харківським припинило своє існування Білоруське генерал-губернаторство. На 1850-1860 рр. ця форма врядування з притаманними їй рисами персональної влади розглядалась як свого роду рудимент і заважала державній консолідації на новому етапі модернізації імперії.

Отже, за період існування Чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернаторства було здійснено низку заходів, спрямованих на інтеграцію цього регіону в єдину загальноімперську систему, зокрема, ліквідовано залишки привілейованого вільного гуральництва й торгівлі спиртними напоями, усталено нові торговельні шляхи й підпорядковано їх загальноімперським інтересам, внормовано соціальне становище українських дворян і козаків, що само собою вирішувало питання про припинення існування генерал-губернаторства. Розбіжність позицій деяких генерал-губернаторів щодо ліквідації регіональних особливостей не завжди збігалася з політикою центру, сповільнювала їх відміну, не викликаючи серйозних ускладнень в регіональному управлінні. Спроби довести, що край потребує розвитку виробничих сил, верховна влада зустрічала з явним незадоволенням, адже імперія більше переймалася організацією управління на нових територіях, куди повернувся вектор російської експансії – на Кавказі, в Казахстані та Середній Азії.

Особливості генерал-губернаторської канцелярії

Канцелярія Малоросійського генерал-губернаторства вирізнялася простою структурою та недорогим утриманням, мало чим відрізнялась від тогочасних губернаторських канцелярій, тому що за зразок взято було типовий губернський штатний розпис. Засновувалась вона при врядуванні О. Б. Куракіна, державне жалування якого становило 6 тис. руб.; її управитель мав 600 руб. окладу; 2 тис. руб. виділялося на жалування чиновникам, канцелярські витрати та гінців – загалом 8600 руб. на рік ¹⁹¹, що, за схемою П. А. Зайончковського, було більше нижньої і менше за вищої межі для такої категорії установ у Російській імперії ¹⁹².

Зміни в Канцелярії, внесені 1816 р. М. Г. Рєпніним, раціоналізували її структуру згідно з камеральними принципами, зокрема, в ній було створено чотири відділення, за кожним із яких закріплено справи певного спрямування. За штатним розписом у канцелярії налічувалося 22 посади – управитель, секретар, начальники відділень (4) із старшими (4) та молодшими помічниками (2), переписувачі (10) ¹⁹³. При канцелярії запроваджується військове чергування ад'ютантів князя ¹⁹⁴, які добиралися, зазвичай, ним особисто. За правління Олександра I потреб в законодавчому оформленні цих змін, напевно, не було. Лише 1826 р. на підставі загального положення Комітет міністрів схвалив новий штат канцелярії малоросійського військового губернатора з 25 осіб, на утримання якого було заплановано 26400 руб. Структурно канцелярія поділялася на поліцейську, господарську та судову частини. Посаду архіваріуса було внесено сенатським розпорядженням від 31 грудня того ж року. На роз'їзди та відзначення сумлінної служби чиновників виділялося 5 тис. руб. ¹⁹⁵.

Приєднання Харківської губернії суттєво на штатний розпис канцелярії не вплинуло, додалося лише два помічники відділень. На одного з них покладалися обов'язки скарбника, на другого – журналіста, який реєстрував проходження документів та готував їх до архівного зберігання. Фінансувалася канцелярія, як і раніше, державою, з бюджету якої відтепер виділялося 35350 руб. щоріч-

но ¹⁹⁶. Обумовлювалося, що чиновників із особливих доручень (2) в разі потреби генерал-губернатор може брати на посаду понад штат ¹⁹⁷. І вже наступного, 1837 р., О. Г. Строганов скориставшись наданим правом призначив третього чиновника з військових штаб-офіцерів, пояснивши Миколі І, що це необхідно для ведення слідства у справі М. Г. Репніна ¹⁹⁸. Не випадково тоді в його розпорядження було виділено додаткові кошти (4 тис. руб.) – для надання грошової допомоги як чиновникам канцелярії, так і інших установ генерал-губернаторства ¹⁹⁹.

На початку 1850-х років Микола І, аби підкреслити роль чиновників, зокрема, канцелярії чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора в управлінні краєм, присвоїв їй правителю 6 посадовий клас і 6 категорію по мундиру; секретарям також було підвищено категорії та збільшено розміри пенсій ²⁰⁰.

Чиновники з особливих доручень були найкваліфікованішими радниками при генерал-губернаторах, найосвіченішою та найважливішою завдяки спеціалізації управлінською ланкою, тож їм доручалося з'ясування стратегічно найважливіших завдань. Спершу при генерал-губернаторові існувала лише одна посада чиновника для виконання особливих доручень, і обіймав її призначений імператором полковник Чернігівського кінно-єгерського полку І. І. Бедряга. 1825 р. на прохання М. Г. Репніна Олександр І дає дозвіл на збільшення кількості посад. Новими чиновниками для місцевих ревізій стали колезький радник Марков і надвірний – Баратов. Марков невдовзі помер, то генерал-губернатор просив, щоб кошти на штатну одиницю надходили й далі ²⁰¹. Як бачимо, кожна нова посада вводилася з дозволу імператора, що спростовує поширену думку про неконтрольоване зростання їхньої кількості в місцевому державному апараті управління.

Чиновник із особливих доручень князь Г. О. Баратов (з 1824 р.) вів попереднє розслідування у справі повстання Чернігівського полку та проводив обшук маєтку братів Муравйових-Апостолів ²⁰². Він же 1828 р. оглянув маєтки міністра внутрішніх справ В. П. Кочубея в Полтавському повіті, а надвірний радник О. Г. Милорадович контролював гуральні в прикордонних з Росією губерніях ²⁰³.

Крім того, ці чиновники виконували воєнно-мобілізаційні завдання, були розпорядниками під час формування козацьких полків 1831 р., зокрема, в Чернігові – А. П. Устимович, у Лубнах – П. П. Хаников ²⁰⁴. На посаді чиновника із особливих доручень за врядування М. Г. Рєпніна у 1826-1829 рр. був один із синів автономіста й письменника В. В. Капніста, С. В. Капніст (1791-1843) ²⁰⁵. За М. А. Долгорукова 1847 р. один з чиновників із особливих доручень ревізував Полтавську ремісничу управу, виявляючи бездіяльність старост щодо сплати податків міщанами ²⁰⁶, колезький радник З. фон Езерський перевіряв дотримання духовних заповітів, а П. Пассек ревізував харківський магістрат, після чого справи обвинувачених були передані до карного суду ²⁰⁷. Т. П. Вєліхов (закінчив Смоленську семінарію), який після звільнення з посади столоначальника у харківського губернатора, також обіймав посаду чиновника із особливих доручень, контролював сплату податків і недоїмок по Харківській губернії, ревізував місцеву поліцію, згодом був призначений віце-губернатором цієї губернії. З ліквідацією Малоросійського генерал-губернаторства його, як досвідченого чиновника, було відряджено до комісії для скорочення діловодства губернських установ, а звітди переведено до канцелярії новоросійського й бессарабського генерал-губернатора ²⁰⁸. Ці чиновники, зазвичай, очолювали комітети й комісії при генерал-губернаторові або входили до них на правах членів з конкретними завданнями. Головою ярмаркового комітету за врядування С. О. Кокошкіна спершу був чиновник із особливих доручень П. Пассек, а вже згодом – поліцмейстер Паліцин.

Необхідність регулювання міграції єврейського етносу зумовила введення посади вченого єврея (на 1850 р. в Полтаві мешкало близько 11 тис. євреїв), зокрема, для стеження за сплатою коробкового збору. Обізнаний із звичаями та обрядами “єврейського закону”, він виконував обов’язки рабина та скарбника в єврейській громаді й утримувався за її кошт ²⁰⁹.

Правитель канцелярії перш за все відповідав за діловодство, розподіляв між чиновниками вхідні документи, стежив за відправленням кореспонденції за підписом генерал-губернатора. Під його

пильним наглядом перебував журнал донесень імператору, велося таємне діловодство, складалися річні звіти та відомості, здійснювався збір даних для статистичного опису Малоросії²¹⁰. Правителем канцелярії за врядування О. Б. Куракіна був спершу надвірний радник Приморський, після нього колезький асесор Усов, котрий до цього виконував обов'язки губернського секретаря. Дипломатові Д. М. Бантишу-Каменському генерал-губернатор М. Г. Репнін запропонував спершу місце чиновника із особливих доручень²¹¹, а вже згодом – правителя канцелярії, з тим, щоб той працював над написанням “Истории Малой России”, хоча це й не входило в його обов'язки²¹², (це, що для нас важливо, підкреслює одноосібну роль генерал-губернатора в формуванні управлінського апарату). З 1816 до 1822 р. правителем канцелярії був М. М. Новиков, який приїхав до Полтави зі столиці. Він був членом ради Інституту шляхетних панянок, готував документи про службові підвищення чиновників, іноді і незаслужених²¹³. Його наступник, петербуржець О. Й. Імберг (1790-1864), був директором полтавського театру, організатором вистави, кошти від якої пішли на викуп із кріпацтва М. С. Щепкіна²¹⁴. 1834 р. правитель канцелярії Ф. А. Максимович організував збір відомостей, на основі яких М. Г. Репнін звертався до Миколи I з пропозицією змінити податкову систему²¹⁵. М. Г. Репнін не раз запрошував на цю посаду А. І. Чепу, який у 1779-1789 рр. служив у канцелярії генерал-губернатора П. О. Румянцева, однак той кожного разу відмовлявся²¹⁶. Останнім на цій посаді служив М. П. Гессе, німець із походження, батьки якого володіли землями в Ярославській, Рязанській, Тульській та Калузькій губерніях – усього 3,5 тис. дес. (662 душі). Після закінчення 1849 р. Ніжинського лицейом М. П. Гессе служив у чернігівського губернатора, звідти перейшов до С. О. Кокошкіна. Тут він був начальником “таємного” столу, з 1853 р. завідував господарським відділенням і водночас був правителем. Залишившись 1856 р. поза штатом, перейшов до київського генерал-губернатора І. І. Васильчикова чиновником із особливих доручень, став згодом віце-губернатором Волинської губернії²¹⁷.

Ад'ютанти супроводжували генерал-губернатора до столиці,

під час поїздок генерал-губернаторством, розвозили накази, брали участь у формуванні козацьких полків²¹⁸. У М. Г. Репніна ад'ютантами були М. І. Муравйов-Апостол, А. П. Устимович, який згодом став курським губернатором, та В. А. Баратинський (у 1833 р.) – виходець з Тамбовської губернії, брат російського письменника Є. А. Баратинського²¹⁹. Відомо, що перший із них здобув освіту у Парижі, в Росії навчався в Корпусі шляхових інженерів. Був одним із засновників декабристських організацій, учасником виступу Чернігівського полку²²⁰. До Полтави прибув із Санкт-Петербурга, посаду ад'ютанта обійняв на початку 1818 р. Служба для нього не була обтяжливою, багато часу проводив у родинному маєтку батька, читаючи французьку літературу, приїздив до маєтку Д. П. Трошинського, в онуку якого був закоханий. Наприкінці 1822 р. повернувся до Санкт-Петербурга²²¹. Ад'ютант М. А. Долгорукова поручник О. Паліцин, як “благонадійний” чиновник, розшукував членів Кирило-Мефодіївського братства та супроводжував їх до столиці, де передав у розпорядження начальника штабу корпусу жандармів²²². Інші чиновники канцелярії також з'ясовували конкретні питання: столоначальник І. І. Сердюков (1828 р.) розглядав позови поміщиків і отримував від них дотації, поліпшуючи своє матеріальне становище, крім того, він супроводжував осіб царської фамілії²²³. Чиновник канцелярії М. Г. Репніна С. Грембецький об'їздив повіти, збираючи відомості про врожай 1821 р. В його розпорядженні була легка бричка на чотирьох ресорах, “четверик”, що давало можливість досить швидко зв'язуватися з повітовими предводителями²²⁴. Інший чиновник, Ф. Ф. Кисельов (із дворян, вихованець Рішельєвського ліцею) відвідував населені пункти, охоплені у 1832 р. холерою, 1833-1834 рр. – голодом та контролював заходи щодо їх відвернення.

На час формування козацьких полків при канцелярії створювалися нові, тимчасові посади, зокрема, кур'єрів. 1812 р. їх було троє, кожен мав свій маршрут для оповіщення про початок набору до війська. За врядування О. Г. Строганова чиновник канцелярії, а згодом із особливих доручень, полковник Є. Я. Долинський разом із поліцмейстером допитував члена Полтавського приказу

громадської опіки П. С. Стебліна-Камінського про витрати коштів на спорудження Інституту шляхетних панянок, перевіряв документацію і, зокрема, прибутково-витратні книги. Він же взяв цього чиновника під домашній арешт²²⁵. Виконуючий обов'язки секретаря титулярний радник Г. Ф. Савич за врядування М. А. Долгорукова ревізував виконання конотопським предводителем дворянства опікунських обов'язків над Батурицьким маєтком Розумовських²²⁶. Скарбника канцелярії генерал-губернатор призначив одночасно і своїм управителем, який за його наказом витрачав на маєток кошти, що відпустились на потреби генерал-губернаторства²²⁷.

Ефективність місцевого врядування при незначному за розмірами бюрократичному апараті досягалась також завдяки залученню місцевих фахівців; генерал-губернатори вдавались до створення нечисленних комітетів і комісій, які, однак, очолювали чиновники їх канцелярії. Ці комітети були як дорадчими так і виконавчими органами. Приміром, будівництвом кадетського корпусу в Полтаві опікувалася комісія, яка підготувала проект, уклала план місцевості, провела дослідження ґрунту тощо. О. Г. Строганов створив таку комісію для ревізування будівництва Інституту шляхетних панянок, призначив її головою управляючого Полтавською казенною палатою Д. С. Пасенка. 1849 р. для організації виставки сільськогосподарських товарів С. О. Кокошкін скликав комітет і розпорядився, щоб його очолив магістр сільського господарства й лісництва Харківського університету С. М. Ходещкий. За врядування цього ж генерал-губернатора 1851 р. було створено комітет для організації проведення Роменського ярмарку. До складу комітету ввійшли міський архітектор, голова думи, депутати від дворянства й купецтва. Головою було призначено чиновника з особливих доручень П. Пассека. Члени комітету, діяльність якого регламентувалась інструкцією, схваленою генерал-губернатором, організували будівництво гостинного двору. За кінним ярмарком наглядало окреме відділення у складі повітового землеміра, ратмана думи, депутата від купецтва. Обидва комітети мали у своєму розпорядженні осіб, визначених для збирання податку з торгівлі,

залучалися до цієї справи й солдати ²²⁸. У переважній більшості чиновники утримувалися за рахунок бюджету, хоча додаткові кошти виділяв приказ громадської опіки ²²⁹, поширеним було й хабарництво.

Уміло окреслюючи найважливіші стратегічно-управлінські завдання, генерал-губернатору вдавалося контролювати місцеве життя, незважаючи на невелику кількість чиновників його канцелярії. Досягалося цього завдяки й динамічній внутрішній її структурі, яка спершу мала дві експедиції з відділеннями, з окремим діловодством із поліцейських, військових, судних цивільних і карних, будівельних, господарських та прохальних справ. У першому відділенні вирішувалися питання, пов'язані з Герольдією, та справи дворянських виборів, у другому – зосереджувалося виконавче, поліцейське діловодство та судові й (“тяжебные дела”) – про майнові претензії. У третьому – судові та пов'язані з винними відкупами, а також конфесійні справи. В окремому відділенні зосереджувалося з'ясування питань будівництва лікарень, шкіл, приказів громадської опіки, мануфактур та фабрик ²³⁰. На час формування козацьких полків створювалася мобільна військова канцелярія ²³¹, де готувалися й зберігалися оригінальні накази військового губернатора, донесення командирів тощо, а 1834 р. було засноване п'яте відділення, у віданні якого були господарські справи і, зокрема, пов'язані з переселенням козаків ²³².

Проведення генерал-губернатором особистого ревізування присутствених місць забезпечувалося невеликою похідною канцелярією, яка супроводжувала його під час поїздок. М. Г. Рєпнін мав таку в Яготині, у своєму маєтку ²³³. Очолював її секретар, який готував документи для поїздок, а також працював над їх складанням у дорозі. Коли генерал-губернатор від'їжджав до столиці, то нагальні справи – щодо звільнення чиновників чи передачі їх під суд, грошових витрат – екстра-поштою доставлялися йому до Санкт-Петербурга, менш важливі розглядалися в канцелярії.

У структурі канцелярії чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора, крім того, був ще й “таємний” стіл для справ про політичні настрої та благодійність населення ²³⁴.

Щодо освіти чиновників, то можна констатувати її високий рівень. П. Г. Галаган, який служив у 1817-1820 рр., закінчив гірничий кадетський корпус. І. І. Трошинський (племінник Д. П. Трошинського) був кандидатом прав Харківського університету. У цьому ж закладі навчався П. Пригара та Ф. А. Максимович²³⁵. І. І. Сердюков після закінчення гімназії був його вільним слухачем.

Визначити абсолютно достеменно кількісні параметри щодо етносоціального походження чиновників канцелярії неможливо – у зв'язку з відсутністю архіву. Наявні фактичні матеріали дають лише змогу висловити таке припущення. Самі генерал-губернатори були з походження росіянами, а бюрократичний апарат формували з приїжджих чиновників, яких знали з попередньої служби, що можна розцінювати як недовіру до місцевого дворянства. Лише згодом середні та нижчі посади в генерал-губернаторській канцелярії посіли його представники, які здобули російську освіту й опанували російську мову, як мову державного врядування. До служби у владних структурах залучалася, скоріше для “перевиховання” й польська дворянська молодь. Зокрема, за врядування М. А. Долгорукова в канцелярії служив граф М. С. Чапський, який склав іспити в Харківському університеті на кандидата прав і дослужився до чину титулярного радника²³⁶.

На час підготовки загальної інструкції 1853 р. чиновники Міністерства внутрішніх справ проаналізували штатні розписи всіх генерал-губернаторських канцелярій, оскільки Микола І висловився за їх уніфікацію. Канцелярія чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора з огляду на велику кількість виконуваних функцій та значний обсяг діловодства скороченню не підлягала. Пропонувалося утримувати її на бюджетні кошти, виняток становило лише опалення генерал-губернаторського будинку, що здійснювався за рахунок міських статків. Крім бюджетних, С. О. Кокошкін пропонував залучати кошти приказів громадської опіки. Під час обговорення в уряді питання про “козацьке” відділення, міністр державних маєтностей П. Д. Кисельов висловив думку, що державних коштів на його утримання можна й не виділяти. Формування козацьких полків для участі в Східній

(Кримській) війні спонукало генерал-губернатора С. О. Кокошкіна просити додаткові кошти для заснування “військового” столу, чиновники якого виконували б розпорядження головнокомандувачів Південної та Кримської армій²³⁷. Після ліквідації канцелярії її чиновники залишилися поза штатом, крім ученого єврея, посада якого переходила до канцелярії харківського губернатора.

Архів канцелярії малоросійського генерал-губернатора, втрачений у роки Другої світової війни, мав власну систему розташування справ, згідно з внутрішньою структурою цієї установи. Він був досить об’ємним, бо комісія з 20 осіб, яка його впорядковувала у 1829 р., впродовж року сформувала та переплела 40 тис. справ²³⁸. І це при тому, що, за свідченням М. Г. Репніна від 1831 р. частина документів була утрачена під час пожежі в Полтаві 1819 р., і тому він не може назвати імператору точну кількість збитків, яких зазнало козацтво у 1812 р. Через сто років І. Ф. Павловський зауважив, що архів як єдиний комплекс зберігався в архівосховищі Полтавського губернського правління і був розміщений у 18 службових кімнатах²³⁹. Директор крайового історичного архіву Ф. А. Герасименко уточнив, що цей фонд, як і фонд канцелярії чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора, зберігався спершу в архіві Полтавського губернського правління, а до жовтня 1917 р. – в підвалі Полтавського окружного суду.

Існує кілька версій втрати архіву. Впродовж 1937-1938 рр. частину фондів із Полтави планувалося передати до харківських архівів, зокрема фонд Канцелярії малоросійського військового губернатора мав зберігатися у Харківському військовому історичному архіві, але до Харкова він не потрапив. На початку Другої світової війни фонд як і решта 90 міг були евакуйованим з Полтави, до Росії, спершу до м. Балашова Саратовської, а згодом до м. Шадринська Курганської області. Однак серед евакуйованих фондів він не значиться, не виявлено його і серед списків 16 фондів харківського ЦДА, що вивозилися до м. Златоуста. Серед полтавських архівістів побутує версія, що під час вивезення архівів із Полтави в ешелон потрапила бомба. Проте підтвердити цей факт документально не вдалося. Серед актів, що їх уклала урядова

комісія, обстежуючи архіви після окупації 1943 р., увагу привертає документ, в якому йдеться про те, що німці відбирали документи про становище німецької колонії в Полтаві ²⁴⁰. Можна припустити, що серед них були й матеріали фонду, адже генерал-губернатор опікувався іноземними поселеннями.

Отже, проведене дослідження засвідчує, що канцелярія Малоросійсько-Харківського генерал-губернаторства була найвищою державною регіональною установою. Те, що верховна влада приділяла значну увагу її структурі, підкреслює значущість канцелярії в системі місцевого врядування. Її чиновники виконували управлінську та канцелярську функції і поділялися на службовців двох категорій. До першої належали чиновники із особливих доручень, правителі канцелярії, начальники відділень, котрі підтримували безпосередній зв'язок із генерал-губернатором. Основне їхнє завдання полягало у виконанні конкретних доручень генерал-губернатора щодо контролю за дотриманням законності, забезпечення потрібною інформацією та її аналітичного опрацювання. Канцелярські службовці вели діловодство й готували документи до архівного зберігання.

Діяльність вищих посадовців у канцелярії не регламентувалася чинним законодавством, що давало змогу за одноособової форми врядування залучати їх до виконання будь-яких розпоряджень генерал-губернатора.

Значним спектром питань, які вирішував генерал-губернатор, пояснюється створення в його канцелярії об'ємного (близько 71 тис. справ) архіву, який не дійшов до нас у повному обсязі; інформація вторинного документного рівня збереглася в діловодних і інвентарних описах та алфавітах справ.

* * *

Досліджуючи Малоросійське генерал-губернаторство крізь призму діяльності головних його адміністраторів та канцелярії, як вищої державної установи регіонального рівня, доходимо висновку, що основне їхнє завдання полягало у вирішенні політичних, військових і господарських стратегічно важливих питань, пов'яза-

них із ліквідацією відмінностей цього регіону у складі імперії. Верховна влада, завдяки генерал-губернаторському врядуванню сподівалася пришвидшити процес повної інтеграції Малоросії і Слобідської України. Коригування політики центру генерал-губернатори здійснювали шляхом остаточної ліквідації залишків місцевих законів, а право законодавчої ініціативи давало можливість гнучкого підходу до поширення тут загальноросійських законів, відсутність яких підмінялась оперативною практикою нормативного регламентування до найдрібніших деталей діяльності установ і посадових осіб. За підтримки головних правителів краю уряд унормував соціально-економічні відносини, взяв під контроль суспільні верстви, використавши їх історичну етносоціальну специфіку в економічно-господарських і військово-стратегічних імперських інтересах. На генерал-губернатора покладалися обов'язки і військового характеру. Напередодні та на період воєн він як головнокомандувач брав участь у формуванні військових з'єднань, зокрема козацьких полків і ополчення, забезпечуючи оборону імперії з заходу.

Підпорядкування поліції дозволило залучити її до нагляду за діяльністю станових, міських і державних установ та контролювати функціонування фіскальної системи, організувати державну допомогу в період надзвичайних ситуацій – неврожаїв, епідемій, стихій. Зрозуміло, що відсутність місцевих органів державної безпеки зумовила виконання чиновниками канцелярії генерал-губернатора функцій таємної політичної поліції, наглядаючи за настроями населення. І все ж, найголовнішим було зближення українського суспільства з російським, особливо дворянства, його залученню до створення місцевого бюрократичного апарату.

Нечітке законодавство щодо взаємин вищих, центральних і місцевих установ призвело до того, що генерал-губернатори, з огляду на власні політичні погляди та місцеві соціальні процеси пришвидшували, або уповільнювали темпи централізаторської політики. За півстолітню історію існування генерал-губернаторство зазнало істотних змін, зумовлених вибором стратегічних

пріоритетів розвитку регіону конкретними сановниками. У 1802-1834 рр. це вищі урядовці, які тією чи тією мірою сповідували концепцію “істинної” монархії та ідеї європейського Просвітництва, згідно з якими імперія дбала про розвиток і благоустрій станів. Україна стала регіоном апробації курсу Олександра I на взаємодію російської та європейської управлінської культури. Певний час наміри імператора розбудувати Малоросію збігалися з інтересами української бюрократичної еліти в Санкт-Петербурзі, яка використовувала вищі урядові посади і не відмежовувала власні інтереси від інтересів краю, а тому намагалася впливати на діяльність генерал-губернаторів. Нездатність Я. І. Лобанова-Ростовського знайти спільну мову з українською елітою Санкт-Петербурга стала однією з причин його усунення з посади. З плином часу, десь на середину XIX ст., політичну арену в центрі залишили визначні її представники, та ставлення й місцевого дворянства до російської влади змінилося, воно почало сприймати її як свою власну.

Малоросійське генерал-губернаторство пройшло етап від створення для дворян і козаків сприятливих умов і урахуванням їхніх інтересів до жорсткого контролю за демографічними й природними ресурсами, підпорядкування їх державним завданням, пов’язаним із імперськими військовими потребами. Вміло маніпулюючи становими привілеями та ідеєю повернення козаків до військової служби, створенням Українського війська як символу колишньої автономії, генерал-губернаторській владі кілька разів вдавалося використати козаків для захисту імперських інтересів, а через переселення на малозалюднені території імперії зменшувати репрезентацію їхньої політичної, соціокультурної та й ментальної присутності в природному середовищі їхнього проживання. Право на вільне гуральництво, що підтримувало господарську незалежність, відстоювалося як законний і непорушний привілей дворянами й козаками і використовувалося генерал-губернаторами для остаточного переходу місцевого господарювання в загальноросійський економічний простір. Цей процес здійснювався поступово і плавно, що було стратегічно вигідним

для центру.

Російська правляча еліта, обмежуючи допуск до своїх лав, сприяла консолідації української шляхти. Завдяки гнучкій політиці М. Г. Репніна вона не завершилася регіональним об'єднанням дворянства, навпаки, почалася докооптація й залучення його до служби в місцевих установах, чим гарантувалася його лояльність династії Романових. Тактика врахування регіональної специфіки України та одночасного подолання місцевого патріотизму, обрана Репніним виявилася слушною з погляду інтересів Російської імперії.

За перші три десятиліття функціонування генерал-губернаторства його головні правителі в основному унормували стани, наблизили їх до російських, забезпечили політику зросійщення й асиміляції через зосередження уваги на вирішенні господарсько-соціальних питань, створенні сприятливих умов для дворянства, та надання можливості здобувати освіту в російських навчальних закладах, а також через поширення російської культурної традиції, російської мови, як мови державного управління.

Період діяльності головних начальників у новому складі генерал-губернаторства – Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії – варто розглядати як другий етап його функціонування (1835-1856). Він позначений наступом центру на господарський регіоналізм, ліквідацією залишків привілейованого вільного гуральництва, що стримувало інтеграцію України в загальноросійський економічний простір. Зменшення гетерогенності Малоросії вело до звуження повноважень і функцій генерал-губернаторів, а їхня канцелярія перетворювалася на проміжну ланку між вищими й центральними відомствами та губернськими установами. Зазнали змін і напрями діяльності генерал-губернаторів, які дедалі більше набували поліцейсько-фіскального характеру, перетворюючись із політичних і господарсько-управлінських на адміністративно-поліцейські. Влада генерал-губернатора зводилася до виконання урядових розпоряджень шляхом дрібної регламентації. Цьому сприяло й ставлення Миколи I до чернігівських, полтавських і харківських генерал-губернаторів. Після М. Г. Реп-

ніна, найяскравішої постаті серед малоросійських вищих урядовців, жоден із них надовго не затримувався на цій посаді та й за управлінськими здібностями ніхто з них до нього не дорівнювався.

Урядкування на черговому етапі інтеграції можна було б охарактеризувати як політику імперських амбіцій генерал-губернаторів. Перші малоросійські генерал-губернатори зважали на інтереси місцевого соціуму, першими робили зустрічні кроки, вдаючись до пропаганди цивілізаційних можливостей імперії – в галузі будівництва, освоєнні природних ресурсів, відкритті шкіл. Чернігівські, полтавські та харківські намагалися в дечому наслідувати попередників, закріплюючи право імперії розпоряджатися землею, її надрами, демографічними ресурсами. Виходячи з економічних, а особливо військових потреб імперії, вони диктували нову політику, пов'язану з використанням Малоросії як військового плацдарму, дезорганізували національні ринки, підпорядковуючи інтересам держави торговельне підприємництво. За їхнього сприяння поширювалася державна монополія на торгівлю спиртними напоями. Різниця спостерігається навіть у ревізійних поїздках. Якщо перші генерал-губернатори надавали їм робочого характеру, намагалися викликати симпатії, то останні виявляли імперський гонор, зокрема щодо церемоніального оформлення їхнього приїзду до повітових міст ²⁴¹.

Запровадження генерал-губернаторського врядування потрібне було, щоб остаточно нівелювати соціальні особливості України; ліквідація ж його засвідчувала, що імперія вже не розглядає цей регіон як особливу етнонаціональну і політико-адміністративну одиницю.

¹ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 24: С 6 ноября 1796-1798. – № 17594.

² ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 26: 1800-1801. – № 19839, 19856, 19961; *Ефремова Н. Н.* Судоустройство России в 18 - первой половине 19 в.: Ист.-прав. иссл. – М., 1993. – С. 155.

³ Записки Ильи Федоровича Тимковского // РА. – 1874. – Кн. 6. – Ст. 1445.

⁴ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 27: 1802-1803. – № 20684; *Материалы к истории г. Крюкова* // Тр. ПГУАК. – 1914. – Вып. 11. – С. 187-194.

Малоросійське генерал-губернаторство (1802-1856)

⁵ Див. докладніше: *Сиповський В.* Україна в російському письменстві. – К.: УАН, 1928. – Ч. 1.

⁶ Воспоминания М. И. Л [азаревско] го // Pro domo sua. – К., 1893. – С. 51; Записки Ильи Федоровича Тимковського. – Ст. 1445.

⁷ Восемнадцатый век: Ист. сб., издаваемый по бумагам фамильного архива почетным членом Археологического ин-та кн. Ф. А. Куракиным / Под. ред. В. Н. Смольянинова. – М., 1904. – С. 335, 342; Записки Ильи Федоровича Тимковського. – Ст. 1446.

⁸ ПСЗ. – Т. 27. – № 20273.

⁹ Письма генерал-губернатора кн. А. Б. Куракина из Малороссии / Под. ред. И. Ф. Павловского, пер. с фр. Л. А. Несвитской // Тр. ПГУАК. – 1909. – Вып. 6. – Ч. 1. – С. 45, 49. В листі Ф. В. Раєвського до головнокомандуючого на Кавказі П. Д. Циціанова, який в той час займався вибором суддів у Кабарді, йшлося про “усмирення” О. Б. Куракіним виступу селян гр. Л. К. Розумовського (Десятинадцатый век: Ист. сб. – М., 1872. – Кн. 2. – С. 68).

¹⁰ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 28: 1804-1805. – № 21318.

¹¹ *Павловский И. Ф.* Магистратские крестьяне города Полтавы // Тр. ПГУАК. – 1910. – Вып. 7. – С. 125-127.

¹² *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. – К.: Держ. ком. архівів України, 2001. – С. 75-76.

¹³ ПСЗ. – Т. 27. – № 20808; РДА, ф. 1286, оп. 1, 1803 р., спр. 54, арк. 4; *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 1: Комитет Министров в царствование императора Александра Первого (1802 сентября 8 - 1825 г. ноября 19). – С. 302; Записки Ильи Федоровича Тимковського. – Ст. 1446.

¹⁴ ПСЗ. – Т. 27. – № 21292.

¹⁵ *Павловский И. Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802-1808 гг.). – Полтава: ПГУАК, 1914. – С. 16-17, 22, 59, 76; *Ч. Н.* Куракин князь Алексей Борисович // РБС. – С.Пб.: Тип. Глав. упр. уделов, 1903. – Т. Кнаппе-Кюхельбеккер. – С. 570.

¹⁶ *Павловский И. Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина. – С. 16, 22.

¹⁷ ПСЗ. – Т. 27. – № 20721; Т. 28. – № 21234.

¹⁸ *Павловский И. Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина. – С. 22; ПСЗ. – Т. 28. – № 21292; С.Пб., 1830. – Т. 29: 1806-1807. – № 22119, 22160;

¹⁹ *Павловский И. Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина. – С. 32.

²⁰ *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С. 115.

²¹ *Павловский И. Ф.* Полтава: Исторический очерк ее как губернского города в эпоху генерал-губернаторства (1802-1856). – Полтава: Тип. Дохмана И. А., 1910. – С. 7.

²² Д. П. Трошинський за станом здоров'я подав у відставку і оселився 1806 р. в родовому маєтку у с. Кибицях Миргородського повіту Полтавської губернії. Був власником з 1795 р. Кагарлицького, Вербовецького і Хрептіївського староств, 1797 р. – сіл Верхньої Тишанки та Іскорець (2 тис. душ) Воронізької губернії (Дмитрий Прокофьевич Трошинский (1754-1829) // РС. – 1882. – Кн. 6. – С. 645,647).

²³ *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – С. 149.

²⁴ *Павловский И. Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина. – С. 37.

²⁵ П. В. Завадовський володів 37304 душами, з яких половина мешкала в Малоросії (Драбівська, Тепловська, Толкачівська, Лялицька, Ушерпська економії) (*Л[азаревский] А.* Перечень именей П. В. Завадовского // КС. – 1895. – Кн. 7. – С. 20-22).

²⁶ В. П. Кочубей був власником 16,5 тис. душ селян, з яких 6,7 тис. мешкало в Малоросії (*Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 538).

²⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 105, арк. 1.

²⁸ ПСЗ. – Т. 27. – № 20732.

²⁹ ПСЗ. – Т. 28. – № 21505; Т. 29. – № 21990.

³⁰ ПСЗ. – Т. 28. – № 21725.

³¹ *Ханенко А.* Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов, 1864. – С. 100. Названа інструкція розглядалась в уряді до 1838 р., а до межування було повернуто лише, коли постало питання про створення межових комісій у 1859-1860 рр.

³² Письма генерал-губернатора кн. А. Б. Куракина из Малороссии. – С. 49, 65; *Павловский И. Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина. – С. 40, 42.

³³ [*Богданович М. И.*] История царствования императора Александра I и России в его время. – С.Пб.: Тип. Ф. Сущинского, 1869. – Т. 2. – С. 163; *Павловский И. Ф.* Полтавская милиция в 1806-7 гг. // Тр. ПГУАК. – 1916. – Вып. 14. – С. 23,27.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 1333, оп. 1, спр. 2, арк. 12.

³⁵ Заміна малоросійських військових чинів на цивільні розпочалася 1780 р. Див. докладніше: *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство // КС. – 1897. – Кн. 4. – С. 6, 16, 27, 30, 31, 36; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – С. 221; *Карнович Е.* Русские чиновники в былое и настоящее время. – С.Пб., 1897. – С. 74.

³⁶ *Вавричин М. Г., Страшко В. В.* Хроніка селянського руху на Україні (1748-1825 рр.) // Селянський рух на Україні: середина 18 - перша чверть 19 ст.: 36. док. і матер. – К., 1978. – С. 460-461.

³⁷ *С[тороженко] Н.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и начале XIX в. // КС. – 1897. – Кн. 6. – С. 464-466; *Слабченко М. С.* Матеріали до економічно-соціальної історії. – Харків: Держвидав України, 1925. – Т. 1. – С. 65; ПСЗ. – Т. 27. – № 20823.

³⁸ *С[тороженко] Н.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и начале XIX в. // КС. – 1897. – Кн. 6. – С. 466; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 92, арк. 49.

³⁹ *Дружинина Е. И.* Южная Украина в 1800-1825 гг. – М.: Наука, 1970. – С. 95.

⁴⁰ *Павловский И. Ф.* Полтава в XIX ст. // КС. – 1905. – Кн. 10-11. – С. 240, 243.

⁴¹ *Дучинский А.* К заботам князя Алексея Борисовича Куракина о судоходстве рек в Малороссии // Тр. ПГУАК. – 1914. – Вып. 11. – С. 51-58.

⁴² ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 67.

⁴³ *Павловский И. Ф.* Ботанические сады в Полтаве, разведение и собираніе в прошлом столетии: (По архивным данным) // Тр. ПГУАК. – 1915. – Вып. 13. – С. 204; *Блинов И. А.* Губернаторы: Ист.- юрид. очерк. – С.Пб., 1905. – С. 87.

⁴⁴ ПСЗ. – Т. 27. – № 20721, 20728; *Павловский И. Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина. – С. 22.

⁴⁵ *Малама П. Н.* О саранче в 1804 г. // Тр. ПГУАК. – 1915. – Вып. 13. – С. 143.

⁴⁶ ПСЗ. – Т. 27. – № 20333; *Николайчик Ф.* Ильинская ярмарка // Тр. ПГУАК. – 1907. – Вып. 3. – С. 17-105; *Павловский И. Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина. – С. 51.

⁴⁷ ПСЗ. – Т. 27. – № 20814; *Тищенко М. Ф.* Гуральне право та право шинкувати горілку на Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Т. 3. – С. 150-202.

⁴⁸ ПСЗ. – Т. 27. – № 20465, 20726, 20813; *Павловский И. Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина. – С. 55,57.

⁴⁹ *Омельченко І.* Політична поліція Російської імперії. – К., 1999. – С. 15-17; *Павловский И. Ф.* Дела о государственной измене и нарушении общего спокойствия, производившиеся в Малороссии в 1807 г. // КС. – 1903. – Кн. 12. – С. 136-138.

⁵⁰ ПСЗ. – Т. 28. – № 21763.

⁵¹ РДІА, ф. 1286, оп. 1, 1803 р., спр. 1802, арк. 2; ПСЗ. – Т. 27. – № 20726, 20799.

⁵² Речь автора “Ябеды” В. В. Капниста в полтавском дворянском собрании // КС. – 1886. – Кн. 12. – С. 717-722; *Павловский И. Ф.* Приходские школы старой Малороссии и причины их уничтожения // КС. – 1904 – Кн. 1. – С. 1-40; *Его же.* План военного воспитания при Александре Первом и пожерт-

вованіє полтавського дворянства // Тр. ПГУАК. – 1910. – Вып. 7. – С. 139.

⁵³ Записки Ильи Федоровича Тимковского. – Ст. 1435.

⁵⁴ Павловский И. Ф. Немецкие колонии в Полтавской губернии в XIX ст. (1808-1867) // Тр. ПГУАК. – 1913. – Вып. 10. – С. 106, 117, 126; *Его же*. Полтава: Исторический очерк. – С. 113.

⁵⁵ Описи Лівобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 13.

⁵⁶ Павловский И. Ф. К истории винокурения в Малороссии // Тр. ПГУАК. – 1908. – Вып. 5. – С. 67; Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 1. – С. 282-283.

⁵⁷ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 31: 1810-1811. – № 24832; Лазаревский М. Памяти мои // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 28; *С[тороженко] Н.* Угроза генерал-губернатора Я. И. Лобанова-Ростовского жителям м. Смелого (Роменск. у.) за ослушание 1811 г. // КС. – 1895. – Кн. 3. – С. 97.

⁵⁸ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 1. – С. 97-103.

⁵⁹ Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство. – С. 255; М. Н. Выдержки из писем малороссийских генер.- губернаторов кн. Лобанова-Ростовского и кн. Репнина. 1811-1819 г. // КС. – 1893. – Кн. 7. – С. 91.

⁶⁰ РДА, ф. 1035, оп. 1, спр. 874, арк. 3; Павловский И. Ф. Малороссийское козачье ополчение в 1812 году по архивным данным: Отд. оттиск из КС. – К., 1906. – С. 4, 8, 29.

⁶¹ Павловский И. Ф. Малороссийское козачье ополчение в 1812 году. – С. 5-6, 31.

⁶² Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – С. 104.

⁶³ Четыре письма Д. Пр. Трощинского к кн. Я. И. Лобанову-Ростовскому // КС. – 1886. – Кн. 12. – С. 709-716.

⁶⁴ *С[тороженко] Н.* К истории малороссийских казаков в конце ХVІІІ и начале ХІХ в. // КС. – 1897. – Кн. 6. – С. 476; Оглоблин О. Люди старої України. – С. 159; Воспоминания М. И. Л [азаревск] ого // Pro domo sua. – С. 53.

⁶⁵ До національних військових формувань Олександр І все-таки повернувся після війни, але боязнь втратити однорідну армію зупинила його. Створено було лише Польську армію 1815 р. та Литовський корпус 1817 р. (См.: *Бескровный Л. Г.* Русская армия и флот в XIX веке: Военно-экономический потенциал России). – М.: Наука, 1973. – С. 15.

⁶⁶ Записка чиновника Министерства финансов Булгакова после обривизования дела о сформировании малороссийским военным губернатором князем Репниным в 1831 году восьми малороссийских полков // РА. – 1871. – Кн. 5. – Ст. 954.

Малоросійське генерал-губернаторство (1802-1856)

⁶⁷ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 1. – С. 101-103.

⁶⁸ *М. Н.* Из семейных архивов (Выдержки из писем малороссийских генерал-губернаторов кн. Лобанова-Ростовского и кн. Репнина). 1811-1819 г. // КС. – 1893. – Кн. 7. – С. 94-95.

⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 1343, оп. 1, спр. 26, арк. 48.

⁷⁰ *Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства 1802-1902 г.: Очерки по архивным данным с рисунками. – Полтава: Торговый дом И. Фришберга, 1906. – Т. 1. – С. 30; *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – С. 150.

⁷¹ *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. // КС. – 1897. – Кн. 4. – С. 39-40.

⁷² *Малама П. Н.* Дело о пожертвовании на сооружение памятника и выбитие медали государю императору Александру I в 1814 году // Тр. ПГУАК. – 1913. – Вып. 10. – С. 88.

⁷³ *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – С. 113.

⁷⁴ *Листовский И. С.* Князь Николай Григорьевич Репнин. Его всеподданейшее представление государю Николаю Павловичу о рассрочке недоимки помещичьим крестьянам малороссийских губерний // КС. – 1889. – Кн. 1. – С. 217; Граф О. П. Завадовський (1794 -1856) служив в Колегії іноземних справ; після смертельного поранення на дуелі В. В. Шереметьєва виїхав за кордон.

⁷⁵ *Антонович М.* Князь Репнін, генерал-губернатор Саксонії. – Берлін: Укр. вільний ін-тут, 1936.

⁷⁶ *М. Н.* Из семейных архивов // КС. – 1893. – Кн. 7. – С. 97-98.

⁷⁷ *Майков П.* Репнин-Волконский Николай Григорьевич // РБС. – С.Пб., 1913. – Т. Рейтерн-Рольцберг. – С. 119.

⁷⁸ *С[тороженко] Н.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и начале XIX в. // КС. – 1897. – Кн. 11. – С. 151; ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 66, арк. 2, 7.

⁷⁹ РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 462, арк. 1, 3.

⁸⁰ РДІА, ф. 1409, оп. 1, спр. 2536, арк. 2-3.

⁸¹ Воспоминания М. И. Л [азаревск]ого // Pro domo sua. – С. 54-55, 61.

⁸² РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 218, арк. 292-294.

⁸³ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 38: 1822-1823. – № 29194; Т. 39: 1824. – № 29759; 2ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 1: 1825-1827. – № 746; Т. 4: 1829. – № 3389.

⁸⁴ ПСЗ. – Т. 38. – № 29610; Воспоминания М. И. Л [азаревск]ого // Pro domo sua. – С. 57.

⁸⁵ РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 472, арк. 1-2.

⁸⁶ РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 475, арк. 1-13.

⁸⁷ РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 540.

⁸⁸ *Павловский И. Ф.* Полтава: Исторический очерк. – С. 72.

⁸⁹ *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. – С.Пб., 1862. – Ч. 3. – Кн. 1. – С. 98; Воспоминания М. И. Л [азаревск]ого // Pro domo sua. – С. 57.

⁹⁰ *Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства. – Т. 1. – С. 60; *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – С. 153.

⁹¹ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 2. – Ч. 2: Комитет Министров в царствование императора Николая Первого (1825 ноября 20 -1855 г. февраля 18). – С. 249.

⁹² РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 466, арк. 1.

⁹³ *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // КС. – 1897. – Кн. 4. – С. 40; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 223.

⁹⁴ *Павловский И. Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина: (Очерки, материалы, переписка по архивным данным) // Тр. ПГУАК, 1905. – Вып. 1. – С. 52.

⁹⁵ Пам'ятки суспільної думки України (XVIII - перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. проф. А. Г. Болебруха. – Дн.: ДДУ, 1995. – С. 250.

⁹⁶ *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. – Л., 1991. – С. 500.

⁹⁷ *Дремлюга С. П.* З історії суспільно-політичної думки першої половини XIX ст. Гурток князя М. Г. Репніна-Волконського // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. – Дн., 1997. – Вип. 1: На пошану проф. М. П. Ковальського. – С. 386-397.

⁹⁸ *Гуржий А. И.* Штрихи к портрету “настоящего историка” // *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – К.: Час, 1993. – С. 8.

⁹⁹ 2ПСЗ. – С.Пб., 1836. – Т. 10. – Отд. 1: 1835. – № 7976; *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // КС. – 1897. – Кн. 4. – С. 42, 47.

¹⁰⁰ Подробное описание учрежденного в Полтаве Института для благородных девиц и торжественного его открытия в 12 день декабря 1818 года // Сын отечества. – 1819. – Кн. 30. – С. 151.

¹⁰¹ *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – С.Пб.: Тип. МВД, 1870. – С. 88, 102-103.

¹⁰² *Маркович А. М.* Историческая и стигистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии. – Чернигов, 1894. – С. 22.

¹⁰³ *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – С. 95.

¹⁰⁴ *Павловский И. Ф.* Кн. Репнин в его отношениях к дворянству из-за винной монополии и Д. В. Кочубей // Тр. ПГУАК. – 1907. – Вып. 4. – С. 211.

¹⁰⁵ *С[тороженко] Н.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и начале XIX в. // КС. – 1897. – Кн. 6. – С. 480-481; ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 35: 1818. – № 27505; Т. 36: 1819. – № 28022.

Малоросійське генерал-губернаторство (1802-1856)

¹⁰⁶ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров – Т. 1. – С. 198, 221.

¹⁰⁷ *Бачинська О.* Дунайське козацьке військо 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: Астропринт, 1998. – С. 140, 145; *Матханова Н. П.* Генерал-губернаторы Восточной Сибири XIX века: В. Я. Руперт, Н. Н. Муравьев-Амурский, М. С. Корсаков. – Новосибир.: Изд-во СО РАН, 1998. – С. 137, 154.

¹⁰⁸ ПСЗ. – Т. 38. – № 29428; Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190, 1828 р., спр. 33, арк. 13.

¹⁰⁹ Письмо малороссийского военного губернатора, князя Н. Г. Репнина к графу В. П. Кочубею // ЧОИДР. – 1864. – Кн. 2. – С. 83-84.

¹¹⁰ *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство. – С. 275.

¹¹¹ *Репнин Н.* Краткая записка о малороссийских козаках // ЧОИДР. – 1864. – Кн. 2. – С. 92; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 245. З. Когут її появу відносить до середини 1820-х років.

¹¹² *Павловский И. Ф.* Малороссийские козацьки полки в борьбе с поляками в 1831 году // Тр. ПГУАК. – 1910. – Вып. 7. – С. 110; ЦДІАК України, ф. 969, оп. 2, спр. 1, арк. 1; Записка чиновника Министерства финансов Булгакова. – Ст. 957.

¹¹³ Мысли М. А. Максимовича о Н. Г. Репнине и ополчении 1835 г. // КС. – 1898. – Кн. 5. – С. 45-47.

¹¹⁴ ЦДІАК України, ф. 969, оп. 2, спр. 1, арк. 1; ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, XIV, № 386.

¹¹⁵ 2ПСЗ. – С.Пб., 1833. – Т. 7: 1832. – № 5458; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С.246; Записка чиновника Министерства финансов Булгакова. – Ст. 957.

¹¹⁶ *С[тороженко] Н.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и начале XIX в. // КС. – 1897. – Кн. 10. – С. 124 -125; Кн. 11. – С. 152; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 92, арк. 61- 62.

¹¹⁷ 2ПСЗ. – С.Пб., 1834. – Т. 8. – Отд. 1: 1833. – № 6277.

¹¹⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1835. – Т. 9. – Отд. 1: 1834; РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 880, арк. 1-6; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 246-247.

¹¹⁹ Указ про вільних хліборобів від 20 лютого 1803 р. з'явився внаслідок прохання К. Г. Розумовського дозволити йому звільнити 50 тис. кріпосних селян (Реформи Александра II / Сост. О. И. Чистяков, Т. Е. Новицкая. – М.: Юрид. лит., 1998. – С. 7.

¹²⁰ *Сахаров А. Н.* Александр I: (К истории жизни и смерти) // Российские самодержцы. – М., 1994. – С. 69.

¹²¹ *Бучневич В. Е.* Записки о Полтаве и ее памятниках. – 2-е изд., испр. и доп. – Полтава, 1902. – С. 30, 32.

¹²² *Лашкевич А. С.* Речь малороссийского генерал-губернатора кн. Н. Гр. Реп-

нина к дворянству Черниговской и Полтавской губернии // КС. – 1887. – Кн. 1. – С. 172; *Мироненко С. В.* Самодержавие и реформы: Политическая борьба в начале ХІХ в. – М.: Наука, 1989. – С. 79, 97.

¹²³ Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной его имп. величества канцелярии / Под. ред. Н. Дубровина. – 1895. – Вып. 7. – С. 172. Пропозиція М. Г. Репніна про створення губернських комітетів фактично передбачала шлях, яким пішов Олександр ІІ під час підготовки реформи 1861 р.

¹²⁴ *М. Н. Выкуп М. С. Щепкина* из крепостного состояния // КС. – 1897. – Кн. 10. – С. 9.

¹²⁵ Селянський рух на Україні. 1826 -1849 рр.: 36. док. і матер. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 112 -114; *М-ра Ів.* Из бумаг сенатора М. П. Миклашевского // КС. – 1890. – Кн. 1. – С. 121.

¹²⁶ Письмо кн. Н. Г. Репнина к императору Николаю Павловичу // КС. – 1882. – Кн. 12. – С. 557-560.

¹²⁷ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 185.

¹²⁸ *Неутриевский И.* Одна из мер борьбы с голодом в 1833 году в Полтавской губернии: (Архивное “Дело о переселенцах”) // Тр. ПГУАК. – 1916. – Вып. 14. – С. 46, 49.

¹²⁹ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 37: 1820-1821. – № 28821; Т. 38: 1822-1823. – № 29036.

¹³⁰ Извлечение из записки на французском языке, подданной министром финансов Канкриным и возражение на оную малороссийского военного губернатора, князя Репнина // ЧОИДР. – 1864. – Кн. 2. – С. 131-142.

¹³¹ Инструкция для внутреннего распорядка и управления иностранных суконщиков, поселенных в Полтаве, Константинограде и Кременчуге / Публ. И. Ф. Павловского // Тр. ПГУАК. – 1913. – Вып. 10. – С. 204-215.

¹³² Декабристы. – Л.: Ленинград, 1925. – Т. 8: Материалы. – С. 358.

¹³³ РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 470, арк. 4; ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 66, арк. 4.

¹³⁴ ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 66, арк. 7-9.

¹³⁵ РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 470, арк. 9-10; *Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства 1802-1902 г. – Т. 1. – С. 251-258.

¹³⁶ Див.: *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство. – С. 155-157.

¹³⁷ Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. – В 2 т. / Под общ. ред. В. В. Черкесова. – Т. 1. – С.Пб., 2001. – С. 330.

¹³⁸ *С[тороженко] Н.* К истории малороссийских казаков в конце ХVІІІ и начале ХІХ в. // КС. – 1897. – Кн. 12. – С. 347; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 92, арк. 90.

¹³⁹ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета минист-

Малоросійське генерал-губернаторство (1802-1856)

ров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 2. – Ч. 1: Комитет министров в царствование императора Николая Первого (1802 ноября 20 -1855 г. февраля 18). – С. 112; *Зайончковский П. А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – С. 145-147; *Захарова О. Ю.* “Генералы своих судеб”: М. С. Воронцов – генерал-губернатор Новороссийского края. – М., 1998. – С. 49.

¹⁴⁰ РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 464, арк. 1-3.

¹⁴¹ 2ПСЗ. – Т. 1. – № 10.

¹⁴² Хоча ще 1801 р. дворяни були впевнені, що Литовський статут має бути тією збіркою законів, за якою здійснюється судочинство, покарання та гарантія права власності (*Лазаревський А.* Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства // КС. – 1890. – Кн. 8. – С. 310-316.

¹⁴³ 2ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 5. – Отд. 2: 1830. – № 4319; Т. 9. – № 6718.

¹⁴⁴ *Павловский И. Ф.* К истории винокурения в Малороссии. – С. 87.

¹⁴⁵ Министерство финансов. 1802-1902. – С.Пб., 1902. – Ч. 1. – С. 302.

¹⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 1247, оп. 1, спр. 25, арк. 1-4.

¹⁴⁷ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 219.

¹⁴⁸ *Шандра В. С.* “...Настоящее положение малороссийских казаков”: (Всеізданіша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В. В. Левашова Миколи І) // АУ. – 2000. – № 1-3. – С. 41.

¹⁴⁹ РДІА, ф. 379, оп. 2, спр. 163, арк. 7-11.

¹⁵⁰ *Павловский И. Ф.* К истории винокурения в Малороссии. – С. 84, 89.

¹⁵¹ *Шандра В. С.* “...Настоящее положение малороссийских казаков”. – С. 29-42.

¹⁵² *Павловский И. Ф.* Полтава в XIX столетии // Тр. ПГУАК. – 1907. – Вып. 4. – С. 67, 69.

¹⁵³ Именные люди, бароны и графы Строгановы. – Пермь, 1996.

¹⁵⁴ РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 493, арк. 1, 2, 15; *Павловский И. Ф.* Учреждение Полтавского института и постройка для него здания приказом общественного призрения // Тр. ПГУАК. – 1909. – Вып. 6. – Ч. 1. – С. 21.

¹⁵⁵ Записка чиновника Министерства финансов Булгакова. – Ст. 962.

¹⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 969, оп. 2, спр. 1, арк. 1, 3, 16.

¹⁵⁷ РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 420, арк. 504, 506, 550, 564; Несколько слов об экономическом положении крестьян-собственников Юго-Западного края // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – С.Пб., 1877. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 513.

¹⁵⁸ Записки Петра Дмитриевича Селецкого. – К., 1884. – Ч. 1: (1821-1846). – С. 170; Записка чиновника Министерства финансов Булгакова. – Ст. 953-965.

¹⁵⁹ *Павловский И. Ф.* К истории винокурения в Малороссии. – С. 94, 99.

¹⁶⁰ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета минист-

ров. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 93.

¹⁶¹ См.: *Зайончковский П. А.* Правительственный аппарат самодержавной России. – С. 76-77.

¹⁶² *Муравьев М. Н.* Записки о мятеже в Северо-Западной России в 1863-1865 гг. // РС. – 1882. – Кн. 12. – С. 627.

¹⁶³ *Никитенко А. В.* Дневник. – В 3-х т. – М., 1955. – Т. 1: (1826-1877). – С. 303.

¹⁶⁴ 2ПСЗ. – С.Пб., 1843. – Т. 16. – Отд. 1: 1842. – № 14304.

¹⁶⁵ 2ПСЗ. – Т. 16. – № 14943; С.Пб., 1844. – Т. 18. – Отд. 1: 1843. – № 17265.

¹⁶⁶ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 135.

¹⁶⁷ РДА, ф. 1263, оп. 1, спр. 1477, арк. 832; *Павловский И. Ф.* Полтава в ХІХ столетии // Тр. ПГУАК. – 1907. – Вып. 4. – С. 34.

¹⁶⁸ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 200.

¹⁶⁹ РДА, ф. 1263, оп. 1, спр. 1477, арк. 854.

¹⁷⁰ Харківську контору комерційного державного банку відкрито 1843 р., а земельний банк – 1871 р. (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 46, арк. 2.)

¹⁷¹ РДА, ф. 1263, оп. 1, спр. 1477, арк. 871.

¹⁷² Полтавские губернские ведомости. – 1842. – № 2. – С. 6; *Павловский И. Ф.* Немецкие колонии в Полтавской губернии в ХІХ ст. (1808-1867) // Тр. ПГУАК. – 1913. – Вып. 10. – С. 165; *Его же.* Полтава: Исторический очерк. – С. 116.

¹⁷³ *Павловский И. Ф.* О мерах к пресечению дворянам уклоняться от выборной службы: (Из 40-х годов прошлого века) // Тр. ПГУАК. – 1910. – Вып. 7. – С. 116, 117.

¹⁷⁴ 2ПСЗ. – С.Пб., 1847. – Т. 21. – Отд. 1: 1846. – № 19729. Навчальні заклади Полтавської і Чернігівської губернії перебували у складі Київського навчального округу, в якому російській освіті надавалося великого значення як дійовому методу зросійщення місцевого суспільства.

¹⁷⁵ *Граховецький Д.* Матеріали до арешту кирило-мефодіївців: Навроцького, Білозерського, Шевченка та ин. // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 67; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 373, арк. 8-10, 47.

¹⁷⁶ Кирило-Мефодіївське товариство. – У 3 т. / Упор. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – С. 80, 121, 381.

¹⁷⁷ 2ПСЗ. – С.Пб., 1848. – Т. 22. – Отд. 1: 1847. – № 21200.

¹⁷⁸ Записки Н. П. Синельникова // Исторический вестник. – 1895. – Кн. 2. – С. 386.

¹⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 969, оп. 1, спр. 9, арк. 69, 94.

¹⁸⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 9485, арк. 2.

Малоросійське генерал-губернаторство (1802-1856)

¹⁸¹ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 320.

¹⁸² РДІА, ф. 1263, оп. 1, 1847 р., спр. 1874, арк. 564; *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 135.

¹⁸³ *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России. – С. 109; 2ПСЗ. – С.Пб., 1856. – Т. 30. – Отд. 1: 1855. – № 29153.

¹⁸⁴ *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство. – С. 199; ЦДІАК України, ф. 1276, оп. 1, спр. 116; ф. 1378, оп. 1, спр. 1.

¹⁸⁵ *Шаховский А.* Годы службы Н. П. Гилярова-Платонова // Русское обозрение. – 1898. – Кн. 1. – С. 132.

¹⁸⁶ *Павловский И. Ф.* Малороссийское козацье ополчение в Крымскую войну // Тр. ПГУАК. – 1910. – Вып. 7. – С. 108-114.

¹⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 1378, оп. 1, спр. 276, арк. 1; ф. 1276, оп. 1, спр. 142.

¹⁸⁸ *Воблий К. Г.* Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – К., 1928. – Т. 1. – Вип. 1. – С. 28-29; 2ПСЗ. – Т. 30. – Отд. 1. – № 29984.

¹⁸⁹ *Крисчн Д.* Забытая реформа: отмена винных откупов в России // Великие реформы в России 1856-1874 / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Московск. у-та, 1992. – С. 127.

¹⁹⁰ РДІА, ф. 1286, оп. 13, 1852 р., спр. 345, арк. 267.

¹⁹¹ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 44. – Ч. 2. – Книга штатов. – Отд. 3 и 4. – № 24985.

¹⁹² *Зайончковский П. А.* Правительственный аппарат самодержавной России. – С. 75.

¹⁹³ РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 461, арк. 2.

¹⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 1343, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

¹⁹⁵ 2ПСЗ. – Т. 1. – № 154; Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. – С. 95.

¹⁹⁶ 2ПСЗ. – Т. 9. – № 8943.

¹⁹⁷ 2ПСЗ. – С.Пб., 1837. – Т. 11. – Отд. 1: 1836. – № 9113.

¹⁹⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1838. – Т. 12. – Отд. 1: 1837. – № 10629, 10702.

¹⁹⁹ РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 420, арк. 579.

²⁰⁰ 2ПСЗ. – С.Пб., 1852. – Т. 26. – Отд. 2: 1851. – № 25691; ЦДІАК, ф. 707, оп. 18, спр. 15, арк. 4.

²⁰¹ РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 420, арк. 480-485.

²⁰² *Павловский И. Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина. – С. 63.

²⁰³ *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – С. 95.

²⁰⁴ Автобиографическая записка И. И. Сердюкова // КС. – 1896. – Кн. 11. – С. 193.

²⁰⁵ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. –

С. 287.

²⁰⁶ Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство. – С. 213.

²⁰⁷ ЦДІАК України, ф. 969, оп. 1, спр. 90, 142.

²⁰⁸ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 140, 1865 р., спр. 8, арк. 12, 26.

²⁰⁹ Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений: Отдел административный. – Ч. 2: Действующее законодательство: Отд. 2. – С.Пб.: Тип. МВД, 1873. – С. 12.

²¹⁰ РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 461, арк. 1.

²¹¹ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основи, 1996. – С. 209.

²¹² Месяцслов с росписью чиновных особ или обций штат Российской империи – С.Пб.: АН, [1829]. – Ч. 2. – С. 335.

²¹³ Воспоминания М. И. Л[азаревск]ого // Pro domo sua. – С. 55.

²¹⁴ М. Н. Выкуп М. С. Щепкина из крепостного состояния // КС. – 1897. – Кн. 10. – С. 9-10.

²¹⁵ С[тороженко] Н. Численность податных сословий в губерниях Полтавской и Черниговской в 1835 году // КС. – 1895. – Кн. 3. – С. 99.

²¹⁶ Лазаревский А. Прегние изыскатели малороссийской старины // КС. – 1894. – Кн. 11. – С. 356.

²¹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 753, арк. 1-3; Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К.: Гол. арх. управ. при Кабінеті міністрів України, 1999. – С. 8.

²¹⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1832. – Т. 6. – Отд. 1: 1831. – № 4536; ЦДІАК України, ф. 1378, оп. 1, спр. 233, арк. 2.

²¹⁹ Автобиографическая записка И. И. Сердюкова. – С. 189.

²²⁰ Декабристы. – С. 358.

²²¹ Муравьев-Апостол М. И. Воспоминания и письма. – Пг., 1922. – С. 5.

²²² Граховецкий Д. Матеріали до арешту кирило-мефодіївців. – С. 67.

²²³ Автобиографическая записка И. И. Сердюкова. – С. 188.

²²⁴ ЦДІАК України, ф. 1343, оп. 1, спр. 2, арк. 4.

²²⁵ Павловский И. Ф. Учреждение Полтавского института и постройка для него здания приказом общественного призрения // Тр. ПГУАК. – 1909. – Вып. 6. – Ч. 1. – С. 20.

²²⁶ ЦДІАК України, ф. 969, оп. 2, спр. 11, арк. 6.

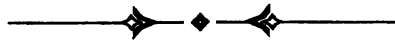
²²⁷ Павловский И. Ф. Полтава в XIX столетии. – С. 25.

²²⁸ Его же. Полтава: Исторический очерк. – С. 109, 174, 380, 381; Его же. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина. – С. 52.

Малоросійське генерал-губернаторство (1802-1856)

- ²²⁹ Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство. – С. 220.
- ²³⁰ РДІА, ф. 1035, оп. 1, спр. 461, арк. 2.
- ²³¹ ЦДІАК України, ф. 1378, оп. 1, спр. 8, арк. 4.
- ²³² 2ПСЗ. – Т. 9. – № 6727.
- ²³³ Отношения малороссийского военного губернатора князя Репнина к маршалкам дворянства о крестьянах // ЧОИДР. – М., 1874. – Кн. 2. – С. 50.
- ²³⁴ РДІА, ф. 1286, оп. 13, 1852 р., спр. 345, арк. 189; Адрес-календарь: Общий штат Российской империи. – С.Пб., 1850. – Ч. 2. – С. 168.
- ²³⁵ ЦДІАК України, ф. 1343, оп. 1, спр. 2, арк. 5.
- ²³⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 356, арк. 2-4.
- ²³⁷ РДІА, ф. 1286, оп. 13, 1852 р., спр. 345, арк. 22, 54, 189, 267.
- ²³⁸ Автобиографическая записка И. И. Сердюкова. – С. 193.
- ²³⁹ Павловский И. Ф. Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – С. VI.
- ²⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2498, арк. 8, 99.
- ²⁴¹ Воспоминания М. И. Л [азаревск]ого // Pro domo sua. – С. 50.

Частина четверта

Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство (1822-1874). Колонізаційні заходи імперії

Становлення генерал-губернаторства на півдні

Тривала боротьба за вихід до Чорного моря закінчилася 1774 р. приєднанням до Російської імперії величезного південного регіону. 1783 р. було ліквідовано незалежність Кримського ханства і воно також увійшло до її складу. Південний край завдяки геополітичному розташуванню на стратегічному рубежі Дніпра, Бугу, Чорного й Азовського морів здобув статус морської світової комунікації. Здавалося, малонаселені землі не потребували багатовитратної, такої, як у центрі, адміністративно-територіальної організації спільноти. Царському наміснику графу Г. О. Потьомкіну, який мав тут найвищу державну посаду як нагороду за успіхи в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр., надавалися військові й цивільні повноваження. Залюднення краю надовго стало провідним напрямом його політики: тут оселялися представники сусідніх слов'янських і неслов'янських народів, підлеглих Османській імперії, та вихідці з інших земель. За його грандіозними планами зміцнювалися кордони, будувалися міста-порти, реорганізовувалась армія, створювався Чорноморський флот, а також ліквідовувався паланковий поділ території Запорозьких вольностей. 17-річне урядування улюбленого “орла” Катерини II дістало назву “потьомкінської епохи”. П. О. Зубов обійняв усі посади свого попередника ¹, однак за короткий час (1793-1796 рр.) проявити себе не встиг.

Павло I, відмовившись від намісницького поділу, поновив

Новоросійську губернію на чолі з військовим губернатором (1796 р.). До її складу ввійшли Катеринославський, Єлисаветградський, Ольвіопольський, Херсонський, Тираспольський, Перекопський, Сімферопольський, Павлоградський, Новомосковський, Бахмутський, Маріупольський і Ростовський повіти, т. зв. Північне Причорномор'я². Новоросійський військовий губернатор перебрав на себе ті ж обов'язки, що їх виконував намісник: зміцнення кордонів, господарське освоєння краю та забезпечення життєдіяльності місцевого населення, зберігав за собою і військові повноваження.

Управляти такими обширними територіями як Новоросія та Крим було вкрай складно, що призвело до перегляду адміністративно-територіального поділу. З огляду “на особливість населення й торгівлю” 1802 р. було утворено Миколаївську, Катеринославську і Таврійську губернії. Миколаївська губернія складалася з 4 повітів, Катеринославська – з 6, Таврійська – з 7. Вважалося, що штатні розписи державних установ Миколаївської й Катеринославської губерній не повинні відрізнятися від внутрішніх, виняток становили хіба що чотири портових міста, з яких два – Одеса і Херсон – належали до Миколаївської губернії, Таганрог – до Катеринославської, а Феодосія (Кефа) – до Таврійської. Градоначальники, які призначалися сюди імператором із вищих чиновників, послуговувалися особливими інструкціями і управляли містами як окремими адміністративними територіями. У комерційних справах вони підпорядковувалися міністру комерції, у цивільних – міністру внутрішніх справ, у судових – генерал-прокурору Сенату. Лише Таврійська губернія перебувала на особливому становищі³. Як наслідок була створена динамічніша й ефективніша, ніж у центральних губерніях, структура місцевої влади, здатної реагувати на постійні зміни, властиві порубіжним зонам.

Головним начальником краю Олександр I призначив кронштадтського коменданта, архангельського губернатора генерал-лейтенанта С. А. Беклешова (1752-1803), надавши йому посаду миколаївського військового губернатора і управляючого цивільною

частиною в Катеринославській губернії ⁴.

Управління Кримським півостровом здійснював інший сановник, І. І. Міхельсон, який був водночас і командиром Смоленського драгунського полку ⁵. Кожну з губерній очолював цивільний губернатор, який підпорядковувався військовому. Основне завдання влади полягало у встановленні внутрішніх кордонів на рівні губерній і повітів та заснуванні відповідних ієрархічно структурованих установ, у першу чергу поліції. Для облаштування губерній виділялися 10 тис. руб. і рекомендувалося керуватися зразковим штатним розписом, за яким було утворено 51 губернію імперії, але дозволялося й відступати від нього, якщо цього вимагали місцеві обставини. Лютневим указом 1803 р., що нагадував традиційну інструкцію, вже більш чітко визначалися обов'язки С. А. Беклешова: 1) об'їхати край і з'ясувати, що варто зробити для остаточного облаштування губерній; 2) визначити першочергові завдання чорноморської торгівлі, враховуючи інтереси місцевих та іноземних купців; 3) розглянути можливості *porto-franco*; 4) оглянути державні приміщення й підрахувати кошти для будівництва чи найму нових будівель для присутствених місць; 5) особливу увагу рекомендувалося звернути на земську поліцію; 6) як і раніше, занадто не перейматися розшуком збіглих ⁶. С. А. Беклешов енергійно взявся за адміністративні перетворення, перевів губернський центр із Миколаєва до Херсона, і в травні 1803 р. рапортував уже про заснування державних установ, що дало змогу Сенату оголосити у серпні про створення Херсонської й Таврійської губерній ⁷. 11 вересня 1803 р. поданий ним штатний розпис канцелярії був розглянутий міністром внутрішніх справ В. П. Кочубеєм і затверджений Олександром І. С. А. Беклешову, зважаючи на розміри губерній, дозволялося мати в штаті канцелярії додаткові посади двох секретарів і перекладача ⁸.

Експансія імперії на південь тривала й за наступного військового губернатора, посаду якого 11 жовтня 1803 р. на короткий час посів малоздібний у цивільних справах генерал від інфантерії, колишній смоленський і подільський губернатор А. Г. Розенберг (1739-1813), військова прямолінійність якого не задовольнила

Олександра I і він відмовився призначати сюди на перші посади кадрових військових. Достатньо було А. Г. Розенбергу поскаржитися на слабке здоров'я, щоб імператор 13 березня 1805 р. увільнив його від обтяжливих повноважень⁹. Херсонським військовим губернатором, на якого покладалися також обов'язки цивільного губернатора в Катеринославській і Таврійській губерніях, було призначено одеського градоначальника А. Е. Рішельє (1766-1822). Уміння знаходити спільну мову з іммігрантами будь-якого етнічного походження, підприємливість, незаангажованість Рішельє на російських бюрократичних порядках сприяли колонізації регіону й підвищенню авторитету Одеського порту в європейській "промисловості"¹⁰. "Все, що в краї є хорошого, засноване ним", – наголошував у спогадах чиновник А. М. Фадєєв¹¹.

Функції А. Е. Рішельє – градоначальника-військового губернатора та генерал-губернатора – практично збігалися. Хіба що як градоначальник він отримав підготовлену в Санкт-Петербурзі інструкцію стосовно управління містом, яка, певно, відповідала його амбіційним намірам як політичного емігранта. Одесу, в якій мешкав із 27 червня 1803 р., Рішельє обрав місцем свого перебування після призначення на посаду військового губернатора, перетворивши її на адміністративний центр південного краю. Він із ентузіазмом взявся облаштовувати порти, митниці, поштові контори та контори для обміну грошей, суди, а також будувати карантини, дотримуючись протекційної політики через податкові пільги і сприяючи поселенню іноземних купців. Незадовільні темпи торгівлі підштовхнули його надати Одесі статусу *portofranco*, організувати комерційний суд (1808 р.) за прикладом портових європейських міст, що увиразнювало відмінність півдня від центральної Росії. А. Е. Рішельє розбудовував Одесу, надаючи їй європейського вигляду; він заборонив також публічні покарання на міських площах тощо¹².

Діяльність А. Е. Рішельє щодо залюднення й освоєння цілих земель чорноморського узбережжя підданими інших держав була спрямована на поліпшення умов праці й проживання колоністів, які осушували болота, зрощували угіддя, надаючи краю

квітучого вигляду. Та найбільше зміцнювала прихильність до градоначальника створювана ним регіональна система пільг і привілеїв, зокрема, звільнення 1808 р. жителів Херсона, як і Одеси, від військового постюю. Тоді ж він подав монарху ідею системних протекційних заходів щодо поселенців. Державна рада згодилася, що південний край “не завершив облаштування, а тому потребує особливого сприяння”, а підтримка В. П. Кочубея забезпечила появу закону від 17 червня 1812 р. про пільги державним селянам ¹³.

А. Е. Рішельє засновував орендні господарства замість великих поміщицьких, впорядкування яких вимагало значних коштів і не так швидко давало бажаний результат. Він здійснював поїздки краєм, керуючись у багатьох питаннях інтересами поліетнічного населення, утверджуючи довіру спільнот до імператорської влади. Практично на початку ХІХ ст. А. Е. Рішельє забезпечив заселення регіону, за його пропозиціями уклалися закони, за якими іммігранти – як зовнішні, так і внутрішні – отримували пільги на сплату податків і виконання громадських повинностей, звільнялися від рекрутських наборів, отримували свободу віросповідання тощо ¹⁴. Він був переконаний у важливості просвітніх заходів, спрямованих на поліпшення культурного побуту населення, дбав про школи. На керівні посади запрошував переважно іноземців, які мали європейські навики в урядуванні, торгівлі, шкільництві ¹⁵; стверджував, що якби уряд забув про цей край років на 25, то він забезпечив би його процвітання, і Одеса перевершила б Марсель ¹⁶. Однак з часом губернатору дедалі важче було порозумітися з центром, зокрема в питаннях матеріального сприяння колоністам і одеського *porto-franco*. Його толерантне, поступливе врядування не завжди відповідало імперським інтересам, а реставрація династії Бурбонів пришвидшила від’їзд до Франції. На посаду А. Е. Рішельє імператор 18 листопада 1815 р. призначив друга дюка, графа О. Ф. Ланжерона (1763-1831), який так само через революцію залишив Францію. Адміністративними здібностями він поступався попереднику, хоча намагався в усьому його наслідувати. У Санкт-Петербурзі про нього склалася думка як про легковажного й нестатечного сановника ¹⁷.

Слідча комісія, створена для розгляду зловживань (1816-1819 рр.), з'ясувала, що близько півмільйона десятин землі за роки врядування Ланжерона за безцінь придбали чиновники, що були звільнені за службові злочини у внутрішніх губерніях, а тепер опинилися в Новоросійському краї. Комісія виявила також порушення в організації постоїв, маніпуляції з винними відкупами, констатувала зубожіння поміщицьких селян у Херсонській губернії, незаконні побори серед жителів Таврійської губернії¹⁸. О. Ф. Ланжерон пояснював це великою кількістю обов'язків, що змусило його відмовитися 1818 р. від розгляду судових справ (зваживши на це, міністр юстиції підготував указ про передачу нагляду за судочинством цивільним губернаторам). Під кінець роботи комісії О. Ф. Ланжерон висунув нові ідеї – про поділ краю, і навіть усієї імперії на частини¹⁹. Він доводив, що така велика кількість обов'язків – управління трьома губерніями, військовими формуваннями (чорноморські і бузькі козаки), охорона кордонів, завідування флотилією, що обслуговує фортеці, керування інженерними військами, майже сотнею колоній, в яких були поширені десятки різних релігій, градоначальництво в Одесі – негативно позначалася на його врядуванні. Опікуватися територією, яка “майже” дорівнює Франції, і повсюди встигати не можна, вважав Ланжерон, а тому наполягав на поділі владних повноважень. Імператор пішов йому назустріч, 1820 р. звільнивши від обов'язків градоначальника. На цю посаду був призначений голова місцевого комерційного суду М. Я. Трегубов (в 1820-1822 рр.)²⁰. Одеса, Херсон, Таганрог і Феодосія підпорядковувалися військовому губернатору в питаннях координації торгівлі, карантинних заходів, нагляду за портами²¹. А от пропозиції О. Ф. Ланжерона скасувати “Табель про ранги”, як застарілу, таку що не дозволяє дворянам займатися необхідною для півдня торгівлею, та припинити бюрократичне листування, яке обмежує його самостійність, не сподобались Олександрю I, і після чергових порушень йому було запропоновано подати у відставку²². На противагу малоросійським генерал-губернаторам, які основним завданням дворянства вважали службу на військових і державних посадах, а не ведення

власних господарств, О. Ф. Ланжерон прагнув залучити місцевих дворян до торгівлі.

Імперська потреба в ефективному управлінні впливала на формування структури влади на порубіжному півдні. Брався до уваги й соціальний і етноконфесійний склад населення, що різоче відрізнявся від внутрішніх губерній Росії. Не вдаючись до статистичних підрахунків через відсутність таких для всіх етносів, назвімо лише основні народи, які проживали тут на початку ХІХ ст.: українці, росіяни, греки, італійці, поляки, французи, німці, болгари, серби, молдавани, угорці, турки, євреї, швейцарці, шведи та інші. Імігранти несли на цю територію новий уклад життя, господарські, правові, релігійно-культурні традиції. Зазвичай, вони володіли ремеслами, готовністю до опанування нового у виробництві й торгівлі. Водночас, звиклі до інших форм політичного і правового життя, імігранти вимагали більш вільних господарських відносин і не поспішали брати російського підданства, сподіваючись повернутися на батьківщину. І хоча їхня частка у заселенні півдня залишалася незначною²³ (переважну більшість переселенців становили представники українського та російського народів), але саме імігранти створювали відмінну від внутрішньої Росії атмосферу вільного підприємництва.

Найприбутковішою галуззю в південних губерніях ставала торгівля зерном. Значних успіхів досягли в ній греки, які оселилися тут після військової служби або були переселені з Кримського ханства. Вони створили систему хлібних контор та привілейованого гуральництва, плідно займалися городництвом, рибальством, каботажним судноплаванням, першими запровадили вільнонайману працю на миловарних заводах; великі прибутки приносили їм готельний і ресторанний бізнес. Міцно утвердилися вони і в борошномельній галузі. Про підприємливість греків свідчить відкриття ними 1818 р. друкарні, а в 1820-1830-х рр. саме грецьку мову можна було найчастіше почути на вулицях Одеси²⁴. Численною була й італійська колонія, що яскраво підтверджує статус італійської мови як мови міжнаціонального спілкування. Цьому сприяла й італійська опера, що не поступалася столичним²⁵.

Показовим є видання в Одесі 1837 р. “Кавказского пленника” О. С. Пушкіна італійською мовою, її ж викладали у приватних та комерційній гімназіях, Рішельєвському лиціє. Італійці посіли панівне становище в ювелірній справі та будівництві.

Французи відігравали помітну роль у садівництві, виноробстві, вівчарстві, утримували найкращі ресторани й дамські салони. Урядування А. Е. Рішельє та О. Ф. Ланжерона сприяло призначенню французів на адміністративні посади. Де Рібас був першим одеським головою, маркіз Жан-Батист де Траверсе – миколаївським і севастопольським військовим губернатором (у 1811-1824 рр. – міністром морських сил²⁶), граф К. Ф. Сент-Прі – херсонським губернатором. Граф де Мезон служив начальником ногайських поселень, і його авторитет немало сприяв їхньому переходу до осілого способу життя²⁷. З поміж них лише О. Ф. Ланжерон прийняв російське підданство і отримав від Павла I титул графа. Французи утримували пансіони, французькою мовою писалися художні і наукові праці, література з Парижа користувалася надзвичайною популярністю, та й вулиці в Одесі мали переважно французькі назви²⁸.

Значну етнічну групу (207 колоній) становили німці, зокрема меноніти (отримали назву від голландського проповідника Менно Сімонса), а також лютерани й католики з німецьких земель, які приїхали на південь з Голландії та Варшавського герцогства²⁹. Їм було надано значні привілеї – звільнення від постойів та постачання рекрутів, 10-річні пільги на сплату податків, кожній родині наділялися 65 дес. землі. Вони були добрими землеробами, вирощували пшеницю, фрукти та овочі, розводили худобу, домінували у виробництві тканин, у каретній, слюсарній, ковальській справі. Саме вони першими почали виготовляти легкі візки, садити картоплю, споруджувати загишні будиночки³⁰. Німці ж досліджували природні багатства краю. Швейцарці спеціалізувалися на виробництві шовку та паперу, вирощуванні виноградників. У власності 5 шведських колоній було 10,6 тис. дес. землі, які приносили високі врожаї. Крім того, шведи виготовляли високоякісні ткани вирази; серед них було мало злочинців³¹. Болгари, оселившись у лустель-

них степах і урочищах, перетворили їх на середину ХІХ ст. на орні землі. Сортова пшениця, вирощена болгарами, високо цінувалась у чорноморських портах.

Поряд з іноземною поширювалась і внутрішня колонізаційна міграція. Серед переселенців були росіяни, білоруси, поляки, євреї, та основну масу становили українці – селяни та козаки. Переселенням козаків уряд переймався найбільше, бо прагнув використати їхні військові традиції та лояльність для захисту південних кордонів.

Втікачі із сусідніх губерній, як правило, поселялися нелегально, особливо селяни з Правобережної України. Державних селян із Росії, які були землеробами і будівельниками, охоче використовували на спорудженні укріплень та адміралтейств. Певну роль у заселенні півдня відігравали й військові поселення (16 полків). На 1815 р. в Новоросії вже мешкало близько 1,5 млн. осіб, три чверті з яких становили українці. Про посилену колонізацію півдня свідчить збільшення тут кількості ревізьких душ – протягом 1801-1827 рр. з 451,8 тис. до 712,4 тис. і в 1857 р. – до 1,1 млн.³² У першій половині ХІХ ст. тут швидкими темпами розвивалося сільське господарство і міжнародна торгівля і сюди ж перемістився центр господарської діяльності імперії³³.

Іммігранти слов'янського походження, хоча й становили значний відсоток населення, мало впливали на розвиток і соціокультурне життя міст. А. О. Скальковський зазначив, наприклад, що російське купецтво не змогло розвинути ні власної торгівлі, ні вітчизняної освіти³⁴. Військова служба не сприяла залученню дворянства до промислового підприємництва, у краї в 1860-х роках найбільші фабрики перебували в руках іноземців.

Євреї почали оселятися на південних землях у 1776 р., до заселення міст їх спонукав статут 1804 р., за яким їм заборонялося проживати в сільській місцевості, але 1811 р. переселення було припинене і відновлене лише 1822 р.³⁵ Зосереджуючи у своїх руках торгівлю, вони витіснили з цієї галузі греків. Крім того, євреї постачали армію продовольством і активно вели будівництво, розвивали ремесла, зокрема, годинникарське, ювелірне, слюсарне,

склодувне, налагодили шевську справу, відкривали банкірські контори, фабрики, поступово охоплюючи узбережжя Чорного й Азовського морів. Вирізняючись освіченістю, вони опанували професії лікаря, адвоката, літератора та видавця. Поляки з Правобережної України скуповували тут землі і ставали поміщиками. Потоцькі, Липковські, Урбановські були й першими купцями, які привозили збіжжя на продаж. Вони також були лікарями, провізорами, а з запровадженням гласного судочинства – адвокатами й нотаріусами. Етнічна строкатість населення поєднувалась з міжетнічним поділом праці, до того ж у регіоні переважно було відсутнє кріпосне право.

Інакше проходили імперські процеси в Таврійській губернії. Після приєднання Криму до Росії місцева знать – беї та мурзи – не вирізнялися постійністю політичної орієнтації, надаючи перевагу то Росії, то Туреччині. Землі хана Шагін-Гірея, які раніше належали султану – майже увесь гірський Крим і Південний берег – як і маєтки багатих татар, відходили до російської казни. Ногаїв було переселено в уральські степи, татарська еліта емігрувала. Татарські селяни залишилися на цих землях, за право користуватися якими раніше вони сплачували як орендарі, тепер вважали їх своїми. Однак російська влада не бажала докладно з'ясувати особливості земельних відносин³⁶. В Криму у 1783-1784 рр. вона утверджувалася, надаючи вищим станам права та привілеї російського дворянства.

Імперський центр і на початку XIX ст. не поспішав із запровадженням на півдні російських порядків, вважаючи, що збереження самобутності іммігрантів, як і діасиміляційна політика, сприятиме швидшому освоєнню малозалюдненого регіону, та кращому захисту південних рубежів імперії³⁷. Паритетне становище між центром і півднем спостерігалось до середини 1820-х років, коли сформувалася міністерська система управління, покликана адаптувати регіональну специфіку.

На противагу центральній Росії, на землях півдня панувала атмосфера підприємливості й комерційної конкуренції, орієнтованість на ринкове суспільство та поліетнічність, що дратувало

ідеологів російського націоналізму. Центр прагнув бачити цей край більш інтегрованим в економічний простір імперії. Тож стало очевидно, що на зміну адміністраторам французького походження (А. Е. Рішельє і О. Ф. Ланжерон), які виконали завдання щодо колонізації південного краю, має прийти російський сановник. І уряд вирішив змінити багатополосне управління, для чого й було створене Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство³⁸.

На противагу Малоросійському його заснування зумовлювалося, як бачимо, геополітичним і природо-кліматичним факторами, поліетнічністю населення та відмінностями в господарюванні. Генерал-губернаторство стало наступною сторінкою імперської соціально-економічної політики, що полягала у тіснішому зближенні регіону з центром, нівеляції відмінностей, що виникли в період ліберального правління, адже основні завдання – залюднення територій, закладення й будівництво міст-портів, створення та зміцнення їхньої інфраструктури – були виконані.

Політика “освоєння” та зросійщення: М. С. Воронцов

Призначення новоросійським генерал-губернатором та бессарабським намісником М. С. Воронцова також засвідчило зміну політичного курсу на всебічне інтегрування регіону у складі імперії. Князь, на думку імператора, був здатний посилити позитивні тенденції в розвитку й надати цьому процесу однополярного, російського “забарвлення”. Передавши врядування у руки М. С. Воронцова (1786-1856), досвідченого державного та військового діяча, верховна влада відмовлялася від попередніх управлінських принципів (податливість та споглядальність за стихійними процесами в краї, пасивність у запровадженні російських порядків), очікувала активного підпорядкування його центру³⁹. Імператори були високої думки про нового генерал-губернатора, цінували його військові й адміністративні здібності. Микола І призначив М. С. Воронцова членом Державної ради.

У намісницьке управління М. С. Воронцов отримав край

“неначе в законний спадок”⁴⁰, бо був одружений з графінею Є. К. Браницькою (1792-1880), мати якої О. В. Енгельгардт доводилася племінницею Г. О. Потьомкіну. За порадою батька він ще до призначення почав скуповувати землі, серед них і колишні маєтки та сади А. Е. Рішельє. Князь придбав у Херсонській губернії 27 тис. дес., у його маєтках у різних губерніях, не рахуючи маєтків дружини, було 24 тис. душ⁴¹. Створюється враження, що з самого початку кар’єри він був налаштований обійняти посаду південного правителя.

За спогадами сучасників, вельможа аристократичного походження, він не вирізнявся зарозумілістю, був простим у побуті, як солдат у військовому поході, привітним, поштивим і уважним. За порадою батька опанував столярне ремесло, щоб на випадок революції в Росії мати змогу прогодувати себе власною працею⁴². О. М. Дондуков-Корсаков, який служив у нього чиновником із особливих доручень, наголошував на європейському світогляді намісника⁴³. Ф. Ф. Вігель, хоча й не любив свого патрона, однак вважав його сильною особистістю. У Бессарабії, яка чи не найбільше потребувала правової, соціальної та політичної адаптації, “спокійна твердість Воронцова всіх вразила, в ньому побачили не намісника, а наперсника царського”⁴⁴. М. І. Богданович згадував, що М. С. Воронцов вирізнявся амбітністю. Приміром, коли Олександр I зробив йому, тоді ще корпусному командирові, зауваження з приводу того, що його солдати крокують повільно, той відповів: “Государю! Ми цим кроком дійшли до Парижа”⁴⁵. А історик М. Н. Мурзакевич після спілкування з генерал-губернатором зазначив, що наодинці той вислуховував будь-які поради, але не терпів публічних заперечень, як і не терпів хабарників та невиправдано жорстокого ставлення до нижчих станів⁴⁶.

Служіння государю М. С. Воронцов ототожнював із служінням державі й батьківщині, а тому цінуючи індивідуальну свободу, вважав, що вона має підпорядковуватися державним інтересам. Був переконаним прихильником сильної, самостійної й дієздатної адміністрації, яка при потребі йде назустріч населенню, швидко приймає рішення й виконує їх. Будь-які пропозиції стосовно

розвитку регіону викликали в нього зацікавлення. Урядування М. С. Воронцова було пов'язане з військово-адміністративним наглядом імперії за приєднаними територіями. Йому були підпорядковані військові формування, що стояли на постой, зокрема створюване Азовське козацьке військо (1828 р.), Дунайські козацькі полки. Він розпоряджався порціонними коштами, що виділялися для козацького війська, яке стояло на кордоні по Пруту й Дунаю⁴⁷. Як і малоросійський військовий губернатор, М. С. Воронцов вирішував соціальні проблеми козаків, сприяв отриманню ними права на торгівлю, наближаючи до становища козаків Донського війська; дунайським козакам 1836 р. дозволив займатися чумацьким та іншими промислами⁴⁸. Військовий досвід М. С. Воронцова не раз використовував Микола І. Він призначив його командиром корпусу і доручив штурм Варни (1828 р.). Генерал-губернатор придушував викликаний нестерпними протичумними заходами бунт у Севастополі 1830 р., під час якого було вбито військового губернатора, генерал-лейтенанта М. О. Столипіна, карантинного інспектора й комісара. Очолювана М. С. Воронцовим слідча комісія виявила тоді близько тисячі учасників протесту⁴⁹.

Военно-політичне зміцнення порубіжного півдня змусило імператора 1836 р. надати генерал-губернаторові такі владні повноваження, які мали командири окремих корпусів у мирний час. Цей захід було запроваджено й на інших окраїнах (Оренбург, Сибір, Кавказ), де командир корпусу був і цивільним, і військовим начальником краю⁵⁰. 1844 р. М. С. Воронцова призначено ще й кавказьким намісником із необмеженими повноваженнями. Микола І сподівався, що його досвід і здібності сприятимуть швидшому завершенню довготривалої воєнної кампанії на Кавказі. Планувалося, що загони Шаміля будуть розгромлені вже за три роки, цей термін виявився значно довшим⁵¹ – переслідування тривало до 1853 р. Після завершення воєнних дій М. С. Воронцов подав у відставку за станом здоров'я. 19 жовтня 1854 р. його було звільнено з номінальної посади новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, кавказького намісника, головнокомандувача Окремого кавказького корпусу зі збереженням звання генерал-

ад'ютанта й члена Державної ради ⁵². Після лікування в Карлсбаді М. С. Воронцов повернувся до Одеси, де й помер 1856 р.

М. С. Воронцов перебував на посаді генерал-губернатора 32 роки. За цей час він кілька разів надовго залишав територію краю, і його обов'язки тимчасово виконували інші урядовці, однак вони не відхилялися від уже визначеного політичного курсу.

Основним завданням правителів завойованих імперією територій було, як уже зазначалося, подальше запровадження державних інституцій, покликаних зміцнити російську владу. На півдні цей процес вирізнявся певною специфікою, зокрема, тут була відсутня однорідна етносоціальна еліта, навіть у Бессарабії, де дворянство було нечисленним і “неблагонадійним”, та у Криму, де десятиліттями мурзи добивалися дворянства, адже 1784 р. лише 334 татарські родини отримали дворянський титул ⁵³. Генерал-губернатор, заповнюючи управлінські лакуни, ініціював створення нових установ і формував бюрократичний апарат місцевого врядування, найперше органів поліції. Надаючи стратегічної ролі торгівлі, вже 1820 р. було засновано Контору державного комерційного банку, приказ громадської опіки, 1823 р. – утворено Одеський повіт, введено додаткову посаду помічника поліцеймейстера для Одеси, населення якої невпинно зростало, перекладача при ізмаїльському градоначальникові, державного чиновника в Одеському будівельному комітеті, скасовано посаду феодосійського градоначальника ⁵⁴.

Бессарабія приєднана внаслідок російсько-турецької війни 1806-1812 р., отримала статус автономії на зразок Великого князівства Фінляндського. Таким кроком Олександр I сподівався викликати симпатію у балканських народів ⁵⁵. У 1812-1823 рр. ця територія управлялася намісниками, які забезпечили перші трансформації місцевого соціуму, наблизивши його до російської соціальної структури, а вже перед М. С. Воронцовим стояло завдання ліквідувати автономію, створивши тут російські губернські установи і перейшовши на російську грошову систему ⁵⁶. Законом, що закріплював російську адміністрацію в краї, стало “Положення про управління Бессарабською областю” від 29 лютого 1828 р. ⁵⁷. Управ-

ліній Бессарабією переходило до цивільного губернатора, але головою суду залишався генерал-губернатор. На підставі його подання на посади справників і засідателів призначались, а не обиралися місцевим дворянством, державні чиновники. Про колишню автономію нагадували лише деякі особливості у функціонуванні судів, в яких цивільні справи розглядалися за “молдавськими правами”, та відсутність рекрутської повинності⁵⁸. Приєднання Бессарабії до складу генерал-губернаторства давало можливість позбутися її особливостей. До такого досить ефективного кроку імперія вдавалася не раз. Зокрема, у Київському генерал-губернаторстві об’єднувалися сполонізовані Подільська та Волинська губернії зі зросійщеною Київською, а до Малоросійського генерал-губернаторства – приєднувалася Харківська.

В адміністративному облаштуванні Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство мало багато спільного з Малоросійським, зокрема, стосовно владних повноважень головного правителя. При цьому на півдні більше уваги приділялося налагодженню систем підпорядкування державних інституцій. Від губернаторів та градоначальників вимагалось подавати річні звіти, котрі в обов’язковому порядку направлялися до Міністерства внутрішніх справ і до канцелярії начальника краю. Губернатори і градоначальники узгоджували найважливіші управлінські рішення, насамперед ті, що стосувалися поліції. Архівні матеріали засвідчують, наприклад, що 1824 р. катеринославський губернатор обговорював із генерал-губернатором штат поліцейських установ у зв’язку із заснуванням комітету для зрівняння міських повинностей, оскільки на Катеринослав не поширювались привілеї, як на інші південні міста⁵⁹. Право генерал-губернатора впливати на формування штатних розписів підтримав Микола І 1826 р., рекомендувавши міністрові внутрішніх справ при укладенні штатів губернських установ враховувати думку головних правителів країв. М. С. Воронцов брав участь у призначенні й зміщенні з посад губернаторів, яких він знав особисто. 1825 р., за його схваленням, одеським градоначальником було призначено генерал-майора П. І. Нейдгарта після звільнення з цієї посади графа О. Д. Гур’єва⁶⁰.

Репутацію М. С. Воронцова не похитнуло навіть звинувачення його Сенатом у сприянні відкупщикам винної монополії, не кажучи вже про рапорт 1838 р. одеського військового губернатора графа О. П. Толстого. Микола I став на захист генерал-губернатора і в свою чергу поставив вимогу: “Де є звинувачення, там повинні бути й докази”. Комітет міністрів справді виявив багато порушень, але дійшов висновку – ліквідувати їх мусить губернатор ⁶¹.

Поєднання міністерського, вертикального і місцевого, горизонтального, адміністрування тривало і впродовж наступних десятиліть, що сприяло становленню ефективного управління на місцях та посиленню контролю центральної влади за місцевими соціальними процесами. Прикметно, що систематичний контроль за політичною безпекою тут почався значно пізніше, ніж в інших генерал-губернаторствах. Чи не найперше про необхідність його запровадження йшлося 1838 р., коли шеф жандармів О. Х. Бенкендорф звернув увагу на поляків, які прибували до Одеси. Ось тоді й було організоване постійне стеження за приїжджими та закордонною кореспонденцією ⁶². Паспортна система на протигагу Київському генерал-губернаторству тут контролювалася на рівні губернаторської влади. На реорганізацію паспортного відділення, що утримувалося коштом міста й перебувало з 1852 р. у складі канцелярії одеського військового губернатора, вплинули іноземці, бо вимагали пришвидшеної видачі їм документів ⁶³. Такі й подібні ситуації змушували владу оперативно з'ясувати адміністративно-організаційні питання.

Після військово-політичного утвердження імперії на Чорному й Азовському морях важливою сферою діяльності М. С. Воронцова стало облаштування портів – південних морських воріт, які повинні були стати центрами міжнародної торгівлі, особливо зерном, якого дедалі більше потребувала Європа, і від продажу якого збагатився не один землевласник. Міжнародний статус вимагав адекватної інфраструктури портів, розвитку внутрішньої торгівлі й поліпшення шляхів. М. С. Воронцов ставив високі вимоги перед сільським господарством, котре не встигало за випереджаючими темпами торгівлі. Ставало очевидним, що регіон потребував нової

імперської політики, адміністративно-структурних змін, без яких не можна було досягти успіху. Тож серед напрямів діяльності генерал-губернатора, таких як дипломатична і військова, колонізаційна й просвітньо-культурна, попередження інфекційних захворювань, відвернення наслідків неврожаїв, пріоритетного значення надавалося забезпеченню торговельно-господарського розвитку регіону. Державна політика М. С. Воронцова в управлінні краєм в багатьох питаннях була продовженням найважливіших тенденцій його попередників – А. Е. Рішельє і О. Ф. Ланжерона. В ході здійснення соціально-економічних перетворень генерал-губернатор ставав по суті буфером між центром та регіоном, мусив постійно вдаватися до компромісів.

Огляд краю М. С. Воронцов почав із портових міст – Одеси та Феодосії, і дійшов висновку про необхідність надання їм державної підтримки. Звернення в Комітет міністрів із пропозицією продовжити надання пільг у сплаті податків було схвалено імператором у червні 1824 р.⁶⁴ А оскільки 20-річний термін, упродовж якого чорноморські міста мали право на пільги, добігав кінця, 1825 р. було підготовлене нове подання. Оскільки в Одесі, Феодосії, Таганрозі торгівля розвивалася мляво, бо через війну з Туреччиною купці втратили свої капітали, а прогнози на врожай хліба не давали підстав сподіватися на поліпшення ситуації, пропонувався найближчим часом не поширювати на генерал-губернаторство загальноросійських податків, а зменшити їх удвоє і сплату перенести на 1830 р. Увага зверталась і на Керч, на розвиток якої пропонувався передати частину доходів від митних зборів. Уряд схвалив і ці пропозиції генерал-губернатора⁶⁵.

Переконливо М. С. Воронцов довів 1827 р. спершу імператорові, а потім Комітету міністрів, що не зможе забезпечити високих темпів міжнародної торгівлі. Одним із шляхів її поліпшення він вважав зосередження керівництва Одеським портом у руках однієї особи, і на його пропозицію начальником порту призначено капітана 2-го рангу Е. В. Зонтага, досвідченого фахівця морської справи, котрий поєднував цю посаду із службою інспектором Одеської карантинної контори і зарекомендував себе кіль-

кома нововведеннями, зокрема, запропонував застосовувати для підтримання глибини внутрішньої частини порту землечерпальну машину ⁶⁶. 1839 р. за поданням М. С. Воронцова в Одесі було створено окрему установу для управління портом, що мотивувалося зростанням закордонної й внутрішньої торгівлі, обсяг якої збільшили настільки, що контролювати її карантинний інспектор уже не міг ⁶⁷.

Для розширення мережі морської торгівлі та залучення до неї російських купців М. С. Воронцов звернувся до Міністерства фінансів із проханням виділити кошти на будівництво у Херсоні верфі з конторою для купців. Уряд надав у розпорядження генерал-губернатора – 150 тис. руб. і вже 1839 р. на цій верфі було збудовано 60 суден, серед них – трибаки, боти, бриги, корвети ⁶⁸.

М. П. Щербінін справедливо вважав, що заснування порту в Бердянську також заслуга М. С. Воронцова, який, призначив міським головою М. С. Кобозєва, відданого йому чиновника, до того ж вправного господарника. Втілюючи пропозиції М. С. Воронцова, він профілював порт для транспортування солі, вугілля й хліба, розбудовував місто за планом архітектора Банволезі ⁶⁹.

Інтенсивності міжнародної торгівлі сприяло зниження з дозволу Воронцова карантинних вимог: суднам, що заходили в Севастополь з російських портів, дозволялося розвантажуватися раніше, ніж того вимагали правила карантину ⁷⁰.

Генерал-губернатор рішуче взявся за створення сприятливих умов для російських купців. Раніше для отримання пільг вони вдавалися до обману і реєструвалися “под іменем иностранцев”. М. С. Воронцов, спільно з міністром фінансів, виступив із пропозицією надати російським купцям нарівні з іноземними, пільги на сплату податків і звільнити їх від військового постюю за умови побудови заводів, фабрик, будинків, лавок та магазинів. Комітет міністрів, розглянувши подання ухвалив рішення про тимчасове припинення перевірок на право торгівлі ⁷¹. Упродовж одного лише 1826 р. М. С. Воронцов подав кілька пропозицій про унормування митного законодавства, згідно з якими розширювалася торгівля вином і тканинами, було поновлено чинність колишніх правил для

ввезення солі з Бессарабії. Черкеси та абхазці отримали дозвіл на безмитне постачання через феодосійську митницю своїх товарів ⁷², від сплати митних зборів звільнили греків, які вели торгівлю вродзріб, а також євреїв, які тільки-но поселилися в містах, та кримських татар, які ніколи не сплачували податків за торгівлю в місцях постійного проживання ⁷³.

Заходи генерал-губернатора, найімовірніше, не принесли результатів, бо він звертається до Миколі I з проханням про поновлення в повному обсязі прав *porto-franco*, згідно з маніфестом 1817 р., адже торговельні обмеження призвели до поширення тіньової, контрабандної торгівлі. Чиновник генерал-губернаторської канцелярії Д. С. Інглезі з Одеської митниці підготував проект, згідно з яким межі *porto-franco* простягалися до передмість Пересипу та Молдаванки. Є. Ф. Канкрін тоді не заперечував і навіть пропонував заснувати сухопутну митницю з посиленням діяльності портової, схвалив їхні штати. Міністр виступив лише проти ввезення в Одесу солі, міцних напоїв, заліза й чавуну ⁷⁴. Однак 1832 р. він, переймаючись інтересами російського купецтва, різко змінив своє ставлення і вимагав скасувати *porto-franco*. Виконувач обов'язків генерал-губернатора Ф. П. Пален намагався переконати в його перевагах, але дістав негативну відповідь, тому що російські товари, як ішлося в одній із анкет, не конкурували з іноземними ⁷⁵.

Неоднакове розуміння місцевою й центральною владою значення *porto-franco* вилилося в полеміку, що розгорнулася на сторінках одеської та столичної преси між російськими патріотами і прихильниками європейських принципів у торгівлі ⁷⁶. Микола I вирішив зберегти статус Одеси як *porto-franco*, оскільки вважав незручним порушувати слово, що його дав перед Європою Олександр I ⁷⁷. М. С. Воронцов був упевнений сам і переконав центр у тому, що є й інші шляхи зближення зовнішньої торгівлі з російською, внутрішньою. Комітет міністрів 1835 р. схвалив положення, за яким в Одесі засновувався Хрестовоздвиженський щорічний двотижневий ярмарок, куди могли приїздити російські купці, 1838 р. такий ярмарок відкривався у Феодосії ⁷⁸, але вони не виправдали сподівань: обсяги торгівлі були незначними – на рівні

звичайних торгів. Але, як зазначалося, цей задум був важливий не за своїми результатами, а за метою, яку переслідував генерал-губернатор ⁷⁹.

Для координації торгівлі збіжжям було створено 1839 р. спільний комітет із чиновників канцелярій новоросійського й київського генерал-губернаторів, і три комісії – головну, новоросійську, та дві допоміжні, київську і подільську, члени яких повинні були оглянути шляхи та запропонувати заходи для поліпшення стану торгових, або, як їх тоді називали чумацьких трактів, що з'єднували порти з Київською та Подільською губерніями ⁸⁰. Ці та інші заходи спонукали російських купців до будівництва суден і підготовки для них матросів. За розпорядженням генерал-губернатора в Олешках та Нікополі засновано вільні матроські цехи, що діяли за правилами, схваленими 1834 р. імператором. До них приймали молодих чоловіків на 5 або 10 років, які звільнялися від сплати податків. Крайшого способу забезпечити морську торгівлю та військовий флот місцевими матросами годі було шукати. Після 5 років плавання кожен із них міг отримати від флотського керівництва патент на водіння суден ⁸¹. Реалізація цього плану, пов'язаного з економічними та військово-стратегічними завданнями, дала бажаний результат, бо вже 1840 р. до “товариства вільних матросів” входило 3708 осіб. “Екіпажі чорноморських кораблів формували з жителів населених пунктів, розташованих на берегах Дністра, Бугу, Дніпра, переважно малоросіян” ⁸².

Швидкі темпи господарського освоєння краю зумовили підтримку М. С. Воронцовим різноманітних підприємницьких товариств. За його поданням, Міністерство фінансів, а потім і Комітет міністрів схвалили положення про відкриття в Одесі морської страхової контори, яка 1830 р. перетворилася на страхову компанію ⁸³. Переконливими виявилися його аргументи щодо вирощування тут виноградників і виробництва вина, однак справа уповільнювалася відсутністю організованості серед підприємливих власників, подолати яку покликана була Кримська винна компанія. Сенат позитивно вирішив також питання про пільги нотаріусам і маклерам за умови набуття ними статусу осілих

мешканців⁸⁴. Практично всі звернення іноземців до Міністерства фінансів стосовно заснування на півдні торговельних компаній передавалися на розгляд генерал-губернатору. М. С. Воронцов, підтримуючи іноземні комерційні підприємства, намагався підпорядкувати їхню діяльність, яка, до речі, суворо контролювалася, російським інтересам. Так було в 1826 р. з проханням відхідців із Голландії створити на паях торгове товариство, яке сприяло б розвитку прямої торгівлі з голландськими колоніями⁸⁵. 1837 р. Комітет міністрів схвалив заснування Новоросійської компанії для виготовлення цукрового рафінаду на паях, власником якої був і сам генерал-губернатор⁸⁶. Ще через рік було налагоджено пароплавне сполучення між Овідіополем і Акерманом для торгівлі сіллю з бессарабських озер. Питання про склад і керівництво пароплавства, а також про обладнання були докладно обговорені та погоджені з міністром фінансів⁸⁷.

Освоєння півдня вимагало соціальної стабільності, якої досягалося шляхом традиційного узгодження кошторисів приказів громадської опіки, контролю за кредитною та закупівельною діяльністю⁸⁸. Генерал-губернатор тримав у полі зору ціни на основні товари, зокрема на продукти споживання, узгоджував із міністрами будь-які відхилення від схвалених урядом кошторисів. Після того як чиновник із особливих доручень Міністерства внутрішніх справ А. П. Заблоцький-Десятовський (1808-1881) виявив завищення кошторисів на підрядні роботи, генерал-губернатор почав ретельніше їх розглядати, а з 1835 р. вводилися правила купівлі й продажу майна, приміщень, укладення контрактів⁸⁹.

М. С. Воронцову вдавалося, з одного боку, сприяти розвитку економіки, успіх якої, природно, вимагав свободи власника та підприємливості, а з другого, – забезпечувати політику державного протекціонізму й контролю. Приміром, заснований за прикладом міст європейського чорноморського узбережжя Одеський комерційний суд, який із самого початку зіткнувся зі справами, пов'язаними з перевезенням зерна, наполягав, щоб усі позови розглядалися лише ним, у чому найбільш зацікавленими були одеські купці. Генерал-губернатор висловив незадоволення діяльністю

суду, вважаючи, що той не сприяє торгівлі, а гальмує її. 1827 р. було унормовано його склад: двох членів суду від купецтва обирала й утримувала одеська міська громада⁹⁰. Голова комерційного суду М. М. Дембровський поскаржився на генерал-губернатора і звинуватив його у втручанні у справи суду. Скарга розглядалась у Міністерстві юстиції, яке констатувало перевищення генерал-губернатором своїх повноважень, однак Комітет міністрів підтримав М. С. Воронцова⁹¹. Ця сутичка дала можливість підпорядкувати комерційний суд адміністрації з тим, щоб він зважав на державні пріоритети в торгівлі.

У віданні М. С. Воронцова були й засновані Г. О. Потьомкіним будівельні комітети, він же контролював використання коштів, що відпускалися для розбудови міст. Вражаючи темпи будівництва в Одесі, порівняно з Полтавою, спонукала укласти типові правила, які унормовували як діяльність одеського, так і всіх будівельних комітетів півдня. Проекти кошторисів новобудов готувались у канцеляріях губернаторів, схвалював їх генерал-губернатор після докладного вивчення відповідних висновків створеної при його канцелярії комісії⁹². За таких умов контролю міські думи позбавлялися можливості самостійно спрямовувати будівництво міст. За поданням генерал-губернатора 1829 р. міністр фінансів дав дозвіл на безмитне ввезення до Одеси мармуру для оздоблювальних робіт⁹³.

У будівельній галузі, як зазначав один із чиновників канцелярії генерал-губернатора, склалася неприпустима ситуація. За кошторисами, схваленими генерал-губернатором, дума виділяла кошти для будівельного комітету, чиновники якого постійно вимагали надавати їх “у позику та без повернення”. Дума не могла не виконувати розпоряджень, а тому ставала співучасницею протизаконних дій⁹⁴. Такі заходи зводили нанівець міське самоуправління, яке тісно підпорядковувалось державним інтересам.

Ведення будівництва в Малоросійському й Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторствах уподібнювало ці два регіони, адже і там, і там генерал-губернатори використовували цю галузь для господарського утвердження та зміцнення імпер-

ського впливу. Верховна влада не вдавалася тут до традиційного унормування, хоча політика Миколи І вирізнялася великою кількістю інструкцій та дрібним втручанням. Звинувачення М. Г. Рєпніна в розтраті державних коштів під час будівництва змусило М. С. Воронцова 1848 р. звернутися до Миколи І з незвичним, на перший погляд, проханням. Аби гарантувати власну безпеку, він переконував імператора у необхідності визнавати правильними всі бюджетні витрати на спорудження міст і портів без контрольованих звітів. Підтвердженням того, що кошти витрачено за призначенням, зазначав М. С. Воронцов, буде стабільність у торгівлі, промисловості та сільському господарстві регіону. Посилаючись на особисті заслуги, він просив не перекладати на плечі сина відповідальності за свої дії, щоб тому не довелося в майбутньому розраховуватися з казною. Микола І передав його звернення до Комітету міністрів, який визнав, що прохання випадає “із загального порядку”, і лише імператор може його задовольнити, хоча й погодився, що генерал-губернатори мають право відступати від усталених норм, якщо цього вимагають інтереси краю, тож враховуючи довірливі стосунки М. С. Воронцова з імператором, такий дозвіл можна дати ⁹⁵.

Генерал-губернатор дбав про розширення мережі й реконструкції шляхів як ефективного засобу для поліпшення зв'язку з імперським центром, територіального наближення краю та економічної інтеграції його в загальноросійський простір. Шляхи і тракти з'єднували Одесу та інші південні міста, які до того мали тісніші зв'язки з Західною Європою, ніж з містами центральної Росії ⁹⁶. М. С. Воронцов повною мірою скористався вимогою Миколи І поліпшувати шляхи в імперії. “Ми потерпаємо від надлишку відстаней”, – вважав імператор, а тому Міністерство шляхів 1833 р. уклало програму будівництва доріг, котрі поділялися на 5 категорій – шляхи державного значення; шляхи сполучення між віддаленими населеними пунктами, поштові (з губернії в губернію), повітові та сільські й польові. Виконуючий обов'язки генерал-губернатора Ф. П. Пален підготував перелік найголовніших шляхів на Таврійському півострові, серед яких значилися дороги

до південного берега Криму. Державного значення набуло шосе на узбережжі півострова, прокладення якого було завершено ще 1829 р., зокрема на ділянках Сімферополь-Севастополь, Алушта-Сімферополь, Алушта-Сімеїз⁹⁷. Гірські шляхи прокладали військово-робітничі роти, одна з яких була сформована 1847 р., інша – 1850 р. на кошти кримських татар⁹⁸.

Генерал-губернатор, який для зв'язку з урядовим Санкт-Петербургом використовував екстра-пошту, дбав також про заснування нових поштових станцій, їхній стан. Після його доповідної Комітет міністрів розглянув 1826 р. можливість спорудження *вільного* поштового тракту від Одеси до Балти⁹⁹. У назві *вільний* було закладено нову форму фінансування пошти. М. С. Воронцов пропонував перекласти земський збір, що його сплачувало населення, на користувачів дороги. Ф. П. Пален переконував, що така форма не зменшить державних статків, бо дорогою користуватиметься багатий торговий люд. Микола I лише з третього подання, коли до нього звернувся М. С. Воронцов, затвердив закон про відкриття таких доріг, і вже в 1840-1850-х рр. вони набули поширення¹⁰⁰. 1832 р. генерал-губернатор визначив мережу поштових станцій у Криму на лінії від Бурундуцької станції до Судака і призначив архітектора для їхнього спорудження, а дружні стосунки з директором поштового департаменту К. Я. Булгаковим (1782-1835) сприяли реалізації пропозиції М. С. Воронцова щодо запровадження поштового сполучення диліжансами. Він же 1839 р. виступив із пропозицією спрямувати потік кореспонденції з півдня до північних держав Європи через Варшаву¹⁰¹.

Формуючи поетапно нові завдання господарського освоєння регіону, М. С. Воронцов переконливо доводив, що Росія не зовсім ефективно використовує водні шляхи, зокрема для розширення торгівлі, і зайнявся облаштуванням на Чорному морі пароплавних рейсів між Одесою та Редут-Кале (Крим). 1829 р. Комітет міністрів схвалив запропоноване генерал-губернатором перевезення вантажів водними шляхами, що спершу було використане у військових цілях – пароплавами доставлявся провіант військам, що перебували в Туреччині під час воєнних дій 1828-1829 рр. Ефективність

цього нововведення була очевидною, і вже 1833 р. розглядалося питання про постійний пароплавний зв'язок між Одесою та Константинополем. Було створено акціонерне товариство для утримання пароплавів, представником державних інтересів у якому Комітет міністрів призначив генерал-губернатора, адже за умовами договору ремонт пароплавів здійснювався за державний кошт¹⁰². На перших порах, однак, справа була збитковою, і 1836 р. на прохання збільшити кошти на утримання пароплавів “Одесса” та “Наследник” Є. Ф. Канкрін дав негативну оцінку пароплавлству. Генерал-губернатор вважав, що завдяки його створенню поживалася торгівля на півострові, а міністр був переконаний, що пароплавлство не приносить прибутків, що його час не настав, а люди ще не сприймають пароплавів як транспортного засобу¹⁰³. 1843 р. генерал-губернатор знову наполягав на налагодженні постійного водного зв'язку між Одесою та Константинополем і запропонував замовити в Англії пароплави-фрегати, якими керувала б експедиція при Одеській митниці під його наглядом. Він же рекомендував досвідчених неогоціантів для закордонної торгівлі. Цей проект зацікавив Комітет міністрів і був схвалений того ж року. Але далеко не всі ініціативи М. С. Воронцова щодо розширення комунікацій знаходили розуміння. Одна з них – з'єднати залізницею Одесу з Московією – наштовхнулася на неприйняття, не зважаючи на те, що він звернувся з нею до Олександра II навіть під час коронування¹⁰⁴.

В освоєнні півдня М. С. Воронцова досягнув, безперечно, значних успіхів. Зумовлені вони були його здібностями як урядовця, знанням місцевих умов, особистою господарською зацікавленістю в економічному розвитку краю.

Росія, що розвивалась як сільськогосподарська імперія з кріпосними традиціями врядування, зустрілася на півдні з іншими формами землекористування. Тут сільське господарство мало комерційний характер і було підпорядковане потребам ринку. На відміну від А. Е. Рішельє, О. Ф. Ланжерона та І. М. Інзова, прихильників фермерського господарювання (перший на державні кошти скупив 72 тис. дес. землі для поселення колоністів),

М. С. Воронцов виступав за створення міцних великомаєтних господарств, властивих внутрішнім губерніям, в яких однак, мала застосовуватися в основному вільнонаймана праця. Він підтримував звернення поміщиків про надання значних за розмірами угідь для розведення худоби, вважав, що слід у разі неплатоспроможності власника не брати маєтки в опіку, а продавати їхне майно, передусім предмети розкоші, для поповнення державної скарбниці ¹⁰⁵. Поміщики, котрі бажали стати тут землевласниками, могли розраховувати на підтримку генерал-губернатора. Наприклад, княгиня Голіцина, поселившись у Криму, почала вирощувати оливкові дерева та розводити виноградники. Захопившись, вона навіть вирішила продати свій будинок у Петербурзі, а виручені кошти вкласти в цю нову справу. Генерал-губернатор підтримав її і надавав сприяння у всіх питаннях, що стосувалися розвитку садівництва. На його думку, державний селянин, який розведе сад чи виноградник, має право отримати його в довічне користування без сплати податку. Однак ця пропозиція не знайшла розуміння у міністра фінансів, який вважав, що звільняти від сплати податків можна лише на десять років ¹⁰⁶. М. С. Воронцов, як прихильник не кріпосних відносин, ще 1820 р. подав Олександрю I записку з пропозицією обговорити умови скасування кріпосного права ¹⁰⁷. Ось чому саме до нього, вже відомого аболіціоніста, звернувся В. Н. Каразін, пропонуючи вступити до Товариства для обговорення ліквідації кріпацтва ¹⁰⁸. Певно, що ці переконання вплинули й на призначення М. С. Воронцова генерал-губернатором, адже для півдня відносини селянина і поміщика були актуальнішими, ніж для внутрішніх губерній. Проблема постійної нестачі селян для обробки землі могла бути розв'язана лише шляхом послаблення експлуатації їхньої праці. Край залюднювався впереваж державними селянами і козаками-переселенцями, а також кріпаками, яких поміщики селили на скуплених землях. Вже з другої половини 1820-х років генерал-губернатор переконував Санкт-Петербург, що для залюднення маєтків доцільно залишити всіх, хто поселився в Новоросії, там, де вони були записані на час VII ревізії (1815 р.) ¹⁰⁹. Він відмовився від ідеї О. Ф. Ланжерона розшукувати збіглих

впродовж двох років ¹¹⁰ і не підтримав пізнішого клопотання київського губернського предводителя дворянства Г. Ю. Тишкевича про продовження цих розшуків для звільнення поміщиків від сплати подушного. Кріпосне право на півдні не набуло значного поширення та усталених форм. Тут поміщики, на противагу маєтному дворянству внутрішніх губерній, більше поклалися на найману працю. “Чим менше кріпаків, тим вища цінність землі”, – вважав російський економіст О. І. Кошелев, який сам, до речі, збагатився на місцевому виноробстві ¹¹¹.

Основні ідеї стосовно переселення на нові землі М. С. Воронцов виклав зокрема, у проєкті 1826 р. про заселення Бессарабської області (планувалося переселити 20 тис. селян), який було схвалено Комітетом міністрів. Генерал-губернатор особисто стежив за створенням у нових поселеннях волосних правлінь. Росіянами тоді було заселено 18 сіл в Акерманському повіті ¹¹². Врешті указом 1827 р., підготовленим на основі подання генерал-губернатора, селянам, які поселилися в Новоросії, надавалося право залишатися тут на постійне проживання. Компенсацію колишнім власникам за умови доведення права на збіглих сплачували нові власники ¹¹³. Хто не дійшов компромісу з поміщиками щодо своїх повинностей, міг перейти на інші землі. Указом від 15 березня 1829 р. заборонялося повернення до кріпосного стану втікачів, які оселилися на півдні, а їхні колишні власники звільнялися від сплати подушного ¹¹⁴. Сам М. С. Воронцов, який володів величезними маєтками, перевізши своїх кріпаків з центральної Росії, зробив їх орендарями, демонструючи переваги вільної праці. Однак пізніше, намагаючись компенсувати втрати від неврожаю, він повернувся до традиційної кріпацької праці і відмовився від ідеалів соціальної справедливості ¹¹⁵.

Для збереження високих темпів господарського освоєння регіону Микола I зобов’язав генерал-губернаторів М. С. Воронцова і М. Г. Репніна продовжити колонізацію півдня українськими козаками. Впродовж 1828-1829 рр. обговорювалися можливості переселення малоземельних і безземельних козаків, при цьому новоросійський генерал-губернатор вважав, що переселяти варто

громади з 500 душ, а не поодиноких бажаючих. Він поділяв думку Є. Ф. Канкріна, що поселення можна організувати “на військовий лад, полками чи сотнями”¹¹⁶. М. Г. Рєпнін домагався таких умов переселення, які більше задовольняли б козаків, особливо щодо термінів¹¹⁷. Проект М. С. Воронцова про облаштування бессарабських царанів, як і проект П. Д. Кисельова, зумовили появу указу про вільних хліборобів (1842 р.). Чи не найпершим і до того ж одним із небагатьох у Росії ним скористався сам генерал-губернатор. Згідно з цим законом земля передавалася селянам на визначених поміщиком умовах. Домовленість М. С. Воронцова із селянами розглядалася Комітетом міністрів і була з невеликими поправками схвалена імператором¹¹⁸. Досвід, набутий у процесі заселення південних земель, був використаний для державної колонізації Сибіру й Далекого Сходу¹¹⁹.

Заходи верховної й центральної влади, спрямовані на унормування соціальних взаємин, в багатьох випадках були ініційовані генерал-губернатором, і зумовлені природокліматичними факторами: на півдні часто траплялися посухи та сильні морози, землі тут були родючими лише за сприятливої погоди. Неврожай 1833 р. змусив М. С. Воронцова особливу увагу приділити відверненню можливого голоду. Тоді ж виникли деякі непорозуміння між ним та імператором, що проливають світло на взаємовідносини двох рівнів влади – місцевої та верховної.

17 і 18 жовтня 1833 р. в записках Миколи І О. С. Танєєву, керуючому Власною й. і. в. канцелярією, йшлося про те, що М. С. Воронцов не доповідає про ситуацію з хлібом, хоча в його обов’язки “як довіреного сановника” входять не лише попереджувальні заходи, а й вчасне про них інформування. Імператор зобов’язав генерал-губернатора доповісти про свої дії й не від’їздити з Катеринослава, поки не будуть ліквідовані наслідки неврожаю. Після отримання звіту Микола І схвалив дії М. С. Воронцова щодо забезпечення населення хлібом і розпорядився висловити подяку дворянству, яке брало участь у його постачанні.

За поданням генерал-губернатора війська з Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній виводилися до Бессарабії та

Подільської губернії. Відкритий на його ім'я кредит (на суму близько 1 млн. руб.) було витрачено на закупівлю хліба спершу на внутрішніх ринках, а згодом і за кордоном. Цю справу М. С. Воронцов доручив комерційному дому в Одесі, з яким підтримував постійні зв'язки. В кожному повіті створювалися продовольчі комісії, які не лише розподіляли хлібні запаси, а й стежили за шляхами, якими зерно доставлялося до поселень. Рескриптом від 25 жовтня 1835 р. імператор знову відзначив “передбачливість”, “невтомне опікування, турботу про людське благо і державну користь”, правильне використання виділених коштів чиновником вищого класу М. С. Воронцовим¹²⁰. Тобто Микола І поєднував централістські і децентралістські принципи управління, аби послабити концентрацію влади у генерал-губернатора.

Одним із заходів унезалежнення від клімату стало поширення агрокультурного досвіду, адаптованого до місцевих умов, чим опікувалося Сільськогосподарське товариство півдня Росії. М. С. Воронцов підтримав ідею його заснування і звернувся до Микола І з проханням схвалити статут товариства¹²¹. Хоча імператор не був прихильником товариств, але відмовити М. С. Воронцову після здобутої ним перемоги під Варною було незручно. Невдовзі генерал-губернатор став і президентом товариства, а вже 1830 р. для поширення садівництва й виноробства отримав у своє розпорядження 120 тис. руб., на які закладалися виноградники та сади в Акермані, Криму та Керчі. Розводити виноградники він почав спершу у власних маєтках, переконуючись сам та переконуючи інших у тому, що кримський клімат сприятливий для промислового вирощування винограду. Виноградну лозу М. С. Воронцов випишував із Франції та Іспанії¹²². Так само було і з вівчарством: аби переконати, що розведення овець може бути промисловим, він завіз їх спершу у власні кримські володіння, намагався селекціонувати з місцевими породами¹²³. Певною мірою комерційне ведення власного господарства проектувалось і на все генерал-губернаторство.

Важливим напрямом імперської політики М. С. Воронцов вважав облаштування поліетнічного населення, що поділялося на

корінне та іммігрантів. Зауваження генерал-губернатора до схваленого 8 вересня 1823 р. Державною канцелярією “Проекту положення для татар-поселян Таврійської губернії”, в більшості своїй спрямовані на порозуміння зі знаттю, були винесені на розгляд Державної ради. Ними враховувалися історичні традиції краю: вільні татари-землероби прирівнювалися до державних селян, які укладали з власником умови обробітку земель¹²⁴. Певною мірою М. С. Воронцов закріпив за собою право розпоряджатися земельними ділянками в межах генерал-губернаторства. Для пришвидшення межування, котре врегульовувало б локальне землекористування, особливо в Криму, Сімферопольську межову комісію було перейменовано на Таврійську й переведено 1833 р. до Одеси, а розпорядницьку її діяльність підпорядковано генерал-губернатору¹²⁵. Щоб знайти спільну мову з татарами, М. С. Воронцов присвоїв собі право, і дав дозвіл на передавання їм, як першим власникам, частини земель Байдарської долини. Даремно адмірал М. С. Мордвинов посилався на імператорські укази, судові рішення, розпорядження губернаторів і Таврійської казенної палати та доводив своє право на володіння Байдарами¹²⁶. Ось чому, як зазначав М. Н. Мурзакевич, татари зустрічали М. С. Воронцова невимушено радісно, відчувалося, що в його особі вони вбачали захисника своїх інтересів¹²⁷. Мулли, які мали великий вплив на магометанське населення краю і на підтримку яких розраховував генерал-губернатор, оцінили також його заходи щодо реставрації мечеті в Євпаторії та ханських гробниць у Бахчисараї¹²⁸.

Другий після потьомкінської інтеграції етап розширення прав і привілеїв кримської знаті почався зі створенням при таврійському дворянському губернському зібранні комісії, що вивчала подані магометанськими та грецькими родинами документи. Хто не оформив своїх станових прав, зверталися до М. С. Воронцова з проханням продовжити терміни пошуків, і вони затяглися аж до 1837 р.¹²⁹. Тобто, генерал-губернатор як владна інстанція, визначав політику уряду щодо місцевих етносів. 1829 р. під час розгляду Комітетом міністрів клопотання таврійських татарських дворян про надання права обирати до нижніх земських судів, М. С. Во-

ронцов висловився категорично проти, пояснюючи це їхньою неосвіченістю та недосконалим володінням російською мовою. Але вже 1835 р., коли розглядалося подання таврійського губернатора, він змінив свою думку і дозволив мурзам брати участь у дворянських виборах до їхнього затвердження у дворянстві, вважаючи такий захід тимчасовим, зумовленим прагненням “підбадьорити численний стан краю”¹³⁰. Про наступ імперської політики свідчить невдала спроба пришвидшити темпи асиміляції татар, на яких з метою “перевиховання”, було поширено нормативні акти, укладені для калмиків. Зокрема, в разі прийняття християнства, поселення на державних землях і їх обробітку, надавалася одноразова грошова допомога. Всі ці заходи виявилися неефективними, бо ще й 1841 р. тривало масове безладдя, викликане їх запровадженням¹³¹.

Однак найскладніше було досягти взаєморозуміння з татарським духовенством. 1836 р. М. С. Воронцов не підтримав його прагнення закріпити за собою вакуфне майно в Криму. На переконання генерал-губернатора, духовенство мало спершу довести своє право на власність. Комітет міністрів, розглядаючи це питання 1839 р., зважив на позицію М. С. Воронцова і доручив таврійському губернському прокурору особисто простежити за проведенням торгів із відкупу вакуфних земель, що проходили в Таврійському магометанському духовному правлінні¹³². У присутності чиновників вирішувалося того ж року питання про надання магометанському духовенству, на його прохання, права на торгівлю, адже за російською традицією це було заборонено, як і підприємницька діяльність¹³³.

1839 р. ногайці Мелітопольського та інших повітів поскаржилися, що магометанське духовенство володіє громадськими землями, не сплачуючи за це жодних відшкодувань, тоді як вони сплачують подушне. Розв’язання цієї проблеми Міністерство внутрішніх справ переклало на генерал-губернатора. Як з’ясувалося, започатковані ще Г. О. Потьомкіним заходи щодо приведення у відповідність кількості муллів і населення виявилися малорезультативними¹³⁴. До духовенства, особливо впливової

частини татарського суспільства, зараховано осіб, які не мали сану священнослужителів (всього таких виявилось 3992 особи), а належали до цього стану лише за походженням. Міністерство державних маєностей пропонувало наділяти землю за принципом, прийнятим у православних церквах. Цю пропозицію М. С. Воронцов відхилив, оскільки кількість мечетей і духовних осіб при них у кожному поселенні була непропорційною. Міркування з цього приводу таврійського муфтія ще більше заплутували питання. Міністри схилялися до думки головного начальника краю, який пропонував духовенству, яке не обіймало посад, перейти на оброк – традиційний податок, що його сплачувало державі не кріпосне населення. Однак питання виявилось настільки складним, що його вирішення тривало до 1851 р.¹³⁵

Певні проблеми існували у відносинах з менш лояльними ногайцями, частина з яких була вивезена з Анапи до Таврійської губернії (близько 1,5 тис. ревізьких душ) і привласнена офіцерами-поміщиками, а згодом відпущена та переведена до категорії державних селян з назвою “хлібороби ногайського племені”. Вони, хоча й постачали рекрутів та сплачували подушне, однак вважали себе ображеними, тому що інші мешканці Криму магометанського віросповідання, починаючи від 1796 р., рекрутів армії не постачали. Комітет міністрів розглянувши скаргу цих ногайців, схилявся до запровадження військової повинності як серед них, так і серед татар, хоча би на період російсько-турецької війни 1828-1829 рр.¹³⁶ Імператор і тут перекинув з’ясування цього питання на М. С. Воронцова, який вважав, що татари, хоча й не постачають рекрутів, однак постійно комплектують військові формування (дивізіони, полки), подібні до донських козаків, а тому прохання уповноважених від “хліборобів ногайського племені” було відхилено. За порадою М. С. Воронцова враховувалась та обставина, що татари і ногайці – природжені вершники, а тому з них краще формувати кінні полки, але не на зразок козацьких із Малоросії. Оскільки вони іншої віри і служба може сколихнути їхній давній войовничий дух, то варто ці полки розташовувати впереміж із російськими, з корінних росіян слід призначати і полкових командирів¹³⁷. Так етно-

конфесійна специфіка кримського населення регіону підпорядковувалась інтересам імперії.

З призначенням М. С. Воронцова генерал-губернатором збіглося закінчення терміну дії основних привілеїв, що їх надавав уряд іммігрантам. Уже в 1818-1819 рр. закордонним місіям було заборонено видавати паспорти для бажаючих переселитися на південь, за винятком тих, хто відмовлявся від грошової допомоги російського уряду¹³⁸. Генерал-губернатору слід було виходити з цього складного становища самостійно, адже “Устав о колониях” набув чинності лише 1842 р. і кожний конкретний випадок узгоджувався з попередніми законодавчими актами, що впливало на терміни звільнення від сплати податків і від військових постойв¹³⁹. М. С. Воронцов йшов назустріч етнічним колоніям, однак урежимлював умови їхнього проживання. Взявши “під заступництво” сербів, які переселилися до Бессарабії 1814 р., він надав їм грошову допомогу, застерігши при цьому, що в разі відмови від осілості вони будуть її позбавлені¹⁴⁰.

Нахічеванські вірмени сплачували податок на землю, але відмовилися виконувати ще й земські повинності. Генерал-губернатор з розумінням поставився до їхніх вимог. Дворічні пільги на сплату земельного податку у зв'язку з неврожаєм 1828 р. було надано німецьким колоністам, які поселились у Бессарабії¹⁴¹. Скарга на незаконне стягнення Таврійською державною експедицією плати за купецькі свідоцтва керч-єнікальських греків, подана міністру фінансів, розглядалася Комітетом міністрів, а потім М. С. Воронцов дійшов висновку, що закони, згідно з якими вони “назавжди” звільнялися від сплати гільдійських повинностей, втратили свою чинність. За його рішенням, від сплати купецького податку звільнялися ті, хто прожив у Криму 30 років, на решту поширювалися загальноросійські закони. За розпорядженням генерал-губернатора Таврійська казенна палата повертала першим стягнуті кошти, а іншим оголошувала про припинення пільг. Таке рішення М. С. Воронцова задовольнило як імператора, так і Комітет міністрів¹⁴². У подальшому питання про поселення грецьких сімей, які прибували до Керчі, німецьких колоністів із Царства Польського централь-

ні відомства також передавали на розгляд генерал-губернатору ¹⁴³. 1830 р. М. С. Воронцов вирішив прийняти колонію румелійських вихідців (близько 1 тис. осіб). Його приваблювали професійні навички їх як ремісників, виноробів, рибалок та матросів. Колоністи отримували пільги на сплату податків протягом 25 років; їм дозволялося на вибір переходити до міщанського стану чи записуватися до матроських цехів. Текст доповідної імператору було покладено в основу положення Комітету міністрів від 14 жовтня 1830 р. ¹⁴⁴. Перелік справ, пов'язаних із розв'язанням М. С. Воронцовим проблем колоністів, спростовує твердження О. Ю. Захарової про те, що управління колоніями не входило до компетенції генерал-губернатора, адже цим питанням опікувався управляючий колоніями південного краю І. М. Інзов ¹⁴⁵.

Помітним був вплив генерал-губернатора на формування урядового ставлення до єврейського населення краю. Микола І, прихильник одноманітності та уніфікації соціальної структури, прагнув перевести євреїв у селянський стан, залучити до хліборобської праці. З набуттям чинності указу від 4 листопада 1837 р. про єврейські колонії, вони підпорядковувалися М. С. Воронцову. Спершу він намагався переконати Комітет міністрів про доцільність передачі їх у відання палат державних маєтностей, але даремно. 1840 р. в його донесеннях йшлося про 9 колоній, в яких мешкали 927 родин, що становило 7025 осіб. Інша частина євреїв-землевласників була поселена, за його розпорядженням, на державних землях Євпаторійського повіту ¹⁴⁶. Важливим питанням було налагодження в містах, де мешкали євреї, коробкового збору, бо хоча Міністерство фінансів 1839 р. й підготувало щодо цього податку загальне положення, але на його основі слід було укласти місцеве, яке конкретизувало б систему сплат та занять, що підлягали оподаткуванню ¹⁴⁷.

У жовтні 1843 р., М. С. Воронцов у всепідданішій записці пропонував відмовитися від поділу євреїв на корисних (“полезных”), до яких зараховували купців третьої гільдії, цехових ремісників, землеробів та міщан-власників, і некорисних (“бесполезных”) – рабинів та інших духовних наставників, а також тор-

говців уроздріб. М. С. Воронцов вважав, що дрібна торгівля необхідна селу і як приклад наводив Річ Посполиту, в якій за відсутності “національного середнього купецтва”, дрібну торгівлю успішно вели євреї. Хоча записка М. С. Воронцова й запізнилася, бо Комітет міністрів уже переглянув позицію щодо переселення євреїв у міста й замінив образливу назву *беспольных на не имеющих производительного труда*¹⁴⁸, вона засвідчила, що генерал-губернатор спирався на реальний ґрунт, а не на інспіровані міркування чиновництва центральних відомств. Аби принести більшу користь державі при формуванні ринкової економіки М. С. Воронцов прагнув налагодити з євреями добрі стосунки, зокрема, він схвалив рішення одеського кагалу 1842 р. про спорудження синагоги в місті¹⁴⁹. За сприяння генерал-губернатора для євреїв відкривалися освітні заклади, він підтримував також їхню участь у торговельних операціях, що сприяло приїздові до Одеси єврейських неогоціантів із капіталом. Вони купували нерухомість і відкривали торгові фірми, що давали на середину 1850-х років мільйонні обіги капіталу¹⁵⁰. Генерал-губернатор вирізнявся передовими поглядами щодо ставлення до іноетнічного та іноконфесійного населення і вміло використовував особливості кожного етносу на шляху колонізації регіону. З огляду ж на зовнішньополітичну невпевненість уряду він не наважувався активно змінювати соціальний устрій, а продовжував співпрацювати з кожною етносоціальною громадою.

Генерал-губернаторська структура влади забезпечувала державний контроль у такій стратегічно важливій сфері, як утримання санітарного кордону імперії, адже південь неодноразово потерпав від чуми й холери, що поширювалася морським шляхом та з Азії, а тому тут постійно функціонували карантинні установи. 1824 р. сформовано штатні розписи для карантинних установ у Керчі та укладено проекти протиепідемічних правил¹⁵¹. З вимогою генерал-губернатора застосовувати смертну кару до їх порушників не погоджувалися не тільки адмірал О. С. Грейг, який вважав такі заходи жорстокими, особливо після придушення виступу в Севастополі (1830 р.), а й міністри фінансів і внутрішніх справ, які побоювалися зменшення доходів до державної скарбниці. Однак

імператор був на боці М. С. Воронцова ¹⁵². Комітет міністрів вирішив не обмежуватися чорноморською смугою карантинів, а заснувати аналогічні на Азовському морі, план спорудження яких узгоджувався з генерал-губернатором. Було визначено 521 пост для Новоросійського краю й Бессарабії та рекомендовано здійснити наукові експедиції на Схід для вивчення засобів боротьби з чумою ¹⁵³.

Особливу увагу генерал-губернатор приділяв обмеженню економічних ресурсів для з'ясування господарського потенціалу півдня. Відкриті на початку XIX ст. поклади вугілля в Бахмутському повіті Катеринославської губернії практично впродовж 20 років не цікавили владу. М. С. Воронцов, навпаки, вважав, що вони сприятимуть процвітанню краю, зникне потреба в завезенні вугілля з Великобританії. Щоб цей перспективний промисел приносив “помірний державний дохід”, селянам було заборонено ним займатися. Проте вони за орендну плату здавали землі підрядчику, а коли про це стало відомо Міністерству фінансів, знову виникла суперечка між М. С. Воронцовим і Є. Ф. Канкріним. Перший визнавав права орендарів, другий наполягав, що надра належать казні. Імператор, однак, цього разу поділяв точку зору міністра фінансів. М. С. Воронцов разом з адміралом О. С. Грейгом уклали контракт на постачання вугілля для Чорноморського флоту, але міністр фінансів наклав на шахти непомірний податок, що затримувало розвиток нової галузі ¹⁵⁴. Ось чому генерал-губернатор ретельніше почав контролювати видобуток корисних копалин і в його розпорядження 1827 р. було відряджено гірничого чиновника з Луганського ливарного заводу для визначення якості вугілля, відкритого в Таганрозькому градоначальстві. При укладанні 1829 р. правил, за якими дозволялося звільняти від акцизного збору тих, хто започаткує видобуток, переміг М. С. Воронцов, який цього разу звернувся безпосередньо до імператора. Напевно, саме тоді він почав вкладати власні кошти в цю галузь ¹⁵⁵. З його ім'ям пов'язують і відкриття криворізької руди, пошуки якої вів майстровий того ж заводу П. Кульшин, та будівництво асфальтного заводу на Керченському півострові після того, як там

було виявлено нафту ¹⁵⁶.

Розвиткові видобувної галузі центр не приділив достатньої уваги, а ініціативу генерал-губернатора пояснювали в певних урядових колах, особливо військових, тим, що вугіллям М. С. Воронцов намагався зацікавити іноземців, аби ті інтенсивніше освоювали край. Ось чому, на думку одного з них, видобувна галузь завжди буде неприйнятною для справжнього росіянина, котрий любить свою батьківщину і зневажає ту справу, в якій перевага надається іноземцям ¹⁵⁷. Однак у 1850-х роках підприємці з інших регіонів почали звертатися до Комітету міністрів за дозволом на видобуток вугілля. Загальноімперських законів із цього питання ще не існувало, тож міністр державних маєностей, зважаючи на нагальну потребу у вугіллі, дозволив користуватися вже чинними новоросійськими правилами ¹⁵⁸.

Відзначаючи роль М. С. Воронцова у розвитку в регіоні нових галузей, слід зауважити, що кожний свій крок він узгоджував із Санкт-Петербургом, що свідчило про успіх політики централізації, яку проводив Микола І. Здається, що переконувати міністра внутрішніх справ у важливості розвитку рибного промислу не було потреби. Однак генерал-губернатор підготував проект правил, за якими запрошені ним із Голландії фахівці мали налагодити цей промисел у Керчі ¹⁵⁹. Ситуація повторилася при створенні одеського товариства мінеральних вод, властивості яких дослідив дрезденський лікар Струве ¹⁶⁰. 1833 р. за сприянням генерал-губернатора на березі Куяльницького лиману було споруджено перший санаторій ¹⁶¹. При цьому М. С. Воронцов блокував поспішні, на його думку, наміри центру поширити, зокрема 1845 р., і на його регіон загальноросійську відкупну питну систему. Варто зазначити, що відстоюючи економічні інтереси місцевих етносів, він, посилаючись на давні пропінатійні привілеї західних губерній, переконав уряд у недоцільності ліквідації вільного гуральництва на півдні ¹⁶².

Крім усього, М. С. Воронцов був наділений і специфічними – дипломатичними повноваженнями, що пояснювалося пограничним розташуванням південного генерал-губернаторства. Найвідомішою дипломатичною акцією М. С. Воронцова була

Акерманська конвенція 1826 р.¹⁶³. Контролю генерал-губернатора підлягали консульства та консульські агентства Франції, Австрії, Німеччини, Іспанії, Англії, США та інших держав, які почали відкриватися в Одесі ще за часів урядування А. Е. Рішельє і сприяли налагодженню зносин з іншими державами. Іноземні представники найчастіше врегульовували питання, що призводили до напруженості у відносинах на міждержавному рівні. Наприклад, 1841 р. турецький уряд обурювався тим, що його піддані, греки й вірмени, виїжджаючи для торгівлі, поверталися назад уже російськими підданими. Унормування цієї, як і подібних ситуацій, здійснювали чиновники канцелярії генерал-губернатора¹⁶⁴.

Культурно-просвітнє життя південного регіону, особливо в Одесі, у воронцовський період також зазнало істотних змін: завершувалася його інтеграція в соціокультурний імперський простір. У книжці, виданій до сторіччя Одеси, слушно зазначено, що “з 1823 р. починається новий, російський період в історії інтелектуального життя Одеси”¹⁶⁵. Для цього було вжито й відповідних адміністративно-організаційних заходів – засновано Одеський навчальний округ у складі Бессарабської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній (1831 р.), нові, херсонську й таврійську, єпархії з центром в Одесі (1837 р.). Інформаційне забезпечення генерал-губернатора здійснював Одеський статистичний комітет (1835 р.). З 1843 р. його очолив А. О. Скальковський, якому належить двотомна праця “Опыт статистического описания Новороссийского края” (Одесса, 1850-1853).

Дослідження історичного минулого краю також пов’язане з ініціативами М. С. Воронцова, зокрема тривав збір документів, що стосувалися Кримського ханства для обґрунтування його приєднання до Росії, увиразнення її місії як держави, що дбає про відновлення історичної справедливості, античних центрів культури, що за часів турецького панування перебували в жалюгідному стані, а то й зовсім занепали¹⁶⁶. Широке культурне освоєння краю, якому передували військово-політичні заходи, здійснювалося шляхом відкриття музеїв, бібліотек, освітньо-навчальних закладів, наукових товариств, написання історичних досліджень. Комітет

міністрів 1834 р. зобов'язав М. С. Воронцова підготувати статuti Одеського та Керченського музеїв, а Міністерство внутрішніх справ вимагало розробити правила про передачу археологічних пам'яток, що унеможливило б їх продаж (1851 р.). Особам, які віддавали до музею старожитні речі, виплачувалась їхня вартість. М. С. Воронцов наполягав на присутності під час проведення археологічних розкопок чиновників із особливих доручень місцевого градоначальника, а також вимагав надсилати йому малюнки виявлених у катакомбах фресок ¹⁶⁷. Генерал-губернатор постійно звертав увагу губернаторів і градоначальників на те, що населення має бути поінформоване про необхідність передавати до музеїв старожитні речі або повідомляти про них. За сприяння М. С. Воронцова було створене Одеське товариство історії і старожитностей (1839 р.), що діяло на всій території генерал-губернаторства. Співробітники канцелярії працювали в ньому або надавали йому всіляке сприяння, та й сам генерал-губернатор не раз передавав для публікації документи з власної бібліотеки, зокрема ті, що відображали історію татарського Криму й Запорозької Січі. Він також брав участь у створенні колекції товариства: передавав привезені з поїздок предмети, що мали художню й історичну цінність, сприяв пошуку документів у закордонних архівах, а тому й отримав звання почесного президента ¹⁶⁸. З його іменем пов'язується стабільний інтерес до історичних знань, риза, що була притаманна й М. Г. Рєпніну. Водночас необхідність історичних досліджень південних територій, завоювання яких відбулося не так давно, зумовлювалася й значнішою зацікавленістю центру в ідеологічному обґрунтуванні його легітимності.

М. С. Воронцов ініціював заснування в Одесі міської публічної бібліотеки (1829 р.) – другої в імперії після Петербурзької за часом відкриття – і передав до неї свої книжки, яких нараховувалося 5 тис. томів ¹⁶⁹. Тут зберігалася також багата колекція географічних карт і картографічного матеріалу. Закупівлю літератури здійснював чиновник канцелярії М. С. Воронцова статський радник О. І. Льовшин.

З переходом на російську освітню систему Новоросійський

край втрачав притаманні йому поліетнічні риси, зокрема багатомовність і професійно орієнтовану освіту. На зміну різнотипній і багатомовній шкільній мережі (кожна етнічна і релігійна громада мала свої школи), прийшли навчальні заклади зі стандартизованими програмами та російською мовою навчання. Чи не найпершим зазнав трансформації заснований за врядування А. Е. Рішельє приватний чоловічий шляхетний інститут із жіночим відділенням. На його базі було відкрито Інститут шляхетних панянок, котрий 1828 р. отримав загальноросійський, типовий для таких навчальних закладів, статут¹⁷⁰. На зміну грецьким, французьким та італійським пансіонам прийшли російські гімназії.

Однак специфіка регіону потребувала й інших шкіл, найперше тих, які готували б фахівців зі східних мов. З цим питанням М. С. Воронцов спершу звернувся до міністра іноземних справ, однак вирішити його вдалося, лише звернувшись безпосередньо до імператора. За участю М. С. Воронцова було відкрито татарське відділення в Сімферопольській гімназії (1826 р.), першу в Росії школу для євреїв (1827 р.), в якій викладалися традиційні релігійні єврейські і загальноосвітні предмети, школу садівництва (1842 р.)¹⁷¹. Було засновано також школу торговельного мореплавства для підготовки шкіперів, штурманів та будівельників купецьких суден у Херсоні, парафіяльну школу для матросів у Нікополі¹⁷². Так завдяки російській мові, освіті, культурі відбувалася консолідація строкатих у соціально-культурному розвитку місцевих спільнот, при цьому генерал-губернатор прагнув, щоб суспільство позбулося стосовно них будь-якої упередженості. Центром переорієнтації була саме його канцелярія. Зближення з російськими колами відбувалося завдяки балам, урочистим обідам, танцювальним і маскарадним вечорам, що їх влаштовував М. С. Воронцов і на які приїздили впливові російські діячі й польські магнати (останніх запрошувала графиня Є. К. Воронцова). Генерал-губернатор намагався бути відкритим, бо, як зазначав сучасник, це гарантувало йому довіру й повагу місцевого загалу¹⁷³.

З часом традиційні в Одесі та інших містах розваги в казино чи кав'ярнях, поступаються місцем аматорським спектаклям,

щоправда, ставилися переважно французькі п'єси¹⁷⁴. А збудований в Одесі за проектом архітектора Ф. К. Боффо величний палац Воронцова нагадував усім про могутність Російської імперії. Зупинялася в ньому не лише родина імператора, а й мандрівники з Європи, знані й маловідомі¹⁷⁵. Подібну роль відігравав і палац в Алупці, що став другою резиденцією генерал-губернатора в краї. Микола I мав підстави побоюватися сепаратизму графа, бо, відвідавши мастки, зауважив, що той за “багатствами може змагатися з царями”¹⁷⁶. Бібліотека М. С. Воронцова вражала величезною кількістю зібраних у ній манускриптів. Вона стала ще багатшою, поповнившись перевезеними Єлизаветою Ксаверівною із Мошен книжками¹⁷⁷. Тобто на півдні створювався за зразком імператорського двору консолідуючий центр Російської імперії, здатний гарантувати соціальну й політичну стабільність у краї, викликати не лише захоплення та повагу, а й острах.

На південь генерал-губернатор прибув майже водночас із опальним О. С. Пушкіним. М. С. Воронцов, основне завдання якого полягало в перетворенні краю на російський, змушений був відрядити його рахувати збитки, завдані ненажерливою сараною. Однак, це не завадило поетові відчутти, що “у нього немає вітчизни”, що тут “російська слава для порядної людини гроша мідного не варта”¹⁷⁸.

За врядування М. С. Воронцова Одеса поступово перетворювалася на центр російської культури. О. І. Льовшин запрошував сюди багатьох письменників, зокрема В. І. Туманського, В. Г. Теплякова, М. П. Розберга, А. І. Подолинського (деякі належали до декабристського оточення). До О. І. Льовшина неодноразово приїздив К. П. Брюллов¹⁷⁹. Загалом Одеса була тоді містом, у якому витав дух політичної свободи, якої так бракувало у столицях, що й спонукало митців шукати тут хоч би тимчасового прихистку¹⁸⁰.

З метою налагодження контактів із населенням М. С. Воронцов ініціює публікацію в краї російськомовної періодики, зокрема 1827 р. почав виходити “Одеський вестник – Journal d'Odessa” російською і французькою мовами. До цього в Одесі виходила франкомовна “Messager de la Russie Méridionale”, що не корис-

тувалася популярністю серед російських купців, бо ті вважали, що будь-яку інформацію про торгівлю й бізнес можуть надати фактори-євреї¹⁸¹. Генерал-губернатор доручив О. І. Льовшину та П. Т. Морозову вести російський відділ, Ф. І. Бруннову – французький. Чиновники з особливих доручень І. П. Бларамберг, І. О. Стемпковський та А. О. Скальковський готували повідомлення, пов'язані із історичним минулим. Враховуючи популярність французької мови, з “Одесского вестника” 1831 р. було виокремлено самостійну газету “Journal d’Odessa”. Для роботи в редакції російськомовного “Одесского вестника” М. С. Воронцов запросив з Москви літератора М. П. Розберга¹⁸². Генерал-губернатор всіляко опікувався цими друкованими органами: дбав, аби новини для них доставлялися екстра-поштою із Санкт-Петербурга, добився дозволу на публікацію відомостей з російсько-турецької війни, та найголовніше, підтримав газети, коли ті почали повідомляти про події 1848 р. в Європі – заборонену тему для іншої преси, вважаючи, що тільки так можна нейтралізувати шкідливі для торгівлі перебільшені чутки¹⁸³.

Зросійщенню краю сприяв і “Новороссийский календарь”, який до 1832 р. видавала Академія наук. Після наполегливих клопотань М. С. Воронцова цей щорічник перейшов у відання канцелярії генерал-губернатора, а з 1839 р. – Рішельєвського ліцею. Згодом почали регулярно друкуватися російськомовні літературні видання, кошти від продажу яких йшли на придбання книжок для міської бібліотеки. Поступово в Одесі поруч із лавками з іноземною літературою з'явилися магазини з російськими книгами¹⁸⁴.

Дружина генерал-губернатора теж займалася громадською діяльністю: організувала жіноче товариство опіки над бідними і знедоленими, головою правління якого була з 1829 р., надавала допомогу притулку для дітей незабезпечених родин, що також сприяло посиленню авторитету російської влади серед найширшого загалу.

1846 р. 138 одеситів звернулися до генерал-губернатора з проханням дозволити заснувати на міські статки російський театр, отже, як бачимо, російська культура здобувала в місті все більшу

популярність. Комітет міністрів дозволив Одеській думі виділяти для театру 8 тис. руб. щорічно. Зазначимо, однак, в його репертуарі протягом тривалого часу переважали вистави іноземними мовами, а мешканці Одеси ще довго продовжувала наспівувати італійські мелодії¹⁸⁵.

Значна увага приділялася в генерал-губернаторстві дослідженню природних багатств та історичних пам'яток, з'ясуванню його господарсько-економічного потенціалу. З цією метою проводилися наукові експедиції, публікувалися праці за їх результатами. Зокрема, було видано працю П. Кеппена “О древностях южного берега Крыма и гор Таврических” (С.Пб., 1837). Секретар Одеського товариства історії і старожитностей підготував покажчик книжок (63 позиції¹⁸⁶), що побачили світ завдяки сприянню М. С. Воронцова.

* * *

Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор наділений надзвичайними повноваженнями прагнув перетворити південний регіон в одну з найрозвинутіших провінцій Росії. У період його адміністрування утвердилися російські державні установи, що значно розширило можливості нагляду та контролю за виконанням населенням державних повинностей. Залюднення краю, розвиток міст-портів, торгівлі й сільського господарства – все це стало можливим завдяки прагматичній і послідовній політиці генерал-губернатора. Нечіткість, а то й повна відсутність законодавчих норм давала йому змогу адаптувати політику центру до місцевих особливостей. За урядування М. С. Воронцова населення краю, попри інтеграційну політику Російської імперії, й далі користувалося, різноманітними привілеями, що сприяло освоєнню територій. Особливої уваги генерал-губернатора вимагали корінні етноси, особливо ті, які мали власну еліту. Нагадаємо, що центр, хоча й покладався на компетентність М. С. Воронцова, все ж підштовхував його до активніших дій, спрямованих на ліквідацію регіональних особливостей. Тим часом населення півдня, яке тяжіло до вільної торгівлі та господарювання опиралося спробам

поширити в краї кріпосницькі відносини, властиві центральній Росії. Тож асиміляція корінних етносів і колишніх іммігрантів відбувалася в умовах ліберальної політики, з феодалною системою опіки та фритредерства, прихильником якої був М. С. Воронцов. Висока управлінська культура цього сановника також сприяла зростанню авторитету Російської держави. Далеко не останню роль відіграло й те, що сам М. С. Воронцов був яскравою особистістю, багатим і підприємливим господарником, що надавало йому особливої харизми.

Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор деконцентрував значну частину обов'язків центральних відомств, і, маючи широкі повноваження, успішно проводив політику господарської колонізації краю. Право на власний розсуд витратити кошти, що виділялися на будівництво портів, суднобудування, розвиток торгового судноплавства, очищення річок, прокладання доріг у Криму, розведення садів, надане М. С. Воронцову імператором, свідчило про високу довіру до нього. В Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторстві, на противагу Малоросійському, торгівля набула політичного значення; перебуваючи під державним контролем, вона приносила значні доходи імперії. Військові, дипломатичні та протиепідемічні завдання, покладені на генерал-губернатора, як і питання політичної безпеки, мали свої особливості з огляду на морські кордони імперії.

Як бачимо, успішне врядування М. С. Воронцова значно пришвидшило інтеграцію південної України та Криму у складі Росії, служило зближенню інтересів імперії та більшості населення краю, зросійщенню півдня у сфері управління, економіки, торгівлі, культури, освіти й науки, перетворенню столиці генерал-губернаторства Одеси з європейського міста на російське.

Генерал-губернатори напередодні та під час Великих реформ

Складна міжнародна ситуація на півдні імперії та підготовка до соціально-політичних реформ 1860-1870-х рр. зумовили необхідність збереження генерал-губернаторства, і, безумовно, позна-

чилися на діяльності його урядовців. З розв'язанням Східної (Кримської) війни значна частина південних територій імперії стала фронтовою зоною. З 1853 р. Таврійська і частина Херсонської губернії на лівому березі Бугу підпорядковувалися начальнику головного морського штабу, адміралу князю О. С. Меншикову, а Бессарабська область і друга частина Херсонської губернії – командиру 3-го піхотного корпусу, генералу від кавалерії, генерал-ад'ютанту барону Остен-Сакену-1¹⁸⁷. 1854 р. воєнний стан вводився також у Катеринославській губернії і Таганрозі. Тільки-но призначений (20 березня 1854 р.) виконуючим обов'язки генерал-губернатора генерал-ад'ютант М. М. Анненков (1800-1865) підпорядковувався командувачам армій у питаннях цивільного адміністрування¹⁸⁸. Йому, як головному начальнику, присвоювалося звання командира корпусу для Бессарабської області, доручалося командувати особливим загоном на випадок висадки ворожих військ в Криму та підтверджувалося право звертатися особисто до імператора у разі виникнення надзвичайних питань¹⁸⁹. Олександр II сподівався, що військовий досвід М. М. Анненкова стане в нагоді при налагодженні постачання армії транспортом, продуктами та провіантом, організації лікування поранених. Очолювана ним установа мала також забезпечувати війська картами з докладним описом шляхів з водопоями, пасовиськами, впорядковувати напівофіційні, “вибрані народною кмітливістю” шляхи, відремонтувати на них мости та кладки. Йшлося й про можливе виселення на час війни татар із Криму та заселення їхніх земель росіянами¹⁹⁰.

Генерал-губернатор виявляв турботу про населення, яке потерпіло від воєнних дій, що сприяло відновленню втраченої довіри до влади. М. М. Анненков організував тимчасовий комітет для розподілу коштів, які виділило одеське купецтво як подяку за продовження на три роки чинності *porto-franco* (1856-1858). З'ясувавши матеріальне становище кожної збіднілої родини, комітет поділив їх на три категорії: перша отримувала продукти та паливо безкоштовно, друга – за нижчими цінами, а третій пропонувалося виконати громадські роботи, на яких можна було заробити на

прожиття¹⁹¹. 30 січня 1855 р. М. М. Анненкову доручили опікуватися територіями, що перебували на воєнному становищі¹⁹², а 17 квітня того ж року його перевели на міністерську посаду державного контролера.

Врядування генерал-губернатора О. Г. Строганова (1795-1891) було більш тривалим (1855-1862) і вирізнялося відстоюванням регіональних інтересів. Варто зазначити, що цей урядовець був, певною мірою, нетиповою постаттю серед тогочасних політиків. На протигагу своїм сучасникам, які надавали перевагу військовому фаху, він не лише отримав інженерну освіту (закінчив Корпус інженерів шляхів), а й постійно поглиблював здобуті знання. У 1841-1842 рр. вивчав у Європі різні дисципліни, зокрема, в Парижі – державне управління, в Бельгії – ощадні банки, керівництво залізницями, виявляв інтерес до заводського законодавства та побутових умов робітничого класу¹⁹³.

У воєнний час О. Г. Строганов, як і його попередник на посаді генерал-губернатора, керував забезпеченням військ підводами, продовольством, фуражем, здійснював контроль за шляхами, відбудовою зруйнованого господарства¹⁹⁴. Він наполягав на відновленні привілеїв для півдня як певної компенсації жителям, які, за винятком “частини магометанського населення”, старанно виконували військові повинності: поставляли рекрутів, брали військових на постій, вносили значні грошові суми на армію, лікували поранених. Аби пришвидшити відбудову регіону після завершення воєнних дій генерал-губернатор добивався дозволу на безакцизний продаж солі у краї, звільнення від сплати пені й недоїмок та гільдійських і міських грошових повинностей, подушних, поземельних і оброчних податків, скасування на три роки рекрутської повинності¹⁹⁵. Створений за його ініціативою урядовий комітет поділив генерал-губернаторство на частини, визначивши для кожної розмір державної компенсації. Безпосередньо в розпорядження генерал-губернатора було надано 500 тис. руб. сріблом для відшкодування потерпілим вартості втраченого житла й майна¹⁹⁶. Менонітам і німецьким колоністам за організацію госпіталів передавалися у власність армійські коні і візки¹⁹⁷.

Про раціоналізм О. Г. Строганова свідчить його пропозиція переглянути умови утримання Балаклавського грецького піхотного батальйону. Зокрема, генерал-губернатор вважав за можливе перевести тих, хто вже не ніс військової служби, на умови цивільного проживання. 1859 р. його підтримав військовий міністр, який у зв'язку з фінансовими труднощами намагався зменшити витрати на армію й розформувати батальйон, а Балаклаві надати статусу заштатного міста¹⁹⁸. При цьому південь залишався порубіжним воєнно-політичним регіоном імперії, і, за клопотанням О. Г. Строганова, Військова рада ухвалила й далі надавати кошти на утримання Новоросійського козацького війська¹⁹⁹. Поступово життя краю входило в мирне русло і генерал-губернатор повернувся до виконання обов'язків, покладених на нього в передвоєнний час (повноваження не поширювалося лише на південну Бессарабію, яка за умовами Паризького мирного трактату 1856 р. відходила до Молдавії).

Відновлення престижу посади О. Г. Строганов почав із повного підпорядкування собі миколаївського й севастопольського військових губернаторів²⁰⁰. Звертаючись із цього питання до імператора, він наголошував, що населення Миколаєва й Севастополя складається не лише з морських чиновників, а й із інших станів, які потребують державної опіки. Не було чіткого розмежування і щодо інших обов'язків генерал-губернатора та військових губернаторів. Зокрема, за санітарний стан чорноморського й азовського узбережжя відповідав О. Г. Строганов, а севастопольська карантинна лінія підпорядковувалася військовому начальству. Порушена генерал-губернатором проблема була розглянута Комітетом міністрів і 11 червня 1858 р. вийшов закон, який чітко унормував відносини військових губернаторів із генерал-губернатором²⁰¹.

Після першої вдалої спроби О. Г. Строганов вирішив ще більше посилити регіональну владу, а тому звернув увагу Олександра II на ту обставину, що всі міністри, крім міністра внутрішніх справ, не ставлять до відома головного начальника краю, особу, “наділену повною довірою імператора”, коли призначають на

південь чиновників свого відомства²⁰². Як наслідок Сенат підготував нормативний акт про порядок призначення чиновників у Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство²⁰³. Так було зміцнено одноосібну владу генерал-губернатора, що була дещо похитнулася внаслідок підпорядкування військовим на період війни.

Ближче знайомство з підприємливим півднем, його торгово-комерційними можливостями переконувало генерал-губернатора, що цим краєм не можна управляти із Санкт-Петербурга, що міністри не в змозі відстежувати місцеві особливості, а отже, і дбати про вигоди для імперії. О. Г. Строганов доходить висновку, що політика надмірної опіки центру над регіоном є, безсумнівно, хибною, хоча 20 років тому, перебуваючи на посаді генерал-губернатора в Малоросії, стверджував протилежне. 1859 р. у всепідданішому поданні О. Г. Строганов намагається переконати імператора в неефективності занадто централізованого управління, в тому, що в його генерал-губернаторстві значну частину господарських питань можна вирішувати без втручання міністрів²⁰⁴. Саме такі пропозиції, що надходили також й від інших генерал-губернаторів, переконували урядові кола про необхідність реформування місцевого управління.

Чи не найперше О. Г. Строганов перестав звертати увагу на Ш відділення Власної й. і. в. канцелярії, зокрема, 1860 р. без узгодження з ним вирішив дозволити Сільськогосподарському товариству півдня Росії влаштувати двічі на рік з'їзди – на зразок тих, що організовувалися при Горигорецькому землеробському інституті. Своїми планами він поділився лише з міністром державних маєтностей, котрий підтримав генерал-губернатора, дозволивши проведення таких з'їздів за умови нагляду за ними губернського начальства та звітності перед Міністерством державних маєтностей. Рішення, прийняте в обхід шефа жандармів, викликало неоднозначну оцінку. Щоб продемонструвати свою незалежність генерал-губернатор не співпрацював із таємною поліцією, не переслідував тих, хто поширював герценовський “Колокол”, незважаючи на те, що на шпальтах цього видання критикувалася

його особа. Зазначимо також, що він зібрав колекцію забороненої літератури, яка поширювалася тоді на півдні (сьогодні вона становить окремий фонд бібліотеки Одеського університету).

О. Г. Строганов керував підготовкою та проведенням аграрної реформи 1861 р., намагаючись при цьому враховувати кліматичні, господарські і етносоціальні особливості регіону. Положення 1861 р. не зовсім враховувало специфіку краю, і тому узгодження заходів щодо його реалізації здійснювалося після аналізу витягів із журналів губернських у селянських справах присутствій, що надсилалися до канцелярії генерал-губернатора. Як і М. С. Воронцов, О. Г. Строганов віддавав перевагу вільній праці, а при обговоренні реформи в урядових колах дотримувався тієї думки, що при звільненні селянам слід надавати більші ділянки землі²⁰⁵. Враховуючи можливість зниження врожаю в перехідний період, він організував перевірку запасів зерна в генерал-губернаторстві²⁰⁶. Найважче було проводити реформу в Криму, що вирізнявся малолюдністю, неоднорідністю занять населення, нерозвиненістю комунікаційної системи, значною віддаленістю поселень одне від одного, до того ж у кожному з них була різна кількість і якість землі, як і відносини з її власником. Важко проходили тут вибори старост та інших волосних і сільських посадових осіб. Нечисленна громада (переважно з 18, 33 або 60 душ) не могла утримувати сільські й волосні правління, що склалися зі старости, писаря, розсильного, наглядача за полями й хлібним магазином. До того ж, треба було утримувати повітове й губернське у селянських справах присутствія, сплачувати державний податок і відбувати повинності поміщику. Часто татари-селяни навіть від наділів відмовлялися з проханням надати їм інший соціальний статус. Не були враховані повністю й природні умови Криму: розподіл панщинних днів на літні й зимові не збігався з місцевим сільськогосподарським циклом. Посіви в Криму частіше проводились у лютому, а за положенням – це був період зимового відробітку. Поміщики намагалися скоригувати основні положення законодавчого акту відповідно до власних інтересів і переводили селян на оброк без їхньої згоди. Все це вимагало оперативного втручання генерал-губер-

натора для узгодження відхилень із земським відділом Міністерства внутрішніх справ. Подібною була й ситуація при складанні та введенні уставних грамот, копії яких надсилались до канцелярії генерал-губернатора ²⁰⁷.

Завдяки прогресивній політиці врядування О. Г. Строганова Одеса була всебічно підготовлена до переходу на громадське управління згідно з міським положенням 1846 р., що діяло лише у двох столицях. На противагу іншим генерал-губернаторам, які намагалися підпорядкувати собі органи міської влади, зокрема їх скарбницю, О. Г. Строганов розумів, що колишнє міське управління, діяльність якого будувалася ще на принципах катерининської “Грамоты на права и выгоды городам Российской империи” 1785 р., потребує оновлення, адже відсутність зібрань уповноважених міської громади, усунення від управління дворян і різночинців, надмірний контроль адміністрації негативно впливали на міське господарство Одеси ²⁰⁸. Генерал-губернатор пішов назустріч одеському голові, барону П. Ф. Местмахеру (у 1857-1861 рр.) в укладанні нового положення. Те, що управління міським господарством потребує значних змін генерал-губернатор зрозумів ще 1859 р., відразу після ліквідації *porto-franco*, коли було затверджено новий бюджет Одеси. Місто припинило фінансування державних установ – канцелярії градоначальника, будівельного комітету, лікарської управи, а також відмовилося утримувати чиновників генерал-губернатора з особливих доручень і платити за оренду приміщення для його канцелярії. На протести генерал-губернатора щодо скасування *porto-franco* уряд не прорегував ²⁰⁹. У червні того року О. Г. Строганов звертав увагу імператора на зменшення коштів на утримання одеських арештантських рот, котрі надходили від вільної торгівлі, що відразу привело до зменшення обсягу будівельних робіт у місті ²¹⁰.

Зрештою О. Г. Строганову вдалося переконати імператора та міністра внутрішніх справ в необхідності якнайшвидше реформувати систему самоврядування. Розробити законодавчий акт було доручено професору кримінального права і процесу Рішельєвського ліцею О. М. Богдановському, а з впливових одеських купців і міських

діячів утворено комітет із 17 осіб. Запропоновані майже через місяць рекомендації лягли в основу найпрогресивнішого в Росії одеського міського положення, що 1870 р. було використане як взірець для загальноросійського законодавства²¹¹. Нова система виборів до органів самоврядування, запроваджена в Одесі, сприяла розвитку багатогалузевого міського господарства.

О. Г. Строганов користувався серед одеситів неабияким авторитетом і повагою. Про це свідчить, зокрема пропозиція стати першим міським головою, однак О. Г. Строганов, тоді вже колишній генерал-губернатор, відмовився, посилаючись на поважний вік (68 років). Тривалий час він залишався гласним Одеської думи і вносив ділові пропозиції щодо наповнення міського бюджету та захисту його від посягань центру. Приміром, незважаючи на закінчення Східної (Кримської) війни, одесити, як і жителі інших міст, на власні кошти мусили утримувати розквартировані в місті військові частини. Промову в думі гласного О. Г. Строганова із звинуваченнями міністра фінансів М. Х. Рейтерна в економії коштів за рахунок міст, передруковували газети²¹², що стало початком перегляду відносин органів міського самоврядування і державної адміністрації, але першим кроком було все-таки підпорядкування друкованих органів міста загальній цензурі²¹³. За пропозицією О. Г. Строганова дума на 60 років обклала митом (0,5 коп.) товари, що вивозилися з міста, а на отримані кошти впорядковувалося водопостачання та освітлення.

Варто визнати, що в інших управлінських питаннях О. Г. Строганов був прихильником імперської колоніальної політики, зокрема щодо татар – корінного етносу Криму, політика щодо якого набувала субетнічного характеру. Масове переселення їх до Туреччини генерал-губернатор сприйняв спокійно, лише повідомив Санкт-Петербург, що без дозволу залишивши Крим, татари самі позбавили себе батьківщини. Так само поставилася до цього й центральна влада, а міністр державних маєтностей навіть висловив думку, що край звільняється від “цього шкідливого населення”²¹⁴. Але згодом він, зрозумівши що в Криму нікому буде займатися землеробством та садівництвом, і повідомив телег-

рамою генерал-губернатора, згідно з якою масове переселення слід припинити, а татарам паспорти видавати лише в крайньому разі. Можливо, через канцелярську тяганину татарам повідомили про імператорське розпорядження із запізненням, і генерал-губернатор уже не міг запобігти масовому переселенню, але радше всього, спрацювало упереджене ставлення до татар. Вони й далі виїжджали до Туреччини, а гірська частина Криму перетворювалася на пустку.

Переселення набувало загрозливих форм (впродовж 1860-1862 рр. виїхало 131 тис. осіб), тож до Криму було відряджено генерал-ад'ютанта Васильчикова для з'ясування причини еміграції. Виявилося, що на противагу М. С. Воронцову, який прагнув знаходити взаєморозуміння з татарською верхівкою та враховував традиції народу, нинішня влада повністю ігнорувала інтереси татар. Селян позбавляли громадських земель при межуванні, орні ж перебували в спільному з поміщиками володінні, і вони не могли скористатися правом їхнього продажу. Захистити себе в судах татари не могли через російськомовне судочинство, адже здебільшого російською мовою не володіли ²¹⁵. Чиновники за безцінь скуповували їхнє майно, втридорога продавали їм паспорти. Разом із татарами почали виїжджати й цигани, кваліфіковані ремісники Криму. Налякані землевласники звернулися до уряду з проханням припинити переселення ²¹⁶. З 1861 р. питання про те, кому з татар можна давати дозвіл на виїзд, кому – ні, вирішувало вже III відділення Власної й. і. в. канцелярії ²¹⁷. Того ж року уряд зайнявся облаштуванням татар, яких, за пропозицією О. Г. Строганова, передавали у відання Попечительного комітету іноземних поселенців південного краю Росії. Однак 1863 р. міністри внутрішніх справ і державних маєтностей дійшли висновку про безперспективність такого рішення, адже татари, які залишилися, нічим не прив'язані до своєї батьківщини і шукають будь-якого приводу для отримання закордонного паспорта ²¹⁸.

Почалася робота з організації заселення поміщицьких земель у Криму вихідцями з інших регіонів імперії, планувалося навіть створення нової губернії з центром у Таганрозі – для представників

інших народів, які переселятимуться на південь. Урядова сімферопольська комісія працювала над правилами про повинності поселених вихідців з інших губерній і татар у володільних землях. Первісний акцент з татар був перенесений на іммігрантів, бо паралельно з цим проектом у Комітеті міністрів та Міністерстві державних маєтностей готувалися закони про заселення кримських земель колоністами. Перші їх проекти розглядав генерал-губернатор, який дійшов висновку, що комісія правомірно поклала в основу стосунків поміщиків і поселян добровільні угоди про виконання повинностей за право користування землею, однак пропозицію запровадити облікові книги їх виконання О. Г. Строганов не схвалив, бо часто і староста, і сама громада були неграмотними. Всі непорозуміння та претензії мали врегульовувати мирові посередники. Генерал-губернатор висловився за те, щоб не створювати поліцейські органи, і прагнути, аби стосунки базувалися на правах оренди. Однак, підготовка законів затягувалася і Комітет міністрів звернувся вже до генерал-губернатора П. Є. Коцебу, аби той подав свої пропозиції, які дали б змогу вивести Крим з “бідкування”²¹⁹.

Стосовно колоністів О. Г. Строганов дотримувався думки, що їхня виробнича культура, торговельна та комерційна підприємливість сприятимуть економічному освоєнню краю. Коли розглядалося питання про надання ремісникам і майстровим із євреїв права без обмежень проживати на всій території імперії, він висловився на його підтримку. У генерал-губернаторстві євреї мали свободу нарівні з православними (єдиним винятком була заборона утримувати учнів-християн). Вони зазвичай займалися ремеслами, що не вимагали якихось фізичних зусиль – були вправними майстрами золотих, мідних і жерстяних справ, годинникарями. На думку О. Г. Строганова, обмеження громадянських прав не відповідало духові часу і не сприяло урядовому наміру асимілювати неросійські народи з титульною російською нацією²²⁰. Завдяки його позиції євреї отримали дозвіл на повноцінне, активне громадське життя, що було на той час рідкістю²²¹.

З кожним роком свого врядування О. Г. Строганов дедалі

більше переймався інтересами краю, сприяв розвитку його найважливіших галузей. Він вкладав кошти в дослідження доцільності прокладання залізниці до Одеси та ввійшов до складу місцевого товариства, яке розробляло проект її спорудження, спонсорував Російську пароплавну та торговельну компанії, став засновником Одеського комерційного банку²²². Олександр II призначив його членом комісії для будівництва південної гілки залізниць. З огляду на те, що припинилося постачання в Одесу солі внаслідок недавньої війни О. Г. Строганов вирішив почати дослідження місцевих лиманів²²³. 1859 р. він клопотався також про зменшення розміру акцизу для М. А. Новосельського, який утримував на відкуп одеські соляні запаси, однак міністр фінансів не погодився з генерал-губернатором²²⁴, що засвідчило принципову відмінність у ставленні центральної та місцевої влади до економічної ситуації в регіоні.

На період врядування О. Г. Строганова припало поширення серед населення тифу й холери (1855 р.), що вимагало організації протиепідемічних заходів і зміцнення санітарного кордону на півдні імперії. Раніше це питання вирішувалося просто: російські посланники, консули й аташе зобов'язувалися при появі пошесті чи інформації про наближення її негайно повідомляти генерал-губернатору або карантинним постам²²⁵. На думку О. Г. Строганова, тепер цього було явно недостатньо. Розглянувши доповідні генерал-губернатора Петербурзький комітет, очолюваний великим князем Костянтином Миколайовичем, надав у його розпорядження значні кошти (для оздоровлення жителів краю) і доручив створити комісію для напрацювання карантинного статуту²²⁶. Запрошені до роботи члени комісії розробили проект, який і ліг в основу загальноросійського карантинного статуту 1866 р., за яким генерал-губернатор оголошував у краї карантин, вживав надзвичайних заходів для ліквідації епідемій, отримував право на додаткові кошти²²⁷. Вивчивши мережу карантинних установ, О. Г. Строганов запропонував ліквідувати Дністровську лінію, споруджену 1853 р. на випадок війни з Туреччиною, в якій уже не було потреби, а 1862 р., за його поданням, було зменшено штат очаківської бранд-

вахти²²⁸. Статут відповідав вимогам Паризької міжнародної карантинної конвенції 1866 р., ще раз засвідчуючи переваги регіонально-оперативної влади генерал-губернатора.

Поступово О. Г. Строганов став одеським патріотом, тож коли вирішувалося питання про відкриття університету на півдні, він, не вагаючись надав перевагу Одесі, а не Миколаєву. Згідно з поданим імператорові 1857 р. проектом, університет мав бути заснований на базі Рішельєвського ліцею. В боротьбі “не зовсім російської, напівіноземної” Одеси з Миколаєвом, найімовірніше, вирішальну роль відіграли родинні зв’язки О. Г. Строганова з імператором, а також підтримка місцевого дворянства²²⁹.

1862 р., згідно з уже усталеною традицією, коли на посади головних начальників країв призначалися вищі військові чиновники, які відзначилися у військових операціях, генерал-губернатором на півдні став П. Є. Коцебу (1801-1884), який був водночас і командувачем тільки-но створеного Одеського військового округу. Прибувши 27 січня 1863 р. до Одеси, він відразу взявся за виконання доручення імператора – підготувати програму майбутнього управління краєм. У направленій імператору наприкінці року всепідданішої доповіді новий генерал-губернатор звертав його увагу на селянські господарства, які слід було забезпечити державними позиками, що сприяло б розвитку продуктивного фермерства. Для запобігання нецільовому витрачання коштів генерал-губернатор рекомендував створити сільськогосподарську інспекцію з мирових посередників. П. Є. Коцебу вражала наявність великої кількості цілинної (“непочатої землі”), якою поміщики не вміли скористатися при наявності вільної робочої сили. Відзначав він і занепад торгівлі збіжжям, що пояснювалося, на його думку, занедбаністю шляхів та незадовільним станом портів, використанням поміщиками державної позики не за призначенням.

Таврійська губернія справила на нього сумне враження: степовий Крим був майже безлюдним. Генерал-губернатор схилився до думки, що замість татар тут слід оселити “більш здібний, більш розвинутий і діяльний народ”. Він сподівався, що варто оголосити пільгове переселення (звільнення від рекрутства, сплати податків

впродовж перших десяти років), і російські селяни піднімуть край. Проте він не відмовлявся і від часткової рееміграції татар, праця яких оцінювалася дешевше, ніж переселенців. Проте міністр внутрішніх справ П. О. Валуєв не поділяв ідей П. Є. Коцебу про переселення селян, вважаючи, що воно порушить економічну стабільність в краї²³⁰. Пошук оптимального варіанту, який би влаштував і центр, і регіон явно затягувався.

Для поліпшення сполучення з центром генерал-губернатор запропонував урядові програму, згідно з якою слід було, перш за все, змінити ставлення до майбутньої південної гілки залізниць, що мала зв'язати порти Чорного моря з чорноземними губерніями. На її будівництві варто використовувати осіб, непридатних до військової служби, що, в свою чергу, дало б змогу звільнити армію від “розбещених людей”. На другому етапі, на думку П. Є. Коцебу, слід було б прокласти залізницю, що з'єднала б південь із Європою. Розвиток судноплавства генерал-губернатор покладав на Російське товариство пароплавства й торгівлі, яке на 1863 р. володіло 43 пароплавами і 20 баржами, і потребувало подальшої протекції держави. Щоб флот не був збитковим і міг конкурувати з іноземним, слід було розвивати місцеву видобувну галузь, а вільні матроські цехи замінити навігаційними школами.

На противагу своєму попереднику П. Є. Коцебу констатував, що край у політичному відношенні потребує суворішого нагляду, особливо місцеві поміщики, серед яких немало поляків, та молдавська молодь, яка не цурається національних ідей. Місцеві поляки, багато з яких обіймали посади управляючих, служили чиновниками, до того ж їх було “значно більше, ніж росіян”, співчували повстанню 1863 р. Тому на вимогу генерал-губернатора, який побоювався неблагонадійності поляків, їх переводили “з прикордонних міст у внутрішні губернії Росії”. При виході у відставку їм було заборонено оселятися в Одесі, особливо при відсутності там прямих родичів. Боязнь польської пропаганди змусила П. Є. Коцебу звернутися до імператора з пропозицією замінити ксьондзів в іноземних колоніях на німців-священиків. Генерал-губернатор торкнувся також питання про ставлення до

евреїв, яким, на його думку, слід надати однакові права з росіянами на оселення, а також можливість вільно займатися промислами й торгівлею. Резолюція Олександра ІІ була категоричною: “Я с этим никак не согласен”²³¹.

Генерал-губернатор вважав, що регіон має великий економічний потенціал, однак центр не завжди сприймав його пропозиції стосовно змін у розвитку промисловості та транспортних артерій. Всепідданіші записки П. Є. Коцебу пройняті хвилюванням з приводу того, що Туреччина ось-ось обжене Росію, спорудивши залізницю, яка з’єднає її з Молдавією. Внаслідку Росія не зможе конкурувати в торгівлі малоросійським збіжжям, бо завершення будівництва Харківсько-Азовської залізниці затримується²³². Крім залізничного сполучення, генерал-губернатор дбав і про традиційне, поштове, стежив за станом чумацьких шляхів, зокрема тих, що сполучали Бердянський порт з маєтками Катеринославщини, звідки надходила добірна пшениця. До них увагу П. Є. Коцебу привернули бердянські негоціанти під час його зупинки в порту дорогою до Ростова²³³. За пропозицією генерал-губернатора Головне управління поштовим департаментом ввело чотиримісні та двомісні екіпажі, що курсували два рази на тиждень між Одесою та Києвом і Харковом²³⁴.

На півдні громадське самоврядування і децентралізована форма державної влади взаємодоповнювали одна одну, завдяки чому підвищувалася ефективність управління. Для втілення в життя нового міського положення 1863 р. П. Є. Коцебу створив комісію, а енергійним його помічником у всіх справах став одеський голова М. А. Новосельський. Спільними зусиллями їм вдалося добитися державного фінансування робіт із благоустрою одеських вулиць, будівництва нової каналізації та водогону, але насамперед – продовжити будівництво залізниць до Балти, про що генерал-губернатор кілька разів доповідав Олександрові ІІ. Генерал-губернатор, хоча й отримав від голови Комітету міністрів князя П. П. Гагаріна щось на зразок догани за публікацію промови гласного О. Г. Строганова²³⁵, однак не переймався цим і не опротестував, наслідуючи свого попередника.

За клопотанням П. Є. Коцебу Сенат 1865 р. вніс зміни до положення про арештантські робочі роти, які направлялися для будівництва залізниць. Тоді вперше було вирішено частину коштів віддавати на руки арештантам і солдатам, щоб стимулювати їхню працю²³⁶. Для завершення Знам'янсько-Миколаївської залізниці не вистачало 400 осіб і генерал-губернатор з дозволу імператора розпорядився звільнити з в'язниць Херсонської губернії арештантів і переводити їх у відання підрядника – підданого Великобританії Толя²³⁷. Дії П. Є. Коцебу схвалило й місцеве дворянство, котре влаштувало на його честь урочистості в біржовій залі Одеси²³⁸. Мабуть, генерал-губернатор брав із задоволенням участь у церемонії відкриття першої залізничної гілки, що з'єднала Одесу з Балтою.

Як і попередники, П. Є. Коцебу стежив за станом Одеського порту, що, як і інші порти півдня, контролювався центральними відомствами. На нього покладалася відповідальність за виконання п'ятирічного плану очищення цієї гавані, укладеного англійським інженером Ч. Гартлі. З державної скарбниці на ці роботи було виділено 300 тис. руб. 1864 р. генерал-губернатор подав клопотання головноуправляючому шляхами про облаштування бердянського хвилеріза²³⁹. Він контролював також діяльність тимчасової комісії, спеціально створеної для впорядкування Бердянського порту, ініціював перебудову дерев'яних споруд Одеського порту на кам'яні²⁴⁰. Завдяки наполегливості генерал-губернатора отримано дозвіл на проведення очисних робіт у Керченській протоці, на Дніпрі, в Маріупольському порту, що сприяло розвитку судноплавства. Найбільшим економічним успіхом П. Є. Коцебу стало заснування та розвиток в регіоні міських банків²⁴¹. 1866 р. у доповіді імператору він не без гордості наголошував на функціонуванні 9 громадських банків, і серед них – Херсонського земського банку, першого в Росії²⁴².

П. Є. Коцебу не довелося, як О. Г. Строганову, боротися за право вирішувати деякі проблеми краю на регіональному рівні. Навпаки центральній владі тепер доводилося звертатися до генерал-губернатора за порадою. Приміром, міністр фінансів

О. М. Княжевич радився з ним із приводу клопотання відставного майора Абаза, який утримував одеський чарковий відкуп про зменшення плати в казну²⁴³. Міністр державних маєностей дав вказівку місцевим управлінням надсилати річні звіти і до генерал-губернатора²⁴⁴. На генерал-губернаторському рівні з 1865 р. розглядалися також справи земств, які опікувалися господарсько-культурним життям краю, будівництвом і впорядкуванням шляхів, зокрема солевозних у Таврійській губернії, торгівлею та промисловістю, медициною й освітою²⁴⁵. На з'їзді дрібних землевласників Одеського повіту під час виборів уповноважених з'ясувалося, що 500 німецьких колоністів не мали права брати участі у виборах, адже були власниками спільної землі. З'їзд мав обрати до повітового земського зібрання 20 гласних від землевласників-дворян, а обрав лише двох, решту (18) – від німецьких колоністів. П. Є. Коцебу довелося врегульовувати проблеми, що виникали через прогалини в законодавстві, яке не враховувало специфіки ведення сільського господарства на півдні. Приміром, 1870 р. херсонський губернатор підняв питання про участь у виборах колоністів і селян, які спільно володіли землею, а законодавство не враховувало існування кооперативної власності. Генерал-губернатор через уповноваженого дав їм дозвіл на участь у виборах і його рішення підтримало Міністерство внутрішніх справ²⁴⁶. Існувала в краї й мовна проблема, тому П. Є. Коцебу пропонував допускати в земські гласні тільки тих осіб, які можуть спілкуватися, читати і писати російською мовою. Це питання за його поданням, як і земельний ценз щодо участі у виборах, було вирішено Комітетом міністрів у червні 1871 р.²⁴⁷

Генерал-губернатор не раз втручався у суперечку між земствами та губернаторами²⁴⁸, що особливо посилювалися після того, як набув чинності закон від 13 липня 1867 р. про передачу журналів та інших видань земств губернаторській цензурі. Йшлося про доцільність друку місцевими земствами звітів та журналів засідань. (Річ у тому, що перші журнали вже були надруковані й розіслані, але чинності вони набували лише після схвалення губернатором²⁴⁹). Щоб мати змогу оперативно розв'язувати проб-

леми, що виникали у взаємовідносинах земських органів з державними, генерал-губернатор розпорядився надсилати до канцелярії копії постанов і журналів губернських зібрань, іменні списки гласних, голів і членів управ та додатково списки повторно обраних, щоб через місцевих урядовців впливати на перебіг справ²⁵⁰. Подібна ситуація з унормуванням відносин державної влади і виборних органів повторилася, коли уряд надав чинності міському положенню 1870 р. Генерал-губернатор спирався тоді на висновки комісії з представників місцевих земств і міських дум, що їх очолювали, як правило, губернатори та градоначальники²⁵¹.

Складною проблемою виявилось запровадження судових статутів 1864 р. Державна канцелярія 1863 р. дала можливість начальникам країв, “що управляються не на загальних підставах”, попередньо ознайомитися з основними положеннями судової реформи. До канцелярії генерал-губернатора надійшов “Журнал соединенных департаментов законов и гражданских дел Государственного совета о преобразовании судебной части в России” обсягом 370 сторінок. Вивчали його текст місцеві судді та прокурори, а аналізував їхні зауваження старший чиновник із особливих доручень при генерал-губернаторові. Чи не найбільше питань було пов’язано з мовними проблемами, зокрема, йшлося про відсутність перекладачів у судах що часто призводило до непорозумінь. Пропонувалось у Бессарабії обирати мирових суддів і присяжних з місцевих землевласників, які знають мову і місцеві традиції. Були спроби поєднати російську систему судочинства зі звичаєвим правом місцевих етносів – вірменів, греків (у Маріуполі). Однак прислати місцеві збірники законів (судебники) херсонський губернатор не зміг – у магістратах їх не було, а тому в односторонньому порядку запроваджувалося російськомовне судочинство на загальних підставах (з окремими винятками для Бессарабії)²⁵².

Звання командувача Одеського військового округу внесло суттєві зміни в повноваження генерал-губернатора: йому підпорядковувалися місцеві війська і військові заклади²⁵³. Насамперед він урівняв південні військові поселення з цивільними, зокрема, запровадив там посади тисяцьких, соцьких і десяцьких. Однак

поспішність місцевих приставів, які не узгодили кандидатур з губернатором і генерал-губернатором, призвела до обрання на ці посади “неблагонадійних” дворян польського походження ²⁵⁴. Постали й інші проблеми, пов’язані з поліетнічним складом населення. Вже 1863 р. цигани Бахчисарайського повіту поскаржилися в Міністерство внутрішніх справ, що їх незаконно примушують відбувати рекрутську повинність. Деша П. О. Валуева з проханням терміново з’ясувати питання, щоб воно “зле не вплинуло на татар”, свідчила про його важливість. П. Є. Коцебу наполягав на звільненні від рекрутської повинності лише тих циган, які входять до одних із татарами громад, інші ж – повинні були відбувати військову службу ²⁵⁵. З подібними проханнями звернулась, але вже до Комісії прохань на височайше ім’я, одеська єврейська громада, яка просила замінити їм військову службу “сплатою грошей або виставлянням натомість охочих (добровольців)”. З’ясувавши, що євреї, уникаючи призову, переходять кордон, П. Є. Коцебу вважав за краще піти їм у цьому питанні назустріч ²⁵⁶. Реформи різко змінювали становище місцевих етносів, вимагали оперативного втручання і виважених державних рішень.

На початку 1870-х рр. подібні питання вирішував генерал-губернатор з караїмами в Херсонській губернії ²⁵⁷. Болгарська колонія в Бессарабії також висловила бажання залишити край. П. Є. Коцебу з’ясував, що причиною цього став страх, викликаний тим, що 1874 р. набув чинності “Устав о воинской повинности”, згідно з яким поселенці також мали відбувати військову службу ²⁵⁸. Побоюючись втратити працьовитих колоністів, генерал-губернатор порушив перед урядом питання про повернення їм, хоча б частково, колишніх пільг, однак, безрезультатно. Генерал-губернаторській структурі влади знову довелося розв’язувати багато проблем, пов’язаних зі службою у війську іноземних колоністів, так і татар та євреїв ²⁵⁹. Вимагало уваги й Азовське козацьке військо, невдоволене переселенням на Кубань та Північний Кавказ, потребуючи законодавчого унормування питань земельної оренди ²⁶⁰.

Та найболючішим залишалось питання, що стосувалося тих татар, які не виїхали з Криму. З’ясувалося, приміром, що на законо-

давчому рівні були недостатньо унормовані права їхньої власності на громадські землі. 1864 р., коли масового характеру набуло вирубування лісів, суди почали притягати винних до відповідальності, але татари доводили, що мають на ліси право власності. Генерал-губернатор для з'ясування цього питання стосовно Ялтинського, Феодосійського та Сімферопольського повітів створив спеціальну комісію²⁶¹. Пошуки шляхів порозуміння з татарами навели П. Є. Коцебу на думку заснувати для них початкові школи, які сприяли б їхній асиміляції. Цю справу він доручив комісії, до якої ввійшли мурзи та представники татарського духовенства, за пропозицією яких у Сімферополі спершу було відкрито учительську школу, що утримувалася за рахунок вакуфного майна²⁶².

Поступово кримські татари почали повертатися на залишені колись землі, але правила, зорієнтовані на селянську колонізацію (після певного терміну передавати у власність поселян безкоштовно чи за плату земельні ділянки) місцевих землевласників не влаштовували. Генерал-губернатор підготував свої пропозиції – поділити землі на категорії, в залежності від яких поміщики, на землях яких осядуть поселенці, отримають від держави викупні платежі, а поселенці, у свою чергу, поступово виплачуватимуть викупну суму. Міністерство фінансів поставилося до них критично, а поміщики на надзвичайному губернському зібранні в серпні 1865 р. прийняли ухвалу, що поселенці мають отримувати пільги від держави²⁶³. Тим часом керівник консульства у Варні нагадував, що татари просять дозволу на повернення, бо турецький уряд не виконав своїх обіцянок, а місцеве населення їх зустріло вороже. “Їх постійно грабують, вбивають, залякують, вони не мають права на торгівлю”, – йшлося в одному з повідомлень. Татари не змогли зайнятися в Туреччині землеробством і даремно витрачали кошти Російської держави, надані для переселення. Цього разу на генерал-губернатора покладалися обов'язки узгодити інтереси центру й поміщиків. Через повітових предводителів дворянства було з'ясовано, що землевласники не заперечують проти повернення татар, аби “ожили їхні землі”. Міністерство державних маєтностей зазначало, що уряд “не забороняє землевласникам приватно укла-

дати з ними договори”. Генерал-губернатор після погодження з директором азіатського департаменту Міністерства іноземних справ дав про це знати російським агентам у Туреччині й залишив за собою право вирішувати всі питання переселення. В той же час він отримав застереження міністра іноземних справ про дотримання чіткості договірних умов, щоб знову не довелося врегулювати непорозуміння ²⁶⁴.

Проектів заселення Криму, поданих генерал-губернатором, було кілька. 1866 р. П. Є. Коцебу запропонував, щоб поміщики поступилися й виділили татарам-переселенцям землю під садibu, держава ж мала надати їм пільги й допомогу. Інший проект передбачав послаблення репресивних заходів щодо розкольників і старообрядців, які можуть повернутися в Росію і з властивим їм працелюбством відродити кримське землеробство ²⁶⁵.

У зв'язку з неоднозначним ставленням місцевих етносів до реформ важливим у діяльності генерал-губернатора залишалися питання зносин з іноземцями, зокрема, щодо можливості виїзду за кордон, надання російського підданства і письмових видів, переселення іноземних колоністів на Кавказ тощо ²⁶⁶. Канцелярія генерал-губернатора на звернення повіреного від 27 родин австрійських підданих поселити їх у Таврійській губернії роз'яснювала, що за договором між Росією й Австрією вони мають отримати дозвіл свого уряду ²⁶⁷. Коли ж наступного, 1869 р., звернулися з проханням пруські меноніти, то П. Є. Коцебу, з'ясувавши позицію Міністерства іноземних справ, а також врахувавши, що громада володіла капіталом в 1 млн. талерів і мала помітні успіхи в сільському господарстві, дозволив їхнє переселення ²⁶⁸. З втіленням реформ у життя, роль генерал-губернатора в краї помітно знижувалася, адже нові закони сприяли уніфікації управління. Особливо яскраво це виявилось після того, як набуло чинності положення про діяльність нотаріусів (1869 р.), за яким було спрощено технологію контролю за правом придбання іноземцями кримських земель. Земельні наділи могли продаватися лише в тих місцях, що були позначені на карті Воєнного міністерства (раніше палати цивільного суду зверталися в канцелярію генерал-губернатора, аби

засвідчити купчу; канцелярія, у свою чергу, збирала інформацію про політичну благонадійність власника, з'ясовувала, скільки часу він перебуває в Росії, рід занять, аби визначити, чи принесе цей продаж користь державі. При позитивних відомостях генерал-губернатор давав дозвіл на укладення купчої на право власності ²⁶⁹).

Симптоматичним виявилось надання генерал-губернаторові права на цензурування в прикордонних губерніях (новоросійських і прибалтійських та Віленській і Гродненській) національних літератур. Незважаючи на існування місцевих цензурних комітетів, головний урядовець краю відповідав за періодичні видання та драматичні твори “не на русском языке” ²⁷⁰. Начальник III відділення Власної й. і. в. канцелярії, до якого за дозволом на постановку п'єс молдавською мовою звернувся бессарабський губернатор, відповів, що питання має вирішувати генерал-губернатор. Пояснювалося це відсутністю у Санкт-Петербурзі фахівців із знанням молдавської мови ²⁷¹. Згодом з'явилася низка інших наказів репресивного спрямування. Після повідомлень про приїзд до Одеси підозрілих осіб з наміром сприяти полякам генерал-губернатор запропонував полковнику Корпусу жандармів 5-го округу (а саме до нього входили південні губернії) створити спільну комісію для вивчення літератури, вилученої під час обшуків. Свої висновки члени цієї комісії подавали голові особливій генерал-губернаторській комісії, що проводила формальне слідство. П. Є. Коцебу об'єднав названі комісії в одну (1 лютого 1863 р.) і призначив чиновника з особливих доручень М. П. Катакозі її керівником ²⁷². При надходженні до канцелярії інформації про неблагонадійних осіб, її одразу ж передавали до жандармських установ, зокрема, так було з М. Чайковським (Садик-Паша) 1867 р. ²⁷³. Починаючи з 1870-х років генерал-губернаторська структура півдня вже не розглядалась урядом як важлива ланка в переслідуванні неблагонадійних. Міністерство народної освіти винайшло інший спосіб – не видавати свідоцтв на право вести освітню діяльність ²⁷⁴. Репресивна функція генерал-губернаторського врядування була тут малопомітною, що можна пояснити тісною співпрацею з місцевим населенням та відсутністю соціаль-

ного середовища для поширення ідей радикалізму.

Ліквідація *porto-franco* призвела до зубожіння населення, а тому П. Є. Коцебу подав кілька пропозицій, спрямованих на поліпшення матеріального становища, насамперед службовців установ громадської опіки. За рішенням Державної ради від 23 січня 1867 р. їм водночас виплачувалися пенсія й жалування²⁷⁵. 1868 р. генерал-губернатор висловився за надання чиновникам у відставці в тимчасове користування ділянок державного земельного фонду. Він вважав, що це можна робити як безкоштовно, так і за певну плату, однак лише при поручительстві губернських властей²⁷⁶. Ці, можливо, й не значні, на перший погляд, кроки назустріч чиновникам, зробили свою справу: забезпечене матеріальне становище державного апарату сприяло зростанню авторитету генерал-губернатора, а в його особі й Російської держави. Це підтвердило святкування 1871 р. 50-ти річчя діяльності П. Є. Коцебу: було засновано численні стипендії та премії його імені, грошові допомоги для студентів і учнів навчальних закладів²⁷⁷. Святкування продемонструвало, що ставлення влади до населення значно змінилося. 1832 р. жителі Одеси піднесли М. С. Воронцову срібну вазу з написами, але Комітет міністрів тоді засудив практику подарунків представникам державної влади²⁷⁸.

* * *

Діяльність генерал-губернаторів півдня упродовж 1850-1870 х рр. була спрямована на запровадження загальноросійських нормативних актів, однак населення ставилося до модернізації “зверху” неоднозначно. Оскільки реформи обмежували, а то й ліквідовували привілеї в соціальній, економічній і культурній сферах, генерал-губернатори намагалися, втілюючи їх у життя, не загострювати соціальні відносини. Хоча південь був найбільш підготовленим до модернізації, на її впровадження впливали не лише місцеві особливості, а й неоднакові підходи центральної влади до способів, темпів та наслідків адміністративного, етносоціального та культурного зростання південного регіону.

Водночас у своїй щоденній діяльності головний урядовець

краю мав враховувати його специфічні особливості, природо-кліматичні умови та поліетнічність населенням. Він здійснював нагляд за дотриманням законності, забезпеченням потреб населення, виконанням протиепідемічних заходів, підтримував відносини з сусідніми державами. До названих додалися нові повноваження: канцелярія генерал-губернатора ставала тією установою, яка безпосередньо відповідала за формування етнонаціональних стосунків. Отже, найважливішим завданням цієї інституції було узгодження інтересів місцевого соціуму та влади, що перебирала на себе більшу, ніж у внутрішніх губерніях, відповідальність за становлення нових соціально-економічних відносин в умовах поліетнічності краю. Місцеві етнічні групи не виявили різкого протесту проти скасування пільг і привілеїв, за винятком кримських татар. Та й вони, емігрувавши з Криму, висловили лише мовчазний протест проти ігнорування своїх інтересів. Проведені під контролем генерал-губернатора реформи сприяли зросійщенню етнічно строкатого місцевого населення.

Іменним указом Сенату 17 січня 1874 р. Олександр II ліквідував посаду новоросійського і бессарабського генерал-губернатора; відтепер управління в Херсонській, Катеринославській, Таврійській і Бессарабській губерніях здійснювалося на загальній основі²⁷⁹. Хоча про причини такого кроку в указі не йшлося, слід розуміти, що, на думку уряду, край більше не потребував децентралізованого врядування. Завдання, яке ставилося перед генерал-губернаторством, як структурою влади – враховуючи місцеві особливості, безболісно провести в краї соціальні реформи і не допустити серйозних ускладнень в управлінні, – було виконано.

Структура та склад канцелярії генерал-губернатора

Про значущість цього відділу в управлінні краєм свідчить той факт, що М. С. Воронцов, вступаючи на посаду генерал-губернатора, вирішив створити власну канцелярію, яка відповідала б новим завданням. Він відмовився від попереднього чиновницького складу й канцелярського порядку, заведеного херсонським військовим губернатором, за врядування якого діловодство велося за

територіальним принципом²⁸⁰. Принаймні, він розпорядився, аби її правитель О. І. Казначеев вів діловодство за напрямками діяльності, що позначилося й на її структурі. Спільна для Новоросії і Бессарабії канцелярія уподібнювалася міністерському департаменту з відділеннями²⁸¹, кожне з яких займалося чітко окресленими питаннями. Вона складалася із п'яти відділень, які поділялися на столи: інспекторський, статистичний та стіл благоустрою, карних, цивільних і межових справ, фінансового та комерційного, управління Бессарабською областю (два столи), військових, медичних та аудиторських справ²⁸². Окремо велися справи приватної (з 1845 р. – особливої) канцелярії з відомостями, що подавалися імператору, про політичні настрої, зокрема татарського етносу, про розповсюдження забороненої літератури, нагляд за неблагодійними особами тощо²⁸³.

М. С. Воронцов отримав дозвіл набирати до канцелярії таку кількість чиновників, яку вважав необхідною. Є свідчення, що власне жалування він витрачав на те, щоб доплачувати їм за службу²⁸⁴. Чисельність установи (60 осіб) 1823 р. майже втричі перевищувала штат канцелярії малоросійського генерал-губернатора. Але вже 1826 р., виходячи з загальноімперського розпису, штат чиновників значно зменшився (37 осіб). На його утримання з бюджету виділялося 40 800 руб. 1833 р. Державна рада збільшила штат карантинного відділення до 14 чиновників²⁸⁵.

М. С. Воронцов виклопотав дозвіл збільшити кількість військових для чергування при своїй особі (1835 р. їх було 12 чол., а 1854 р. – 15²⁸⁶); зі статків Одеси виділялися 1,5 тис. руб. на оплату житла для чиновників²⁸⁷. Для нагляду за торговельними операціями в регіоні 1843 р. вводилася посада особливого чиновника, який контролював аукціонну камеру. Доцільність її існування розглядалася Державною радою, яка, з огляду на зловживання при продажу маєтностей, підтримала М. С. Воронцова; жалування цьому чиновнику виплачувалося із міських статків²⁸⁸.

Для виконання намісницьких повноважень на Кавказі М. С. Воронцов узяв із собою кількох військових, зокрема, свого ад'ютанта – князя О. І. Гагаріна, який невдовзі обійняв посаду кутаї-

ського генерал-губернатора, та графа Галатерсі, майбутнього генерала в Тифлісі, а також особистих секретарів М. П. Щербініна, невдовзі став дійсним таємним радником, та барона О. П. Ніколаї й лікаря Е. С. Андрієвського²⁸⁹. Цим самим підтверджується певний управлінський стереотип: генерал-губернатор сам підбирав “команду” чиновників для впровадження власної політики у ввіреному йому імператором краї. Закономірно, що з від’їздом М. С. Воронцова на Кавказ уряд почав приділяти більше уваги його канцелярії. За рішенням Комітету міністрів в її штаті з’явився медичний чиновник з особливих доручень, основне завдання якого полягало в забезпеченні охорони кордонів від епідемій²⁹⁰, а 1845 р. почалося укладання нового штатного розпису. У зв’язку з розширенням кола обов’язків головного правителя краю штат його канцелярії 1846 р. налічував 72 чиновники, які утримувалися як за державний, так і міський кошт (28 400 руб., з них 13 200 руб. сплачувала Одеса)²⁹¹ – вперше в історії окружних державних установ.

На середину 1840-х років відділення канцелярії отримували назву за напрямками діяльності – розпорядче, господарське, судне, карантинне, “Бессарабська область”, особлива канцелярія. Розпорядче відділення складалося з трьох столів. У першому вивчалася звітна документація губернаторів, розглядалися справи дворянських та купецьких виборів, освітні та справи приказів громадської опіки, контролювалась господарська діяльність, особові справи чиновників. Чиновники другого столу опікувалися благоустроєм міст, наглядали за будівельними комітетами, проведенням карантинних та протиепідемічних заходів, розмежуванням земель; реєстрували надзвичайні події, контролювали виконання рекрутської повинності, сплату недоїмок, коробкового та свічкового зборів. До його компетенції входило також переведення з одного податного стану до іншого. Тут видавались російські паспорти іноземцям та закордонні – російським підданам. Третій стіл, рахунковий, забезпечував канцелярію розрахунками витрат. Господарське відділення вело будівельні справи, контролювало порти, особливі збори з татар, відало арештантськими ротами та розквартируванням військ. Його чиновники стежили також за сплатою

повинностей, торговельними операціями, сухопутними шляхами. Судне відділення мало два столи: перший контролював карні справи, другий – цивільні й межові. Карантинне відділення складалося також з двох столів, один із яких вів особові справи чиновників карантинної служби, а другий наглядав за дотриманням карантинних правил. Відділення “Бессарабської області” здійснювало управління цим регіоном ²⁹².

Поки існувала спільна для Новоросії й Кавказу посада головного начальника, доти при канцелярії кавказького намісника діяв стіл для ведення справ Новоросійського краю й Бессарабії ²⁹³. Його штат був невеликим – 5 осіб. З увільненням М. С. Воронцова його було ліквідовано, а справи передано до канцелярії новоросійського й бессарабського генерал-губернатора ²⁹⁴. 1850 р. Державна рада затвердила подання міністра внутрішніх справ про створення таємного відділення, яке фактично діяло ще з 1839 р. – колезький асесор Хрустальов, який володів іноземними мовами, номінально обіймаючи посаду інспектора одеського карантину стежив за приїжджими з-за кордону, переглядав іноземну кореспонденцію. Революційні події в Європі зумовили розширення його повноважень, а тому виникла необхідність у створенні посади секретаря, залучення на службу перекладачів з європейських мов і вірменської, а також переписувача ²⁹⁵.

У зв’язку зі Східною (Кримською) війною при генерал-губернаторові було введено посаду чиновника з особливих доручень у справах іррегулярних військ ²⁹⁶, а 1855 р., за клопотанням О. Г. Строганова, – посади ще трьох чиновників із особливих доручень. Через рік, знову за погодженням з імператором, введено посаду дипломатичного чиновника, якого відрядило до Одеси Міністерство іноземних справ і який опікувався зв’язками із зарубіжжям, пересилав кореспонденцію до Константинополя, російських місій і консульств, зв’язувався з конторами та агентствами Російського пароплавства й торгівлі, з іноземними поштовими й транспортними конторами та казначействами, контролював діяльність консулів іноземних держав ²⁹⁷.

Після Паризького договору в канцелярії відбулися зміни,

оскільки відділення, що спеціалізувалося по Бессарабії, було ліквідоване, і міністр внутрішніх справ пропонував зменшити кошти на її утримання. Натомість генерал-губернатор наполягав, щоб за рахунок посад управлінців бессарабського відділення підвищити платню іншим чиновникам, мотивуючи тим, що жалування у них невисокі (середній чиновник отримував менше, ніж міський носій!), у зв'язку з чим вони нерідко переходили на приватну службу в торговельні та акціонерні компанії. Перед багатьма з них постала дилема: або бідувати, або брати хабарі, що було рівнозначно “скочуванню в прірву злочинності”²⁹⁸. Генерал-губернатор вважав, що це не відповідає державним інтересам, однак міністр із його аргументами не погоджувався, посиляючись на те, що й інші генерал-губернатори також вимагатимуть підвищення жалування своїм чиновникам. У відповідь О. Г. Строганов нагадував про особливе геополітичне становище регіону та поліетнічність його населення, про те, що канцелярія південного генерал-губернаторства, як зазначав ще 1845 р. М. С. Воронцов, на противагу іншим, активно займається організацією прокладання гірських доріг, портами, видобутком корисних копалин, розвитком пароплавства, садівництвом, лісовим господарством, а також питаннями дипломатичного характеру, облаштуванням колоністів. Крім того, населення краю, яке перебувало в епіцентрі бойових дій, зазнало значних збитків. Аргументи, напевно, були переконливими, бо міністр затвердив поданий О. Г. Строгановим штатний розпис²⁹⁹. На утримання канцелярії витрачалося 43 тис. руб., що надходили з державної скарбниці, та з одеських і бессарабських статків, відповідно 18, 4 тис. руб. і 7,4 тис. руб.³⁰⁰. Було змінено і її структуру: справи розглядалися в чотирьох відділеннях – розпорядчому, господарському, земських зборів, судному.

Генерал-губернатор П. Є. Коцебу, як командувач військового округу, мав у своєму розпорядженні ще й досвідченого чиновника для контролю за армійським провіантом³⁰¹. Зіткнувшись із специфікою діяльності єврейського населення, генерал-губернатор дійшов висновку про необхідність введення ще однієї посади – ученого єврея³⁰². 1868 р., звертаючись до міністра фінансів, він також

обґрунтував потребу в 4-х гірничих інженерах, але отримав дозвіл взяти на службу лише трьох³⁰³. У зв'язку з розширенням сфер діяльності самої інституції зростала роль канцелярії в управлінському процесі, ускладнювалась її структура та відбувалась спеціалізація функцій.

Напередодні ліквідації генерал-губернаторства Міністерство внутрішніх справ уточнило кількість чиновників, які перебували в розпорядженні генерал-губернатора. Їх виявилось разом із тими, що були відряджені за імператорським чи міністерськими розпорядженнями 69, у тому числі 31 чиновник вищого класу, 21 із Міністерства внутрішніх справ, 1 із Міністерства шляхів, по два з Міністерства фінансів та Морського³⁰⁴. Дійсний статський радник Т. П. Веліхов як чиновник Міністерства внутрішніх справ займався благоустроєм Одеси; таємний радник, граф Соллогуб опікувався в'язницями; колезький секретар Синіцин інспектував сільське господарство³⁰⁵. Як бачимо генерал-губернатор широко користувався правом вимагати в разі потреби досвідчених міністерських чиновників, коли йому бракувало власних.

Рациональна структура канцелярії передбачала певну організацію служби чиновників: для кожного з них було визначено посадові обов'язки, з метою забезпечення оперативності і злагоженості дій. Адже діяльність канцелярії як вищої в краї установи Російської держави мала ще й політичний аспект. Для відвідувачів визначалися години й дні прийомів. Робота розпочиналася о 9-й, а при О. Г. Строганові – о 8 год. ранку³⁰⁶. Прохання подавалися через квартирного швейцара або чергового. Скарги приймалися лише в тому разі, якщо прохачі попередньо зверталися до губернаторів; зазвичай, жодне подання не залишалось поза увагою чиновників канцелярії³⁰⁷.

Як уже зазначалося, за кожною посадою закріплювалися певні функціональні обов'язки. Правитель канцелярії доповідав про найважливіші події, отримував кореспонденцію, контролював виконання резолюцій й усних розпоряджень генерал-губернатора. Він був також уповноважений отримувати в Одеській прикордонній поштової конторі таємні пакети³⁰⁸, вести журнали надходжень від

імператора та з поміткою “таємно”. Зазвичай до нього ж надходила вся найважливіша інформація про південний регіон, а його розпорядження губернаторам і градоначальникам, складені за генерал-губернаторськими резолюціями, мали таку ж силу, що й начальника краю. Цю посаду чи не найдовше обіймав виходець із родини німця-садівника А. Я. Фабр – з 1823 р. і аж до 1847 р., коли його було призначено катеринославським губернатором ³⁰⁹.

Спершу секретарі, а згодом начальники відділень, керували столоначальниками, з'ясовували поточні завдання, важливі для ухвалення управлінських рішень. Приміром, начальник господарського відділення Канатов входив до ради одеського приказу громадської опіки, оскільки генерал-губернатор схвалював кошториси цієї установи та контролював роботи з благоустрою краю, діяльність товариства вільних матросів, розмежування земель у Криму, формував робочі виправні роти, засновував землеробські єврейські колонії ³¹⁰. Начальники відділень готували тексти документів, дотримуючись чинного законодавства, столоначальники наводили довідки, відповідали за підготовку справ, закріплених за їхніми столами, до архівного зберігання.

Журналіст традиційно вів журнали кореспонденції, передавав її на виконання чиновникам. Скарбник мав більший обсяг робіт: наприкінці 1850-х років у канцелярії велося близько 20-ти партикулярних і спеціальних рахунків ³¹¹, видавалися подорожні листи, закордонні паспорти (особливо багато богомольцям), обліковувалися грошові внески. Екзекутор зберігав печатку генерал-губернатора, дбав про канцелярські приладдя, утримання канцелярії відповідно до контракту про наймання будинку, про чергування чиновників генерал-губернатора. Архіваріус приймав на зберігання розглянуті справи, надавав довідки щодо справ, які вже надійшли до архіву ³¹².

Поряд із структурною й кількісною характеристикою, важливим видається соціальний та етнічний склад чиновників канцелярії, їхній освітній і професійний рівень. Генерал-губернатор зазвичай формував управлінський апарат відповідно до поставлених перед ним завдань. Наприклад, М. С. Воронцов підібрав собі

повністю штат чиновників у столиці. Вони прибували із Санкт-Петербурга вже після його приїзду до Одеси. З попереднього складу лишився лише барон Ф. Пфейлицер – збіднілий курляндський дворянин. Крім нього, ад'ютантами стали поручик князь В. М. Шаховський (1801-1850), поручик І. Г. Синявін (1801-1851, двоюрідний брат М. С. Воронцова), підпоручик К. К. Варлам і штабс-капітан князь З. С. Херхеулідзе (з 1835 р. керч-єнікальський градоначальник, згодом – смоленський і орловський губернатор), яких генерал-губернатор знав ще з часів військової служби або які доводилися йому родичами³¹³.

Це була не просто перестановка кадрів. Приїздили освічені та досвідчені чиновники, які покликані були змінити культурно-політичне обличчя краю, надати йому “російського” характеру (були серед них і, як зауважив літератор-мемуарист Ф. Ф. Вігель, немало гульвіс, “прожигателів життя”, котрі не знайшли служби в столиці, прагнули чинів, шукали пригод і розваг уже на новому місці. На перших порах усі вони, як колоніальна адміністрація, оселилися в одному готелі “Рено”, наслідуючи традиції осібного проживання інших етнічних спільнот. Тільки в цьому готелі можна було прочитати російську пресу³¹⁴. Спілкувалися спочатку також лише між собою, і почувалися, ніби добровільні засланці. Серед тих, хто немало прислужився М. С. Воронцову варто назвати того ж Ф. Ф. Вігеля, який до переїзду на південь служив чиновником у кількох міністерствах і був відомий літературному Санкт-Петербургу як член товариства “Арзамас”, прихильник зросійщення та офіційного православ'я. М. С. Воронцов пообіцяв йому посаду правителя канцелярії, однак відправив до Кишинева із завданням бути “глазом и ухом” генерал-губернатора. Призначений невдовзі членом Верховної ради Бессарабії, Ф. Ф. Вігель підготував записку, в якій йшлося про політичні настрої в цьому регіоні та містилися слушні пропозиції щодо перетворення області на російську губернію³¹⁵.

Разом із М. С. Воронцовим прибув Ф. І. Бруннов (1797-1875) – чиновник дипломатичної служби, який закінчив юридичний факультет Лейпцігського університету (через кілька років став відо-

ним дипломатом). Саме він допомагав генерал-губернаторові вести переговори з Туреччиною в 1826 і 1829 рр. 1823 року прийняв запрошення бути секретарем М. С. Воронцова літератор О. І. Льовшин. Уродженець Курської губернії, вихованець Харківського університету, він служив в азіатському департаменті Колегії іноземних справ, у складі Оренбурзької прикордонної комісії досліджував архіви, опрацьовував матеріали про історію й побут місцевих народів. Його історико-етнографічні твори відзначені Демидівською премією, видрукувані в Парижі. За ним закріпилася репутація авторитетного вченого й літератора; Ф. Ф. Вігель зазначав, що його особа була “єдиним діловим набутком, який здійснив М. С. Воронцов у Петербурзі”³¹⁶. І справді, О. І. Льовшин мав багато спільного з генерал-губернатором – енергійний, працьовитий, наділений, за висловом того ж Ф. Ф. Вігеля, “вродженою до всіх привітністю”³¹⁷. Він став першим чиновником із особливих доручень при генерал-губернаторові, директором театру, головою майже всіх комітетів, попечителем Одеського інституту шляхетних панянок. 1826 р. О. І. Льовшина було відряджено в Європу, зокрема, до Лондона, Парижа, Ліона, Марселя, Ніцци, Генуї, де він переймав досвід торгівлі, будівництва карантинів та адміралтейств. Оглядав фабрики, в’язниці, лікарні, модерні будови, маючи намір спорудити такі самі в Одесі. З Європи привіз статути добродійних товариств, комерційних судів, плани виправних закладів, креслення труб для водоводів і каналізаційних систем. Там він переконався в можливості будівництва артезіанських колодязів, які бачив в Англії та Франції³¹⁸. Саме О. І. Льовшин схилив генерал-губернатора до проведення перепису, сам його організував (обліковувалося не лише населення, а й помешкання, промислові й торговельні заклади). Він же вважав за необхідне відкрити ремісничі школи для міщан³¹⁹. З огляду на відданість і працьовитість О. І. Льовшина було призначено градоначальником Одеси (в 1831-1837 рр.). Він всіляко сприяв М. С. Воронцову в розвитку торгівлі, сам був власником двох магазинів. Однак, незважаючи на всі заслуги О. І. Льовшина, генерал-губернатор змушений був звільнити його з посади. Причиною послужило те, що захопившись

літературною діяльністю (публікувався в “Одесском вестнике” та “Одесском альманахе”), він почав менше уваги приділяти своїм обов’язкам як адміністратора, тож коли в Одесу прийшла чума не зміг організувати вчасно протиепідемічних заходів захисту населення, що й послужило причиною його звільнення. Після цього замість градоначальника в Одесу було призначено військового губернатора. Але дружні стосунки між О. І. Льовшиним та М. С. Воронцовим не переривалися. Уже через рік він писав князю, що той “як начальник значної частини Росії” не міг вчинити інакше. О. І. Льовшину було запропоновано посаду іркутського губернатора, але він відмовився їхати до Сибіру і служив чиновником, а згодом був призначений товаришем міністра внутрішніх справ³²⁰.

На півдні упродовж п’яти років жив В. І. Туманський (1800-1860), після College de France служив, за рекомендацією В. П. Кочубея, у генерал-губернатора, потім став секретарем російського посольства у Константинополі³²¹. Поет В. Г. Тепляков (1804-1842), засланий до Херсона як учасник декабристського руху, 1827 р. був зарахований до штату канцелярії генерал-губернатора, де й служив до 1835 р. За розпорядженням М. С. Воронцова він обстежував старожитності в Болгарії та Румелії і ті, що вважав цінними, відправляв до Одеси³²².

Разом з О. І. Льовшиним на літературно-чиновницькій ниві служили дослідник історії Одеси П. Т. Морозов (1808-1881) та письменник М. П. Розберг (1804-1874), який згодом став професором російської словесності Дерптського університету. У канцелярії починав службу чиновником із особливих доручень і Г. І. Соколов (1810-1852), який після закінчення Московського університету співпрацював в одеських періодичних виданнях, досліджував історію Кримського ханства, відшукав архів фортеці св. Єлизавети. Літератор М. П. Щербінін, який дослужився до посади начальника Головного правління в справах друку, також починав свою кар’єру в канцелярії генерал-губернатора. Серед її чиновників був також археолог античних старожитностей І. О. Стемковський (1789-1832), колишній ад’ютант, а потім секретар у Рішельє, за підтримки

якого вивчав у Парижі історію та античну археологію, а за розпорядженням М. С. Воронцова він досліджував пам'ятки Північного Причорномор'я, а 1828 р. був призначений керченським градоначальником, змінивши на цій посаді Ф. Ф. Вігеля. Консультував М. С. Воронцова і Ю. А. Гагемейстер (1806-1878) – фінансист, невдовзі директор канцелярії Міністерства фінансів та автор досліджень про торгівлю, в яких переконував уряд, не без впливу південної специфіки, сприяти її вільному розвитку.

Найвпливовішими серед управлінців були чиновники з особливих доручень (військові і штатські), які постійно перебували в роз'їздах, володіли розмаїтою інформацією, працювали механізми реалізації законів на регіональному рівні й могли дати висококваліфіковані поради. За врядування М. С. Воронцова чиновником із особливих доручень починав службу І. П. Ліпранді (1790-1880), італієць із походження (його батько приїхав до Росії 1785 р., став директором Катеринославської суконної фабрики). М. С. Воронцов знав його як учасника закордонного походу, начальника воєнної розвідки. Основне його завдання полягало у вивченні стану шляхів³²³. Чиновниками з особливих доручень були й археологи – вже згаданий І. О. Стемпковський та не менш відомий грек із походження І. П. Бларамберг (1772-1831). Уродженець Фландрії, він свого часу перебував на військовій службі в Голландії та Англії, а 1804 р. перейшов на службу в Росію. 1808 р. був призначений прокурором одеського комерційного суду, з 1810 р. – начальником митного округу, щойно створеного в Одесі. Саме тоді М. С. Воронцов і запропонував йому посаду чиновника з особливих доручень. На його переведення просив дозволу Миколи І, оскільки хотів, щоб І. П. Бларамберг служив по Міністерству фінансів і займався організацією музеїв в Одесі та Керчі³²⁴. У 1824-1826 рр. цю посаду обіймав С. В. Капніст (1791-1843), син відомого автономіста й поета В. В. Капніста³²⁵.

Та чи не найбільшої слави зажив А. О. Скальковський, який 1828 р. почав службу колезьким секретарем, 1835 р. здобув особисте дворянство і 1841 р. був призначений на посаду чиновника з особливих доручень. Він наглядав за постачанням провіанту в

армію, першим російським пароплавом “Одесса” та господарським життям міста, розробляв протиепідемічні заходи. Був членом кількох комісій – торговельної, з інформування центру про чорноморське пароплавання, одеського відділення комерційної ради, комітету для укладання положення про губернських рабинів. Брав участь у діяльності місцевих товариств, редагував “Одесский вестник”. За дорученням М. С. Воронцова складав герби повітових міст. Він переконав генерал-губернатора в необхідності написання історії краю, у зв’язку з чим постала проблема збереження архівів ³²⁶.

1840 р. на службу в канцелярії був зарахований барон О. П. Ніколаї – з 1844 р. чиновник із особливих доручень, наступного року переведений молодшим чиновником із особливих доручень до штату канцелярії кавказького намісника. Через десять років він став попечителем Київського навчального округу й міністром народної освіти. При О. Г. Строганові чиновником з особливих доручень служив М. К. Катакозі, який вів формальне слідство у справі постачання шебеню в Одесу. 1865 р., коли молокани намірилися переселитися з Туреччини до Росії чи Молдавії, його було відряджено до Тульчі з’ясувати це питання ³²⁷. 24 слідства провів Т. П. Веліхов, виявивши при цьому розгалужену мережу контрабандної торгівлі в Одесі ³²⁸. Чиновником із особливих доручень був полковник М. М. Дембровський, дворянин Херсонської губернії, який закінчив Рішельєвську гімназію. О. Г. Строганов ставився до нього з особливим довірям, цінував за вміння знаходити в екстремальних ситуаціях спільну мову із селянами; він припинив заворушення в 1863 р. в кількох селищах Тираспольського повіту, жодного разу не застосувавши зброї, хоча в його розпорядженні й було шість рот війська. Вміло вирішував цей чиновник і справи земельного розмежування, які вів як член комісії розгляду володільних земель. Крім цього, він виконував й інші доручення генерал-губернатора – виявив в Одесі “фабрику” з виготовлення фальшивих кредитних білетів, головував у польовому суді, коли розглядалися справи татар; супроводжував імператора, коли той приїздив на південь ³²⁹.

Медичний чиновник із особливих доручень І. Я. Видинський наглядав за лікарнями Новоросійського краю³³⁰. У 1852-1857 рр. чиновником із особливих доручень служив внук В. В. Капніста П. І. Капніст (1830-1898). Після закінчення 1852 р. юридичного факультету Московського університету, він розпочав службу експедитором у канцелярії в. о. генерал-губернатора П. І. Федорова, а під час війни відповідав за організацію постачання армії провіанту³³¹.

П. О. Антонович (1812-1883), попри те, що був зарахований на службу в армійській піхоті, вів справи Російського пароплавання й торгівлі, маючи, напевно, особисті інтереси. Робив це досить успішно, оскільки 1861 р. був призначений в. о. одеського градоначальника, а згодом на посаду попечителя Київського навчального округу³³². Посада чиновника з особливих доручень за врядування М. С. Воронцова набула більшого значення, ніж при інших генерал-губернаторах. Причиною були не лише постійні від'їзди М. С. Воронцова, пов'язані з виконанням ним військових повноважень та сімейними обставинами, а й тим, що вплив до краю етнічно строкатого населення, сповненого бажання швидкого збагачення, змусив владу вдатися до посилення нагляду й контролю за ним із боку цих чиновників та поєднання ними вузької спеціалізації із загальним адмініструванням.

Не менш важливою була посада правителя канцелярії. Гвардії полковника О. І. Казначєєва (1788-1880), який обіймав цю посаду першим, Ф. Ф. Вігель назвав головною особою почту М. С. Воронцова. Генерал-губернатор знав його по спільній службі в Мобежі (Франція)³³³. У 1840-х роках О. І. Казначєєв обіймав посаду одеського, згодом – феодосійського губернатора і градоначальника, таврійського губернатора³³⁴. На посаді правителя служив і С. В. Сазонов (1811-1862), який з 1852 р. став авторитетним сенатором. Вміло підібраний, професійно освічений чиновницький склад, чітко визначене коло завдань давали можливість генерал-губернатору вести гнучку політику інтеграції регіону у складі імперії, контролювати його важливіші сфери. При вирішенні найскладніших питань, коли оперативної інформації бракувало, він

утворював міжвідомчі комітети й комісії, що давало змогу уникати конфліктів з місцевим населенням. До складу цих комітетів і комісій входили фахівці певних галузей господарювання, зокрема науковці Новоросійського університету. У 1826-1832 рр. діяла комісія, у складі якої були члени Бессарабської казенної палати і губернський секретар для заселення Акерманського повіту³³⁵. За врядування О. Г. Строганова було створено комітет для боротьби із сараною, в розпорядження якого від уряду надійшло 75 тис. руб.³³⁶.

Коли постало питання про ліквідацію установи, досвідченим чиновникам запропонували службу в канцеляріях Варшавського й Туркестанського генерал-губернаторств, адже їхній управлінський досвід міг прислужитися справі забезпечення інтеграційної політики на цих територіях. Інші чиновники посіли відповідальні місця в губернській адміністрації³³⁷.

Служба в канцелярії на некерівних посадах вважалася неprestижною через обтяжливе діловодство та низьке жалування. Службовці отримували менше, ніж малокваліфіковані робітники, і значно менше, ніж службовець приватної фірми. Цим і пояснюється постійна зміна її особового складу. На відповідальні посади – чиновників із особливих доручень, правителя канцелярії, завідувачів відділень та столоначальників – призначалися вихідці з різних етносоціальних станів, але переважали все ж чиновники російського походження. Були й вихідці з малоросійського дворянства, які ставали опорою генерал-губернатора в проведенні імперської регіональної політики³³⁸.

У приміщенні, де містилася резиденція новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, був дендрологічний музей-кабінет, створений правителем канцелярії А.Я. Фабром. Тут можна було ознайомитися практично з усіма видами дерев і чагарників, що росли в Новоросії, з колекцією зразків корисних копалин³³⁹.

Одним із структурних підрозділів канцелярії був архів, розташований у тому ж приміщенні, що й сама установа. Перевозився він лише під час англо-французького бомбардування Одеси. Передача справ на архівне зберігання почалася 1842 р. З'ясувалося, що відведене для цього приміщення замале і не зможе вмістити всі

документи ³⁴⁰. Постаło питання про часткове їх вилучення. Описи справ, що підлягали знищенню, надсилалися міністерствам внутрішніх та іноземних справ, народної освіти, юстиції та Військового міністерства. Розбирання архіву велося згідно з правилами Міністерства внутрішніх справ 1852-1854 рр., а справи дипломатичного характеру відправлялися до Петербурзького головного архіву. Зокрема, при О. Г. Строганові було відправлено 63 справи, при П. Є. Коцебу – 86 справ. Чиновники Міністерства внутрішніх справ лише переглядали описи, вибираючи справи, що підлягали знищенню у зв'язку з закінченням десятирічного терміну зберігання. Міністерство юстиції виявило інтерес до справ про закони, що були чинними в Бессарабській області до 1858 р. Пізніше дозвіл на вилучення визначених комісією справ давав уже особисто генерал-губернатор.

1869 р. архіваріус, колезький асесор К. Єльський підготував для П. Є. Коцебу відомості про кількість справ архіву, призначених для знищення та постійного зберігання. Їх виявилось відповідно 131 094 та 13 861 ³⁴¹. Практично лише кожна десята справа надходила на архівне зберігання. Загалом до моменту ліквідації генерал-губернаторства в архіві його канцелярії накопичилося 47 608 справ ³⁴².

Питання про статус архіву вирішувалося міністром внутрішніх справ, який відрядив для його вивчення члена своєї ради, таємного радника Гірса. У процесі ознайомлення з цінними історичними матеріалами, зокрема, автографами російських монархів, актами, звітами генерал-губернаторів, листуванням щодо облаштування колоній, портів та міст, він дійшов висновку, що ділити архів між південними губерніями і градоначальствами, як спершу планувалося, було рівнозначно його знищенню. На думку Гірса, архів необхідно було залишити в його первісному вигляді, доручивши комісії відібрати цінні в адміністративному й науковому відношенні справи. Не чекаючи рішення, за наказом командувача Одеського військового округу вилучалися документи, важливі для його штабу ³⁴³.

Вражаюча послідовність, з якою влада опікувалася архівом,

але без видимих результатів, підтверджується і створенням комісії для його впорядкування під головуванням одеського градоначальника М. І. Бухаріна. Відповідальним за роботу призначили К. Єльського, найактивнішу участь у роботі комісії брав А. О. Скальковський³⁴⁴. Через десять років цей архів знову привернув увагу владних структур з огляду на невизначеність його підпорядкування. Тимчасовий одеський генерал-губернатор О. Р. Дрентельн, спираючись на поради А. О. Скальковського, запропонував створити історичний архів Новоросійського краю, а його наступник, генерал-лейтенант Й. В. Гурко вважав за краще заснувати крайовий адміністративний архів. 1883 р. це питання як важливе і в адміністративному, і в науковому плані розглянула Державна рада, яка не відкидала можливість його передачі до столичних архівів, однак було вирішено поки що продовжити впорядкування 50 тис. справ. 1885 р. в. о. одеського тимчасового генерал-губернатора Х. Х. Рооп дійшов висновку про відкриття на базі архіву канцелярії постійного архівосховища³⁴⁵.

Впорядкування архіву здійснювалося за схемою, запропонованою А. О. Скальковським: матеріали поділялися на три категорії – найважливіші документи з історії краю; матеріали ще потрібні в адміністративній практиці; карні справи, в яких уже немає потреби. На час смерті К. Єльського (1879 р.) майже повністю було закінчено реєстрацію документів, але багато справ залишилося невпорядкованими. О. О. Рябінін-Скляревський зазначав, що у фонд генерал-губернатора було зібрано документи від потьомкінського періоду до припинення функціонування установи (1874 р.). Архівні матеріали 1774-1796 рр. були повернуті 1864 р. до архіву Катеринославського губернського правління. Частину їх, що документували діяльність П. О. Румянцева та О. В. Суворова, передали 1882 р. до архіву штабу Одеського військового округу, але, на жаль, вони загинули на початку XX ст. Про роботу ж самої комісії О. О. Рябінін-Скляревський був невисокої думки, оскільки вона допустила знищення справ, взявши на себе право визначати їх історичну цінність³⁴⁶.

В Одеському історичному архіві, створеному на базі генерал-

губернаторського, почалися його систематизація, описання й каталогізація³⁴⁷. Подана далі Таблиця відображає кількісну характеристику сьогоднішнього фонду № 1 Державного архіву Одеської області.

Таблиця

**Кількість справ у Державному архіві
Одеської області за 1869-2000 рр.**

Роки	Кількість справ	Джерело інформації
1869	144 955	Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 139, спр. 4. арк. 340.
1874	47 608	<i>Рябінін-Склярєвський О.</i> Одеський краєвий історичний архів // АС. – 1928. – Кн. 5-6. – С. 75.
1939	41 067	Справа фонду Державного архіву Одеської області
1940	57 292	– ” –
1945	29 553	– ” –
1951	28 314	– ” –
1961	29 544	Государственный архив Одесской области: Путеводитель. – Одесса, 1961
2000	29 624	Паспорт архіву

Як бачимо, кількість справ, що збереглися порівняно з кількістю відомчих визначається співвідношенням 1:5. Найважливіше, що практично не порушена діловодна система зберігання справ, що й зафіксовано в Додатку.

* * *

Канцелярія новоросійського та бессарабського генерал-губернатора формувалася з урахуванням тих завдань, які виконували головні начальники краю. В основі її діяльності традиційно лежав особовий, а не колегіальний принцип управління, найважливіші рішення приймав лише генерал-губернатор. Він визначав також оптимальну кількість чиновників, виходячи з кола проблем та пріоритетів своєї діяльності. Центральні відомства здебільшого не

заперечували проти висловлюваних головними правителями краю пропозицій щодо її особового та кількісного складу. Канцелярія традиційно поділялася на чиновників вищої кваліфікації, які виконували доручення генерал-губернатора, та службовців, в обов'язки яких входила технічна канцелярська робота. Перші з них напрацьовували законодавчі проекти, надавали йому достовірну інформацію про найважливіші соціально-політичні процеси та тенденції їх розвитку, проводили формальні розслідування, організовували й спрямовували становлення нових напрямів господарської діяльності, здійснювали нагляд і контроль за соціально-політичним і господарським станом регіону. Невелика кількість чиновницького апарату, порівняно, зокрема, з сучасним періодом, засвідчує достатньо високий професійний рівень чиновників. Свою увагу вони зосереджували на проблемах загальнодержавного стратегічного значення, таких як урегулювання торговельно-господарських, етносоціальних та етнонаціональних, дипломатичних питань, організації протиепідемічних і профілактичних заходів. Для поліпшення торговельно-господарського становища краю вони тісно співпрацювали із самоврядними органами, які в свою чергу, надавали кошти для утримання генерал-губернаторської канцелярії.

Діловодна частина канцелярії, хоча й втратила п'яту частину своїх матеріалів, однак зберегла первісну внутрішню структуру й високий інформативний потенціал для регіональних історичних досліджень.

* * *

Колонізаційна політика Російської імперії на півдні втілювалася завдяки таким адміністративно-політичним формам врядування, як військові губернаторства, градоначальства й генерал-губернаторства. Зокрема, генерал-губернаторства мали забезпечити соціально-економічні перетворення, враховуючи місцеві особливості – поліетнічний склад населення, його політичні й культурно-господарські традиції, що сприяло б пришвидшенню освоєння мало заселеного краю з величезним земельним фондом.

Геополітичні особливості регіону, його пограничне становище, що вимагало присутності військових сил, віддаленість від центру, відсутність добрих шляхів, – все це змусило імператора довірити управління ним досвідченим сановникам. А. Е. Рішельє та О. Ф. Ланжерон у своїй діяльності дотримувалися європейських принципів врядування, сприяючи розвитку вільної торгівлі та підприємливості, створюючи умови для співіснування різних культур. Утворення Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства засвідчувало неослаблений економічний інтерес імперії до цього регіону. З призначенням на посаду генерал-губернатора М. С. Воронцова почалося поступове зросійщення краю в усіх напрямках – як адміністративно-політичному, соціально-економічному так і освітньо-культурному. Це виявилось в посиленому захисті інтересів російського ринку, контролі за діяльністю міських органів влади, дворянських установ, законодавчому унормуванні соціально-політичного становища неросійських етносів. Наступники М. С. Воронцова не з меншим успіхом продовжували започатковану ним практику імперського регіонального врядування й інтеграції краю. Діяльність цієї надгубернської інституції влади була покликана, з одного боку, забезпечувати проведення політики на зміцнення атмосфери підприємливості й зміцнення економічного центру на південь, бо саме через нього йшла співпраця російської економіки з європейською, а з другого, – ввести в краї загальноімперські закони також шляхом посилення й підтримки російського елементу в економіці, торгівлі, а особливо завдяки поширенню серед місцевих етносів елементів російської культури. Функціонування цієї структури влади значно триваліший час, ніж передбачалося, зумовлене тим, що центр побоювався виступів у зв'язку зі зміною соціального укладу після проведення реформ 1860-1870 рр., коли було скасовано значні пільги та привілеї для місцевого населення.

Генерал-губернаторство спершу розвивалося паралельно з центром, потім дедалі більше підпорядковувалося йому, хоча деякі з головних урядовців краю намагалися зберегти за собою якнайбільше повноважень. З проведенням реформ адаптація спільнот

до загальноросійських норм життя значно пришвидшила інтеграцію півдня України у складі імперії, що й стало причиною відмови центру від цієї форми врядування. Однак результати діяльності генерал-губернаторів виявилися скромнішими від очікуваних. Про те, що основне завдання, яке покладалося на південне генерал-губернаторство не було виконано, свідчать події, що розгорнулися згодом.

Тимчасовий новоросійський генерал-губернатор у 1879 р. Х. Х. Рооп запропонував поновити колишній статус Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства. Мотиви такого кроку називалися традиційні: зовнішньополітичне оточення й віддаленість від центру, природний фактор, зумовлений економічними інтересами, розмаїттям етносів і конфесій, необхідність управління портами та карантинними установами. На засіданні Комітету міністрів перемогла думка міністра внутрішніх справ і шефа жандармів Д. А. Толстого. Він вважав, що оскільки генерал-губернаторське управління в південному регіоні не дало помітних бажаних результатів щодо “злиття і зросійщення”, більше того збереження цієї посади, веде по суті до порушення централізованої управлінської єдності, потреби в генерал-губернаторах більше немає³⁴⁸. Думка міністра була певною мірою слушною, адже справді чи не кожний генерал-губернатор, досить швидко переймався регіональними проблемами. Оскільки південь вигідно відрізнявся від внутрішньої Росії спрямованістю на комерційну економіку, базовану на підприємливості, вільній конкуренції й торгівлі головному урядовцю краю досить важко було повернути його в бік уніфікації та гіперцентралізації, як того вимагали міністри. Генерал-губернатори мали змогу порівняти ступінь розвитку російських внутрішніх губерній і “західноєвропейської” Одеси. І в цьому порівнянні перевага регіональної політики була очевидною. Часто вони й самі поринали у світ підприємливості, яка сприяла їхньому особистому збагаченню.

Водночас центр недооцінив роль генерал-губернаторів. Вони все ж таки змогли добитися певних успіхів на шляху централізації та уніфікації, чому найбільш сприяли загальноросійські реформи:

аграрна, міська, судова і військова, що адаптували своєрідні умови півдня, зокрема й соціальну його структуру. Відбулося адміністративне й культурне зросійщення регіону. Російська культурна традиція, мова й освіта ставали тут домінуючими. Генерал-губернатори 1860-1870-х роках продовжили обережний політичний курс М. С. Воронцова на поєднання інтересів імперії та краю шляхом компромісів між загальнодержавними й регіональними завданнями. Однак генерал-губернатори не добилися жорсткої централізації та повного зросійщення, на що сподівався центр. Це й призвело до зменшення довіри уряду до генерал-губернаторської інституції і зрештою до ліквідації південного генерал-губернаторства. Певну роль відіграло й те, що на півдні імперії вже було створено міцний кордон із санітарною й торгово-економічною зонами.

Забезпечував ефективне функціонування генерал-губернаторської структури влади державний апарат, який формувався на солідній бюрократичній основі відповідно до політичних завдань головного урядовця краю, постачаючи його інформацією про стан та тенденції розвитку регіону. Незначна порівняно з канцеляріями інших генерал-губернаторів кількість чиновників, їхня діяльність, спрямована на торговельно-господарській розвиток краю та законодавче унормування пільг і привілеїв іммігрантів та забезпечення санітарного кордону й виконання дипломатичних функцій, зумовлених неросійським складом населення та залученням іноземного капіталу для освоєння регіону, – все це вигідно вирізняло південне генерал-губернаторство з поміж інших. Документування діяльності управлінського апарату, який врегулював складні політичні, етносоціальні та етнонаціональні, а також культурно-просвітні проблеми, посилює значущість діловодного архіву; високий ступінь збереженості якого дає змогу зараховувати його до перспективних джерел ретроспективної інформації.

¹ Кудряшов К. Зубов П. А. // РБС. – Пт., 1916. – Т. Ж - 3. – С. 526-536.

² ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. – № 17634;

Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: Институт истории СССР, 1959. – С. 3.

³ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 27: 1802-1803. – № 20449.

⁴ *Иконников В. С.* Александр Андреевич Беклешов (1743-1808), малороссийский военный генерал-губернатор, генерал-прокурор. – К.: Оттиск из КС, 1890. – С. 2.

⁵ *Ореус И. И.* Иван Иванович Михельсон, победитель Пугачова, 1740-1807 // РС. – 1876. – Кн. 1. – С. 192.

⁶ *Козирев В. К.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина ХVІІІ - перша половина ХІХ ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 258-260.

⁷ ПСЗ. – Т. 27. – № 20923.

⁸ *Козирев В. К.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. – С. 260, 295.

⁹ *Майков П.* Розенберг А. Г. // РБС. – С.Пб., 1913. – Т. Рейтерн-Рольцберг. – С. 358.

¹⁰ *Скальковский А.* Первое тридцатилетие истории города Одессы: 1795-1823. – Одесса, 1837. – С. 136.

¹¹ Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева: 1790-1867 гг. – В 2 ч. – Одесса: Тип. Южно-русского печатного дела, 1897. – С. 44.

¹² *Дружинина Е. И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – М.: Наука, 1981. – С. 192.

¹³ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 32: 1812-1815. – № 25149; *Дружинина Е. И.* Южная Украина в 1800-1825 гг. – М.: Наука, 1970. – С. 93.

¹⁴ *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в первой половине ХІХ века (1719-1868 гг.). – М.: Наука, 1976. – С. 192.

¹⁵ *Скальковский А.* Из портфеля первого историка г. Одессы // Из прошлого Одессы: Сб. статей / Сост. Л. М. де-Рибас. – Одесса: Тип. Л. Кирхнера, 1894. – С. 235-236.

¹⁶ Из записок Николая Ивановича Лорера // РА. – 1874. – Кн. 9. – Ст. 700.

¹⁷ Одесса 1794-1894. – Одесса: Тип. А. Шульц, 1895. – С. 674.

¹⁸ *Козирев В. К.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. – С. 360, 362.

¹⁹ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 35: 1818. – № 27253; *Майков П.* Соображения гр. Ланжерона о необходимости уменьшить обширные пространства генерал-губернаторств // РС. – 1904. – Кн. 1. – С. 226; *Герлигі П.* Одеса: Історія міста, 1794-1914. – К.: Критика, 1999. – С. 119.

²⁰ Одесса 1794-1894. – С. 788.

²¹ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 37: 1820-1821. – № 28774.

²² Ланжерон Людовик Олександр-Андро // РБС. – С.Пб., 1914. – Т. Лаб-

Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство (1822-1874)

зіна-Ляшенко. – С. 64.

²³ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний). – С. 5.

²⁴ Яковлев В. А. Кое-что об иноплемениках в истории г. Одессы // Из прошлого Одессы. – С. 375-377; Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 128.

²⁵ Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева: 1790-1867 гг. – С. 44.

²⁶ См.: Шатне дю М. Жан Батист де Траверсе. – М.: Наука, 2003.

²⁷ Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева: 1790-1867 гг. – С. 111.

²⁸ Шемшученко Ю. С. Наш друг Туманский. – К., 2000. – С. 48.

²⁹ Дружинина Е. И. Волнения колонистов Новороссии и Южной Бессарабии // Проблемы истории общественного движения и историография. – М.: Наука, 1971. – С. 103, 105.

³⁰ Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева: 1790-1867 гг. – С. 76.

³¹ Кулинич І. Як і коли з'явилися шведські колонії // УДЖ – 1995. – № 1. – С. 121.

³² Історія Української РСР. – У 8 т. 10 кн. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – С. 17.

³³ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.). – С.Пб.: Изд-во “Дмитрий Буланин”, 1999. – Т. 1. – С. 45.

³⁴ Скальковский А. Из портфеля первого историка г. Одессы // Из прошлого Одессы. – С. 235-236.

³⁵ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний). – С. 192.

³⁶ Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – С. 47.

³⁷ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 26-27.

³⁸ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 38: 1822-1823. – № 29031.

³⁹ До М. С. Воронцова тимчасово обов'язки начальника краю виконував головний попечитель і голова Комітету колоністів півдня краю Росії, генерал від інфантерії І. М. Інзов (1768-1845), при якому центром генерал-губернаторства був Кишинів.

⁴⁰ Записки Филиппа Филипповича Вигеля (Допол. с подлинной рукописи). – М.: Тип. ун-та, 1829. – Ч. 4. – С. 113.

⁴¹ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 122; Захарова О. Ю. “Генералы своих судеб: М. С. Воронцов – генерал-губернатор Новороссийского края. – М., 1998. – С. 4.

⁴² См.: 1812-1814: Секретная переписка генерала П. И. Багратиона. Личные письма генерала Н. Н. Раевского. Записки генерала М. С. Воронцова. Дневники офицеров Русской армии: Из собр. Гос. ист. музея / Сост. Ф. А. Петров и др. – М.: Терра, 1992.

⁴³ Дондуков-Корсаков А. М. Мои воспоминания // Старина и новизна: Ист.

сб. – С.Пб., 1903. – Кн. 6. – С. 109.

⁴⁴ *Вигель Ф. Ф.* Записки. – М.: Захаров, 2000. – С. 463.

⁴⁵ [*Богданович М. И.*] История царствования императора Александра I и России в его время. – С.Пб.: Тип. Сушинского, 1871. – Т. 5. – С. 402.

⁴⁶ Записка Н. Н. Мурзакевича: 1806-1883 // РС. – 1887. – Кн. 4. – С. 139-142.

⁴⁷ 2ПСЗ. – С.Пб., 1848. – Т. 22. – Отд. 1: 1847. – № 21431; Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII-XX століття. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – С. 208-209.

⁴⁸ *Бачинська О. А.* Дунайське козацьке військо 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: Астропринт, 1998. – С. 145.

⁴⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 191, спр. 30; *Шильдер Н. К.* Император Николай Первый, его жизнь и царствование. – С.Пб.: Изд. А. С. Суворина, 1903. – С. 282-283; *Шугуров М.* О чумном возмущении в Севастополе // РА. – 1867 – Кн. 11. – Ст. 1383.

⁵⁰ 2ПСЗ. – С.Пб., 1837. – Т. 11. – Отд. 2: 1836. – № 9745; *Зайончковский П. А.* Военные реформы 1860-1870 годов в России. – М., 1952. – С. 19.

⁵¹ Архив князя Воронцова. – М., 1895. – Т. 40: Письма к князю М. С. Воронцову графов К. Н. Нессельроде и А. Ф. Орлова. – С. 500.

⁵² Государственный Совет: 1801-1901. – С.Пб., 1901.

⁵³ *Дружинина Е. И.* Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 97.

⁵⁴ *Смолянинов К.* История Одессы. – Одесса: Гор. тип., 1853. – С. 190, 193; Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 191, спр. 34; 2ПСЗ. – С.Пб., 1836. – Т. 10. – Отд. 1: 1835. – № 8329, 8405.

⁵⁵ Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / Отв. ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. – М.: Славянский диалог, 1998. – С. 170.

⁵⁶ Письмо графа М. С. Воронцова к (графу) Д. Н. Блудову о Бессарабии // РА. – 1905. – Кн. 9. – С. 130-131.

⁵⁷ Национальные окраины Российской империи. – С. 175.

⁵⁸ *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – С.Пб.: Тип. МВД, 1870. – С. 476; *Нольде Б. Э.* Очерки русского государственного права. – С.Пб., 1911. – С. 443.

⁵⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190, спр. 143.

⁶⁰ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190, спр. 23, арк. 1-2; спр. 53, арк. 1; *Захарова О. Ю.* “Генералы своих судеб”. – С. 52-53.

⁶¹ Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. – В 2 т. / Под общ. ред. В. В. Черкесова. – Т. 1. – С.Пб., 2001. – С.101; Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной его имп. величества канцелярии / Под ред Н. Дубровина. – С.Пб., 1896. – Вып. 8. – С. 82.

⁶² Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 200, спр. 20, арк. 1.

Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство (1822-1874)

- ⁶³ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 192, спр. 11, арк. 54.
- ⁶⁴ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 39: 1824. – № 29938.
- ⁶⁵ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 40: 1825 по 19 ноября. – № 30487; 2ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 3: 1828. – № 2515.
- ⁶⁶ 2ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 2. – Отд. 1: 1827. – № 1668.
- ⁶⁷ 2ПСЗ. – С.Пб., 1849. – Т. 23. – Отд. 1: 1848. – № 22071.
- ⁶⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 5. – Отд. 2: 1830. – № 3776; Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 191, спр. 61, арк. 416-421.
- ⁶⁹ *Щербинин М. П.* Биография генерал-фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. – С.Пб.:Тип. Э. Веймара, 1858. – С. 206; 2ПСЗ. – С.Пб., 1843. – Т. 16. – Отд. 1: 1842. – № 14502; *Баханов К. А., Лыман И. И.* Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского; *Крыжановский В. К.* Дневники. – Запорожье: Просвіта, 2002. – С. 40, 79.
- ⁷⁰ 2ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 1: 1825-1827. – № 39, 219.
- ⁷¹ ПСЗ. – Т. 39. – № 29938.
- ⁷² 2ПСЗ. – Т. 1. – № 63, 102, 195, 223, 483.
- ⁷³ ПСЗ. – Т. 40. – № 30371.
- ⁷⁴ 2ПСЗ. – Т. 1. – № 46; *Смальянинов К.* История Одессы. – С. 193; *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 2. – Ч. 2: Комитет Министров в царствование императора Николая Первого (1825 г. ноября 20 -1855 г. февраля 18). – С. 225.
- ⁷⁵ Архив князя Воронцова. – М.: Тип ун-та, 1893. – Т. 39: Письма к князю М. С. Воронцову А. И. Левшина, А. П. Бутенева, И. В. Сабанеева. – С. 30, 33, 42.
- ⁷⁶ *Гончарук Т.* Деякі аспекти полеміки щодо одеського порто-франко на сторінках преси ХІХ ст. // Записки іст. ф-ту Одеського у-ту. – 1999. – Вип. 8. – С. 123.
- ⁷⁷ Архив князя Воронцова. – Т. 39. – С. 54.
- ⁷⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1835. – Т. 9. – Отд. 2: 1834. – № 7465; С.Пб., 1839. – Т. 13. – Отд. 1: 1838. – № 11707.
- ⁷⁹ Одесса 1794-1894. – С. LV.
- ⁸⁰ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 149, спр. 129, арк. 25.
- ⁸¹ *Щербинин М. П.* Биография генерал-фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. – С. 203; Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 191, спр. 61, арк. 37.
- ⁸² Газ. “Одесский вестник”. – 1840 г., 21 авг.
- ⁸³ 2ПСЗ. – Т. 1. – № 259; Т. 5. – Отд. 2. – № 3742, 3743.
- ⁸⁴ 2ПСЗ. – Т. 2. – № 1506, 1572.
- ⁸⁵ 2ПСЗ. – Т. 1. – № 145.
- ⁸⁶ 2ПСЗ. – С.Пб., 1838. – Т. 12. – Отд. 1: 1837. – № 10233.
- ⁸⁷ 2ПСЗ. – С.Пб., 1861. – Т. 34. – Отд. 1: 1859. – № 34273.

⁸⁸ Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений: Отд. административный. – Ч. 2: Действующее законодательство: Отд. 2. – С.Пб.: Тип. МВД, 1873. – С. 9.

⁸⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 191, спр. 12.

⁹⁰ *Герлігі П.* Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 92; 2ПСЗ. – Т. 2. – № 809.

⁹¹ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 2. – Ч. 1: Комитет Министров в царствование императора Николая Первого (1802 г. ноября 20-1855 г. февраля 18). – С. 120.

⁹² 2ПСЗ. – Т. 1. – № 163; Т. 5. – № 3101, 3901.

⁹³ 2ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 4; 1829. – № 2623.

⁹⁴ Одесса 1794-1894. – С. 82.

⁹⁵ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 126.

⁹⁶ Одесса 1794-1894. – С. XLVI.

⁹⁷ Краткий исторический очерк развития и деятельности ведомства путей сообщения за сто лет его существования (1798-1898). – С.Пб., 1898. – С. 71; Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева: 1790-1867 гг. – С. 102.

⁹⁸ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 149, спр. 129, арк. 8.

⁹⁹ 2ПСЗ. – Т. 2. – № 1417, 1670.

¹⁰⁰ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 169.

¹⁰¹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 191, спр. 49, арк. 84-88; 2ПСЗ. – С.Пб., 1840. – Т. 14. – Отд. 1: 1839. – № 12238; *Майков П.* Булгаков Константин Яковлевич. // РБС. – С.Пб., 1908. – Т. Тетанку-Бякстер. – С. 463.

¹⁰² 2ПСЗ. – С.Пб., 1834. – Т. 8. – Отд. 1: 1833. – № 6216.

¹⁰³ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 178.

¹⁰⁴ 2ПСЗ. – С.Пб., 1844. – Т. 18. – Отд. 1: 1843. – № 16560; Одесса 1794-1894. – С. 212.

¹⁰⁵ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 178; Там же. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 230.

¹⁰⁶ Сборник исторических материалов. – Вып. 8. – С. 181.

¹⁰⁷ *Авалиани С. Л.* Гр. М. С. Воронцов и крестьянский вопрос // Записки Одесского об-ва истории и древностей. – 1913. – Т. 31. – Отд. 2. – С. 46; *Андреева Т. В.* Александр I и русское общество // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX-XX века: Сб. ст. памяти В. С. Дякина и Ю. Б. Соловьева / Отв. Ред. А. Н. Цамутали. – С.Пб., 1999. – С. 182.

¹⁰⁸ *Дубровин Н.* Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I (с 1807-1829 год). – С.Пб.: Тип. АН, 1883. – С. 253.

Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство (1822-1874)

¹⁰⁹ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) . – С. 197.

¹¹⁰ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 119.

¹¹¹ Кричин Д. Забытая реформа: отмена винных откупов в России // Великие реформы в России. 1856-1874 / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М., 1991. – С. 131; Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 87.

¹¹² 2ПСЗ. – Т. 1. – № 444, 592; Бачинська О. Дунайське козацьке військо. – С. 7-10.

¹¹³ Романович-Славатинский А. Дворянство в России. – С. 351.

¹¹⁴ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – С. 186; 2ПСЗ. – Т. 4. – № 2736.

¹¹⁵ Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – С. 132; Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 82, 86.

¹¹⁶ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190, спр. 33, арк. 1, 7, 13.

¹¹⁷ Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. – К.: Держ. ком. архівів України, 2001. – С. 294-295.

¹¹⁸ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 40; Романович-Славатинский А. Дворянство в России. – С. 390, 392.

¹¹⁹ Ремнев А. Вдвинуть Россию в Сибирь. Империя и русская колонизация второй половины XIX- начала XX вв. // Ab imperio. – 2003. – Кн. 3. – С.135-158.

¹²⁰ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 293; Щербинин М. П. Биография генерал-фельд-маршала князя Михаила Семеновича Воронцова. – С. 203; Сборник исторических материалов. – Вып. 8. – С. 23, 56, 70, 83.

¹²¹ 2ПСЗ. – Т. 3. – № 2320.

¹²² Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. – С.Пб.: Тип. МВД, 1862. – Ч. 3. – Кн. 1. – С. 296.

¹²³ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 58, 64.

¹²⁴ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190, спр. 75, арк. 2; Захарова О. Ю. “Генералы своих судеб” – С. 72-74; Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 98.

¹²⁵ 2ПСЗ. – Т. 8. – № 6130.

¹²⁶ Отчет адмирала Мордвинова на письмо, полученное им на французском языке от новороссийского генерал-губернатора графа Воронцова // ЧОИДР. – 1868. – Кн. 3. – С. 126.

¹²⁷ Записка Н. Н. Мурзакевича: 1806-1883. – С. 139-142.

¹²⁸ Архив князя Воронцова. – М.: Тип ун-та, 1891. – Т. 37: Бумаги фельд-маршала князя Михаила Семеновича Воронцова. – С. 347.

Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст.

- ¹²⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190, спр. 60, арк. 30-40.
- ¹³⁰ 2ПСЗ. – Т. 4. – № 2808; Т. 10. – Отд. 2. – № 8676.
- ¹³¹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 151, спр. 82, арк. 1-3; 2ПСЗ. – Т. 9. – Отд. 1. – № 7310.
- ¹³² 2ПСЗ. – Т. 11. – Отд. 1. – № 9245; Т. 14. – № 12829.
- ¹³³ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 191, спр. 48, арк. 1.
- ¹³⁴ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 101.
- ¹³⁵ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 191, спр. 50, арк. 1, 3, 8, 72 та ін.
- ¹³⁶ 2ПСЗ. – Т. 4. – № 2831.
- ¹³⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190, 1828 р., спр. 35, арк. 56, 86.
- ¹³⁸ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 1: Комитет Министров в царствование императора Александра Первого (1802 г. сентября 8-1825 г. ноября 19). – С. 209; ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 36: 1800-1801. – № 22912, 27954.
- ¹³⁹ 2ПСЗ. – Т. 2. – № 913.
- ¹⁴⁰ 2ПСЗ. – Т. 1. – № 132.
- ¹⁴¹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 221, спр. 2, арк. 136; 2ПСЗ. – Т. 3. – № 2122.
- ¹⁴² 2ПСЗ. – Т. 5. – № 3463.
- ¹⁴³ 2ПСЗ. – Т. 5. – № 3051; С.Пб., 1832. – Т. 6. – Отд. 1: 1831. – № 4617.
- ¹⁴⁴ 2ПСЗ. – Т. 5. – № 3993.
- ¹⁴⁵ Захарова О. Ю. “Генералы своих судеб”. – С. 69.
- ¹⁴⁶ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 17, арк. 2-7; спр. 37, арк. 17; 2ПСЗ. – Т. 34. – Отд. 2: 1859. – № 34818.
- ¹⁴⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 191, спр. 38, арк. 4, 12, 53, 362.
- ¹⁴⁸ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 153, спр. 128, арк. 1-15.
- ¹⁴⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 192, спр. 101.
- ¹⁵⁰ Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. – Одесса: Лито-тип. техник, 1911. – С. 78.
- ¹⁵¹ Держархів Одеської області, ф. 1, оп. 190, спр. 40.
- ¹⁵² Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 146.
- ¹⁵³ 2ПСЗ. – С.Пб., 1834. – Т. 8. – Отд. 2: 1833. – № 6130. 2ПСЗ. – Т. 10. – № 8008; С.Пб., 1843. – Т. 17. – Отд. 1: 1842. – № 15974; Отд. 2 – Прибавление 1841 г. – № 14780 а.
- ¹⁵⁴ 2ПСЗ. – Т. 1. – № 143; Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 222.
- ¹⁵⁵ 2ПСЗ. – Т. 2. – № 1133; Т. 4. – № 2685; Щербинин М. П. Биография генерал-фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. – С. 174.
- ¹⁵⁶ Темник Ю. А. О деятельности М. Воронцова в документах Луганского

Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство (1822-1874)

завода // *Дворянство в истории Российского государства: III Крымские Воронцовские чтения*. – Симферополь: Крымский архив, 2001. – С. 53; *Гребцова И. С.* Периодическая печать в общественном развитии южного степного региона Российской империи (1820-1865): Доктор. дис. – 2002. – С. 194.

¹⁵⁷ Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского // РА. – 1894. – Кн. 12. – С. 476.

¹⁵⁸ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 3. – Ч. 2: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855 г., февраля 19-1881 г. марта 1). – С. 145.

¹⁵⁹ 2ПСЗ. – Т. 10. – № 7898.

¹⁶⁰ *Смольянинов К.* История Одессы. – С. 203.

¹⁶¹ *Герлігі П.* Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 266.

¹⁶² *Шандра В. С.* Епізод із діяльності новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова // АУ. – 2002. – № 1-3. – С. 252-259.

¹⁶³ 2ПСЗ. – Т. 1. – № 620.

¹⁶⁴ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 192, спр. 95, арк. 8.

¹⁶⁵ Одесса 1794-1894. – С. 587.

¹⁶⁶ *Дружинина Е. И.* Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 116.

¹⁶⁷ 2ПСЗ. – Т. 9. – № 7350; Т. 10. – № 8495; ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, V, № 1209, 1220, 1246.

¹⁶⁸ Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем М. С. Воронцовым. – Одесса: Тип. Л. Нитте, 1860. – С. 20; *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 133, 140, 143, 164.

¹⁶⁹ *Сіропалко С.* Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 392.

¹⁷⁰ Одесса 1794-1894. – С. 626.

¹⁷¹ Там же. – С. 641, 648.

¹⁷² Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем М. С. Воронцовым. – С. 26.

¹⁷³ *Иконников В. С.* Киев в 1654-1855 гг.: Ист. очерк. – К. Тип. у-та св. Владимира, 1904. – С. 224.

¹⁷⁴ Одесса 1784-1894. – С. 587.

¹⁷⁵ *Селинов В. И.* Воронцовский дворец как культурно-исторический памятник г. Одессы // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук. – Ч. 4-5: Секція соціально-історична. – Одеса, 1929. – С. 66, 67.

¹⁷⁶ *Герлігі П.* Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 64, 123.

¹⁷⁷ *Калмыкова М. М.* Гости из “Петербуржского дома”. Книги из библиотеки Воронцовых в фондах Научной библиотеки ТАУ // *Дворянство в истории Российского государства*: матер. III Крымских Воронцовских чтений. – Симферополь: Крымский архив, 2001. – С. 68.

- ¹⁷⁸ *Кирпичников А. И.* Одесса и Пушкин // Исторический вестник. – 1889. – № 6. – С. 625. В одном з листів до брата О. С. Пушкін писав “Я оставил мою Молдавию и явился в Европу”. (Пушкин в Южной России // РА. – 1866. – Кн. 9. – Ст. 1211).
- ¹⁷⁹ Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева: 1790-1867 гг. – С. 114.
- ¹⁸⁰ *Герлігі П.* Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 125.
- ¹⁸¹ Одесса 1794-1894. – С. 639.
- ¹⁸² Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем М. С. Воронцовым. – С. 11; *Огарков В. В.* Воронцовы. Их жизнь и общественная деятельность: Биогр. очерки // Петр Великий, Меншиков, Воронцовы, Дашкова, Сперанский. – С.Пб.: Глория Кристалл, 1998. – С. 311.
- ¹⁸³ *Гребцова И. С.* Периодическая печать в общественном развитии. – С. 194.
- ¹⁸⁴ Одесса 1794-1894. – С. LIІ.
- ¹⁸⁵ *Смолянинов К.* История Одессы. – С. 252; 2ПСЗ. – С.Пб., 1847. – Т. 21. – Отд. 1: 1846. – № 20266; Одесса 1794-1894. – С. 639.
- ¹⁸⁶ Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем М. С. Воронцовым. – С. 33-39.
- ¹⁸⁷ Материалы для истории Крымской войны и обороны Севастополя: Сборник. – С.Пб., 1871. – Вып. 1. – С. 336.
- ¹⁸⁸ *Анненков Н. Н.* // РБС. – С.Пб., 1900. – Т. 2. – С. 199-200; Генерал-адъютант генерал от инфантерии Николай Николаевич Анненков: (Очерк служебной деятельности). – С.Пб.: Тип. К. Вульфа, 1862. – С. 23.
- ¹⁸⁹ 2ПСЗ. – С.Пб., 1855. – Т. 29. – Отд. 1: 1854. – № 28676; *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. – С.Пб.: Тип. МВД, 1862. – Кн. 4. – С. 103; Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 81, 1860 р., спр. 138, ч. 1, арк. 4-5.
- ¹⁹⁰ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 193, 1855 р., спр. 58, арк. 2,6; оп. 81, 1860 р., спр. 138, арк. 3-4.
- ¹⁹¹ 2ПСЗ. – Т. 29. – Отд. 2: 1854. – № 28852.
- ¹⁹² 2ПСЗ. – С.Пб., 1856. – Т. 30. – Отд. 1: 1855. – № 28996.
- ¹⁹³ *Герлігі П.* Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 155.
- ¹⁹⁴ 2ПСЗ. – С.Пб., 1857. – Т. 31. – Отд. 1: 1856. – № 30666; С.Пб., 1858. – Т. 32. – Отд. 1: 1857. – № 32462.
- ¹⁹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 173, 1856 р., спр. 14, арк. 1-2; оп. 230, 1856 р., спр. 1, арк. 1-2, 70.
- ¹⁹⁶ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 169; 2ПСЗ. – С.Пб., 1858. – Т. 32. – Отд. 1: 1857. – № 31780.
- ¹⁹⁷ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII - первая половина XIX в.) / Под. ред. С. И. Бобылевой. – Дн.: Арт-Пресс, 1999. – С. 173.

Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство (1822-1874)

- ¹⁹⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1857. – Т. 31. – Отд. 1: 1856. – № 30136; Т. 34. – № 35010.
- ¹⁹⁹ 2ПСЗ. – Т. 34. – № 34983.
- ²⁰⁰ 2ПСЗ. – С.Пб., 1859. – Т. 33. – Отд. 1: 1858. – № 33286.
- ²⁰¹ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 91-92; 2ПСЗ. – Т. 33. – № 33662.
- ²⁰² Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 197, 1859 р., спр. 210, арк. 1, 7.
- ²⁰³ 2ПСЗ. – Т. 34. – № 34916.
- ²⁰⁴ *Шандра В.* Генерал-губернатор О. Г. Строганов про необхідність децентралізації управління в Російській імперії // КС. – 2001. – № 2. – С. 85.
- ²⁰⁵ *Герлігі П.* Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 156.
- ²⁰⁶ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 198, 1860 р., спр. 819, арк. 81.
- ²⁰⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 173, 1861 р., спр. 29, арк. 76, 80, 103; 1862 р., спр. 6, арк. 38; 1862 р., спр. 8.
- ²⁰⁸ *Нардова В. А.* Городское самоуправление в России в 60-х-начале 90-х годов XIX в. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1984. – С. 16.
- ²⁰⁹ Одесса 1794-1894. – С. 114, 119; *Герлігі П.* Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 156.
- ²¹⁰ 2ПСЗ. – Т. 34. – № 34639.
- ²¹¹ *Герлігі П.* Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 152.
- ²¹² *Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел.* – В 2 т. – М.: АН СССР, 1961. – Т. 2: 1865-1876. – С. 405; *Нардова В. А.* Городское самоуправление в России. – С. 20; *Гласный думи К. Е. Адрієвський записав з цього приводу у щоденнику: “Такой речи, пока существует общая дума в ней еще не было. Не было, я думаю, подобной речи и в целой России”.* (Записки К. Э. Андриевского. – Одесса, 1914. – Т. 2. – С. 165).
- ²¹³ *Гребцова И. С.* Периодическая печать в общественном развитии. – С. 271; Одесса 1794-1894. – С. 119, 126, 196.
- ²¹⁴ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 81, 1860 р., спр. 138, ч. II, арк. 1.
- ²¹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 81, 1861 р., спр. 80, арк. 1, 3, 5, 6.
- ²¹⁶ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 3. – Ч. 1: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855 г. февраля 19 -1881 г. марта 1). – С. 268.
- ²¹⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 81, 1860 р., спр. 138, ч. I, арк. 64.
- ²¹⁸ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 81, 1861 р., спр. 80, арк. 146, 180.
- ²¹⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 81, 1862 р., спр. 23, арк. 32.
- ²²⁰ 2ПСЗ. – С.Пб., 1867. – Т. 40: 1865. – № 42264; *Шандра В. С.* Законодавчі акти Російської держави як джерело до історії Новоросійського генерал-губернаторства // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 88.

- ²²¹ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 128.
- ²²² 2ПСЗ. – С.Пб., 1874. – Т. 45. – Отд. 1: 1871. – № 48147; Одесса 1794-1894. – С. 266.
- ²²³ Одесса 1794-1894. – С. 196.
- ²²⁴ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 126.
- ²²⁵ 2ПСЗ. – Т. 32. – № 31665.
- ²²⁶ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 229.
- ²²⁷ 2ПСЗ. – С.Пб., 1868. – Т. 41. – Отд. 1: 1866. – № 43061.
- ²²⁸ 2ПСЗ. – Т. 33. – № 32722; С.Пб., 1865. – Т. 37. – Отд. 1: 1862. – № 38232.
- ²²⁹ Строганов А. Г. // РБС. – С.Пб., 1909. – Т. Смел.-Суворина. – С. 484-485; Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 160; Одесса 1794-1894. – С. LXXIV.
- ²³⁰ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 174, 1863 р., спр. 32, арк. 12; Григорьев В. Программа для исследования переселенческого движения на местах выхода переселенцев // Русская мысль. – 1884. – Кн. 6. – С. 62-76.
- ²³¹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 174, 1863 р., спр. 32, арк. 41, 46.
- ²³² Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 174, 1868 р., спр. 16, арк. 9.
- ²³³ Баханов К. А., Лыман И. И. Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского; Крыжановский В. К. Дневники. – С. 34.
- ²³⁴ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 60, 1863 р., спр. 19, арк. 1-2.
- ²³⁵ Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х - начале 90-х годов XIX в. – С. 22.
- ²³⁶ 2ПСЗ. – Т. 40. – № 42427.
- ²³⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 85, 1872 р., спр. 35, арк. 11.
- ²³⁸ Чижевич О. Город Одесса и одесское общество // Из прошлого Одессы. – С. 61.
- ²³⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 174, 1871 р., спр. 51, арк. 1; 2ПСЗ. – С.Пб., 1867. – Т. 39. – Отд. 1: 1864. – № 41371.
- ²⁴⁰ Одесса 1794-1894. – С. 369; Баханов К. А., Лыман И. И. Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского; Крыжановский В. К. Дневники. – С. 28, 29, 117, 177.
- ²⁴¹ Кошечу П. Е. // РБС. – С.Пб., 1903. – Т. Кнаппе-Кюхельб. – С. 358-360.
- ²⁴² Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 174, 1866 р., спр. 6, арк. 3.
- ²⁴³ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 113.
- ²⁴⁴ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 84, 1870 р., спр. 125.
- ²⁴⁵ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 62, 1871 р., спр. 90, арк. 1-28.

Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство (1822-1874)

- ²⁴⁶ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 62, 1870 р., спр. 97, арк. 1, 17.
- ²⁴⁷ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 77.
- ²⁴⁸ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 61, 1867 р., спр. 119, арк. 1, 3, 12.
- ²⁴⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 61, 1867 р., спр. 125, арк. 2.
- ²⁵⁰ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 62, 1869 р., спр. 6, арк. 2; спр. 15; 1870 р., спр. 72.
- ²⁵¹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 62, 1872 р., спр. 43, арк. 2.
- ²⁵² Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 139, 1863 р., спр. 112, арк. 1, 29, 128-149.
- ²⁵³ *Головань В.* Одесский военный округ и его командующие (1862-1918). – Одесса, 1998. – С. 4, 15.
- ²⁵⁴ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 139, 1863 р., спр. 193, арк. 1, 13.
- ²⁵⁵ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 60, 1863 р., спр. 6, арк. 1, 5.
- ²⁵⁶ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 60, 1863 р., спр. 28, арк. 1, 4-5.
- ²⁵⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 83, 1867 р., спр. 145, арк. 1-8.
- ²⁵⁸ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 139.
- ²⁵⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 63, 1873 р., спр. 78, арк. 1, 72.
- ²⁶⁰ *Баханов К. А., Лыман И. И.* Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского; *Крыжановский В. К.* Дневники. – С. 45, 105.
- ²⁶¹ 2ПСЗ. – Т. 39. – № 41079.
- ²⁶² Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 174, 1868 р., спр. 16, арк. 9.
- ²⁶³ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 81, 1862 р., спр. 23, арк. 167, 186, 209.
- ²⁶⁴ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 82, 1863 р., спр. 8, арк. 1, 10-27, 41-50, 105.
- ²⁶⁵ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 174, 1866 р., спр. 6, арк. 10.
- ²⁶⁶ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 85, 1871 р., спр. 85; оп. 83, 1868 р., спр. 109; оп. 84, 1870 р., спр. 117; оп. 140, 1865 р., спр. 43; спр. 45.
- ²⁶⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 83, 1868 р., спр. 110.
- ²⁶⁸ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 83, 1869 р., спр. 158.
- ²⁶⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 249, 1869 р., спр. 589, арк. 3, 355.
- ²⁷⁰ Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений: Отдел адм. – Ч. 2: Действующее законодательство: Отд. 2. – С.Пб.: Тип. МВД, 1873. – С. 28; Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 203, 1857 р., спр. 35, арк. 1-3.
- ²⁷¹ 2ПСЗ. – Т. 40. – № 42155; Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 174, 1865 р., спр. 7, арк. 1.
- ²⁷² ЦДІАК України, ф. 1252, оп. 1, спр. 152, арк. 5.
- ²⁷³ ЦДІАК України, ф. 1252, оп. 1, спр. 174, арк. 15.

- ²⁷⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
- ²⁷⁵ 2ПСЗ. – С.Пб., 1871. – Т. 42. – Отд. 1: 1867. – № 44164.
- ²⁷⁶ 2ПСЗ. – С.Пб., 1872. – Т. 43. – Отд. 1: 1868. – № 44975.
- ²⁷⁷ 2ПСЗ. – С.Пб., 1874. – Т. 45. – Отд. 1: 1870. – № 48094, 48215, 48335, 49215; С.Пб., 1876. – Т. 48. – Отд. 1: 1873. – № 51883, 52179; Пятидесятилетний юбилей службы генерал-адъютанта Павла Евстафиевича Кошебу. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1870.
- ²⁷⁸ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 81.
- ²⁷⁹ 2ПСЗ. – С.Пб., 1876. – Т. 49. – Отд. 1: 1874. – № 53049.
- ²⁸⁰ *Рябинін-Скляревський О.* Одеський краєвий історичний архів // АС. – 1928. – Кн. 5-6. – С. 76.
- ²⁸¹ Записки Филиппа Филипповича Вигеля. – С. 91.
- ²⁸² Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 200, 1823 р., спр. 1, арк. 1.
- ²⁸³ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 150, 1840 р., спр. 19.
- ²⁸⁴ *Вересаев С.* Спутники Пушкина. – М.: Сов. писатель, 1937. – Т. 1. – С. 312.
- ²⁸⁵ 2ПСЗ. – Т. 1. – № 154; Т. 8. – № 6297; Т. 11. – № 8841.
- ²⁸⁶ *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. – Ч. 3. – Кн. 3. – С. 55, 142, 239; 2ПСЗ. – Т. 9. – № 6954; Новороссийский календар на 1855 год. – Одесса, 1854. – С. 205.
- ²⁸⁷ 2ПСЗ. – Т. 10. – № 8108; Т. 12. – № 10131.
- ²⁸⁸ 2ПСЗ. – Т. 18. – № 17375.
- ²⁸⁹ *Дондуков-Корсаков А. М.* Мои воспоминания // Старина и новизна: Ист. сб. – С.Пб., 1903. – Кн. 6. – С. 75-76.
- ²⁹⁰ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 192, спр. 44, арк. 1, 14.
- ²⁹¹ 2ПСЗ. – Т. 21. – № 19852.
- ²⁹² Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 166, 1845 р., спр. 43, арк. 4-16.
- ²⁹³ *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. – Ч. 3. – Кн. 3. – С. 292.
- ²⁹⁴ 2ПСЗ. – С.Пб., 1846. – Т. 20. – Отд. 1: 1845. – № 18872; С.Пб., 1847. – Т. 21. – Отд. 2: 1846. – № 19852, 20286; С.Пб., 1856. – Т. 30. – Отд. 1: 1855. – № 28954.
- ²⁹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 149, 1839 р., спр. 106, арк. 4, 6; оп. 170, спр. 40; 2ПСЗ. – Т. 25. – № 23959; Новороссийский календар на 1855 год. – С. 204.
- ²⁹⁶ 2ПСЗ. – Т. 30. – № 28954.
- ²⁹⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 140, спр. 65, арк. 6-8; 2ПСЗ. – Т. 30. – № 29688; Т. 31. – № 31070.
- ²⁹⁸ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 195, 1857 р., спр. 200, арк. 4.

- ²⁹⁹ 2ПСЗ. – Т. 33. – № 34000.
- ³⁰⁰ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 195, 1857 р., спр. 200, арк. 40.
- ³⁰¹ 2ПСЗ. – Т. 30. – Отд. 1 – № 39847.
- ³⁰² Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 140, спр. 9, арк. 5; спр. 42, арк. 5.
- ³⁰³ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 17, спр. 14, арк. 1-2.
- ³⁰⁴ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 140, спр. 42, арк. 87.
- ³⁰⁵ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 140, спр. 8, арк. 40; оп. 85, спр. 79.
- ³⁰⁶ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 173, 1855 р., спр. 12, арк. 1-2.
- ³⁰⁷ *Козирев В. К.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. – С. 374-376.
- ³⁰⁸ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 150, 1840 р., спр. 5, арк. 1.
- ³⁰⁹ Письма светлейшего князя Михаила Семеновича Воронцова к профессору Одесского Ришельевского лицея Н. Н. Мурзакевичу // РА. – 1876. – Кн. 3. – С. 365.
- ³¹⁰ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 167, 1846 р., спр. 111, арк. 1-2.
- ³¹¹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 195, 1857 р., спр. 200, арк. 49.
- ³¹² *Козирев В. К.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. – С. 376-381.
- ³¹³ *Захарова О. Ю.* “Генералы своих судеб”. – С. 32; *Вигель Ф. Ф.* Записки. – С. 469.
- ³¹⁴ *Шемшученко Ю. С.* Наш друг Туманский. – С. 48.
- ³¹⁵ Записки Филиппа Филипповича Вигеля. – С. 91, 122, 123; *Зубков Н. Н.* Вигель Ф. Ф. // Русские писатели: Биографический словарь. – М., 1989. – Т. 1: А-Г. – С. 439-442.
- ³¹⁶ Записки Филиппа Филипповича Вигеля. – С. 91.
- ³¹⁷ *Евсеева М. К.* Лёвшин А. И. // Русские писатели: Биографический словарь. – М., 1994. – Т. 3: Г-К. – С. 307.
- ³¹⁸ Архив князя Воронцова. – Т. 39. – С. 1.
- ³¹⁹ Одесса 1794-1894. – С. 597; *Герлігі П.* Одеса: Історія міста, 1794-1914. – С. 162.
- ³²⁰ Архив князя Воронцова. – Т. 39. – С. 155; *Захарова О. Ю.* “Генералы своих судеб”. – С. 64.
- ³²¹ *Вересаев С.* Спутники Пушкина. – С. 331.
- ³²² Одесса 1794-1894. – С. 697; *Тепляков В.* Отчет о разных памятниках древности, открытых и приобретенных в некоторых местах Болгарии и Румелии. – Одесса: Гор. тип., 1829.
- ³²³ Записки Филиппа Филипповича Вигеля. – С. 117.
- ³²⁴ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, V, № 1229, 1231.
- ³²⁵ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 287.

- ³²⁶ *Хмарський В. М.* З історії розвитку археографії на Півдні України: Апполон Скальковський // Записки іст. ф-ту Одеського у-ту. – 1998. – Вип. 6. – С. 29.
- ³²⁷ *Чижевич О.* Город Одесса и одесское общество // Из прошлого Одессы. – С. 18; *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 278.
- ³²⁸ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 94, 1858 р., спр. 299, арк. 8.
- ³²⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 140, спр. 1, арк. 18.
- ³³⁰ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 85, спр. 42.
- ³³¹ *Войналович Е. В., Кармазинская М. А.* Капнист П. И. // Русские писатели: Биографический словарь. – М., 1992. – Т. 2: Г-К. – С. 462.
- ³³² Столетие Киевской первой гимназии (1809-1811-1911). – К., 1911. – Т. 2. – С. ХХХ.
- ³³³ Записки Филиппа Филипповича Вигеля. – С. 91.
- ³³⁴ *Вересаев В.* Спутники Пушкина. – С. 323.
- ³³⁵ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 214, 1832 р., спр. 6, арк. 50.
- ³³⁶ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 143.
- ³³⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 140, спр. 1, арк. 18.
- ³³⁸ Див. докладніше: *Шандра В. С.* Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (1822-1874): структура, особовий склад, архів // АУ. – 2001. – № 3. – С. 50-53.
- ³³⁹ *Смольянинов К.* История Одессы. – С. 240.
- ³⁴⁰ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 140, спр. 42, арк. 38; оп. 153, спр. 4.
- ³⁴¹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 139, 1862 р., спр. 4, арк. 340.
- ³⁴² *Рябінін-Скляревський О.* Одеський краєвий історичний архів. – С. 75.
- ³⁴³ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 140, спр. 42, арк. 38.
- ³⁴⁴ *Хмарський В. М.* З історії розвитку археографії на Півдні України. – С. 106.
- ³⁴⁵ Сборник материалов, относящихся до архивной части в России. – Пг.: Тип. Гл. упр. уделов, 1916. – Т. 1. – С. 31-32, 43-65.
- ³⁴⁶ *Рябінін-Скляревський О.* Одеський краєвий історичний архів. – С. 77.
- ³⁴⁷ *Малинова Г.* Оксман Ю. Г. // Українські архівісти. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 259; *Сергієнко Г.* Перші радянські архівні установи на Україні // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1960. – № 3 (4). – С. 10.
- ³⁴⁸ *Тхоржевский И. И.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб., 1902. – Т. 4: Комитет Министров в царствование императора Александра Третьего (1801 г. марта 2 - 1894 г. 20 октября). – С. 102, 103.

Частина п'ята

Київське генерал-губернаторство (1832-1914).

“Відвойовування” імперією Правобережної України

Передісторія та завдання генерал-губернаторства

Поділи Речі Посполитої (1793, 1795 рр.), внаслідок яких Правобережна Україна відійшла до Російської імперії, хай і опосередковано, але вплинули на формування в майбутньому Київського генерал-губернаторства. Катерина II, зміцнюючи західний кордон і дотримуючись ідеї консолідації, обмежила права та привілеї місцевої знаті, залишивши “до часу” лише самостійність судових інституцій. Імператриця і не намагалася особливо з нею рахуватися: адже могутня європейська держава перестала існувати. За Петербурзькою міжнародною конвенцією 1797 р., ратифікованою вже Павлом I, було погоджено остаточний текст трактату між Росією, Пруссією та Австрією, за яким у межах імперії залишалися Литва, Західна Білорусь, Волинь, Київщина й Поділля. Таємною статтею ліквідовано правові поняття польської державності та громадянства із заборonoю згадувати в титулатурі навіть назву “Польща”

Виконання першочергових військово-політичних завдань – встановлення зовнішніх кордонів із митницями, розформування польського війська, складання карт новоприєднаних земель – рескриптом від 8 грудня 1792 р. було покладено на головнокомандувача російських військ М. М. Кречетникова (1729-1793),

який ставав водночас і місцевим поміщиком. За попередню службу, зокрема на посаді тверського, калузького та тульського генерал-губернатора, а згодом київського, чернігівського і новгород-сіверського отримав чин генерал-аншефа та масток у Білорусії з 1016 селянськими душами ¹.

На нові території відразу було поширено губернський устрій із заснуванням присутствених місць у Мінській, Брацлавській, Ізяславській (у червні 1795 р. перейменована на Волинську) губерніях. Вже 13 квітня 1793 р. М. М. Кречетникова призначено генерал-губернатором усіх територій, що відійшли від Польщі, та головнокомандувачем військ на заході імперії ².

Прихильність місцевої знаті нова влада намагалася здобути завдяки поширенню на неї станово-корпоративних привілеїв, прописаних у Жалуваній грамоті дворянству від 1785 р. Розуміючи, що їх жодним чином не можна порівняти з тими, що існували в Речі Посполитій, Катерина II рекомендувала не вдаватися до зброї, а скористатися тією ситуацією, що тутешні селяни "... однієї з нами раси і віри й панів-поляків не люблять" ³. 1785 р. було поширено Жалувану грамоту і на міста. Відтепер вони могли користуватися давніми станово-корпоративними правами й привілеями, але лише після підтвердження їх імператрицею. Суди й магістрати поверталися до судочинства, яке діяло тут до 3 травня 1791 р., з тією різницею, що вироки виносилися іменем "її імператорської величності", а тортури і смертну кару було скасовано. Нових підданих звільнили від сплати подушного податку до 1795 р., а генерал-губернатору рекомендувалося формувати бюрократичний апарат із чиновників російських, білоруських та малоросійських губерній. Нова влада намагалася створити враження, що вона буде кращою за попередню.

При Головній квартирі військ спішно почалося вивчення природних і демографічних ресурсів краю. З'ясування його фіскально-господарських можливостей було покладено на чиновників Генерального штабу, які мали скласти карти з чітким означенням казенних земельних угідь, описи маєтків із поділом їх на казенні, спадкові (довічні), не спадкові, дані за службу, переуступлені

посесорам та інші, а крім того, докладно ознайомитись із мало-відомими в Росії формами землеволодіння. Особлива увага приділялась торгівлі спиртними напоями й сіллю, оскільки в імперії вона становила основну статтю державного доходу. Межування державних, поміщицьких і церковних земель, що проводилося тут вперше, здійснювалося згідно з Межовою інструкцією 1766 р.; секвестрована земельна власність католицького й уніатського єпископату, а також поезуїтські маєтки передавалися державі, духовенство переводилося на посадовий оклад ⁴.

Процес приєднання земель супроводжувався обґрунтуванням легітимності “історичних прав” імперії на “польські області”, що входили колись до Київської Русі. Після урочистого прочитання маніфесту від 27 березня 1793 р. у церквах до присяги приводилися війська, шляхом подання особистих присяжних листів засвідчували свою лояльність магнати, шляхта, міщани, священники, єврейське населення краю ⁵. Селяни присяги не складали, за них це робили їхні власники, а хто не бажав присягати, отримували дозвіл на виїзд із Росії.

Поділ територій на намісництва, адміністративно-територіальні та поліцейсько-фінансові одиниці, відбувся вже за врядування генерал-поручика Т. І. Тутолміна (1739? 1740-1809), бо М. М. Кречетников помер у травні 1793 р. в містечку Меджибожі. Новий генерал-губернатор переїхавши з Полонного до Несвіжа біля Мінська, значно активізував підготовку до проведення адміністративної реформи ⁶. Він вирішив, навіть, вдосконалити губерньську реформу Катерини II, однак його проекти не були підтримані ⁷. До новоутвореного Брацлавського намісництва (1793-1796) ввійшло 13 повітів, стільки ж було у Волинському (1793-1796); Подільське (1793-1797) з центром у Кременці налічувало 12 повітів.

Швидкому проведенню адміністративної реформи перешкодило повстання 1794 р. під керівництвом “якобінця” Т. Костюшка, підтримане шляхтою, яка не могла змиритися з втратою державної незалежності ⁸. Повстання певною мірою наблизило третій поділ Речі Посполитої, внаслідок якого до Росії відійшли Литва, частина

Білорусії та Західної України. Смоленська слідча комісія в політичних справах, провівши розслідування, хто з магнатів і шляхти, які присягнули на відданість Росії, брав участь у повстанні і якою була їхня роль у ньому. На маєтки запідозрених у виступі накладався секвестр, а маєтки учасників конфісковувалися й передавалися казні. Водночас кожен мав право переглянути своє ставлення до нової влади і засвідчити свою лояльність, склавши нову присягу. Задля збереження маєтків більшість власників підкорилася, і імператриця обдарувала їх тим, чим вони раніше володіли спадково. Політику Катерини II особливо підтримували військові, які першими відчували можливість стати власниками землі. І справді невдовзі землю отримали М. І. Кутузов, П. О. Румянцев, Т. І. Тутолмін, О. А. Безбородько⁹. Щоправда, у Т. І. Тутолміна, у зв'язку зі слідством, що почалося за розпорядженням Павла I, маєтки відібрали, але надали у спадкове володіння Торчинський ключ Луцького повіту Волинської губернії, до складу якого входило п'ять сіл, Попелюзький ключ із шістьма селами та слободами, присадами й корчмами, а також містечко Рашків (всього 3 447 душ)¹⁰.

Павло I, на подив сучасникам, поблажливо поставився до шляхти, сприяв відродженню щорічних сеймиків, найстаріших (із XV ст.) інституцій польської державності з виборними посадовцями, які донедавна вирішували всі питання місцевого врядування (розміри й види місцевих і державних податків, постачання рекрутів, господарсько-фінансові справи); без їх участі король не мав права видавати нові закони¹¹. До того ж, відновлювалися суди, що утримувалися за місцевий кошт, безземельній шляхті надавалося виборне право, якого не мало російське дворянство¹², польським магнатам було повернуто численні маєтки. Указом Сенату від 12 грудня 1796 р. Павло I відмовився від намісництв і надав правобережним губерніям привілеїв, узаконивши таким чином їхнє особливе становище¹³.

Владні повноваження було передано військовим губернаторам, які координували дії цивільних, таким чином перебравши на себе обов'язки генерал-губернаторів, яким Павло I, як колишнім фаворитам Катерини II, не довірив місцевого врядування. Було

засновано канцелярію подільського військового губернатора (1796-1857), якому, крім Подільської підпорядковувалися ще Мінська (до 1801 р.) та Волинська губернії (до 1839 р.). Першим військовим губернатором став 4 грудня 1796 р. генерал-лейтенант О. А. Беклешов (1745-1808), який урядовав тут до призначення сенатором, тобто до 14 березня 1798 р. Його змінив рязанський і тамбовський генерал-губернатор, генерал-фельдмаршал, граф І. В. Гудович (1741-1820), який обіймав посаду до червня 1800 р., і був звільнений Павлом I за незначні недоліки. Замість І. В. Гудовича було призначено генерала від інфантерії А. Г. Розенберга, який до того був смоленським військовим губернатором. Діяльність А. Г. Розенберга, очевидно, задовольняла імператора, бо на 50-річчя він пожалував графу староство Чорне (за 30 верств від Кам'яця-Подільського)¹⁴, порушуючи навіть принцип верховної влади, адже губернаторам заборонялося мати маєтки на тих територіях, якими вони керували. В період правління Павла I Київ було відокремлено від Малоросії, утворено Київську губернію, якою також управляли військові губернатори¹⁵.

Олександр I, незважаючи на заяву дотримуватися політики Катерини II, не відмовився від поширеної на західних територіях форми врядування – з військовими губернаторами. Ситуація на кордоні була нестабільною й вимагала постійної присутності військ, а тому вдаватися до адміністративних реформ було небезпечно¹⁶. Згідно з уточненим 1801 р. територіальним поділом на прикордонних, “на особенных правах состоящих” територіях, закріплювалася влада військових губернаторів. Управління Мінською губернією імператор доручав київському військовому губернатору Андрію Семеновичу Феншу (1757-1728)¹⁷, який був дев'ятим у списку київських військових губернаторів, що їх призначав Павло I¹⁸, а А. Г. Розенбергу, крім Подільської, дісталася ще й Волинська губернія¹⁹. Однак уже у січні 1803 р. А. С. Фенша змінив О. П. Тормасов (1752-1819)²⁰, на зміну якому в 1807 р. прийшов М. І. Кутузов; А. Г. Розенберга змінив смоленський військовий губернатор генерал-лейтенант І. М. Ессен (1759-1813)²¹. Попри всі ці зміни, як стверджує Ле Донн, край контролювався

одними й тими ж російськими придворними політиками²².

Військові губернатори, формуючи міцний тил, намагалися поєднувати імперські завдання з місцевими інтересами. Залишалось чинним попереднє законодавство, в основу якого було покладено Литовський статут, незважаючи на те, що за своєю корпоративністю він різнився від законів Росії. Державною залишалася польська мова, нею користувалися в нижніх судах, а в головних – польська й російська мали однаковий статус; збільшилася навіть кількість католицьких єпархій. Магнати, які погодилися на співпрацю з владою й відігравали не останню роль в оточенні імператора, сповна використали надані їм можливості, і заявили про свої права на українські землі, які колись перебували в межах Польщі. Правобережна Україна стала сферою діяльності польського патріота, приятеля імператора А. Є. Чарторийського та його сподвижників, які мріяли про відновлення державності Речі Посполитої. Князь Чарторийський і тоді, коли був міністром іноземних справ (1802-1806 рр.), і коли став попечителем Віленського навчального округу (1803-1824 рр.) неухильно формував політику колонізації краю. Під його опікою шкільні заклади у восьми губерніях, зокрема в Київській, Подільській, Волинській, стали осередками відродження польської національної ідеї. Навіть корінні польські землі, що відійшли до Австрії та Пруссії, були позбавлені такої можливості. Ідеологічна підготовка Листопадового повстання 1830 р. здійснювалася на теренах західних губерній Російської імперії.

Після придушення повстання Миколою І почалося активне зросійщення краю. Автономія Царства Польського скасовувалася і воно повністю підпорядковувалося імперії, а правобережна шляхта усувалася від владних повноважень на місцях. Було закрито 245 навчальних закладів, зокрема Віленський університет та Кременецький ліцей, з Вільно до Санкт-Петербурга переведено римо-католицьку духовну й медико-хірургічну академію. Передбачалася докорінна реформа освіти з переорієнтацією її національних основ, для чого створювався новий навчальний округ – Київський (1832-1918), завдання якого були чітко визначені – проти-

стояти польській освітній традиції, що була чи не найпередовішою в тогочасній Європі, з повною заміною її російською, яка ще перебувала у фазі становлення.

Новий курс впроваджували державні установи, що діяли відповідно до імперських пріоритетів. Згідно з законодавчими актами 1831 і 1832 рр. назви посад перейменовувалися на російський лад, російська мова запроваджувалась у діловодство. Судочинство здійснювалося за російським законодавством, російські закони поширювалися і на виконання земських та рекрутських повинностей²³. Закон про дворянські вибори від 6 грудня 1831 р., хоча й піднімав клас посади (з п'ятого до шостого) для губернських і повітових предводителів, однак виборчим (пасивним) правом могли скористатися лише ті з дворян західного краю, хто перебував на російській службі, як військовій, так і цивільній, не менше десяти років²⁴.

У зв'язку з повстанням у Подільській і Волинській губерніях було оголошено военний стан з підпорядкуванням їх головнокомандувачу російської армії фельдмаршалу І. І. Дібічу-Забалканському²⁵. На посаду подільського і волинського тимчасового військового губернатора, який вирішував і цивільні справи, 28 листопада 1831 р. було призначено генерал-лейтенанта Я. О. Потьомкіна²⁶, а після його смерті – генерал-ад'ютанта графа В. В. Левашова (1783-1848), якому з 4 лютого 1832 р. доручалося військово-управління й Київською губернією, оскільки київського військового губернатора генерал-лейтенанта Б. Я. Княжніна було звільнено за станом здоров'я²⁷. Указом Сенату від 22 січня 1832 р. в південно-західних губерніях скасовувався военний стан, а 24 лютого було засноване Київське генерал-губернаторство у складі трьох правобережних губерній²⁸. Отримавши нове призначення, граф В. В. Левашов переїхав із Житомира до Києва, сюди ж перевіз і канцелярію та облаштував її відповідно до затвердженого штату. Хоча до спроби воєнізувати новостворювану інституцію центр поставився негативно, однак посада генерал-губернатора все ж носила мілітаризаційний характер і в штаті його канцелярії дозволялося мати військових чиновників, проте не більше чотирьох²⁹.

Завдяки такому переміщенню канцелярії генерал-губернатора, Київ, який давно вже перебував у складі Російської держави³⁰, став осередком політичного наступу на польськість краю. В. В. Левашов, враховуючи сакральне значення міста як центру Київської держави, всіляко сприяв його економічному розвитку, зокрема, виступив із пропозицією надати київським купцям певні пільги. Зважаючи на політичні мотиви, вона, попри спротив міністра фінансів, дістала схвалення Комітету міністрів³¹. Продовжував діяти контрактний ярмарок, однак кредитні операції вже підпали під контроль III відділення Власної й. і. в. канцелярії³². 1834 р. створювався будівельний комітет, який з Печерська почав будівництво приміщень імперських установ, що як і спорудження Університету св. Володимира, перебувало безпосередньо під наглядом генерал-губернатора, до того ж він мав контролювати рахунки, якщо вони становили більше тисячі рублів³³. До існуючого поділу міста на п'ять частин за пропозицією генерал-губернатора Сенат виділив ще одну, Плоску. Не заперечував генерал-губернатор й проти пропозиції М. М. Сперанського, щоб представники від місцевого дворянства взяли участь у перевірці законів, які ввійшли до зводу законів західних губерній. Разом з тим переконував Миколу I в необхідності остаточної ліквідації магдебурзького права, для чого створив паралельно з магістратом міську комісію на чолі з головою від корони, а вже наступного, 1835 р., відбулася передача міського управління думі, що створювалася на основі загальноросійського городского положення³⁴.

Інші державні обов'язки генерал-губернатора потребували також значних зусиль. Поновлювався призупинений рекрутський набір, для чого створювалися рекрутські присутствія, формувалися дільниці окремо для старостинських і поміщицьких селян, “вольних людей” і міщан. Масовий виїзд польських поміщиків за кордон, обов'язковість поширення цієї повинності на євреїв ускладнювало вчасне постачання рекрутів, яких з кожної тисячі душ виділялося 4 особи. З метою вчасного набору солдатів, за що генерал-губернатор відповідав особисто перед імператором, створювалися крім постійнодіючих тимчасові рекрутські присутствія³⁵.

В. В. Левашов звернув увагу на соціальну неоднорідність шляхти й запропонував губернським ліквідаційним комісіям після конфіскації маєтків учасників повстання впритул приступити до виконання указу Миколи I від 19 жовтня 1831 р. “О разборе шляхты в западных губерниях и об устройстве сего рода людей”. Справді, місцева шляхта була досить численною і за соціальною палітрою відрізнялася від російського дворянства³⁶. За зверненням генерал-губернатора до Міністерства внутрішніх справ було збільшено кількісний склад повітових комісій, створених для перепису й видання сімейних листів, якими закріплювалися нові соціальні групи – однодворці та громадяни³⁷, з тим щоб вони не претендували на дворянство, адже їх введено “в оклад” з поширенням відтепер на них рекрутської повинності (із громади в 500 душ набиралося 10 рекрутів, служба яких тривала 15 років) і грошовий збір на утримання військ із збереженням колишньої назви – подимний³⁸. Пропозиції В. В. Левашова про остаточний поділ колишньої шляхти на три категорії залежно від кількості маєтків, селян, дворових людей та від того, як і коли дістався дворянський статус, були покладені в основу сенатського указу від 24 квітня 1835 р.³⁹. До того, Микола I схвалив й запропоновану ним схему поліпшення судочинства. Для завершення справ карна палата у Києві переводилась у категорію тимчасової, а для нових справ створювалась палата вже у новому складі⁴⁰.

Обмеження польського впливу на місцеві справи почалося з утвердження російської мови як державної: 11 травня 1832 р. Микола I, за поданням генерал-губернатора, затвердив висновок Державної ради про обов’язкове використання російської мови в судочинстві спершу в Київській, а з 1 червня 1832 р. – і в Подільській та Волинській губерніях; за пропозицією В. В. Левашова формувалися совісні суди – “на тих же засадах, що й у великоросійських губерніях”⁴¹. Генерал-губернатор дбав, щоб російська освіта консолідувала місцеву спільноту. Йому належить ідея заснування в Києві юридичного інституту св. Володимира (1833 р.) для підготовки місцевих чиновників, яка згодом переросла в ідею створення Київського університету. Наступ на права місцевого

дворянства В. В. Левашов проводив, створюючи ілюзію порозуміння, що засвідчує й відкриття згаданого університету, адже згідно з офіційним актом Кременецький ліцей не закривався, а лише змінював свій статус – переріс у вищий навчальний заклад і був переведений до Києва разом із найкращими викладачами. Цим пояснюється приїзд на свято великої кількості місцевих дворян⁴². Дружина В. В. Левашова, уроджена Є. Пашкова (1796-1868), утримувала навчальний заклад, який дістав у киян назву “Училище графині Левашової”. Незважаючи на те, що прохання генерал-губернатора про виділення додаткових коштів (19 тис. руб.), не було підтримане імператрицею, училище все ж таки було відкрито⁴³. Тоді ж відкрився й Інститут шляхетних панянок на зразок Полтавського, адже його статут і штатний розпис надіслав на прохання В. В. Левашова малоросійський генерал-губернатор М. Г. Репнін. В. В. Левашов звернувся до ректора університету М. О. Максимовича з пропозицією видавати в Києві періодичне російськомовне видання⁴⁴. Він шукав також порозуміння з впливовими польськими родинами, клопотався про членів їхніх сімей, які перебували на засланні. Запобігаючи перед поляками, сприяв приїздові до Києва театральної трупи з Парижа, що ставила спектаклі в приміщенні контрактового будинку. Там же відбувалися бали, які польські дворяни влаштовували на честь генерал-губернатора.

Однак багато військових не розуміли далекоглядної політики В. В. Левашова⁴⁵, а отже, не поділяли “дружби” генерал-губернатора з польськими родинами, що вилилося в протистояння двох властей – “молодого” амбітного В. В. Левашова та Ф. В. Остен-Сакена з його колишніми військовими заслугами. Микола І, дізнавшись про сприяння генерал-губернатора полякам, загравання з ними (“їздив по місту у венгерці”, “бажаючи сподобатися полякам”), обурився й прийняв рішення про переведення В. В. Левашова на посаду генерал-губернатора до Полтави⁴⁶, де його примиренські настрої більш влаштовували імперію.

Наступникові В. В. Левашова графу О. Д. Гур'єву (1786-1865) мало що вдалося зробити в плані обмеження регіональної влади шляхти. Коли йшлося про необхідність втручання в діяльність

дворянських зібрань чи приборкання опору в ході проведення перевірки записів про належність до дворянства, він виявляв елементарну безпорадність⁴⁷. За його врядування лише було ліквідовано місцеві судові посади – підкоморіїв, комірників, хорунжих і возних, а їх повноваження передано межовим судам⁴⁸. Проте варто зазначити, що ці зміни запропонував ще попередник В. В. Левашов спільно з віленським генерал-губернатором. За ініціативи О. Д. Гур'єва було збільшено штати комісій для розгляду метричних книг. 1838 р. набула чинності закону його пропозиція про відкриття в найбільших містах дум, які перебирали від магістратів міське господарство, в менших містах – засновувалися словесні суди і вводилися посади міських старост, що розглядалось як перехідний період до відкриття дум⁴⁹. Так почалася ліквідація відмінностей правового становища міст Правобережної України і великоросійських земель.

О. Д. Гур'єв погодився з пропозиціями свого попередника про реорганізацію поліції, однак сумнівався, чи набереться достатня кількість благонадійних унтер-офіцерів і солдатів і в разі недобору пропонував призначати їх із селян. Насамперед було вирішено зміцнити поліцію в Києві; у її складі 1837 р. з'явився ще один столоначальник і четверо переписувачів⁵⁰, що означало не просто збільшення кількості її членів: через поліцію держава посилювала контроль і залежність міських органів від державної влади. Спочатку О. Д. Гур'єв, а потім і його наступник почали збирати факти про селянські самогубства (500 осіб), надавши їм політичного забарвлення в боротьбі зі шляхтою⁵¹. Невдоволення царя, викликане порушенням генерал-губернатором церемонії його зустрічі, призвело до звільнення О. Д. Гур'єва з посади (за власним проханням)⁵², проте справжньою причиною стало те, що діяльність цього сановника не відповідала новому більш жорсткому політичному курсу імперії.

* * *

Київське генерал-губернаторство створювалося на територіях із розвинутішою, на противагу внутрішній Росії, соціально-стано-

вою інфраструктурою. Місцева еліта під натиском сили була змушена прийняти запропоновані їй умови приєднання, проте все ще орієнтувалася на традиції Речі Посполитої, що різко контрастували з абсолютистською політикою російського імператора. Тож перші генерал-губернатори з метою ефективного управління краєм не вдавалися до різких заходів, а прагнули знайти зі шляхтою спільну мову. Однак після придушення Листопадового повстання ситуація змінилася – обмежено участь польського дворянства в місцевому врядуванні, розроблялися заходи щодо зменшення його привілеїв. Імперські процеси в Київському генерал-губернаторстві, хоча й відбувалися інакше, ніж у Малоросійському, привели до тих самих наслідків: соціальна структура місцевого населення уподібнювалась російській.

Щоб зміцнити російську присутність у краї, здійснювалися перші підходи до використання православного селянства в інтересах імперії, для якого польський пан уособлював соціальне гноблення. Центр сподівався пришвидшити темпи інтеграційних перетворень шляхом запровадження російського судочинства, приведення соціальної структури польської шляхти у відповідність із російськими стандартами станових інституцій. Однак проблеми, з якими зіткнулися генерал-губернатори, виявилися настільки складними, що їхнє розв'язання тривало до початку XX ст.

Посилення інтеграції :

Д. Г. Бібіков, І. І. Васильчиков, М. М. Анненков

Через п'ять років після заснування генерал-губернаторства як владної інституції на посаду головного адміністратора було призначено сановника, який повністю відповідав імперським інтересам – 45-річного директора департаменту Міністерства фінансів, сенатора Д. Г. Бібікова. До цього він упродовж десяти років був віце-губернатором у центральних губерніях. Штатську службу почав після поранення під Бородіно, і дивився на неї очима професійного військового. Його переконання збігалися з намірами Миколи I створити за допомогою впорядкованого бюрократично-

чиновницького апарату централізовану імперію. Як і Микола I, Д. Г. Бібіков був невибагливим у побуті та ортодоксальним у політиці, навіть синів, які воювали на Кавказі, просив не направляти в резервну армію⁵³.

Після об'їзду краю Д. Г. Бібіков щодо його особливостей висловився лаконічно: “Тут кожний стан відрізняється “народністю”, релігією, поділом праці, “живою” традицією польської державності, а тому “перебуває більше під польським, ніж російським впливом”⁵⁴. Відтак він запропонував імператору програму вирішення земельного та національного питань, у якій доводив необхідність проведення адміністративної децентралізації, надання генерал-губернаторові ширших повноважень і відповідного законодавчого їх оформлення. 1840 р. Микола I іменним рескриптом затвердив “Настанови київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторові”, куди ввійшли пропозиції Д. Г. Бібікова, що значно посилювали його владу в регіоні⁵⁵. Генерал-губернатор отримав надзвичайні повноваження: власними розпорядженнями впроваджувати й зміцнювати російську державність на її “колишніх” землях, тобто по суті став другою владною особою в краї після монарха. По-військовому, чітко Д. Г. Бібіков сформулював своє завдання на новій посаді: “Намагатися злити цей край з Великоросією”⁵⁶. Аби виконати його, насамперед слід було подолати спротив знаті. Незважаючи на соціальну та економічну неоднорідність і диференційованість, вона, на думку генерал-губернатора, складалася з двох категорій – магнатів і шляхти. Пропонувалось пришвидшити ревізію польської шляхти аби створити лояльний прошарок, який передбачалось асимілювати завдяки цивільній і військовій службі, інших же, як нелояльних, не допустити до участі в місцевому управлінні.

Визначившись із пріоритетами, генерал-губернатор активно співпрацював із Комітетом у справах західних губерній (1831-1848) – територіальним органом вищого рівня, спеціально створеним для координації інтеграційних заходів на приєднаних землях. У січні 1840 р. Д. Г. Бібіков заснував Центральну ревізійну комісію для розгляду діяльності дворянських губернських зібрань, які на

Його думку, не лише занадто повільно розглядали справи шляхти, а й пропускали фальшиві бердичівські та львівські дипломи ⁵⁷. Комісія, про діяльність якої Д. Г. Бібіков постійно доповідав Комітету, заміняла три малодіяльні губернські: прискіпливий генерал-губернатор вимагав, щоб вона протягом чотирьох років завершила розгляд справ з метою обмеження кількості претендентів на дворянське звання ⁵⁸. За її рішеннями було скасовано належність до дворянства 81 тис. шляхтичів, статус яких понижувався до рівня податного стану. Уже 1845 р. припинявся розгляд справ, пов'язаних із доведенням права на дворянство і всі шляхтичі, які не змогли цього зробити, переводилися у громадяни чи однодворці. Окремо укладалися списки тих, хто не зміг подати потрібних документів, але отримав право довести свій дворянський статус. У разі схвалення генерал-губернатором справи надходили з дворянських зібрань до Герольдії ⁵⁹. Лише одна пропозиція Д. Г. Бібікова (віддавати в рекрути тих юнаків, хто запізнився з подачею документів, після двох чергових наборів, не була схвалено зустрінута урядом), радше всього через побоювання масового увільнення однодворців від військової служби ⁶⁰.

Долаючи опір дворянських зібрань, Д. Г. Бібіков узаконив свої вимоги щодо виборних прав дворянства, за якими до обрання допускалися лише ті, хто вже мав певний стаж військової або штатської служби ⁶¹. Генерал-губернатора підтримав Комітет у справах західних губерній, внаслідок чого 15 квітня 1840 р. Микола І ввів нове положення для повітових судів. Відтепер вакансії тих, хто з якихось причин залишив посаду судді чи засідателя (це були виборні посади), заповнялися зазвичай відставними офіцерами. Іншим указом від 4 грудня 1840 р. третій засідатель, який у центральних губерніях обирався селянами, в західних призначався з державних чиновників ⁶². Вони, за словами сучасника, переважно з відставних військових “нахлинули” до правобережних губерній на заклик генерал-губернатора, сподіваючись на легку поживу ⁶³. Цей указ поновлювався перед кожними дворянськими виборами ⁶⁴, переслідуючи мету сформувати місцевий бюрократичний апарат із чиновників російського походження.

Після ліквідації залишків магдебурзького права найзначнішим уніфікаційним заходом став перехід на користування російським Зводом законів. Д. Г. Бібіков хоча й помилявся, вважаючи Литовський статут кодексом польського права⁶⁵, але добре відчував його відмінність від російських законів щодо прав власності. Тому доповідав Комітету у справах західних губерній, що його скасування переконає шляхту в недієздатності законів колишньої республіки. Наводилося ще кілька причин ліквідації Литовського статуту: він нібито “ображав місцеве руське православне населення”, неповний і недосконалий, заплутував діловодство та захищав “сильного й багатого”⁶⁶. При цьому за приклад ставилися білоруські землі, в яких перехід відбувся без жодних заперечень ще 1831 р.⁶⁷ В основу закону від 25 червня 1840 р. “О распространении силы и действия российских гражданских законов на все западные, возвращенные от Польши области” було покладено доповідну управляючого Міністерством юстиції В. М. Паніна і Д. Г. Бібікова. З оприлюдненням цього закону почалося корінне переоблаштування губерній з ліквідацією межових судів і передачею їхніх повноважень повітовим судам і палатам цивільного суду, що діяли на основі російських законів. Їхнє діловодство, як і діловодство дворянських депутатських зібрань, здійснювалося російською мовою⁶⁸.

Генерал-губернатор намагався залучити на штатську й військову службу освічену польську молодь, вважаючи, що дворяни не оцінили “дарованої милості” і в основній своїй масі не служать престолу, не виконують жодних обов’язків перед імперією, а свої кошти використовують на її підрив⁶⁹. Тому, на його думку, вихідців із великомаєтних дворян (тих, що володіли понад тисячею душ), слід направляти на службу до великоросійських губерній, а зубожілі самі поступово асимілюються з росіянами. На родини, що відмовлятимуться посилати своїх синів у внутрішні губернії, накладати грошовий збір. Ті, хто не служитиме або прослужить менше 15 років, мусять частину своїх статків надавати для утримання військ, що квартирують на території генерал-губернаторства. В цілому інвективні пропозиції генерал-губернатора були

відхилені центром, але зумовили появу кількох законодавчих актів. Уже 1847 р. дозволено брати на службу учасників повстання під особисту відповідальність генерал-губернаторів⁷⁰. Указом від 21 квітня 1852 р., сини дворян неправославного віросповідання, які володіли сотнею кріпосних, зобов'язані були служити прапорщиками чи юнкерами, до того ж у частинах, розташованих у великоросійських губерніях, крім Петербурзької. Від служби звільнялися лише особи з тілесними ушкодженнями, та й то після підтвердження цього факту місцевими властями⁷¹. Через кілька місяців було схвалено положення про обов'язкове проходження 18-річними юнаками військової служби, на яку відправляли на підставі розпоряджень генерал-губернатора⁷². На основі цих указів створювалися умови, за яких шляхта змушена була пройти той же історичний шлях, що й російське дворянство. Спрямовуючи свої зусилля на зросійщення краю, генерал-губернатор не відмовлявся від ідеї сформувати зі шляхти місцевий бюрократичний апарат, хоча й розумів, що швидко добитися цього йому не вдасться. На перших порах він намагався послабити ворожість між владою і польським дворянством через залучення його до штатської служби, клопотанням про нагородження чиновників польського походження, сприянням поверненню із заслання учасників повстання⁷³. Він швидко відчув його полохливість, потерпання за маєтки, хоча й незначних розмірів, а тому запропонував відмінну від інших регіонів тактику: усунути шляхту від участі у місцевих владних структурах, переорієнтувавшись на близькоетнічне та одноконфесійне селянство.

Цю ідею генерал-губернаторові підказав слов'янофіл Ю. Ф. Самарін. Поширювані ним під час служби в канцелярії ризького генерал-губернатора ідеї російського соціального місіонерства призвели до конфлікту латишів і естонців, що належали до селянського стану, з пануючою німецькою елітою. Тепер він прагнув реалізувати свої переконання в Києві, бо вбачав у селянах не пригнічену масу, а охоронців “русских” національних традицій⁷⁴. Та й сам генерал-губернатор, розумів, очевидно, що досягти імперської стабільності в краї можна лише створивши атмосферу довіри

селян до влади, що дасть змогу в разі потреби використати його проти шляхти. Спершу генерал-губернатор запропонував перевести державних селян на оброк із забороною передавати казенні мастки у посесію, при цьому переведення здійснювалося безпосередньо під його наглядом ⁷⁵. Цей проект зустрів спротив міністра державних маєтностей, хоча Д. Г. Бібіков переконував, що його пропозиція гарантуватиме спокій в імперії, нагадував про те, що 1830 р. селянам за допомогу в придушенні повстання, обіцяли звільнення від поміщиків-поляків ⁷⁶. Лише втручання Миколи I дозволило реалізувати проект генерал-губернатора: 1844 р. на оброк було переведено 220 сіл ⁷⁷.

Ухвалені “Правила для управління именіями по утвержденным для оных инвентарям в Киевском генерал-губернаторстве”, вирізнялися серед інших законів своєю нетрадиційністю – фіксуючи норми наділів і повинностей, держава захищала селянство, суттєво обмежувала владу поміщика, хоча й зберігала кріпосне право. Набули чинності “Правила” також незвичним шляхом: підписані міністром внутрішніх справ і генерал-губернатором вони мали лише надпис, що їх 26 травня 1847 р. розглядав імператор ⁷⁸. Для підтвердження своєї позиції Д. Г. Бібіков продовжував збирати відомості про жорстоке ставлення до селян з боку поміщиків та про селянські самогубства ⁷⁹. Їхня кількість яскраво переконувала в потребі обмежити владу над селянином православного віросповідання, який на протигагу російському не міг сподіватися на захист громади, адже тут переважало подвірно-ділянкове землеволодіння. Складання обов’язкових інвентарів для кожного маєтку переслідувало політичну мету, а тому кожний із них схвалювався генерал-губернатором. Як стверджував Б. Г. Литвак, порівнюючи тексти уставної грамоти та інвентарних правил, у їхній остаточній редакції брав участь Ю. Ф. Самарін ⁸⁰. Підписана поміщиком книжка з точно визначеними робочими днями для тяглих, піших і городніх дворів з відмітками про їх виконання, мала гарантувати розміри панщини, унеможлививши її збільшення, а селянська “мирська” земля ставала недоторканою. Відтепер поміщик не міг самовільно віддати селян у рекрути або заслати до Сибіру, втру-

чатися в їх особисте життя й карати без суду. Однак значного полегшення селяни не відчували; вони обурювалися несправедливим переділом землі, адже чиновники “працювали на користь поміщиків”⁸¹, виявити факти підкупу було важко. Водночас інвентарна реформа перетворювала селян на відданого союзника російської влади.

Важливою складовою цього процесу стали й інші заходи, ініційовані Д. Г. Бібіковим: 15 жовтня 1848 р. прийнято урядове рішення, за яким генерал-губернатор контролював судові справи, що стосувалися перевищення поміщиками своєї влади над селянами, а 30 серпня наступного року отримав право накладати опіку на маєтки, власники яких жорстоко поводитися зі своїми кріпосними, без традиційного розгляду справи на дворянських зібраннях. 1851 р. він серйозно ставив питання про введення жеребкування при набиранні в рекрути поміщицьких селян та відміни орендної форми землекористування⁸². Навіть правила про передачу маєтків новим власникам, якими керувалися в західних губерніях, не поширювалися на Київське генерал-губернаторство, бо тут це питання кожного разу вирішувалося генерал-губернатором⁸³. Імперський наступ здійснювався шляхом обмеження й тих небагатьох прав і привілеїв, що були даровані місцевому дворянству Жалуваною грамотою.

Д. Г. Бібіков хоча й обережно, однак звернув увагу й на жорстоке ставлення до селян духовенства, внаслідок чого Микола I заборонив католицькому кліру вдаватися до фізичних покарань. Ініціювання цієї проблеми генерал-губернатором підштовхнуло уряд до остаточної секуляризації церкви в західному регіоні. Негласний урядовий комітет підготував указ 1841 р. про передачу населених маєтків єпископату й монастирів (таких було нараховано 148) державі з переведенням їхніх селян у власність Міністерства державних маєтностей. Механізми переходу відпрацьовувалися в глибокій таємниці, без ознайомлення навіть генерал-губернаторів. Д. Г. Бібіков дізнався про це зі сторінок газети “Северная пчела” і зауважив 13 січня 1842 р., що не отримав жодної інформації з Санкт-Петербурга про передачу в казну церков-

них маєтків⁸⁴. Йшлося про землі як православного так і іновірного духовенства. На генерал-губернатора покладалася відповідальність за будівництво й ремонт православних храмів в селах відомства державних маєтностей⁸⁵, що вважалося дійовим заходом для зміцнення державної релігії.

У своєму прагненні вивести 4-мільйонне населення краю з-під польського впливу Д. Г. Бібіков всіляко сприяв збільшенню в краї кількості російських землевласників. Зокрема, він вніс пропозицію про запровадження майоратів: конфісковані та скуплені державою у поляків маєтки передавати російським чиновникам без права їхнього поділу й передачі в оренду⁸⁶. Пропонувалося полтавським поміщикам зайняти посади адміністраторів у 32 конфіскованих маєтках у Волинській губернії⁸⁷. Однак такі кроки видалися центру надто радикальними, а тому вирішено було зосередити увагу на становищі нового соціального прошарку – однодворців (160 тис. осіб)⁸⁸. Більшість із них були правоздатними, мешкали на громадських, власних, а то й на поміщицьких землях. 1846 р. палати державних маєтностей підготували відомості про майновий стан однодворців, на підставі яких і при постійному погодженні з генерал-губернатором уклали нове для них положення⁸⁹. Згідно з цим документом однодворці переходили в підпорядкування Міністерства державних маєтностей, за винятком тих, хто мешкав на поміщицьких землях, – вони передавалися у відання земської поліції та губернського начальства. Ті ж, хто не мав осілості, приписувалися до міських громад⁹⁰.

Потреба посилити імперське втручання в соціально-господарську сферу та діяльність польських товариств⁹¹, розслідування яких вели чиновники канцелярії генерал-губернатора, – все це спонукало Д. Г. Бібікова реформувати місцеву поліцію. Він звернув увагу уряду на пропозицію внесену В. В. Левашовим 1831 р. Суть її полягала в тому, що поліція мусить бути державною, незалежною від польського поміщика, повіти пропонувалося поділити на 12 дільниць, призначивши в кожную з них наглядача, а в села на кожні 50 дворів – соцького з відставних чиновників і грамотних унтер-офіцерів та солдатів із жалуванням. Д. Г. Бібіков посилював

поліцію насамперед у Волинській і Подільській губерніях. За погодженням з Миколою І він заснував при становому приставі посаду помічника, при земських справниках для ведення таємних справ – додаткову посаду письмоводителя. На посади тисяцьких, п'ятисоцьких також призначалися відставні нижні чини з визначеним жалуванням, а десяцькі – з поміщицьких селян – разом із сімейством звільнялися від панських робіт. Членам земської поліції – земським справникам, становим приставам надавалося право носити мундир. Крім цього, Д. Г. Бібіков увів 19 замість 3-х посильних у кожному земському суді, а при кожному приставі – замість одного по два посильних. У розпорядженні посильних команд (36 урядників і 614 рядових) у 16 повітах було надано коней. А основне те, що всю поліцію генерал-губернатор підпорядкував своєму контролю, призначення на посади відбувалося без участі губернаторів⁹². Д. Г. Бібіков добився чіткого виконання поліцією його розпоряджень, таким чином зміцнивши імперську присутність у регіоні.

Водночас адміністративні виселення, арешти, обшуки, конфіскація маєтків, нагляд за освітніми закладами – все це вимагало створення окремої структури, якою стала Київська військово-судна комісія. Її діяльність була повністю підпорядкована генерал-губернаторові, який вважав, що поляки вороже налаштовані проти російських порядків, і намагався переконати в цьому Миколу І: “На поляків надії немає. Вони покірні сьогодні, а зміняться обставини, і вони зрадять честі, совісті і государю”⁹³.

Зосередивши всю свою увагу на польському питанні, Д. Г. Бібіков не завважив, що у краї почалося формування нової світоглядної думки, носієм і виразником якої стала молодь, що об'єдналася у Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія. Генерал-губернатор був особливо вражений тим, що братство виникло у нього під боком, з ініціативи співробітників Комісії для розгляду давніх актів. Він особисто відвіз до столиці матеріали, що “компрометували” кирило-мефодіївців. Більше того, домагався, щоб слідство проводилося Київською таємною комісією, сподіваючись завдяки цьому виявити ширше коло учасників. Але оскільки

головний обвинувачуваний М. І. Гулак служив у столиці, то шеф жандармів О. Ф. Орлов скористався цією обставиною і не пристав на пропозицію Д. Г. Бібікова, побоюючись, очевидно, радикальних дій генерал-губернатора. Повернувшись до переповненого чутками Києва, він все ж виявив польський слід у діяльності кирило-мефодіївців і повідомив О. Ф. Орлову, що на тілі братчиків є зображення “гетьманської булави”, а “знайдений у них рукопис “Закону Божого” – не що інше, як переробка твору А. Міцкевича, так званої “Пілігримки” (“Книги польського народу і польського пілігримства”)⁹⁴. Однак, через свою розмитість ідеї братчиків не набули значного поширення в суспільстві, суттєво не позначилися на благонадійності українського населення.

Одна з важливих функцій місцевої влади полягала у впорядкуванні проживання єврейського етносу. Виконуючи розпорядження урядового комітету, створеного 1841 р., Д. Г. Бібіков з фіскальною метою організував перепис євреїв (як відомо, вони мали по кілька імен і прізвищ), збір статистичних даних про рід їхніх занять. Він також доклав чимало зусиль для приписування євреїв до місцевих станів із підпорядкуванням їх російським органам влади. Єврейське населення, чисельність якого вже сягнула 500 тис. осіб, на переконання генерал-губернатора, що збіглося з думкою Миколи I, перебрало до своїх рук дрібну й гуртову торгівлю, ремесла, питну справу й паразитувало за рахунок місцевого селянства. Організоване у кагали, воно становило своєрідну автономію з поліцейсько-судовим, господарським, духовним управлінням. Отже, заходи Катерини II мало що змінили в житті цього етносу і тепер уряд намагався у п’ятирічний термін привести його у відповідність із російськими стандартами. Більшість пропозицій було реалізовано – ліквідовувалися кагали, забезпечувався державний контроль за коробковим та свічковим зборами, євреїв переселили із сіл у міста та містечка, заборонивши утримувати питні відкупи; для них було створено окрему мережу шкіл⁹⁵. Відтепер генерал-губернатор мав забезпечити нагляд за дотриманням євреями правил поселення, а також виконання ними інших, визначених комітетом вимог, зокрема щодо в’їзду до Києва та

терміну перебування в ньому. Д. Г. Бібікову особливо імпонував закон, за яким євреям похилого віку надавалося право за плату доношувати старий національний одяг ⁹⁶. Запровадження соціальних змін серед єврейського етносу давалися нелегко, й саме цим пояснюється спроба Д. Г. Бібікова зібрати і перекласти російською мовою єврейські закони ⁹⁷. Формувалась урядова концепція імперської присутності росіян у краї для захисту селян від соціальної поведінки єврейського етносу.

Бажання якнайшвидшої інтеграції краю у складі імперії спонукала Д. Г. Бібікова засновувати наукові установи, які формували б громадську думку про відновлення історичної справедливості щодо Правобережної України, забезпечуючи таким чином легітимність адміністративних дій. Сам генерал-губернатор свято вірив, що політика, яку він проводив, сприяє “злиттю західноруського краю з давньою вітчизною”. Впевнений у тому, що наука й освіта мусять служити імперським інтересам, він очолив створену 1843 р. “Временную комиссию для разбора древних актов в Киеве”. Це товариство, що мало статус державної установи, розгорнуло величезну евристичну та едиційну діяльність із тим, щоб на основі актових книг довести “русскость” краю, а зібрані документи стали основою відкритого 1852 р. Архіву давніх актів. Необхідністю доведення легітимності перебування краю в складі імперії, пояснюється надання державної підтримки й іншим місцевим історичним товариствам, зокрема Тимчасовому комітету для дослідження старожитностей, який займався збереженням тих пам’яток, що нагадували стародавній Київ – “колыбель русского просвещения” ⁹⁸.

Д. Г. Бібікову належить також ініціатива заснування Комісії для опису губерній Київського навчального округу (1852-1864). Виникла вона внаслідок узгодження відрядження до Дагестану професорів Київського університету, доцільність якого Д. Г. Бібіков поставив під сумнів, адже залишався нез’ясованим господарсько-економічний потенціал свого краю ⁹⁹.

У 1848-1852 рр., після викриття Кирило-Мефодіївського братства, Д. Г. Бібіков, крім генерал-губернаторських виконував ще й

обов'язки попечителя Київського навчального округу, насаджуючи російську освіту. Польські школи закривалися, а на їх базі виникали російські, покликані не лише давати знання, а й реалізувати імперську політику на зросійщення. На думку генерал-губернатора воно полягало в тому, щоб у школах, а особливо в Університеті св. Володимира “запанував той моральний дух покірності й покірливості, який мусить служити основою вітчизняного виховання, і без якого університет був би не плідником майбутніх корисних громадян, а місцем їхньої розбещеності й моральної смерті”. Університет зобов'язаний готувати чиновників, вся діяльність яких була б спрямована на утвердження російської державності. Тих професорів, які не змогли пристосуватися до нових віянь, за погодженням з Миколою I, з університету було звільнено ¹⁰⁰.

Для залучення на державну службу польської дворянської молоді до гімназій згідно з спеціальними правилами 1852 р. приймалися лише вихідці із цього стану. За успіхи у вивченні російської мови гімназисти отримували, як правило, чин XIV класу ¹⁰¹. 1841 р. вводилася система закритих навчальних закладів (пансіони, спільні учнівські квартири ¹⁰², конвікти), за якою учні переводилися на державне навчання й нагляд та ізолювалися від впливу родини. Прагнення дати дітям необхідну освіту спонукало місцевих землевласників до будівництва шкіл, кошти на які вони вносили впродовж 12 років (3 коп. з душі).

Чи не найважливішу роль в асиміляції польського дворянства відіграв Київський університет. Записка анонімного автора, який належав до університетської професури, засвідчує, що Д. Г. Бібіков, патронуючи цей навчальний заклад, сприяв забезпеченню його найкращим на той час обладнанням з Європи. Університетська рада ладна була вибачити Д. Г. Бібікову і його диктаторство, й некомпетентність, адже жодне її рішення щодо облаштування обсерваторій, ботанічного саду, анатомічного театру, бібліотеки, що почала активно поповнюватися російською літературою, не залишалося поза його увагою. За розпорядженням генерал-губернатора всі монетні клади, колекції ліквідованих польських навчальних закладів поповнювали нумізматичний університетський кабі-

нет, зокрема лише в Кременецькому кабінеті налічувалося 20 тис. монет і медалей ¹⁰³. Генерал-губернатор виклопотав 6-тисячну урядову субсидію на своє ім'я для доплати професорському складу ¹⁰⁴. При цьому варто зазначити, що Д. Г. Бібіков найменше переймався освітньо-педагогічними проблемами, його турбувало одне глобальне завдання – як із польських і сполонізованих дітей зробити відданих “царю и отечеству” ¹⁰⁵. Російську освіту як за мовою навчання, так і за ідеологічним спрямуванням здобували й дівчата, майбутні матері, для яких відкривалися, крім інституту шляхетних панянок, в якому головою ради був Д. Г. Бібіков, і сразкові приватні пансіони. Створене в Києві товариство для допомоги бідним очолювала дружина генерал-губернатора С. С. Бібікова (Кушникова) ¹⁰⁶.

Чиновниками канцелярії генерал-губернатора здійснювався цензурний нагляд за місцевими та іноземними виданнями, а також за лекціями професорів університету та інституту шляхетних панянок ¹⁰⁷. На противагу своєму попереднику Д. Г. Бібіков запросив до Києва вже не французьку, а російську театральну трупу й розпорядився нагороджувати кращих акторів із статків міста, а споруджений через Дніпро міст ліквідував, на його думку, останню фізичну перешкоду до возз'єднання краю з центральною Росією ¹⁰⁸.

Той розмах, із яким здійснювалася інтеграція, був високо оцінений імператором: Д. Г. Бібіков неодноразово, починаючи з 1840 р., отримував схвалення монарха “за те, що здобув довіру і повагу жителів” краю ¹⁰⁹, і врешті був запрошений на посаду міністра внутрішніх справ.

Завдяки наполегливості генерал-губернатора щодо усунення польських впливів у будь-яких сферах було досягнуто значних успіхів у зросійщенні регіону. Водночас подібні спроби усунути німецькі впливи в управлінні, мові та культурі Прибалтики успіхом не увінчалися ¹¹⁰.

Після Д. Г. Бібікова київським генерал-губернатором було призначено І. І. Васильчикова (1805-1862), який з 1848 р. обіймав посаду військового губернатора м. Житомира та волинського цивільного губернатора. Він мав адміністративні здібності, м'як-

ший характер, неодноразово виконував доручення Миколи I, розслідуючи порушення законності в різних куточках імперії. Особисті його риси вплинули на регіональну політику, бо, як зауважив імператор, управлінський талант потрібніший на віддалених територіях імперії ¹¹¹.

I. I. Васильчиков, розуміючи малодієвість “лише поліцейських заходів” ¹¹², вдався до більш гнучкої політики. Він відразу почав пошуки спільної мови з дворянами, прагнув створити сприятливі умови для їхньої служби. Під його опікою була втілена мрія Миколи I, висловлена кілька років тому: 1852 р. у Києві відкрито кадетський корпус, вихованцями якого стали переважно діти польських дворянських родин ¹¹³. Хто з магнатів йшов назустріч російським інтересам, той міг розраховувати на повну підтримку генерал-губернатора. Він прихильно поставився до клопотання волинського предводителя дворянства зняти обмеження на участь у виборах тим дворянам, які брали участь у повстанні. Зокрема 1857 р. графів Г. і С. Тишкевичів було затверджено попечителями Першої та Другої київських гімназій, а графа В. Браницького – Білоцерківської ¹¹⁴.

Однак не варто пояснювати ліберальну політику I. I. Васильчикова лише рисами його характеру. На його позицію суттєво впливала Східна (Кримська) війна, під час якої прикордонний край перебував на воєнному становищі. Шляхта, яка уважно стежила за подіями в Криму і Європі, активно залучалась до формування волонтерських бригад та кінних рот, а також заготівлі хліба, фуражу, надавала кошти для потреб російської армії. Не відступаючи від задумів попередників, генерал-губернатор сформував рекрутські дільниці – окремо для громадян та однодворців, ввів жеребкування для виконання ними рекрутської повинності, а також залишив чинними старі умови функціонування питних округів ¹¹⁵

I. I. Васильчиков критично поставився до таємного урядового розпорядження від 2 лютого 1855 р. про поступову заміну в західних губерніях місцевих чиновників російськими. Він переконав верховну владу, що у краї немає такої кількості тямущих росіян і дозволив польським дворянам служити в державних установах при

посиленому за ними контролі. У питаннях заміщення посад надав перевагу формуванню апарату управління з місцевих вихідців, а не заміні їх росіянами. Але Комітет міністрів повернувся до призначення державних чиновників замість виборних членів повітових судів ¹¹⁶. За переконанням І. І. Васильчикова, значна кількість шляхти не має права користувалася дворянськими привілеями. Як і за врядування Д. Г. Бібікова під його постійним контролем перебували справи про надання дворянства. Незважаючи на думку міністрів юстиції та внутрішніх справ, які висловилися за доцільність залишити це питання у віданні губернаторів, Комітет міністрів своїм розпорядженням від 6 травня 1858 р. зобов'язав дворянські зібрання звітувати головному начальникові краю ¹¹⁷. Генерал-губернатор стежив і за дотриманням законодавства 1832 р. про змішані шлюби, за яким діти народжені в сім'ях, де батьки були різної віри, мали виховуватися як православні. Варто зазначити, що напередодні Січневого польського повстання це питання набувало гострого політичного характеру ¹¹⁸.

Розбіжність із політикою Д. Г. Бібікова виявилася у тому, що І. І. Васильчиків відмовився від наступу на польське землеволодіння. Він лише виступив із пропозицією надавати російським чиновникам на правах помісної власності державні ферми, але й вона не дістала схвалення Комітету міністрів. За період врядування І. І. Васильчикова кількість землі, що належала російським власникам не збільшилася навіть на 1% ¹¹⁹, зате набув чинності закон від 26 квітня 1862 р. про дозвіл набувати землю євреям.

У зв'язку з підготовкою до аграрної реформи генерал-губернатор докладав зусиль для удосконалення місцевого управлінського апарату, який мав забезпечити стабільність на час соціально-економічної модернізації. Міністерства не влаштовували губернські органи з їх колегіальним управлінням, через яке розгляд справ затягувався. А це, на думку І. І. Васильчикова, як і низьке жалування чиновників, сприяло розквіту хабарництва та корумпованості. Він зазначив, зокрема, що ставки чиновників Ковельського повітового суду такі самі, як і жалування прислуги, але, іронізував генерал-губернатор, слуг ще годували, а часом і зодягали ¹²⁰.

І. І. Васильчиков далекоглядно передбачав, що внаслідок реформи багато проблем виникне у селян, які звертатимуться до державних установ із питань, пов'язаних із придбанням землі. Однак вирішити їх буде вкрай важко через суперечність між колегіальним принципом ухвалення рішень середньою ланкою органів влади і одноосібним у її верхньому ешелоні. На думку генерал-губернатора, слід було відмовитися від колегіального розгляду справ, бо це суперечить практиці, уповільнює роботу, а також свідчить про недовіру держави до чиновника. Консеквентна позиція І. І. Васильчикова була підтримана міністрами внутрішніх справ та юстиції, а також Комітетом міністрів. 1859 р. об'єднувалися губернські установи Міністерства внутрішніх справ Києва (крім приказу громадської опіки і тюремного комітету) у Загальне київське губернське управління з однією канцелярією і спільним діловодством, яке очолював губернатор. Судові повноваження магістратів переходили повітовим судам; останні наділялися правом розглядати кріпосні акти на суму до 600 руб. 9 магістратів та 1 ратуша, що залишилася після реформи О. Д. Гур'єва, ліквідувалися, а справи з благоустрою передавалися у відання міських дум. Залишено було лише київський магістрат, зважаючи на традиції та прохання міщан. Ця реорганізація вдало співпала в часі з ліквідацією південних військових поселень. Генерал-губернатор вважав також за можливе надати судочинству відкритості, гласності та публічності ¹²¹.

Нововведення І. І. Васильчикова настільки сподобалися Олександрю II, що їх було поширено на Подільську та Волинську губернії, а діяльність київського генерал-губернатора ставилася за приклад усім іншим ¹²². Наприкінці 1860 р. він отримав дозвіл у вигляді експерименту об'єднати міську й земську поліцію по всій Київській губернії. Пізніше пропозиції І. І. Васильчикова були реалізовані в Ліфляндській губернії, а згодом впроваджені в 45-ти російських губерніях та Бессарабській області ¹²³, завдяки чому вдалося забезпечити контроль держави в Київському генерал-губернаторстві й зміцнити становище внутрішніх губерній.

За проведення аграрної реформи в Правобережній Україні, як

і на півдні, повністю відповідав генерал-губернатор, оскільки він добре знав усі особливості регіону – як природокліматичні так і етносоціальні. Губернські комітети та Загальна комісія (діяла лише в Києві) з облаштування сільського побуту також підпорядковувалися І. І. Васильчикову, який схвалював кандидатури, запропоновані дворянством, переглядав журнали засідань Комісії, узгоджував місцеві питання з Головним комітетом. Від його імені збиралась інформація про стан маєтностей, на основі якої проводилася підготовка реформи ¹²⁴. У спірних питаннях Комісія керувалася селянськими інтересами, такими як збереження селянського наділу, спільних земель, дотримання розміру виплат ¹²⁵. Перші кроки реформи супроводжувалися селянським протестом, що й викликало суттєве розширення функцій генерал-губернаторської влади. У відповідь на рапорти справників повітової поліції про відмову селян виконувати повинності, визначені положенням від 19 лютого 1861 р., та необхідність військового придушення виступів, генерал-губернаторові у серпні 1861 р. було надано надзвичайні повноваження – аж до права оголошувати военний стан, а справи про заворушення передавати на розгляд військових судів ¹²⁶.

З 6 липня 1862 р. повноваження начальника краю зросли, він ставав командувачем Київського військового округу ¹²⁷ і водночас київським, подільським і волинським генерал-губернатором. Зміні назви в посаді передували воєнні реформи Д. О. Мілютіна: 1862 р. було створено перші військові округи – Варшавський, Віленський і Київський ¹²⁸, командування якими переходило до рук генерал-губернатора. Ця реформа мала важливе політичне значення, адже відтепер вища цивільна й військова влада в регіоні зосереджувалася в одних руках.

Антиросійські маніфестації змусили І. І. Васильчикова скасувати чинність дворянських виборів у Волинській губернії та запровадити военний стан у Житомирі. Пропозицію П. О. Валуєва поширити його на все генерал-губернаторство, він, однак, відхилив ¹²⁹. Того ж 1862 р., І. І. Васильчиков порушив питання про передачу коштів, отриманих внаслідок застосування штрафних санкцій до учасників виступів, на потреби парафіяльних шкіл, що

з 1860 р. почали відкриватися на Правобережжі за його ініціативою (І. І. Васильчиков був добре обізнаний зі шкільництвом, бо успадкував від Д. Г. Бібікова управління Київським навчальним округом, яке здійснював до квітня 1856 р.). Ця ідея була розглянута Комітетом міністрів і схвалена імператором ¹³⁰. Проект відкриття народних шкіл із російською мовою навчання став своєрідним викликом школкам, що їх засновували в маєтках польські поміщики ¹³¹. У питаннях освіти генерал-губернатор не боявся, на противагу багатьом іншим вищим урядовцям, поширення народницької пропаганди, а вважав її найдійовішим засобом зросійщення, тому й підтримав ідею створення недільних шкіл у Києві, з якою до нього звернувся М. І. Пирогов ¹³². Опікувався генерал-губернатор і Фундукліївською жіночою гімназією в Києві, відкритою в період поширення феміністичного руху (1859 р.), та Житомирським єврейським ремісничим училищем (1861 р.) ¹³³. І. І. Васильчиков намагався протекціонувати євреям, аби зміцнити їхню лояльність російському монархові. Він, зокрема, сприяв заснуванню мережі державних єврейських шкіл, чітко визначав території, на яких мали право селитися єврейські родини, частину з них зарахував до категорії селян-хліборобів, а купцям 1 та 2 гільдій дозволив жити в Києві ¹³⁴.

Разом з віленським генерал-губернатором В. І. Назімовим І. І. Васильчиков підготував “Звід пропозицій щодо зросійщення західного краю”, який містив 13 пунктів. Найголовніші з них: зміцнення позицій православного духовенства, посилення “русской” народності та заходи щодо народної освіти, котрі полягали в підпорядкуванні місцевій владі приватних шкіл у польських маєтках ¹³⁵. Не обмежуючись тією інформацією про місцеві настрої, що надходила від жандармів, він організував власний збір через перлюстрацію приватних листів. Ця практика, запропонована ще Д. Г. Бібіковим за І. І. Васильчикова набула значного розмаху і дала змогу розкрити підготовку до Січневого повстання ¹³⁶. Прочитавши переклади листів, що надходили з Житомирської та Радзивілівської митниць, І. І. Васильчиков доповів Олександрю II про всі його прояви, однак причиною вважав західноєв-

ропейські події. Імператор схвалив ужиті запобіжні заходи, але пропозицію не приймати до університету студентів з Царства Польського не підтримав¹³⁷.

Попри зосередженість на антипольських заходах, генерал-губернатор адекватно оцінював інші аспекти громадського життя в краї. Ходінню студентів “в народ” він не надав серйозного значення, але відразу оцінив зміст “хлопоманства” В. Б. Антоновича, братів Рильських та ін. І хоча під час ретельного обшуку у Антоновича не було виявлено нічого підозрілого, а генерал-губернатор нібито “крізь вуха” пропускав чутки про створення “товариства комуністів”, члени якого називають один одного “брат” замість “пан” і мають за мету підбурити селян проти влади, – все це стало причиною створення слідчої комісії з політичних справ під головуванням старшого чиновника із особливих доручень. Комісія з’ясувала, наскільки небезпечне українофільство “хлопоманів”, особливо в період активізації польського руху.

Викликаний для розмови В. Б. Антонович зумів переконати комісію в тому, що “хлопомани” нічим російській владі не загрожують, а навпаки, сприяють її утвердженню, допомагають позбутися усталеної думки, що цей край – “споконвічна польська провінція”. Ось чому генерал-губернатор у поданні начальнику ІІІ відділення Власної й. і. в. канцелярії уточнив, що “про роз’єднання студентів “руських” і поляків на партії, безумовно, слід пошкодувати, але зараз воно навіть корисне”¹³⁸. Тим більше, що Антонович і з ним 21 учасник київської громади у відкритому листі, опублікованому в “Современной летописи “Русского вестника” за 1862 р. під назвою “Отзыв из Киева” запевнили уряд, що вони не сепаратисти і не революціонери, а лише дбають про освіту для народу, і ніхто, на їхнє переконання, не має морального права нав’язувати йому свої ідейні теорії, користуючись його нерозвиненістю та браком культури. Тож їхнє адміністративне покарання (вислання до Казані) було скасовано і громадівці й далі навчалися та служили в Києві. Російська влада, аби зміцнити антипольські настрої, відкрито не підтримала, але й не відштовхнула українофілів від себе, а, спираючись на їхні наукові здобутки, мобілізувала

їх у власних інтересах, вважаючи український рух слабким і нездатним протиставити себе зросійщенню.

Напередодні польського повстання уряд, у зв'язку зі смертю І. І. Васильчикова (12 листопада 1862 р.), змушений був призначити на посаду командувача Київського військового округу та генерал-губернатора нового сановника. Ним став генерал-ад'ютант М. М. Анненков (1800-1865), який, на думку імператора, міг вдало поєднати цивільну й військову владу¹³⁹, оскільки добре обізнаний з головною проблемою краю – національною. У 1830-х рр. він служив ад'ютантом великого князя Михайла Павловича, а в польську кампанію – начальником штабу корпусу Ф. В. Остен-Сакена. Проте, за свідченням офіцера Генерального штабу М. О. Домонтовича, генерал-губернатор, як і більшість петербурзьких урядовців, слабо орієнтувався в західних територіях імперії. Скажімо, в Києві під час інавгураційної промови назвав Південно-Західний край “Червоною Руссю” (австрійська Галичина), а коли його підправили, почав сперечатися, доводячи, що це одне й те саме¹⁴⁰. На незнання М. М. Анненковим краю наголошував і М. В. Юзефович. Він же в “Московских ведомостях” звинувачував нового генерал-губернатора у нерішучості, так і в тому, що він дозволив полякам себе обманювати¹⁴¹. Після газетних публікацій М. Н. Каткова, який вину генерал-губернатора вбачав у його сприянні “польській інтризі та “українському сепаратизму”¹⁴², М. М. Анненков давав пояснення III відділенню Власної й. і. в. канцелярії з приводу неоперативності в придушенні повстання¹⁴³.

Більшість звинувачень були безпідставними: як командувач військовим округом М. М. Анненков вдався до надзвичайних заходів: посилив контроль у прикордонних Подільській і Волинській губерніях, створив слідчі комісії з політичних питань, заснував військово-слідчі та військово-польові суди¹⁴⁴. Звинувачення, проте, стимулювали пошук нових шляхів придушення повстання, зокрема за допомогою селян, яких М. М. Анненков зумів переконати в необхідності стати на бік російського уряду. Створювалися сільські озброєні варті, повноваження яких суворо регламентувалися правилами та інструкцією. Вони розшукували повстан-

ців, їхні збройні склади та здавали їх російській армії, а найбільш активні волосні і сільські старшини були нагородженні медалями “За усердие”¹⁴⁵.

Після придушення повстання імператор відмовився від будь-яких компромісів із польською шляхтою західного краю. Згідно з указами Сенату від 23 вересня 1864 р. та 19 січня 1866 р., що були прийняті за пропозиціями місцевих генерал-губернаторів, припинялося подання документів, що підтверджували б право переведення у дворянський стан. Той, хто не служив на державній службі, не набув чинів і не подав документів на дворянство, переходив до категорії платників податків. Генерал-губернаторів було зобов’язано підготувати правила, за якими ніхто не міг би уникнути цієї процедури¹⁴⁶. Як і в 1830-х роках спільну тактику визначав відновлюваний Західний комітет¹⁴⁷. М. М. Анненков не зумів запропонувати заходи, які збігалися б із настроями царського двору, а проводив зросійщення, як і до повстання¹⁴⁸: виступав за запровадження земств, рекомендував продаж маєтків, конфіскованих лише 1831 р., піддав сумніву пропозицію про накладення контрибуції на польські маєтки і пропонував Олександрю II, скориставшись досвідом поляків, постійно і твердо відвойовувати край, бо за один раз “польський елемент” не знищити¹⁴⁹. Один із чиновників “безхарактерністю” М. М. Анненкова пояснював навіть створення в Києві 2 листопада 1863 р. Тимчасової комісії для виконання указу від 30 липня 1863 р. про введення уставних грамот¹⁵⁰. Комісія утримувалася за рахунок збору з польських маєтків і проіснувала до 29 січня 1865 р. До її складу входили не лише чиновники міністерств внутрішніх справ і фінансів, чийого “зневажливого ставлення до селянських інтересів” побоювались у Санкт-Петербурзі, а й місцеві дворяни українського походження. Заступником голови комісії був Г. П. Галаган, якого співробітники прозвали “дволиким Янусом” за те, що на правій стороні Дніпра він горою стояв за селян, а на лівій, де мав маєтки, – розорив їхні господарства. Тимчасова комісія, щоб підірвати економічні позиції польських поміщиків, погодилася знизити на 20% розміри викупних платежів, більшість “прирізаних” за інвентарною реформою

1847 р. земель (3-5 дес.) поверталась селянам, розмір компенсації було зменшено на дві третини й дозволено сплачувати її без виконання тимчасових обов'язків щодо поміщиків¹⁵¹.

Реалізація аграрної реформи вимагала розширення бюрократичної системи, що зумовило заснування інституції мирових посередників, яка на Правобережжі збереглася до 1917 р., а в інших губерніях – до 1874 р., коли її замінили повітовими у селянських справах присутствіями. Перший призов мирових посередників, проведений напередодні повстання, був польським, а тому від західних генерал-губернаторів вимагалось призначати начальниками мирових установ відставних російських офіцерів, що змусило М. М. Анненкова клопотатися про збільшення жалування як цим, так і іншим російським чиновникам, які призначалися “не із місцевих дворян-поміщиків”¹⁵². Тимчасова комісія та мирові посередники (200 осіб), залежні від генерал-губернатора (у внутрішніх губерніях вони були підзвітні Сенату), за короткий термін розгорнули широку діяльність із перевірки уставних грамот, створивши таку атмосферу, в якій селяни могли б висловлювати свої претензії до поміщиків. До Києва на цілий тиждень приїхав П. О. Валуєв, який на аудієнціях говорив незвичні для міністра речі: “Тільки довіра селян до влади може бути запорукою порядку в цім краї”¹⁵³. Отже, політичний настрій був відповідним: при розподілі спільних земель мирові посередники були на боці селян¹⁵⁴. Боротьба за впливи набувала патріотичного забарвлення, що, звичайно, цілком влаштовувало українське селянство.

М. М. Анненков упереджено ставився до українського руху, бачив його відмінності від польського, однак припускав їх злиття в майбутньому, а також вважав небезпечним зв'язок із російським народництвом. Він наголошував на самостійності українофільства¹⁵⁵, його розгортанні на культурному ґрунті і, посиляючись на слабкість літературної мови, заборонив переклад українською Святого письма, бо це дало б “сильну зброю малоросійській партії”¹⁵⁶. Спираючись на Валуєвський циркуляр 1863 р. генерал-губернатор переслідував українські видання, натомість підтримував видання “Киевлянина”.

За час врядування М. М. Анненков відбувся ще один важливий захід, що сприяв посиленню російської державності. Згідно з маніфестом від 27 червня 1863 р. у кожному повітовому місті утворювалося рекрутське присутствіє, яке відповідало за рекрутські набори, зокрема й серед тих етносів, яким дозволялося за певну плату наймати замість себе рекрутів серед корінного населення¹⁵⁷, що накладало на генерал-губернатора додаткові повноваження.

Отже, генерал-губернатори, хоча й не завжди послідовно, але окреслили політику центру щодо Правобережної України, контролювали місцеві соціальні процеси, ініціювали законодавчі акти та забезпечували їхню спрямованість на інтеграцію регіону в складі імперії. Після повстання 1830-1831 рр. польська шляхта в очах російської влади втратила право на привілеї, тому генерал-губернатори повинні були усувати її від місцевого врядування¹⁵⁸.

Д. Г. Бібіков активно намагався інтегрувати регіон у загально-російську систему, цілком відповідаючи миколаївському стилю централізованого врядування. Сучасники не без іронії зазначали, що він зайняв київський стіл, а не отримав посаду генерал-губернатора¹⁵⁹, що дозволяло йому замінити місцеве законодавство й судочинства російським Зводом законів, як у правовому, так і в політичному сенсі, усувати шляхту від місцевого управління, структуруючи її відповідно до російських станів та асимілюючи через військову й державну службу у великоросійських губерніях. Він кардинально змінив відносини між державою, поміщиком та селянином, практично втілював імперську ідею використання українського населення для витіснення польської традиції і зміцнення російської присутності у краї. Нелояльність місцевої еліти призвела до зміни статусу поліції, яка відтепер виконувала каральні та примусово-контролюючі функції, а також здійснювала таємний нагляд за неблагонадійними. Інтегрування генерал-губернатори супроводжували імперською ідеологією спадковості російської влади від Київської Русі з гіперболізацією схожості українського населення з російським. Діяльність наступників Д. Г. Бібікова – І. І. Васильчикова і М. М. Анненкова – урізноманітнила управлін-

ські ініціативи, а репресивна кампанія проти шляхти, що почалася після придушення повстання і велася в усіх напрямках – соціальному, господарському, культурно-релігійному та освітньому – змінювала попереднє її становище. На протипагу іншим етнічним елітам в імперії (німецькій, шведській, певної мірою й українській), які зберігали статус-кво на власній землі, дворянство Правобережжя позбавлялося російською владою станових привілеїв. Цей наступ без організованої генерал-губернаторами підтримки з боку українського селянства, дворянства та інтелігенції, що почала усвідомлювати свої національні інтереси, був би менш ефективним.

Заходи генерал-губернаторів після Січневого повстання

Січневе польське повстання активізувало імперський наступ, що особливо яскраво виявилось в законодавчих ініціативах перерозподілу земельної власності, з якими виступив О. П. Безак (1780?1801-1869), терміново відкликаний до Києва з Уфи, де обіймав посаду оренбурзького й самарського генерал-губернатора і зажив слави підкорювача середньоазіатських ханств ¹⁶⁰. Ознайомившись із ситуацією новий генерал-губернатор дійшов висновку, що попередні заходи, спрямовані на утвердження у краї російського землевласника були малоефективними. Як і Д. Г. Бібіков, він вважав, що носієм сепаратистських тенденцій виступає шляхта, яка не служить імперії. Будь-якому невдоволенню поляків генерал-губернатор надавав антиросійського звучання і вважав підставою до передачі їхніх земель російським власникам.

О. П. Безак з'ясував кількість маєтків, які можна було конфіскувати у повстанців, аби задовольнити насамперед власні земельні інтереси та інтереси чиновників канцелярії. У власність генерал-губернатора перейшли, зокрема, землі (3 тис. дес.), відібрані у повстанця Ю. Абрамовича ¹⁶¹. Певно, загальна кількість конфіскованих маєтків (близько 100), не влаштувала О. П. Безака, бо він долучився до підготовки нових законодавчих актів, що набули

чинності 10 грудня 1865 р. Відтепер поляки у західному краї могли отримати землю лише у разі її успадкування, продавати й купувати її без дозволу заборонялося. До того ж, західні генерал-губернатори підтверджували при кожній покупці землі, що новий її власник не є поляком й звільняється від сплати кріпосних актів ¹⁶². Це змусило О. П. Безака докладно ознайомитися також зі структурою 8 міст і 322 містечок, що перебували у приватному володінні ¹⁶³. За його дорученням один із найосвіченіших і найбагатших (власник 5 тис. дес. землі у Волинській губернії), а отже непідкупний чиновник О. Ф. Воронін дослідив історію колонізації Річчю Посполитою правобережних земель, внаслідок якої виникли ці містечка ¹⁶⁴. Чим більше той заглиблювався у проблему, тим зрозуміліше ставало, що зусилля імперії, починаючи з часів Катерини II до 1860-х рр. були спрямовані лише на зовнішні зміни (заміна посадових назв, запровадження російської мови в діловодстві, поділ єврейського населення на категорії). Не розв'язувалася найсуттєвіша проблема, пов'язана з правом власності: шляхта, як і раніше брала з міського населення не лише поземельний податок (чинш), а й податки з торгів і промислів, з яких найзаплутаніше було пропінацийне право. Такої правової норми, яка збереглась із часів середньовіччя (*ius ducale*) й дозволяла різноманітні збори, імперія не знала. Кількаразові спроби змінити стосунки власників і населення, а ним в переважній більшості були євреї, успіху не мали.

Уряд, перекладаючи проблему на генерал-губернаторів, даремно сподівався, що її можна швидко розв'язати. Російські закони ніби розчинялись у місцевому соціумі, який і далі жив за звичаєвим правом, незважаючи на довготривалі й безрезультатні судові процеси. Ось чому О. Ф. Воронін вважав, що існування приватновласницьких міст нічим не виправдане, і вони заважають імперському утвердженню в краї. Запропонована схема, за якою податки мали сплачуватися державі була недосконалою, оскільки збори, їхню кількість та види, важко було проконтролювати. Порушену О. П. Безаком проблему винесли на розгляд урядової комісії (1867 р.), яка схилилася до запропонованого ще Катериною II

викупу містечок державою. Але, забігаючи наперед, зазначимо, що пропозиції кожного з наступних генерал-губернаторів жодного разу не були враховані.

Набувало актуальності питання про завершення переведення дрібної шляхти до селянського й міщанського станів, чому передувало зміцнення особового складу поліції. Кількість станів збільшувалась за рахунок відсотків з накладеної на польські мастки контрибуції¹⁶⁵. Разом із віленським генерал-губернатором О. П. Безак готував урядову записку про становище однодворців, антиросійські та радикальні настрої яких явно перебільшував. Він не розумів, що чиншове землеволідіння значно різнилося від традиційного для внутрішньої Росії. За законодавчими актами 1868 р. однодворці й громадяни під контролем генерал-губернатора повинні були остаточно злитися з сільськими чи міськими громадами¹⁶⁶.

О. П. Безак, як і попередники, вважав українське селянство “руським” народом і намагався пришвидшити відчуження, згідно з уставними грамотами, земельних ділянок на його користь. Він зажадав від уряду збільшення кількості мирових посередників (на 30 осіб), набравши їх з межових православних чиновників¹⁶⁷. На службу мировими посередниками та головами з’їздів пішли О. О. Русов, Н. В. Ковалевський, М. П. Зібер, П. А. Косач, які вважали, що перебуваючи ближче до народу, зможуть краще йому прислужитися¹⁶⁸. Координація діяльності здійснювалася через мирові з’їзди, а тому їх було підпорядковано генерал-губернаторові. Спірні питання про викупні платежі вирішувалися також за його участю, для чого в канцелярії на підставі положення Головного комітету з облаштування сільського побуту для Південно-Західного краю були підготовлені особливі правила¹⁶⁹. 1866 р. Комітет міністрів задовольнив ще одне прохання О. П. Безака – надати йому право до запровадження судових статутів 1864 р. призначати та звільняти судових слідчих.

Наступного, 1867 р., О. П. Безак подав імператорові нову пропозицію: оскільки аграрна реформа завершувалася, то варто голів мирових з’їздів перевести на вільні посади повітових предводителів дворянства, що дало б змогу значно зміцнити російську

присутність у краї. Ця ідея не знайшла розуміння навіть у П. О. Валуєва, який вважав, що голови мирових з'їздів не можуть замінити повітових предводителів дворянства, бо не знають місцевих умов. Однак О. П. Безак аргументовано доводив, що за час служби вони не лише добре вивчили край, а й, що особливо важливо, встигли завоювати довіру уряду, і запевняв, що благонадійних кандидатів із місцевого дворянства на ці посади просто немає. Зваживши на ці аргументи, імператор підтримав пропозицію генерал-губернатора ¹⁷⁰, незважаючи на те, що міністр апелював до подвійної природи влади, яка повинна не лише карати, а й “призреть” і “обеспечивать”, а пропозиції О. П. Безака та генерал-губернатора Північно-Західного краю К. П. Кауфмана визначив як “неуклюжие предположения русских патриотов”, від яких слід відмовлятися не тому, що вони погані, а тому, що їх неможливо втілити в життя ¹⁷¹. При обговоренні положення про зменшення кількості військових, які обіймали штатські посади, Комітет міністрів (1868 р.) погодився з думкою О. П. Безака: не поширювати його на Київське генерал-губернаторство, бо, незважаючи на надані пільги, російські чиновники не становлять там більшості. Лише поліція “має цілковито російський особовий склад”, а новий закон позбавить можливості мати тут надійних чиновників ¹⁷².

О. П. Безаком були вжиті й інші, не менш важливі заходи для зросійщення краю. Продовжуючи починання Д. Г. Бібікова, який наполіг на переведенні до Житомира православного архієрея і католицького біскупа, він ліквідував Кам'янець-Подільську католицьку єпархію, що викликало неоднозначні оцінки ¹⁷³, робив усе можливе для посилення впливу православної церкви. Скажімо, звернув увагу Комітету міністрів на те, що місцеве православне духовенство, на противагу північно-західному, не отримує жалування, а селяни, змушені обробляти їхні землі, постійно конфліктують із священиками. Пропозиція О. П. Безака видати церкві грошову компенсацію в розмірі 374, 5 тис. руб. не залишилася без відповіді і 16 січня 1867 р. уряд скасував “Положення” 1842 р. про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками та одноразовою допомогою, ввівши особливий посе-

мельний збір із поміщицьких маєтків для його утримання¹⁷⁴. Відповідальність за виконання цього “Положення”, як і за облаштування православних храмів, було покладено на генерал-губернатора¹⁷⁵. В кожній губернії засновувалося церковно-будівельне присутствіє, кандидатури чиновників якого, за поданням губернатора, схвалював генерал-губернатор. У його віданні церковні справи перебували до підпорядкування їх Синоду – до 13 червня 1890 р.¹⁷⁶.

Прикордонне розташування регіону змусило О. П. Безака чи не першим звернути увагу центру на зростання кількості іноземців-колоністів. Тому у своєму поданні Міністерству внутрішніх справ він висловив сумнів у доцільності надання їм традиційних пільг. Це питання було передане на розгляд П. Є. Коцебу, що свідчило не лише про його важливість для імперії, а й про вироблення однакових підходів до управління порубіжними землями. Київського генерал-губернатора вразило, що колоністи оселилися у Волинській губернії й активно скуповували землю та орендували її, але залишалися іноземцями, яких, за російським законодавством, не вносили до ревізьких реєстрів, а їх було 9 450 осіб. Інформуючи уряд, він вважав, що слід узаконити їхні права та обов’язки й зарахувати до категорії селян-власників із поширенням на них російської системи окладних податків і земських зборів¹⁷⁷. О. П. Безак був ініціатором залізничного сполучення Києва з Москвою і Одесою, що також сприяло інтегруванню генерал-губернаторства в економічний простір імперії.

Запропоновані О. П. Безаком заходи зросійщення в царині освіти (заснування нових типів російських і закриття польських шкіл, унормування кількості студентів-поляків в Київському університеті тощо) мали менший успіх, а після смерті генерал-губернатора (січень 1869 р.) від них взагалі відмовилися. Зате пропозиція підтримати державною субсидією “Киевлянин” (6 тис. руб.) із відкриттям в ньому на зразок “Виленского вестника” офіційного відділу зустріла повну підтримку уряду¹⁷⁸. “Киевлянин” покликаний був зіграти ту ж роль, що й преса у воронцовський період на півдні України.

Отже, О. П. Безак, як свого часу Д. Г. Бібіков, основний сенс своєї діяльності вбачав в активному наступі на присутність поляків у краї. Для Д. Г. Бібікова він зводився до ревізії й декласації шляхти, а для О. П. Безака – до напрацювання обмежувального законодавства, яке разом із викупними операціями на завершальній фазі аграрної реформи сприяло тому, що російське землеволодіння сягнуло 40%. Українські селяни стали власниками майже 4 млн. дес. землі¹⁷⁹. О. П. Валуєв зазначав, що О. П. Безак один із тих західних генерал-губернаторів, які разом були сильніші за Державну раду¹⁸⁰.

У 1869-1878 рр. посаду генерал-губернатора обіймав О. М. Дондуков-Корсаков (1820-1893), сановник, який набув управлінського досвіду та культури, працюючи в адміністрації М. С. Воронцова. Він був прихильником проведення колонізаційної політики шляхом компромісів, тим більше, що у Києві досягнути їх було легше, ніж на Кавказі¹⁸¹. Зокрема, це стосувалося відмови від формування місцевого управлінського апарату лише з російських чиновників¹⁸². Київська інтелігенція відразу завважила делікатність О. М. Дондукова-Корсакова, несхильність до поліцейських заходів¹⁸³. Захоплення широкого загалу викликало й те, що син генерал-губернатора, незважаючи на князівський титул, після закінчення Університету св. Володимира шість місяців служив солдатом, чистячи коней на стайні. Чиновники з особливих доручень, як і сам О. М. Дондуков-Корсаков, виїжджаючи “в губернії”, виявляли порушення місцевими службовцями правил стягнення недоїмок з поземельного збору, факти вимагання грошей за видачу легітимаційних паспортів, нейтралізуючи таким чином спалахи соціальної напруженості. Поїздки генерал-губернатора з перевірок мали раптовий характер, без офіційних церемоній, та й обіди, за які він сам платив, були скромними – “з чотирьох простих блюд”. Не зловживав він і можливістю придбати земельні маєтки в краї: імператор пожалував йому землі на Кубані¹⁸⁴. Така поведінка високого сановника сприяла зростанню лояльності та довіри до російської влади в найширших колах суспільства.

На Правобережжі О. М. Дондуков-Корсаков зіткнувся з проб-

лемою взаємовідносин старої, польської нації, й нової, української. З метою її розв'язання він відмовився від жорсткого курсу свого попередника. Політика нового генерал-губернатора була більш гнучкою й виваженою, адже завдяки реформам Олександра II модернізувалася й сама імперія, зросійщення визначалося вже не тільки політичною, а й соціально-економічною політикою уряду¹⁸⁵. До Києва О. М. Дондуков-Корсаков прибув, як уже зазначалося, маючи досвід роботи в урядових комісіях, які готували законодавчі проекти про ліквідацію посад мирових посередників та збільшення відсотків на прибутки з польських маєтків.

Генерал-губернатор продовжив деполонізацію краю, вважаючи, що насамперед слід зміцнити авторитет влади, особливо серед селянства, надаючи перевагу російським землевласникам перед польськими. Запровадження високої відсоткової контрибуції (10%) з польських маєтків мало, на думку О. М. Дондукова-Корсакова, сприяти масовій появі російського землевласника. Міністерська комісія під його головуванням та за участю генерал-губернаторів західних губерній визначила розміри зборів, правила їх стягнення з тим, щоб отриманої суми вистачило аби перекрити витрати на придушення Січневого повстання (Воєнне міністерство оцінило їх у 80 млн. руб.), утримання російських чиновників та інші соціально-культурні заходи зросійщення. До того ж, визначати розміри відсоткових зборів мали повітові комісії у складі польських поміщиків, що покликане було ліквідувати їхню національну солідарність¹⁸⁶. Генерал-губернатор знизив темпи конфіскації маєтків, вважаючи, що вона веде до їх розорення внаслідок невмілого господарювання чиновників, як і після орендування євреями. При обговоренні цього питання з імператором, який у липні 1869 р. приїздив до Києва, Дондуков-Корсаков добився права клопотатися про ті польські маєтки, власники яких мали заслуги перед Росією (брали участь у Східній (Кримській) війні тощо)¹⁸⁷.

Як з'ясувалося, польські поміщики та єврейські орендарі зуміли обійти обмежувальні закони на право придбання землі, до того ж, легально, через акціонерні товариства з правом придбання нерухомої власності, засновниками яких були росіяни, а ком-

паньйонами – поляки та євреї. До традиційних норм контролю додалися нові, викликані становленням банківської справи, яку розпочав О. П. Безак, коли сприяв заснуванню Київського приватного комерційного банку 1868 р.¹⁸⁸. Генерал-губернатор продовжив її, бо сподівався, що закладені маєтки марнотратні польські поміщики не зможуть викупити, і тоді, виставлені на продаж, вони будуть придбані російськими поміщиками, адже державний фонд, заснований з ініціативи О. П. Безака, з метою скуповування польських маєтків, уже було витрачено¹⁸⁹.

1872 р. при заснуванні Київського земельного банку М. В. Кочубеєм, Я. В. Тарновським, П. Д. Селецьким, О. С. Кудашевим, М. К. Виноградським для застави нерухомої власності в Київській, Подільській, Волинській і Чернігівській губерніях про національний склад членів правління йшлося в таємному протоколі, а не в статуті. Обережне застереження О. М. Дондукова-Корсакова не акцентувати увагу на національності було поширене й на євреїв. А вже 1883 р. його наступник генерал-губернатор О. Р. Дрентельн вимагав аби у статуті банку було чітко визначено, що головою, членами правління та оціночної комісії не можуть бути особи, які “засвоїли собі польську або єврейську національність”. Ця вимога стала обов’язковою для всіх приватних кредитних установ краю, а національне походження мав засвідчувати генерал-губернатор. Послідовність цих заходів змусить поляків, вважав генерал-губернатор, надати перевагу матеріальним, а не політичним інтересам¹⁹⁰.

В інших питаннях деполонізації краю О. М. Дондуков-Корсаков не був таким наполегливим. Зокрема, він не поділяв прагнення київського губернатора М. К. Катакозі запровадити “русскую организацию” в аптечній справі, збільшуючи оклади “русским” лікарям, оскільки вважав, що конкуренція вимагає належної освіти, постійної практики, дотримання моральності у житті, яку також завважають клієнти, і поки лікарі-поляки володіють професійними навичками краще ніж росіяни, він не наполягатиме на їхній заміні¹⁹¹. Так само ставився генерал-губернатор і до заборони не брати на державну службу поляків: не радив відмовляти благона-

дійним, особливо поза західним краєм, навпаки, стверджував він, завдяки своїм здібностям і працьовитості вони принесуть суттєву користь. У цих, як і в інших питаннях, О. М. Дондуков-Корсаков дотримувався думки, що дріб'язковість не додасть авторитету російській владі. Тому він підтримав пропозицію центру, яка зводилася до звільнення від сплати податків тих представників шляхти, яка належала до категорії “одинаків”¹⁹².

Прихильності селян було досягнуто шляхом державного кредитування їхніх господарств (а це було проблемою навіть для внутрішніх губерній), щоб ті не потрапили в економічну залежність від євреїв, чисельність яких сягнула 600 тис. чол. На думку генерал-губернатора, 2-3 десятини землі, які були у володінні кожної сім'ї, давали можливість безбідно господарювати. Адже вони успішно сплачували державні податки, орендували землю в поміщиків та навіть набували її у власність. О. М. Дондуков-Корсаков був переконаний, що реформа 1861 р. не лише підняла “дух промислової підприємливості” селян, яких він уперше назвав “малоросійськими” і “майбутніми фермерами”, а й зміцнила російську державність у краї, тому пропонував захищати селянські господарства від оренди євреями, прогножуючи, що ігнорування цієї проблеми може перетворити польське питання на єврейське¹⁹³. Він першим звернув увагу центру на нечіткість законодавства щодо земельної оренди та збереження заборони на придбання землі євреями, однак оренду ними фабрик і заводів підтримав, бо їхні капітали сприяли розвитку торгівлі. Інтуїція, помножена на досвід, підказала йому зауважити, що урівнювання євреїв із корінними етносами, проведене в інших європейських державах, на Правобережжі – передчасне. Ця етнічна група скористається незахищеністю селян, відмінністю їхньої господарської традиції і скупить у селян землі. Спосіб набування коштів, іудейський фанатизм, особливо хасидів Подільської губернії, глибоко вкорінені в їхній свідомості, тому лише поступово їх можна підпорядкувати російським законам. На схвалення уряду виносилося питання про переселення євреїв, адже серед інших етносів, вважав О. М. Дондуков-Корсаков, вони асимілюються, і як це сталося,

скажімо, у Грузії, Вірменії та Карабаху, де євреї розмовляють місцевими мовами й займаються хліборобством. На підставі подання О. М. Дондукова-Корсакова було створено урядову комісію для практичного розв'язання цієї проблеми, а тому він блокував звернення місцевих органів влади, які вимагали законодавчого втручання, зокрема щодо порядку відбування військової повинності євреями, які проживали в 50-верстовій пограничній межі ¹⁹⁴.

Однак така антисемітська спрямованість не завжди приводила до бажаних наслідків. Скажімо, проведення ярмарків селяни просили перенести із неділі на будній день. Генерал-губернатор таким днем обрав суботу, що викликало численні нарікання, адже у краї вся торгівля сільськогосподарськими товарами була зосереджена в руках євреїв, які в суботу не торгують ¹⁹⁵. Єврейське населення краю також почало висловлювати невдоволення недавнім поділом на соціальні категорії, зокрема євреї-землевласники Київської губернії вимагали переведення їх до іншого стану ¹⁹⁶.

О. М. Дондуков-Корсаков, з'ясувавши історичне підґрунтя домагань чиншовиків на землю, просив Міністерство внутрішніх справ 1877 р. не ухвалювати рішення про їхнє виселення до Нової Росії, в Крим, чи на Кавказ, як пропонував його попередник. Урядова чиншова комісія на основі довідки про особливості виникнення цього прошарку колишнього шляхетського стану дійшла висновку, що чиншове землеволодіння не має нічого спільного з орендою, а відноситься до безстрокового майнового права на землю ¹⁹⁷.

О. М. Дондуков-Корсаков не міг, як і його попередник, не звернути увагу на колоністів, передаючи прохання австрійських підданих – чехів, які жили в с. Зубовщина Радомишльського повіту сім'ями (90 чол. та 75 жін.), міністрові внутрішніх справ. Йому імпонувало, що вони поселилися саме тут і просили російського підданства, влаштуувало й те, що вони скуповували польські землі та відвідували православні храми, а їхня працьовитість, ремісничі навички й технічні знання були зразком для наслідування ¹⁹⁸. Генерал-губернатор привертав увагу міністерств до колонізації Волині німцями, але урядовці не надали цьому пи-

танню ваги, і лише через кілька років було вжито заходів для її припинення¹⁹⁹.

Великі реформи, що сприяли оновленню Росії, обійшли край (за винятком аграрної), і поставили його у ще більш виняткове становище, адже саме генерал-губернатор вирішував термін та обсяг їхнього поширення. Із проведенням земської реформи, на думку генерал-губернатора, слід було зачекати, доки чисельність російських і польських землевласників зрівняється з кількістю польських і 2/3 поміщицьких земель перейдуть у руки перших; найшвидше ввести земства можна в Київській губернії, як найбільш зросійщеній; демократичні принципи міської реформи 1870 р., крім Києва, не можуть поширюватись у містах, де переважає польське та єврейське населення²⁰⁰. Київська дума відразу отримала звернення адміністрації збільшити кошти на утримання поліції, а у відповідь попросила запровадити квартирний податок, оскільки такий не враховувався міським положенням 1870 р.²⁰¹. Відбування постоевої повинності, хоча й полегшувалося генерал-губернатором, але в цинічному імперському дусі – війська переводилися в казарми, під які обладнувалися католицькі храми. Що ж до приватновласницьких міст, то генерал-губернатор пропонував викупити їх, почавши з Бердичева, оскільки той став соціально-релігійним центром євреїв. На противагу єврейському купецтву, російське дістало підтримку в усіх напрямках своєї діяльності, та насамперед у заснуванні комерційних контор. Перекоаний, що політичне питання деполонізації краю мусить вирішуватися насамперед шляхом обмеження впливу католицького духовенства, генерал-губернатор сприяв будівництву православних храмів спершу в повітових містечках, а потім там, де діяли костели.

Судова реформа 1864 р. реалізувалась у генерал-губернаторстві також не в повному обсязі, а частково: вводилися лише мирові суди з призначуваними суддями. Міністерство юстиції погодилось із зауваженнями генерал-губернатора про те, що варто скористатися досвідом Великобританії й на посади мирових суддів (зокрема й почесних) призначати, а не обирати, до того ж саме російських, місцевих землевласників і домовласників, хоча міністр вбачав

правовий нонсенс у тексті закону про призначення мировими судьями “винятково осіб російського походження”. Розходження між центром й регіоном викликали й питання щодо розмірів мирових дільниць, жалування, про цензові обмеження та про те, яка владна структура має затверджувати суддів. Генерал-губернатор вважав за можливе відкрити суди на кошти коробкового збору або збору з державних мастностей чи з утримувачів квартир; він наполягав і на тому, що ці посади можуть обіймати й вихідці з інших губерній без будь-якого цензування, бо більшість землевласників у своїх мастках не мешкає постійно²⁰². Тривале узгодження з головним начальником Північно-Західного краю О. Л. Потаповим призвело до того, що “Временные правила об устройстве мировых судебных установлений в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Киевской, Волынской, Подольской, Минской, Витебской и Могилевской” набули чинності на рік пізніше, ніж на Кавказі та вводилися поступово: спершу у Київській, потім у Подільській і в останню чергу – у Волинській губерніях²⁰³. Відмова генерал-губернатора від заснування окружних судів з присяжними засідателями вносила суттєві корективи в питання про дотримання принципів незалежності судової влади й рівності всіх громадян імперії перед законом, зводила нанівець ідею відокремлення суду від адміністрації. У повному обсязі судові статuti 1864 р. набули тут чинності лише в червні 1880 р., коли були відкриті окружні суди в Києві, Умані, Луцьку, Житомирі, Кам’янці-Подільському та судова палата в Києві²⁰⁴.

Найяскравіша сторінка у врядуванні О. М. Дондукова-Корсакова пов’язана з діяльністю українофілів. Він підтримав київську інтелігенцію, переважно громадівську в питанні про створення Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (РГТ)²⁰⁵ і звернувся до голови товариства великого князя Костянтина Миколайовича з пропозицією відкрити його відділення в Києві. Взявши товариство під свою опіку, генерал-губернатор клопотався про урядову субсидію у розмірі 2 тис. руб. і сам виділив на його потреби 500 руб.²⁰⁶ При цьому генерал-губернатор консультувався не з авторитетним, поважного віку М. В. Юзе-

фовичем, а молодими ще представниками громадівського руху етнографом П. Чубинським та істориком В. Антоновичем, якого, до речі, призначив головою відділення замість Г. П. Галагана, коли той пішов у відставку. О. М. Дондуков-Корсаков ініціював також одноденний перепис населення Києва 2 березня 1874 р., що приніс громаді авторитет і популярність, відкривав Третій археологічний з'їзд, організований, зокрема, й членами громади того ж року. Під час обіду на честь присвоєння йому звання почесного громадянина Києва, генерал-губернатор не відреагував на зауваження М. В. Юзефовича щодо сепаратизму українства ²⁰⁷, більше того, вжив заходів, щоб його гостра стаття, що нагадувала радше урядовий донос, не була опублікована ²⁰⁸. Після цього М. В. Юзефович в обхід О. М. Дондукова-Корсакова звернувся до уряду з пропозиціями заборонити будь-які дослідження української регіональної історії й мови. Його доповідна записка Олександрю II лягла в основу Емського акту 1876 р., який отримав другу назву “указ Юзефовича” ²⁰⁹. О. М. Дондуков-Корсаков, який навіть не був введений до урядової комісії, яка готувала текст документа, не поспішав з його виконанням, а допоміг М. П. Драгоманову отримати закордонний паспорт, не наполягав на адміністративному засланні П. П. Чубинського, а, навпаки, підтримав пропозицію про те, щоб залишити його в місті. На донесеннях місцевих губернаторів про вилучення з обігу української книги наклав резолюцію: “Не отвечать” ²¹⁰. Закриваючи місцеве відділення РГТ, він переконав Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії взяти на себе видання творів М. О. Максимовича, яке 1877 р. таки побачило світ.

О. М. Дондуков-Корсаков вважав, що наукові праці громадівців доводять “русскість” краю, а заборона їх діяльності призведе до поширення української ідеї, проконтролювати яку буде набагато важче ²¹¹. Репресивні методи малоефективні, завдяки їм можна досягти зворотного – викликати до цієї ідеї співчуття в найширших колах ²¹². Генерал-губернатор спрямовував культурно-просвітницькі починання інтелігенції й господарської еліти в загальноімперське русло. Зокрема, підтримав заснування това-

риства Нестора-літописця, професори Київського університету залучалися до участі у всеросійських з'їздах²¹³. На 5-й сільсько-господарській виставці у Києві 1870 р. золоті медалі та грошові нагороди отримали поляки: Бобринські – за найкращі знаряддя для обробітку цукрових буряків, Браницькі – за породисту худобу, Ржевуські – за фазанів²¹⁴. Він підтримав Г. П. Галагана і сам звернувся до Олександра II з проханням заснувати Колегію Павла Галагана в Києві (там пізніше навчався його син)²¹⁵, не заперечував проти відкриття реальної гімназії, за яку клопотала Київська дума²¹⁶. Підтримав і пропозицію В. Б. Антоновича провести археологічні розкопки одного з найбільших курганів біля Берестечка Дубенського повіту Волинської губернії, відомого під назвою “Могила Маруша”²¹⁷. Генерал-губернатор сприяв також економічному розвитку краю, зокрема видобутку залізної руди у Волинській губернії та підтримав Міністерство державних маєностей у його намірах осушити Пінські болота²¹⁸.

Спрямовуючи культурний процес у рідше імперської ідеології, утримуючи його в орбіті антипольського протистояння, він підтримав ідею М. В. Юзефовича про спорудження в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому, забезпечив на рівні імператора підтримку проекту, брав активну участь у переговорах з військовим і морським відомством щодо постачання міді та здешевлення перевезення пам'ятника залізницею тощо²¹⁹.

Виважена політика О. М. Дондукова-Корсакова заблокувала спалах українського національного руху, позбавивши його можливості відмежуватися від російської влади. Якщо попередників генерал-губернатора турбувало лише антипольське спрямування діяльності українофілів, то він був переконаний, що українська ідея набирає ширшого звучання, й тому уряд повинен вдатися до діалогу з українофілами, а не заганяти їх у підпілля. Вже будучи тимчасовим харківським генерал-губернатором (у 1880-1881 рр.), О. М. Дондуков-Корсаков, зазначав, що прийнятий без узгодження з місцевою владою суворий Емський указ 1876 р. не був виправданим, а тому не досягнув мети²²⁰.

На думку генерал-губернатора український рух можна поді-

лити на три етапи. Перший він пов'язував із діяльністю петербурзької “Основи” і назвав його літературно-національним за прагнення створити рівні умови для розвитку української літератури, а найбільшим досягненням – фонетичний правопис П. О. Куліша, який здійснив переворот в українській мові. Другий етап – це діяльність київського осередку, коли теоретиками й практиками якісно нового напрямку у формуванні української ідеї були Антонович, Драгоманов, Чубинський, Старицький, Лисенко та книговидавець Ільницький. Своє політичне спрямування члени цього угруповання вбачали в поширенні ідеї самостійності серед народу, який на той час майже повністю асимілювався з російським – завдяки спільній історії, освіті, поліпшенню шляхів, військовій службі. Генерал-губернатор вважав, що діяльність українофілів має не лише культурницьке, а й політичне спрямування. Він не сумнівався, що під час перепису українофіли платили киянам, щоб ті визнавали своє українське походження. Найнебезпечнішим було те, що українська ідея поєднувалася із соціальною пропагандою, бо селянам нагадували, що в недавньому минулому вони були козаками, володіли землею, якої позбулися, внаслідок об'єднання з Росією.

О. М. Дондуков-Корсаков, порівнюючи національний рух у підросійській Україні з національним рухом в Україні півдні-стріській, дійшов висновку, що вони об'єднуються, і розцінив це як наслідок Емського указу, який відштовхнув українофілів від російської влади. На цьому етапі, зазначав генерал-губернатор, серед прихильників українства ще переважає середнє і дрібне дворянство вільних професій, однак спостерігається небезпечна тенденція до охоплення цим рухом значно ширших суспільних верств – аж до поповичів і волосних писарів. Третій етап, що почався у 1880-х рр., характеризувався вимогами запровадити в початковій школі навчання рідною мовою, читати нею церковні проповіді, збільшувати кількість українських видань тощо. Цей рух генерал-губернатор розцінював уже як ворожий інтересам Росії.

Згадані етапи певною мірою нагадують фази національних рухів у Центральній та Східній Європі: пробудження, агітація й

масовість ²²¹. Дондуков-Корсаков виділив їх, аби переконати центр, що достатньо було 1876 р. зробити перші кроки назустріч українофілам, і питання не перемістилося б у політичну площину. Дозволивши використання в народній школі української мови вдалося б уникнути тенденції до заміни державної мови у вищих та середніх навчальних закладах. Заборона українського театру, видання пам'яток історії та творів красною письменства українською мовою відштовхнула від імперії навіть тих, хто виступав за єдність, зумовила активізацію видавничої діяльності у Львові, Чернівцях та Відні, а також, як наслідок, привела до безцензурних закордонних популярних видань. Поступитися можна було й мовою церковного богослужіння. Генерал-губернатор рекомендував уряду зберегти заборону на видання українських підручників і книг для народного читання, зосереджував увагу на неприпустимості користування українським правописом. Учасники наради, що відбулася в Міністерстві внутрішніх справ, прислухалися до деяких пропозицій О. М. Дондукова-Корсакова, зокрема, було скасовано заборону на діяльність українського театру та видання музичних текстів ²²².

Наміри генерал-губернатора співпрацювати з київськими українофілами, зумовлювалися наростанням радикальних політичних пристрастей та нелегальної боротьби народників. О. М. Дондуков-Корсаков був переконаний, що не слід вести політику, яка призвела б до переходу легальної організації українофілів в опозицію до влади. Без єдності з ними не вдалося б виконати наказ Олександра ІІ, отриманий ним при призначенні на посаду: “Прагнути до здійснення національної мети – завершального об'єднання Південно-Західного краю з великою російською сім'єю” ²²³. Важливо зазначити, що служили українофіли в установах, покликаних протистояти польським впливам на Правобережній Україні, тож генерал-губернатор розраховував на співпрацю з ними. Однак українофілів уже не задовольняла відведена їм роль: іти у форпості антипольської політики. І. Я. Рудченко, один з поміркованих громадівців, у записці про місцеве землеволодіння, яку він склав як чиновник із особливих доручень, давав зрозуміти,

що вже час, паралізуючи “ворожі сили”, звернути увагу на місцеве населення – спільника російського уряду²²⁴. Ще більш поміркований О. Ф. Кістяківський писав, щоправда лише в “Щоденнику”, що конфіскований у поляків земельний фонд варто було використати для спорудження шкіл і лікарень того народу, “який виніс на своїх плечах “русскую” ідею, який відстояв “русскую” владу і перетворив в ніщо польську витівку”²²⁵.

Уряд, зваживши на інтелект О. М. Дондукова-Корсакова та на вміння знаходити спільну мову з місцевою інтелігенцією, яка перебирала на себе повноваження національної еліти, призначив його командувачем 13-го армійського корпусу в Болгарію, де він у 1878-1879 рр. як російський комісар запроваджував конституцію.

Його наступник, колишній волинський губернатор (в 1878-1881 рр.), професійний військовий М. І. Чертков (1829-1905) був переміщений на Волинь 1866 р. для продовження зміцнювати російську адміністрацію в краї²²⁶. У зв’язку з наростанням радикального руху та з метою забезпечення державного порядку й соціальної стабільності за генерал-губернатором закріплювалися особливі повноваження, які полягали в праві видавати обов’язкові постанови, що мали силу закону. Водночас він обіймав і посаду командувача Київського військового округу (його попередник лише з 13 серпня 1877 р. був тимчасовим в. о. командувача військами округу²²⁷), до якого, крім правобережних, входили Полтавська, Чернігівська, Харківська й Курська губернії. На призначення М. І. Черткова вплинули не так його ділові якості, як прихильність імператора й особливо імператриці²²⁸. Ще на губернаторській службі він набув у місцевої спільноти іміджу жорсткого провідника російської державності, а за переслідування учасників повстання – “інквізитора”. Згортання реформ Олександра II збіглося з його перебуванням у Києві, де модернізація адміністративної системи була повільнішою, ніж в центральних губерніях.

Новий генерал-губернатор дотримувався того ж курсу, що й його попередники: в чийх руках земля – у тих і влада. Зростання кількості російських землевласників досягалося знову ж таки шляхом заборон на придбання землі полякам та євреями (останнім

не дозволялося також вкладати капітал у банківську справу) і збором відсотків із прибутків польських маєтків²²⁹. Він цілеспрямовано фіксував факти, які прояснювали механізм уникнення польськими землевласниками застав маєтків у банках і продажу землі росіянам і вживав відповідних заходів. Завдяки такій політиці М. І. Черткова на 1875 р. (за десятиліття) кількість російських маєтків зростає з 151 до 908, однак польські все ж переважали і їх було 1500²³⁰. У з'ясуванні ж становища сільських чиншовиків, яких виявилось 267 тис. осіб, генерал-губернатор пішов далі своїх попередників, запропонувавши викупити у поміщиків землі, що належали чиншовикам, за кошт держави. На таку його позицію вплинули І. Я. Рудченко та М. М. Меркулов – чиновники його канцелярії, які відстоювали право селян на чиншову землю²³¹.

Виконуючи Емський указ, М. І. Чертков переслідував В. Б. Антоновича, П. П. Чубинського, П. Г. Житецького та ін., вислав їх із Києва, забороняв освітньо-педагогічну діяльність. Проте він поділяв погляди свого попередника: Емський указ, виданий без погодження з місцевою адміністрацією, оцінюється інтелігенцією як вияв беззаконня, а тому підтримав пропозицію О. М. Дондукова-Корсакова про скасування обмежень у користуванні українською мовою, хоча й не зрозумів її політичного значення для українства, яке розглядав лише в плані етнічної лояльності. “Обмеження, – розмірковував він, – означають недовіру до народу, котрий ні своїм минулим, ні сучасним своїм становищем не подав для цього приводу; їх важко виправдати дійсністю, і саме вони сприяють появі небажаного роздратування не лише серед місцевого населення, а й серед тих, хто любить малоросійську народність, її нарідчя, музику і сценічні вистави”²³². На його переконання, щоправда, дещо зарозуміле, українофіли через свою нечисельність, нерозвиненість ідей, без підтримки населення, відданого государю, не мають шансів на успіх. Тож в одній із записок про надання дозволу на публікацію пісень М. В. Лисенка генерал-губернатор висловився за скасування Емського указу, вважаючи, що це сприятиме відновленню втраченої довіри до влади²³³. Уряд, однак, не поділяв його міркувань й модернізація управління не поширю-

валася на генерал-губернаторство, а національні прояви ототожнювались із радикальними рухами.

Прикметно також, що у зв'язку зі значним зосередженням у Волинській губернії німців-переселенців німецьке консульство 1877 р. було перенесене з Акермана до Києва. Наступного року до Києва направило свого представника й австро-угорське консульство. Відтепер в постійний обов'язок генерал-губернатора входило роз'яснення місцевим властям повноважень консульських установ та нагляду за їх діяльністю, про що вони звітували перед Міністерством іноземних справ. Київ ставав центром консульських округів: 1886 р. сюди прибув французький консульський агент, 1887 р. – відкрилося бельгійське генеральне консульство, а з 1888 р. – великобританське ²³⁴.

Занепокоєння М. Т. Лорис-Мелікова, міністра внутрішніх справ та шефа жандармів, який дотримувався ліберального курсу урядової політики, наслідками дій М. І. Черткова, який судові справи розглядав в адміністративному порядку, а також потреба підняти авторитет держави, спонукали центральну владу направити до Києва 1880 р. сенаторську комісію на чолі з О. О. Половцовим. Під час ревізії Київської та Чернігівської губерній було виявлено факти зловживань генерал-губернатора своєю владою. Зокрема, без відповідного розслідування справ студентів і гімназистів за обмовою чи підозрою в неблагонадійності карали засланням у віддалені губернії (лише 1878 р. було вислано 39 студентів). Так само легко генерал-губернатор санкціонував смертні вироки учасникам народницького руху (справа В. А. Осинського 1879 р. та ін.), добився збільшення асигнувань на утримання поліції, за що сучасники прозивали його “солдатський розум”, “маленький самодержець”, “держиморда”, “поліціант”. На противагу О. М. Дондукову-Корсакову, М. І. Чертков хизувався своєю неуніверситетською освітою ²³⁵, виявляв жорстокість у ставленні до селян у придбаному маєтку Трошинського в Кагарлику. Стосунки “землевласника Кагарлика генерал-лейтенанта Черткова” із селянами були, очевидно, настільки складними, що в 1884-1885 рр. він виклопотав через Міністерство внутрішніх справ пішого урядника,

посаду якого оплачував (100 руб.) разом із Олександрівським товариством цукрових заводів (200 руб.). Це був чи не перший випадок, коли служба поліцейського офіційно оплачувалася приватною особою ²³⁶.

Дедалі частіше М. І. Чертков вдавався до поліцейських заходів врядування, що викликало обурення громадськості. Така політика, представника імператора у краї, що фактично підривала авторитет влади, не задовольняла центр, і О. О. Половцов наполягав на його відставці. Приїзд цього урядовця до Києва М. І. Чертков розцінив як недовіру до нього й приниження своєї посади, образився й подав імператорові прохання про звільнення ²³⁷. Згодом здатність М. І. Черткова розв'язувати проблеми силовими методами вплинула на його призначення генерал-губернатором до Варшави ²³⁸.

Курс М. І. Черткова продовжив призначений 1881 р. генерал-губернатором О. Р. Дрентельн (1820-1888), який ще рік тому став командувачем Київського військового округу, а перед тим очолював III відділення Власної й. і. в. канцелярії. Тимчасово йому було підпорядковано Чернігівську і Полтавську губернії (1882 р.) ²³⁹, в яких ще 1856 р. було скасоване генерал-губернаторське врядування. Очевидно, це ще одне підтвердження того, що повноваження генерал-губернаторів за нових обставин зводилися до виконання охоронно-поліцейських функцій. І справді, новий генерал-губернатор почав з придушення селянських виступів. З цією метою за його розпорядженням було створене у травні 1881 р. тимчасове управління з надзвичайними повноваженнями в повітах Київської губернії – Черкаському, Канівському, Чигиринському, Звенигородському ²⁴⁰. Сучасники відзначали, що він широко користувався правом вислання неблагонадійних з Києва “в 24 часа” ²⁴¹. Скориставшись пільговими умовами, що їх надавав уряд чиновникам для купівлі землі в західних губерніях, він став місцевим поміщиком. За дозволом імператора купив у с. Мала Чернявка Бердичівського повіту Київської губернії (1900 дес.) конфіскований маєток розстріляного 60-річного поляка В. Падлевського ²⁴².

Бажання набути ваги в очах нового імператора завдяки антипольським заходам змусило О. Р. Дрентельна діяти в дусі О. П. Бе-

зака: узаконити нові обмеження на право землеволодіння. Губернатори надали необхідні статистичні відомості і чиновники із особливих доручень підготували міністри внутрішніх справ доповідні про постійні порушення поляками законодавства; йшлося про те, що шляхом передачі землі євреям поляки унеможливлювали її перехід до росіян. Пропозиції О. Р. Дрентельна на обмеження підприємливості євреїв були враховані тимчасовими правилами від 3 травня 1882 р.²⁴³, час укладання яких збігся зі створенням губернських комісій з єврейського питання, заснованих внаслідок антиєврейського руху 1881 р. Було продовжено перевірку земельних актів, а при виявленні порушень, вони анулювалися. Новий закон від 27 грудня 1884 р. про набуття, оренду та заклад земель і майна, що перебувало поза межами міст, унормовував місцеве землекористування, при цьому генерал-губернатор мав право висувати в судах позови про недійсність договорів та актів, складених із порушеннями земельного законодавства, внаслідок чого в осіб польської національності було відібрано 54 тис. дес. землі²⁴⁴. 1886 р. втратили чинність свідоцтва на купівлю маєтків, укладені до видання правил 1884 р. Відтепер (із 1 листопада 1886 р.) генерал-губернатор наділявся повним дискреційним правом – видача свідоцтв особам про їхнє російське походження здійснювалася в його канцелярії. Бралось до уваги не лише етнічне походження нових власників, а й їхні проросійські настрої²⁴⁵. Крім того, термін оренди обмежувався 12 роками, а застави – 10-а. 14 травня 1887 р. було видано указ Сенату, за яким генерал-губернатори й губернатори визначали чинність угод про передачу землі іншим власникам, зокрема й іноземцям²⁴⁶.

Нездатність О. Р. Дрентельна забезпечити виконання положення про земельний устрій сільських чиншовиків 1886 р., змусила його виступити в Державній раді з пропозицією поширити на правобережні губернії дії закону від 3 червня 1882 р., (був чинним у Віленському генерал-губернаторстві), за яким чиншовики та “вольні люди”, мали б право викуповувати свої наділи впродовж тривалішого терміну²⁴⁷.

Національно-консервативна політика, яку проводив Олек-

сандр ІІІ, активізувала пошуки місцевою адміністрацією шляхів більш тісної інтеграції краю в імперську систему, що яскраво засвідчує записка генерал-губернатора Північно-Західного краю І. С. Каханова, якого частково підтримав і київський генерал-губернатор. Йшлося про формування місцевого бюрократичного апарату виключно з чиновників російського походження, цього разу з повною заміною навіть службовців в установах, підпорядкованих міністерствам внутрішніх справ, фінансів і державних мастностей. Для масового їх залучення із внутрішніх губерній пропонувалися різноманітні пільги – скорочення термінів служби для отримання чинів, орденів, збереження повних окладів для отримання пенсії та відсоткових надбавок до жалування. Однак, його пропозицію про підпорядкування генерал-губернаторам повітових справників О. Р. Дрентельн не підтримав, вважаючи, що це поламає б установлену систему й ослабило владні повноваження губернаторів ²⁴⁸.

У ставленні до українського руху позиція О. Р. Дрентельна набула виразного, ніж у М. І. Черткова, змісту. Він не сумнівався, що підтримувати будь-які українофільські тенденції стратегічно не вигідно для імперії ²⁴⁹.

Починання О. Р. Дрентельна перервала його раптова смерть під час параду військ із нагоди 900-річчя хрещення Київської Русі 15 липня 1888 р. Він підтримав пропозицію обер-прокурора К. П. Победоносцева про відзначення цієї події у Києві, вважаючи, що святкування сприятиме консолідації православного населення краю.

На період до призначення нового сановника, що відбулося лише 12 серпня 1889 р., кожний із п'яти губернаторів отримав надзвичайні повноваження – згідно з положенням про охорону державного порядку. Загальнодержавні справи вирішував міністр внутрішніх справ ²⁵⁰. Тривале не заміщення посади пояснюється намірами уряду реформувати місцеве врядування, можливо, й шляхом ліквідації генерал-губернаторства. Кахановська урядова комісія у 1881-1885 рр. схилилась до думки приведення принципів місцевого врядування у відповідність з реформами 1860-1870-х рр. На запит департаменту загальних справ із Києва надійшов перелік

обов'язків – “предметов ведомства” генерал-губернатора з посиленнями на законодавчі акти й урядові розпорядження, що склало 83 позиції (1888 р.)²⁵¹. Крім завдань, передбачених загальною інструкцією 1853 р., генерал-губернатор забезпечував надання пільг і привілеїв чиновникам російського походження, контролював діяльність дворянських установ, врегульовував питання земленабуття, зокрема й щодо посягань поміщиків на селянські наділи, а також особливо прискіпливо стежив за дотриманням тих пунктів, що стосувалися землеволодіння поляків і євреїв. Крім того, на генерал-губернатора покладался й контроль за публічними виступами українською мовою. Найімовірніше, така кількість завдань і зумовила відмову від ідеї ліквідації генерал-губернаторства. Сприяло цьому й широке обговорення згаданого питання на сторінках преси, причому “Киевлянин” наполегливо доводив важливість цієї посади. У Києві, зокрема, була опублікована брошура відомого правника²⁵², в якій стверджувалося, що генерал-губернатори захищають російську культуру на окраїнах держави.

12 серпня 1889 р. новим правителем Київського генерал-губернаторства став учорашній генерал-губернатор Східного Сибіру, головнокомандувач Іркутського військового округу О. П. Ігнат'єв (1842-1906), який вважав призначення до Сибіру “почесним засланням”, а до Києва – усуненням від столичного придворного й військового життя²⁵³. Опинившись серед київського польського панства, з яким із труднощами знаходив спільну мову²⁵⁴, генерал-губернатор не міг зрозуміти, чому за 100 років поляки та євреї не зблизилися з росіянами. З метою увиразнення російської присутності в краї з 8 мільйонним населенням, в якому поляки становлять лише 500 тис., він надавав особливого значення поновленню таких ідеологем, як “искони русский православный край”, “наследие Рюриковичей” та “колыбель православия на Руси”. О. П. Ігнат'єв вирішив перевірити, чи обіймають державні посади в краї особи неросійського походження й зокрема неправославного віросповідання²⁵⁵. Як і попередники він завважив, що польським поміщикам і шляхті протистоїть “сполучене” селянство, яке все ж не втратило народності і не відрізняється від “малоросів”. Іншою

особливістю О. П. Ігнат'єв вважав недержавну релігію – католицизм, обмеження впливу якого й поставив собі за першочергове завдання, зокрема було вирішено ліквідувати 52 католицькі парафії та костели. Крім того, генерал-губернатор зосередив увагу на асиміляційних заходах, вважаючи школу дійовим засобом деполонізації, наполіг на відкритті міністерських училищ, в яких рівень початкової освіти був найвищим і в які католики залюбки посилали своїх дітей на навчання. Асиміляції, на думку О. П. Ігнат'єва, сприяють і змішані шлюби, а тому скасував заборону на їх укладання. Олександр III підтримав починання О. П. Ігнат'єва і через Комітет міністрів запропонував зосередитися на вирішенні трьох основних завдань: 1. Твердо впроваджувати російську державність. 2. Обмежувати польське землеволодіння. 3. Не допустити, щоб директорами й розпорядниками на цукрових заводах були євреї²⁵⁶.

О. П. Ігнат'єв також дійшов висновку, що заходи, спрямовані на збільшення кількості російських землевласників, були мало-ефективними. Більше того, в 1878-1879 рр., поляки та євреї за фіктивними угодами придбали 190 маєтків, тобто 97 тис. дес. землі. Землі від польських поміщиків до росіян переходили поволі, бо поляки всіляко протистояли цьому. Не зважаючи на запровадження відсоткового збору, їм вдавалося, на думку генерал-губернатора, обійти закони від 10 грудня 1865 р.²⁵⁷ Власники маєтків укладали довготермінові орендні контракти, закладні, третейські словесні угоди, що по суті означало той же продаж, але завуальований. Як вихід пропонувалося доповнити чинне законодавство положенням про дозвіл полякам набувати землю у спадок по прямій лінії та між подружжям. Однак цього разу проект генерал-губернатора Комітет міністрів у 1898 р. відхилив²⁵⁸. Для стабілізації становища було схвалено пропозицію західних генерал-губернаторів про придбання земельних ділянок до 60 дес. селянами-католикам, які особисто займаються хліборобством²⁵⁹.

Щодо землевласників-євреїв, то, на думку генерал-губернатора, непослідовність урядової політики – спочатку дозвіл на придбання земель (1862 р.), а згодом введення обмежувального

законодавства (1864, 1882 рр.) – призвела до того, що вони змушені були діяти в обхід російських законів. Якщо оренду землі євреями місцева адміністрація ще могла обмежити, то перед великими єврейськими землевласниками, які діяли під прикриттям акціонерних компаній із безстроковими статутами, вона була безсилою. Схвалюючи політику попередника, спрямовану на захист селян, О. П. Ігнат'єв вдався до ще жорстокіших заходів. Зокрема, він розпочав кампанію з обмеження проживання євреїв у Києві. Як з'ясувалося, у цьому місті, що не входило до переліку територій, відведених для проживання євреїв, їх навіть після виселення 1835 р. нараховувалося 25 тис. ²⁶⁰.

О. П. Ігнат'єву, професійному військовому, важко давалося вирішення питання чиншового землекористування. Особливо гальмувало дії генерал-губернатора положенням від 9 червня 1886 р., за яким необхідна була добровільна згода вотчинників і чиншовиків (31463 двори) на розверстання угідь і перенесення чиншових садиб, тож О. П. Ігнат'єв пропонував надати розверстанню обов'язкового характеру, а для викупу землі виділяти державні кошти протягом 5 років по 53, 5 тис. руб. щорічно ²⁶¹. Це, на його думку, дало б змогу наблизити норми землекористування, запроваджені щодо згаданого прошарку, успадкованого від колишньої Польської держави, до стандартів російського суспільства.

Так само довго з'ясовувалося питання сервітутів. Починаючи від М. М. Анненкова і закінчуючи О. П. Ігнат'євим, генерал-губернатори були переконаними, що поміщики мусять сплатити селянам за користування спільними землями. Осібної думки і небезпідставно дотримувався лише О. М. Дондуков-Корсаков, який вважав, що в такий спосіб спірного землекористування вирішити просто неможливо. Уряд довго не поділяв київських проектів і лише 30 березня 1893 р. набув чинності закон про “полкововне” розмежування поміщицьких і селянських земель” ²⁶². Для активізації цього процесу генерал-губернатор скористався управлінським прийомом, знайомим по Сибіру, – створенням ради за участю місцевої еліти. Координація досягала “з'їздом” губернаторів (1891 р.) із залученням до формування політики співпраці

впливових місцевих діячів із поляків та українців. В обговоренні чиншового питання, сервітутів і черезсмужжя брали участь граф В. А. Бобринський із Сміли, князь С. К. Любомирський із Рівного, В. П. Давидов із Кам'янки, В. Ф. Симиренко із с. Сидорівка Канівського повіту, Д. І. Піхно – видавець “Киевлянина”. Запрошувалися також члени губернських присутствій у селянських справах, а 1894 р. на засідання виносилися положення про земських дільничних начальників, пришвидшення викупних чиншових операцій, переселення селян та вдосконалення міського управління. Ця практика, введена О. П. Ігнат'євим, набула згодом значного поширення²⁶³.

Досвід, набутий під час врядування у східних окраїнах імперії, знадобився О. П. Ігнат'єву при контролі за іноземцями, суверенний характер проживання яких у прикордонній зоні він вважав небезпечним. Організований 1890 р. перепис підтвердив занепокоєння генерал-губернатора, засвідчивши, що іноземні поселенці, які становлять близько 200 тис. осіб, асимілюються не з російською культурою, а з польською²⁶⁴. У цьому зв'язку у їх поселеннях вводилася російська система місцевого управління і їхні школи підпорядковувались Київському навчальному округу з обов'язковим викладанням російською мовою. Генерал-губернатор взяв під контроль приїзд до чеських поселень Волині пасторів; важливу роль відіграв і закон від 14 березня 1887 р., за яким іноземцям відмовлялося у праві на придбання землі, що зумовило масовий перехід їх у російське підданство. Генерал-губернатор не довіряв цьому переходові, вважаючи, що присутність іноземних поселенців у краї не сприятиме зміцненню російської державності, а тому їхні звернення в Міністерство внутрішніх справ, надсилалися в його канцелярію; при чому перевага надавалася лише православним і тим, хто може принести користь державі²⁶⁵. Через рік було затверджено висновок Державної ради про облаштування іноземних поселенців: ті, хто прийняв російське підданство, вливалися до сільського й міського станів, для тих, хто його не прийняв, генерал-губернатору рекомендувалося підготувати окрему інструкцію. За положенням Комітету міністрів 1892 р. генерал-губернатор

отримав право видавати іноземцям Волинської губернії безкоштовні еміграційні свідоцтва ²⁶⁶, що свідчило про відповідальність генерал-губернатора за геополітичне становище уразливого західного кордону.

До традиційних напрямів діяльності генерал-губернатора додався новий, пов'язаний зі зростанням господарсько-економічної цінності краю в Російській імперії. На О. П. Ігнат'єва покладалася відповідальність за будівництво під'їзних шляхів до залізничних станцій. Таке урядове рішення було прийняте внаслідок втягнення Росії у світову аграрну кризу, вихід із якої вбачався в продажу збіжжя за кордон ²⁶⁷. Вивіз хліба сприяв нагромадженню коштів для розвитку інших галузей, а тому ліквідація бездоріжжя набула стратегічного значення. Міністерство внутрішніх справ накреслило загальний план спорудження першої черги шляхів: 12 тис. верст за 6-9 років мали з'єднати станції з найбільшим вантажообігом ²⁶⁸. Створена при генерал-губернаторові 1892 р. інспекція під'їзних шосейних шляхів у складі інспектора, помічника й секретаря (проіснувала до 1900 р.) затверджувала проекти, перевіряла кошториси, укладала інструкції та правила для будівництва нових і ремонту старих шляхів. Генерал-губернатор наділявся правом безконтрольно розпоряджатися коштами із земських зборів на їхнє спорудження (близько 50 тис. руб.), інформуючи про їх використання лише відповідне міністерство. Державна рада 1896 р. схвалила дії генерал-губернатора і зобов'язала його продовжувати спорудження шляхів, вирішуючи питання відчуження земель на користь будівництва ²⁶⁹. Нові повноваження припали до душі О. П. Ігнат'єву, який, ототожнюючи свою посаду з намісницькою, пішов навіть на перевищення повноважень, бо при спорудженні Кременецького шосе з власної волі замінив грошовий податок натуральною повинністю. Цей факт розглядався в Сенаті, і лише втручання командувача місцевих військ М. І. Драгомирова, який вважав, що такий крок сприяв ліквідації бездоріжжя, що мало стратегічно важливе значення і для армії, врятувало О. П. Ігнат'єва від покарання ²⁷⁰. Новим важливим завданням генерал-губернатора був і контроль за продажем казенного лісу (1897 р.): київський, як

і інші генерал-губернатори Європейської Росії, затверджував торги на суму від 5 до 30 тис. руб.²⁷¹.

Уряд перебирав стратегічні рішення на себе, обмежуючи та регламентуючи самостійність генерал-губернатора. Цей централізаторський аспект підтверджує також й міська контрреформа. Враховуючи, що на Правобережній Україні була значна кількість невеликих містечок, у яких переважало єврейське населення, кожне збільшення повноважень міських дум відбувалося за розпорядженням уряду, а 1892 р. вводилось так зване спрощене врядування. Генерал-губернатор мав визначити і передати для схвалення імператором список міст, на які воно поширювалося. Спершу це були 13 містечок з недостатніми коштами, з нерозвинутими торгівлю та промислами, в яких замість дум вводилися зібрання уповноважених на чолі з міським старостою²⁷².

Щедро демонстрована прихильність Миколі II під час приїзду його до Києва відразу після коронування 1896 р. – пишна ілюмінація на Дніпрі та Хрещатику, гурти селян у свитках, які з'їхалися з трьох губерній, символізуючи “народність самодержавства” – сприяло довгоочікуваному переведенню генерал-губернатора до Санкт-Петербурга²⁷³. Не останню роль відіграло й те, що між двома найвищими в краї сановниками – командувачем військового округу й генерал-губернатором постійно виникали непорозуміння²⁷⁴.

З призначенням О. П. Ігнат'єва товаришем міністра внутрішніх справ зменшилося відчутне переважання поліцейських функцій у повноваженнях генерал-губернаторів, обумовлених курсом жорсткої деполонізації та радикалізмом народників, натомість більше уваги зверталось на соціальні потреби регіону. Залучення до управління місцевої господарської еліти, розпочате цим генерал-губернатором, стала практикуватися значно частіше.

Генерал-губернаторство у кризовий період імперії

Переддень і особливо події Першої російської революції 1905-1907 рр. внесли суттєві зміни у статус генерал-губернаторів і

змусили відійти від жорсткого попереднього політичного курсу та посиленого земельного контролю в прикордонному генерал-губернаторстві.

М. І. Драгомиров (1830-1905), який після поранення не міг нести польової служби і був призначений київським генерал-губернатором (в 1898-1903 рр.)²⁷⁵, протягом п'ятнадцяти років (в 1869-1873 – начальник штабу, в 1889-1898 рр. – командувач) обіймав перші посади в Київському військовому окрузі²⁷⁶. Можна лише частково погодитися з думкою сучасників, що сумісництво цих посад приносило користь перш за все військовому відомству²⁷⁷. Його військова служба не заважала бачити М. І. Драгомирову “сучасні вимоги російської державності”, які стосувалися насамперед поглибленого економічного освоєння краю. На противагу іншим київським генерал-губернаторам він був українцем із походження, майже “місцевим”, у спадок від батька йому дістався хутір із 140 дес. землі в Конотопському повіті на Чернігівщині, до якого з часом додався маєток у 2750 дес. землі та озеро Світязь на Волині²⁷⁸. Сановник стратегічного мислення, автор фундаментальних праць із військової справи, він звернув увагу на природні ресурси, які й наприкінці XIX ст. ще недостатньо були залучені в економіку імперії, адже місцеве господарювання перебувало на дореформеному рівні, що негативно впливало на соціально-економічне його становище. Зрушення були можливі лише за умови поширення в повному обсязі реформ, найперше земської, адже тривале обмеження прав місцевої спільноти, яка вже 100 років перебувала під російською короною, шкодило імперським інтересам. Наявністю сформованого російського бюрократичного апарату, військовою присутністю 8 піхотних і 4 кавалерійських дивізій, розташованих у всіх значних містах, М. І. Драгомиров аргументував неможливість повторення польських повстань. Обмежувальне законодавство зменшило польську частку в землеводінні наполовину, вплив поляків на суспільство був зведений майже нанівець, натомість зросли проросійські настрої. М. І. Драгомиров першим відчував потребу знизити адміністративний контроль, що сприяло б зростанню довіри до російських органів

влади. Ось чому він не підтримав створення посад земських начальників – нової інституції, завдяки якій уряд перебирав управлінську ініціативу в свої руки. 1889 р. її було запроваджено у 36 внутрішніх земських губерніях, а 1901 р. – у Віленській, Мінській і Могильовській губерніях²⁷⁹. Незважаючи на те, що обов'язки мирових посередників ускладнилися, М. І. Драгомиров не поділяв переконань ні свого попередника О. П. Ігнат'єва, який вважав, що мирові суди обмежили їх владу, ні уряду, оскільки на посади земських дільничних начальників призначалися урядовці, рекомендовані дворянською корпорацією з місцевих, а отже з польських дворян із відповідним земельним та освітнім цензом, і з яких далеко не всім можна було довіряти адміністративно-судову владу. Земські начальники стали б протиположністю усталеній у регіоні системі: поміщик – держава – селянин, тим більше, що мирові посередники, укомплектовані з місцевих діячів-громадівців, добре справляються зі своїми обов'язками і стоять на сторожі інтересів українського селянства, яке, до того ж, рідко звертається до мирових судів, зазвичай тут з'ясовують свої справи євреї, чиншовики та німці-колоністи. М. І. Драгомирову вдалося переконати уряд, що доцільніше збільшити кількість мирових посередників та уточнити їхні адміністративні повноваження²⁸⁰.

Аграрні зміни викликали все нові й нові проблеми і тепер вимагали вдосконалення волосного селянського самоврядування, яке ставало адміністративно-господарським органом у кожному сільському населеному пункті. Потребувало правового забезпечення користування мирською землею членами селянської родини. На протиположності внутрішнім земським губерніям, у яких повітова поліція займалася господарсько-організаційними питаннями, в Південно-Західному краї вона стежила за дотриманням обмежувальних законів, спонукала до виконання невинормованих повинностей, однак мала “злиденне утримання” й низький професійний рівень, поповнювалася малоосвіченими чиновниками, які часто вдавалися до хабарництва, що, звичайно, шкодило “суттєвим інтересам держави”. Навіть у Київській губернії не було жодного справника не лише з вищою, а й із середньою освітою. Названі

причини вели до дизфункціональності поліції, до її нездатності тримати “прапор російської державності”, незважаючи на те, що чиновникам поліції, “уродженням не Південно-Західного краю” уряд постійно доплачував: чи то у формі відсоткових добожок, чи грошових доплат до жалування²⁸¹. Відокремлення поліцейських функцій волосних старшин і сільських старост від громадських, їхнє утримання за кошт усіх жителів, за що ратував М. І. Драгомиров, покладено в основу реформи поліції, до якої вдався уряд 1900 р.²⁸².

На думку уряду, земська реформа не витримала випробування часом, а тому правобережне генерал-губернаторство знову ставало ареною формування нових відносин між центром і регіоном. 1903 р. управління місцевими господарськими справами у Київській, Подільській і Волинській губерніях передавалося не виборним земським установам, а губернським комітетам у справах земського господарства, до складу яких входили призначувані чиновники місцевих установ та повітові гласні²⁸³.

Пропоновані заходи не сприяли соціальній стабілізації, а тому генерал-губернатор неодноразово вдавався до силових методів. Придушення селянських виступів здійснювали військові команди, і хоча М. І. Драгомиров піддав сумніву таке “нецільове” їх використання, однак з’ясувалося, що лише 4 з 16 викликів військ були даремними та “необачними”²⁸⁴. Чиншову шляхту для вирішення земельного питання пропонувалося переселити на нові, вільні території. По-військовому підійшов М. І. Драгомиров також до питання про іммігрантів і підтримав курс свого попередника, заборонивши 1901 р. видачу свідоцтв на придбання земель німецькими колоністами. При з’ясуванні урядом його позиції щодо переселення з Царства Польського, він як і віленський генерал-губернатор вважав за доцільне кожний випадок розглядати окремо²⁸⁵. Розумінням потреб соціально розвитку та культурним зміцненням ввіреного йому краю пояснюються заходи генерал-губернатора з проведення у Києві 1900 р. наради лікарських інспекторів Південно-Західного краю, XI археологічного з’їзду у Києві 1899 р. тощо²⁸⁶.

Неординарність М. І. Драгомирова як вищого урядовця виявилась у тому, що він не цурався свого етнічного походження, а навпаки виявляв симпатії до всього українського ²⁸⁷, зокрема за його розпорядженням солдати на маршах співали українські пісні. Управлінський досвід підказував генерал-губернатору, що необхідно налагоджувати взаємодію з національною інтелігенцією, він приймав запрошення на “пампушки” до В. Б. Антоновича, де непогано говорив українською; тут можна було з’ясувати або й спрямувати ставлення генерал-губернатора до тих чи інших громадських питань ²⁸⁸. Зокрема, 1900 р. він дозволив відслужити панахиду по Т. Г. Шевченкові в Софіївському соборі ²⁸⁹, обговорював питання про поновлення Південно-Західного відділення РГТ ²⁹⁰. Завдяки М. І. Драгомирову “Киевская старина” отримала дозвіл вміщувати на своїх сторінках українську белетристику, надавав він підтримку й українському театру в Києві. Іноді клопотався генерал-губернатор про видання україномовних книжок, намагався обмежити переслідування діячів української культури ²⁹¹. Так поступово досягалося порозуміння між все ще пасивною і нечисленною українською інтелігенцією та російською владою.

Стосовно становища ще одного етносу, євреїв, то генерал-губернатор вважав, що обмежувальний закон 3 травня 1882 р., який забороняє оселятися в селах і укладати оренди на володіння землею, малоефективний. Спритність, ситуативна ментальність євреїв і редакційна недолугість законодавчих текстів дає змогу порушувати закон 1882 р. на кожному кроці, нейтралізуючи всі адміністративні заходи. Починаючи від 1897 р. генерал-губернатори 6 разів зверталися до Комітету міністрів із проханням переглянути обмежувальне законодавство щодо іновірців, наполягаючи на зміні його редакції ²⁹². Урядування М. І. Драгомирова ще раз засвідчило, що рутинні методи в управлінні регіоном себе дискредитували, а запропонувати ефективніші генерал-губернатори були нездатні.

Найсерйознішими посяганнями на владні повноваження генерал-губернаторів стали закон від 17 квітня 1905 р. про релігійну терпимість, маніфест 17 жовтня 1905 р. і Основні закони 1906 р.,

за якими зросійщення було тимчасово призупинено, проголошувалися принципи рівноправності всіх етносів імперії. Вже положенням Комітету міністрів від 21 січня 1905 р. київському генерал-губернатору, як і Петербурзькій АН, Міністерству народної освіти й університетам доручалося переглянути чинне законодавство про українську мову у зв'язку з ліквідацією Валуєвського та Емського актів. Український “діалект” отримав статус мови, значні поступки відбулися й щодо мовної політики польського населення. Положенням Комітету міністрів від 1 травня 1905 р. скасовувалося дискреційне право генерал-губернаторів щодо оренди й придбання земельних ділянок поляками, відпала потреба закривати католицькі монастирі, втрачали чинність правила від 3 квітня 1892 р. про переслідування за таємне навчання в західних губерніях та ін.²⁹³.

Страх перед сільськими страйками консолідував польських поміщиків довкола генерал-губернаторів (М. В. Клейгельс у 1903-1905 рр. та В. О. Сухомлинов у 1905-1908 рр.). М. В. Клейгельс (1850-1916) здобув навіть репутацію “друга поляків” за спроби припинити селянські виступи²⁹⁴. Як командувач округу він отримав надзвичайні повноваження для припинення соціальних заворушень у Харкові та Харківському повіті, а його наступник В. О. Сухомлинов (1848-1926) – у Києві та Київській губернії²⁹⁵. Під впливом нових реалій М. В. Клейгельс відійшов від попередньої імперської регіональної політики наступу на польських землевласників і вдався до економічної їх консолідації, залучивши, як і російських, до обговорення становища, що склалося в сільському господарстві²⁹⁶. Йому, ще недавно петербурзькому градоначальнику, впала у вічі невідповідність між природо-кліматичними можливостями краю та родючістю його ґрунтів і низькою сільськогосподарською культурою селян, які становили 80% місцевого населення. Генерал-губернатор зобов'язав земські органи підвищувати як загальну, так і землеробську культуру селян шляхом заснування шкіл, зразкових ферм і полів, підтримки кооперативного руху, який сприяв би розвитку торгівлі й селянських промислів²⁹⁷. Ці ідеї нової економічної політики знайшли продовження в укладеній для мирових посередників інструкції. За умови

ретельного дотримання усіх її 172 пунктів²⁹⁸, селянське питання в імперії було б вирішене. Важливим було, вважав генерал-губернатор, і кадрове зміцнення влади, а тому підтримав клопотання київського губернатора про створення посади обер-поліцмейстера та другого віце-губернатора, однак центр не поспішав дати на це дозвіл²⁹⁹.

Позбавлення генерал-губернаторів під тиском революційних подій дискримінаційних повноважень, пов'язаних з антипольською земельною політикою та українським національним рухом, дало змогу порушити питання про ліквідацію Київського генерал-губернаторства. Сприяла цьому стала “малодієвість, несерйозність і довірливість” В. О. Сухомлинова, який поєднував посаду генерал-губернатора і командувача військового округу і в критичний для імперії час через хворобу залишив її не заміщеною³⁰⁰. Генерал-губернатор більше переймався військовими справами, ніж цивільними³⁰¹, що також давало привід відмовитися від генерал-губернаторської форми врядування. Дискусія з цього приводу тривала досить довго, внаслідок чого з'ясувалося, що в нових політичних умовах лише генерал-губернаторська форма влади здатна сприяти консолідації “русского дела” в краї³⁰². Довкола цієї структури групувалися російські землевласники трьох губерній, скликалися з'їзди для обговорення аграрного питання та спільних дій напередодні виборів до Державної думи. Йшлося, хоча й обережно, про можливість призначення на державні посади поляків – по одній особі на губернському рівні за умови беззаперечної благонадійності³⁰³.

Права преса, звинувачуючи генерал-губернаторів у нерішучості та непослідовності у відстоюванні російських інтересів, закликала повернутися до обмежувальних законів щодо польського землеволодіння та єврейського посередництва³⁰⁴. В. О. Сухомлинов також вважав, що нові закони не врахували того, що населення краю – багатоетнічне і належить до різних конфесій, а тому варто при реєстрації товариств повернутися до попередньої практики – дозвіл на придбання землі в кожному конкретному випадку має давати генерал-губернатор. Пропонувалося також чітке визначення

того, кого вважати поляками: тих, хто народився в сім'ях поляків і тих, хто дотримується католицького віросповідання³⁰⁵.

Останнім київським генерал-губернатором був Ф. Ф. Трепов (1854-1938), якого Микола II відкликав з посади віце-губернатора Уральської області у Київ і присвоїв звання сенатора. Цивільна і військова влада знову роз'єднувалися, адже командувачем Київського військового округу було призначено генерала М. І. Іванова³⁰⁶. Непослідовність центру пояснювалася компромісом кадрового питання – Ф. Ф. Трепов займав переважно штатські посади, зокрема й у цьому краї, адже впродовж десяти років служив військовим чиновником із особливих доручень при генерал-губернаторах О. Р. Дрентельну та О. П. Ігнат'єву, а також волинським губернатором з 1896 р.³⁰⁷. Був він і місцевим землевласником, мав 963 дес. у Тарашанському повіті Київської губернії, 205 дес. – у Літинському повіті Подільської губернії та двоповерховий будинок у Києві. Йому дістався маєток Радзівілла у Єрчиках³⁰⁸. Подільський маєток у с. Кирилівський Майдан за кілька років значно розширився – 1903 р. тут було вже 633 дес., з яких 581 дес. становила орна земля, що здавалася в оренду, а у формулярному списку за 1908 р. названо й маєток у Старому Майдані (580 дес. землі)³⁰⁹. Однак, прагнучи поновити свої враження, генерал-губернатор упродовж 1909 р. відвідав всі 36 повітів краю.

З діяльністю Ф. Ф. Трепова пов'язується відновлення втрачених імперських позицій й активізація зросійщення в останні передвоєнні роки. Чи не найголовнішим, з чого почав новий генерал-губернатор, стало скасування привілейованої служби російських чиновників у Південно-Західному краї. Порушене перед Міністерством фінансів питання відразу було вирішене однозначно – нові призначення здійснювати на основі загально-російських законів про державну службу. Пропозицію генерал-губернатора не підтримали волинський і подільський губернатори, а також подільський і брацлавський єпископ, київський і галицький митрополит та попечитель Київського навчального округу, а схвалив, та й то неповністю, лише київський губернатор. Скасував Ф. Ф. Трепов і відсоткову надбавку до жалування, адже був переко-

наний, що саме завдяки таким рішучим діям можна ліквідувати відособленість регіону. Обговорення його пропозиції стало важливим в іншому плані: воно дало можливість завважити зміни, що сталися в місцевому суспільстві останнім часом, та з'ясувати розуміння російськими посадовцями своїх завдань у нових умовах. Традиційне протистояння етноконфесійних, польсько-католицького і єврейського питань значно поступилося місцем “українським тенденціям”, “пропаганді українського сепаратизму”, що потребувало, на думку попечителя округу, “нарощування російської присутності”, адже “лише росіяни вносять ідею державної і національної єдності”, важливої і з огляду на прикордонне розташування краю ³¹⁰.

Наступним кроком у діяльності генерал-губернатора стала земська реформа, сенс якої полягав в “охороні ідеї російської народності й державності” ³¹¹. На думку Ф. Ф. Трепова, попередні заходи “казенних органів управління земським господарством” (так ним названо не виборних, а призначуваних земців за положенням від 2 квітня 1903 р.) підготували для цього добрий ґрунт: повсюдно відкрито школи та лікарні. Настає “нова ера в господарському житті краю”, демонструючи “спільні” інтереси росіян і поляків. Однак, завважуючи нові соціальні явища, викликані змінами політичного ладу, Ф. Ф. Трепов звернув увагу на переуступку земель російських поміщиків польським у довготривале користування з відособленням від “корінного населення”, а при формуванні управлінського апарату в маєтках вони вищі посади надавали лише полякам.

Неврегульованість попереднього колонізаційного законодавства вела до “мирного завоювання” краю іноземцями, особливо німцями на Волині, що в період формування антинімецької коаліції викликало стурбованість уряду. За проектом генерал-губернатора, переданим на розгляд Державній думі, послідовно припинялася колонізація “іноземцями-католиками” Південно-Західного краю. Міністерство внутрішніх справ підтримало пропозицію Ф. Ф. Трепова висилати порушників земельних законів в адміністративному порядку, однак це не стосувалося єдиновірців: “русских” галичан

і чеських поселенців³¹². Ф. Ф. Трепов звертав увагу імператора й на необхідність врегулювати питання про оренду землі євреями. Укладені за його розпорядженням списки унаочнили збільшення єврейського землеволодіння, однак орендні договори, оформлені на підставних осіб, не давали змоги припинити його в судовому порядку. Не чекаючи законодавчого врегулювання, Ф. Ф. Трепов, спираючись на положення про посилену охорону, вдався до виселення тих, хто незаконно користувався землею³¹³. А вже 1912 року він ставив питання про скасування закону від 1 травня 1905 р.³¹⁴.

Не витримувала випробування часом й імперська установка на поширення православ'я: після того, як набув чинності закон від 17 квітня 1905 р. про свободу віросповідання, почався зворотній процес – навернення в католицтво³¹⁵. Регіональна політика генерал-губернатора, що будувалася на імперських заходах, спрямованих на зміцнення російської державності в прикордонному регіоні, господарське його освоєння, наштовхувалася на старі етноконфесійні проблеми, розв'язання яких пропонувалося шляхом урегулювання, що суперечило демократичним принципам, започаткованим у 1905-1907 рр. А жорстокість поліцейських стражників – інгушів, чеченців та представників інших народів Кавказу – викликала таку хвилю протесту, що генерал-губернатор змушений був відмовитися від запрошення їх на службу в поліції³¹⁶.

Рішення про ліквідацію Київського генерал-губернаторства, схвалене Радою міністрів і затверджене Миколою II 10 жовтня 1914 р., не було несподіваним ні для Києва, ні для Санкт-Петербурга, адже міністри дедалі частіше давали розпорядження губернаторам, в обхід генерал-губернатора. Міністерство фінансів, наприклад, змінило правила 1891 р. про торгівлю спиртними напоями в пограниччі чи відкрило 1913 р. у Києві відділення Азовсько-Донського комерційного банку, поставивши Ф. Ф. Трепова лише до відома³¹⁷. Висловлені 1910 р. законотворчою комісією Думи міркування про переведення управління Правобережною Україною на загальноросійські засади знову набули актуальності, адже завдання, які стояли перед київським, подільським і волинським генерал-губернатором виправдали себе одразу після

Листопадового повстання 1830 рр., “коли вимагалась особлива пильність уряду в справі захисту руського населення від агресивного нападу польської народності”, були виконані³¹⁸. На той час зосередження влади в руках одного сановника було зумовлене регіональними особливостями краю, маловідомими вищим урядовцям, нерозвиненістю мережі комунікацій, специфікою польського господарювання. На початку ж ХХ ст., коли діяло залізничне сполучення і менше часу йшло на письмові та особисті зносини, місцеві особливості стали зрозумілішими у Санкт-Петербурзі. До того ж змінилося й становище губернаторів, які вже напряду отримували розпорядження міністрів. Створення органів самоврядування – земського й міського – привело до обмеження адміністративного нагляду, який успішно здійснювали й губернатори. Посада генерал-губернатора ставала зайвою, бо гальмувала зносини з центром, послаблювала відповідальність і обмежувала ініціативу губернаторів, які по суті виконували роль начальників повітів. Посада генерал-губернатора могла б ще існувати при наявності виняткових законів для краю, проте останнім часом обмеження було ліквідовано, за винятком заборони на придбання маєтків поляками у російських землевласників, які у свою чергу, не мали права продавати їх полякам. Проблеми єврейського населення розв’язувалися так само, як і в Могильовській чи Мінській губерніях. Інші питання на загальних підставах передавалися у відання губернських установ.

В указі від 10 жовтня 1914 р. йшлося також про те, що потреби у відокремленні краю більше не існує, бо генерал-губернаторство виконало свої надзвичайні завдання. Губернії, що входили до його складу, “міцно зблизилися з корінними місцевостями імперії”. Не останню роль відіграла, звичайно, Перша світова війна, яка змусила вдатися до імперської консолідації шляхом централізації й адміністративної уніфікації. Тим більше, що окупація російською армією в ході війни австрійської Галичини ліквідувала статус Правобережної України як прикордонної території. Питання загальнодержавного значення, що їх раніше вирішував генерал-губернатор, передавалися у відання міністрів, а місцевого – на

губернаторів³¹⁹. Частину чиновників канцелярії було направлено до Галичини в розпорядження місцевого військового генерал-губернатора, влада якого поширювалася на 55 повітів Галичини й Буковини (1914-1917)³²⁰. Невдовзі, 4 жовтня 1916 р., цю посаду після В. О. Бобринського обійняв Ф. Ф. Трепов, а 1917 р. за дорученням Тимчасового уряду крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора став Д. І. Дорошенко³²¹. Згадана імперська державна установа була покликана інтегрувати нові території після військового їх приєднання до Росії, незважаючи на те, що дні самої імперії добігали кінця.

* * *

За період із 1860-х до початку ХХ ст. у діяльності київських генерал-губернаторів відбулися суттєві зміни. Січневе польське повстання зумовило мобілізацію їх зусиль у напрямі деполонізації краю, але цього разу йшлося не лише про відсторонення шляхти від участі в місцевому управлінні, а про наступ на польське землеволодіння, тобто додалися функції, невластиві малоросійському, новоросійському і бессарабському генерал-губернаторам. Головні урядовці дискретно втілювали політику центру, моделюючи місцеві соціальні структури відповідно до вже існуючих, зосереджуючись на зросійщенні регіону шляхом заміни польського землеволодіння російським. Уніфікаційний наступ виявив нові регіональні особливості, такі як наявність приватновласницьких міст, іноземних поселень, чиншове землекористування, що вимагало нормативного врегулювання й відповідного соціального структурування місцевого населення. Чиновники генерал-губернаторської канцелярії з'ясували історичне підґрунтя відмінностей та через законодавчі пропозиції, що передавалися на розгляд уряду, намагалися нівелювати їх.

Політичні завдання генерал-губернаторів перепліталися з нарощуванням російської присутності в краї шляхом зосередження військових сил і російського бюрократичного апарату, створенням для нього регіональної системи пільг та привілеїв. Загострене суперництво з польською самоврядною традицією змушувало

дозувати впровадження Великих реформ, особливо щодо місцевого самоврядування та судової. Зате аграрна реформа, що також проводилася під посиленням контролем генерал-губернаторів, мала забезпечити максимальну підтримку їх політики з боку селян і, отже, зміцнювати російську присутність в Правобережній Україні. Проселянська урядова політика сприяла залученню до російського табору й інтелігенції українського походження, з якої під жорстким контролем генерал-губернаторів формувався середній прошарок управлінського апарату, зокрема чиновників селянських установ, установ освіти, науки і культури. Ось чому етнонаціональні проблемами перебували в центрі уваги генерал-губернаторів. Активна діяльність цих високих сановників на культурно-просвітницькій ниві пояснюється потребою наукового дослідження краю з метою використання його економічного потенціалу в імперських інтересах, а посилена увага до розвитку освіти – її асиміляторськими можливостями, що разом із іншими соціально-економічними заходами, сприяло зросійщенню краю та входженню його в загальноімперський геокультурний простір.

Внаслідок Січневого польського повстання та дозування Великих реформ чіткіше окреслилися функції поліції, зокрема й таємної, заснованої Д. Г. Бібіковим, а також військова функція генерал-губернаторів, які, за незначними винятками, очолювали Київський військовий округ. З'явилися нові політичні завдання, пов'язані з поширенням імміграційних процесів, що були покликані нейтралізувати польський вплив. Набувши колосального розмаху, вони вимагали державного впорядкування. Оголошення надзвичайного стану в місцевостях, де велася антисамодержавна пропаганда й відбувалися селянські виступи зумовили підпорядкування 1882 р. київському генерал-губернатору Чернігівської та Полтавської губерній з правом вживати надзвичайних заходів для посилення охорони державного порядку й соціальної стабільності. З кінця ХІХ ст. адміністративно-поліцейські функції генерал-губернаторів почали помітно поєднуватися із обережним курсом на соціально-економічний розвиток Правобережжя, що значно пришвидшило інтеграційні процеси в краї. Помітною стала

й зміна соціального становища генерал-губернаторів – в переважній більшості вони ставали господарями місцевих маєтків, що не лише знімає з них особистісний ореол російських патріотів-державників, а й увиразнює їхню схильність до активізації політики центрального уряду щодо заміни польського власника російським.

Канцелярія: структура, функції, архів

Канцелярія київського генерал-губернатора діяла в традиціях російських державних установ відповідно до поставлених завдань, мала тотожну з іншими бюрократичну структуру й діловодство. Як виконавчий орган з апробованим надгубернським контролем і координацією дій, вона також мала у своєму складі дві категорії чиновників – управлінську й канцелярську. В цьому камеральному апараті неодноразово відбувалися зміни – як у структурі, так і штатному розписі. Як й інші генерал-губернаторські канцелярії її укомплектовували з етнічних росіян, особливо на перших порах, винятки робилися лише для українців. Щоправда, спершу, Д. Г. Бібіков залучав до служби вихідців із польського дворянства, зокрема Ворцеля, Олізара, Рачинського, Г. Тишкевича, Модзалевського, Собанського, проте займалися вони, в основному, перекладами документів із польської мови для Тимчасової комісії розгляду давніх актів³²².

В основу формування генерал-губернаторського апарату було покладено функціональний принцип канцелярії київського військового губернатора, яка складалася з правителя, чиновників із особливих доручень (2), секретарів із помічниками по поліцейській, судній і господарській частинах, по два на кожну (6), журналіста-перекладача та канцелярських службовців. В. В. Левашов за домовленістю з військовим міністром мав при собі трьох ад'ютантів, надісланих з діючої армії³²³, а наприкінці 1832 р. канцелярія поповнилася черговим штаб-офіцером, обер-аудитором і писарями із кантоністів (14). З 1843 р. генерал-губернатори західних губерній отримали право на чотири посади чиновників із особливих до-

ручень “для справ особливої важливості й нагляду за політичним становищем”³²⁴. Щоб мати достовірні дані про розміри селянських наділів і кількість панщинних днів для впровадження інвентарних правил 1847 р., Д. Г. Бібіков наполіг на додаткових штатних посадах 3-х чиновників, а понад штат залучив ще 13³²⁵. О. П. Безак, якому для “відвоювання” земель у поляків потрібна була більша кількість чиновників із особливих доручень, столоначальників із помічниками та писарів “непідкупних” при виконанні урядових заходів серед “ворожого” населення, ініціював 1866 р. зміни, які було внесено до Повного зібрання законів під назвою “Об усилении штата”³²⁶. За рішенням Державної ради вводилися посади 3-х чиновників із особливих доручень з військових штаб- або обер-офіцерів і двох ад’ютантів. Скорочення штату 1891 і 1898 рр. мало що змінювало, адже генерал-губернатори широко користувалися правом брати на службу понад штат, без жалування, а столоначальників та писарів для канцелярських робіт наймали³²⁷.

Хоча штатний розпис канцелярії схвалювався Сенатом кілька разів – 1832, 1866, 1891 рр. – і становив відповідно 32, 55, 28 осіб, проте ці цифри не можна вважати остаточними. Для посилення динаміки зросійщення в розпорядження генерал-губернатора направлялися чиновники з міністерств внутрішніх справ, шляхів, юстиції із зарахуванням понад штат і на окремі важливі посади, такі як губернські землеміри, прокурори, члени губернських у селянських справах присутствій, радники губернських правлінь, повітові та губернські предводители дворянства, голови з’їздів мирових посередників, інженери для будівництва шосейних шляхів, а то й губернатори, поліцмейстер і міський голова Києва. Кількість відряджених становила: 1869 р. – 18, 1878 р. – 21, 1880 р. – 14, 1908 р. – 2, 1912 р. – 1 особа³²⁸. Підрозділи канцелярії кілька разів змінювали свою назву: в 1832-1878 рр. це були частини, в 1879-1891 рр. – відділення, у 1892-1914 рр. – діловодства, які у свою чергу поділялися на столи.

Апарат чиновників із особливих доручень генерал-губернатори формували, зважаючи на походження, освіту, надаючи перевагу правничій та військовій, а також на досвід і ділову компетен-

тність. Виконання постійних і тимчасових доручень зводилося як до збирання інформації про місцеві події та явища шляхом ревізування установ і окремих ланок діяльності, формального розслідування зловживань посадових осіб, оглядів регіону, так і до підготовки доповідних записок, що ставали основою нових законопроектів. Ускладнення завдань вело до вузької спеціалізації у певних сферах діяльності. Одні чиновники виявляли й стежили за діяльністю таємних товариств, забезпечуючи генерал-губернатора інформацією, отриманою з приватного закордонного листування, інші – перевіряли інвентарі поміщицьких маєтків, визначали відсоток збору з їхніх доходів, спеціалізувались у справах передачі маєтків до казни, земельного розмежування, адміністративного реформування, поширення фальшивих цінних паперів та ін.

Об'єднання посади генерал-губернатора й попечителя Київського навчального округу з метою зросійщення розширило функції канцелярії – чиновники з особливих доручень відвідували лекції професорів Університету св. Володимира³²⁹, залучались до розшуків у приватних зібраннях художніх полотен, що становили мистецьку, історичну й наукову цінність та направляли їх до Києва³³⁰. Чиновник з особливих доручень А. Сербинович 1834 р. підготував проект статистичного комітету, який він і очолював, виконуючи розпорядження генерал-губернатора “мати точну і ясну статистику”³³¹. В. І. Корчак-Савицький контролював укладання інвентарів, що дало йому змогу опублікувати статистику про історичні форми землеволодіння в Правобережній Україні³³². 1860 р. І. І. Васильчиков закріпив за кожним із восьми чиновників із особливих доручень по кілька повітів і зобов'язав під виглядом ревізії хлібних запасних магазинів збирати відомості про настрої населення, а М. О. Андрієвський став першим помічником генерал-губернатора в реалізації адміністративної реформи³³³, П. А. Грессер консультував чеських колоністів, як придбати землю. На основі рапортів цих чиновників генерал-губернатор інформував імператора та уряд про становище й настрої в регіоні та пропонував нові заходи щодо його зросійщення. З 20 доповідних записок

одного з них, І. Я. Рудченка, 10 було присвячено питанням, пов'язаних із унормуванням землекористування. Він був автором і відомого меморандуму Черткова-Рудченка про обмеження Емського указу щодо української мови³³⁴.

На противагу іншим канцеляріям найважливішу структуру київської становили чиновники, які вели контроль за придбанням земель російськими поміщиками і селянами. З припиненням 1858 р. функціонування інвентарних комітетів, інвентарне відділення не ліквідувалося, а лише змінило назву. Тепер це було відділення з облаштування сільського побуту, яке складалося з двох чиновників, які з 1865 р. утримувалися за рахунок відсоткових зборів із польських маєтків. 1883 р. їхній “тимчасовий” статус було змінено на постійний із переведенням на державне утримання³³⁵. Ці чиновники з'ясовували особливості чиншового землеволодіння, сервітутів, розмежування земель, стан “вольних людей”, проблеми приватновласницьких містечок, а також організували поселення іноземців та вводили їх у систему місцевої адміністрації, врегульовували спірні питання з метою уникнення селянських виступів.

1846 р. призначено і 1850 р. до штату канцелярії введено чиновника із особливих доручень, “вченого єврея”, який консультував чиновників стосовно особливостей єврейського етносу, бо, як зазначив генерал-губернатор, “іудейська релігія є не стільки віруванням, як законодавством, детальним і суворим, що обіймає життя від народження до смерті”³³⁶. Цей чиновник утримувався не за кошт держави, а за рахунок коробкового збору, звільнявся від сплати податків і міг дослужитися до звання особистого почесного громадянина³³⁷.

На вимогу О. П. Безака та за рішенням Державної ради 1869 р. чиновників із особливих доручень у військових справах призначав штаб Київського військового округу. До введення окремої посади 1892 р. один з них займався спорудженням під'їзних шосейних шляхів до залізничних станцій³³⁸. Нагляд за діяльністю друкарень, літографій та книжковою торгівлею в Києві здійснював інспектор, посада якого була введена також за рішенням Державної ради 1886 р.³³⁹

Обов'язки правителя канцелярії мало чим відрізнялася від тих, що були покладені на правителів інших канцелярій, хіба що значущістю, якої вони надавали самі цій посаді своєю діяльністю. Зокрема М. Е. Писарев (1838-1848 рр.), свояк Д. Г. Бібікова, виявив майже “всі таємні групи” у Волинській і Подільській губерніях³⁴⁰. Відомий літератор А. І. Дельвіг (1813-1887) оповів, що він спеціально вигадував змови аби отримувати хабарі від польських родин; їхні фамільні срібні блюда, вази й чаші прикрашали кабінет цього чиновника³⁴¹. На значному впливі М. Е. Писарева на справи в генерал-губернаторстві наголошував ад'ютант, а згодом правитель таємної канцелярії подільського губернатора Г. С. Лашкарьова М. І. Мамаєв у своїх яскравих “Записках”, де змальовано непрості стосунки Д. Г. Бібікова з губернаторами³⁴². Т. Бобровський уточнив, скільки “коштувало” М. Е. Писареву кожне урядове місце та спростував версію, за якою той ділився хабарями з генерал-губернатором, довівши, що статки Д. Г. Бібікова за період його врядування не зросли. Немалі маєтки в Подільській та Київській губерніях придбав Е. І. Стогов. Корумпованими були й чиновники паспортної частини³⁴³. Не менш цікавий той факт, що М. О. Андрієвський не брав хабарів через “хворобу на російський патріотизм”³⁴⁴, намагаючись таким чином підняти невисокий авторитет російської влади серед шляхти.

Чиновники канцелярії, особливо вихідці з внутрішніх губерній Росії, зокрема й лівобережні дворяни користувалися певними пільгами. Привабливість посади чиновника почала зростати за врядування Д. Г. Бібікова, який отримав дозвіл поза чергою представляти чиновників до нагород і звань, надавати грошову допомогу зі спеціально виділених 50 тис. руб.³⁴⁵. З часів врядування М. М. Анненкова і О. П. Безака вони регулярно отримували надбавки, підйомні й прогонні з прибутків польських маєтків, а головне – могли придбати земельні маєтки, а то й отримати їх як подарунок від імператора за добру службу у вигляді казенної земельної ділянки³⁴⁶. Згодом додалися пільги на користування послугами спеціально призначеного священника, лікаря та позичково-ощадної каси³⁴⁷. Служба в генерал-губернаторській канце-

лярії вважалася добрим стартом для кар'єри, бо, набувши адміністративного досвіду, чиновники отримували рекомендацію генерал-губернатора на важливіші посади у місцевій ієрархії влади. М. Е. Писарева з секретаря поліцейської частини було призначено 1838 р. правителем, потім – цивільним губернатором Олонецької губернії в Петрозаводськ. Його наступник В. Г. Політковський отримав призначення губернатором до Саратова ³⁴⁸. М. П. Гессе з чиновника із особливих доручень (у 1856-1860 рр.) дослужився до віце-губернатора Волинської губернії (у 1860-1866 рр.); Ф. Ф. Трепов став спочатку київським губернатором (1898 р.), а згодом і генерал-губернатора (1908-1914 рр.). Правитель канцелярії О. П. Рогович (1895-1899 рр.) був призначений ковненьським губернатором; останній правитель – Б. А. Булгаков – обіймав посаду смоленського губернатора. Чиновники в селянських справах, зазвичай, продовжували службу мировими посередниками та головами з'їздів мирових посередників.

Окремі з них вступали на службу за ідейними переконаннями. М. А. Рігельман, письменник і публіцист, дізнавшись про Тимчасову комісію, запропонував Д. Г. Бібікову свої послуги як фахівець із виявлення актових книг з “малоросійської історії” в архівах Москви, а згодом залишив канцелярію московського губернатора і переїхав до Києва, де обіймав посаду секретаря поліцейської частини (в 1846-1850 рр.), звідси був призначений директором училищ Київської губернії і Другої київської гімназії (в 1850-1854 рр.). У своїх публіцистичних творах переконував урядові кола в необхідності активніше зросійшувати Правобережну Україну ³⁴⁹. З ідейних переконань в оточенні Д. Г. Бібікова перебував відомий російський слов'янофіл, історик і публіцист Ю. Ф. Самарін ³⁵⁰, який став натхненником інвентарної реформи. Обіймаючи посаду правителя канцелярії в 1849-1852 рр., він, полемізуючи з П. О. Кулішем у щоденнику київського періоду 1850 р. записав, що надання селянам землі забезпечить стабільність і сприятиме “приборканню дворянства”, та зауважив, що українцям можна дозволити їхню мову, звичаї, пісні, але розвиток їх має відбуватися в межах Росії ³⁵¹.

Як й інші, київський генерал-губернатор створював дорадчі

тимчасові органи – комісії, комітети, відділення, особливі наради, перед якими ставилися конкретні завдання – з'ясувати проблему і запропонувати шляхи її розв'язання. Однак на відміну від інших тут явно переважали комісії репресивно-карального спрямування. З 27 березня 1846 р. діяла особлива слідча комісія в політичних справах на чолі з начальником 5-го корпусу жандармів полковником Білоусовим, її членами були губернський прокурор, чиновник із особливих доручень, помічник попечителя Київського навчального округу та завідувач справами таємної частини ³⁵². Вони вели слідство і на його основі “розкривали змови”. Активну діяльність комісія демонструвала у справі Кирило-Мефодіївського братства ³⁵³. 1860 р. її роботу поновив правитель канцелярії П. А. Жандр, у 1863-1864 рр. – чиновник із особливих доручень М. О. Андрієвський, який почав слідство проти 20 землевласників-емігрантів, що їх заочно звинувачували в участі у повстанні ³⁵⁴. Після ліквідації 1865 р. згаданої комісії справи було передано військово-слідчій комісії, однак 1871 р., коли полякам-емігрантам дозволили повертатися в маєтки, діяльність слідчої комісії в політичних справах було відновлено ³⁵⁵. Під головуванням чиновника із особливих доручень у селянських справах Т. Ф. Рафальського ³⁵⁶ була створена комісія для розгляду справ тих осіб, яких звинувачували в порушенні обов'язкової постанови генерал-губернатора від 17 березня 1904 р. про заборону сходок. До неї ввійшли представники місцевих жандармського управління, охоронного відділення, окружного суду та губернатора. Призначений генерал-губернатором прокурор судової палати відмовився від участі в роботі комісії, посилаючись на заборону міністра юстиції С. С. Манухіна (1905 р.) ³⁵⁷. Створення цих комісій і їх каральне спрямування було прикметною ознакою канцелярії київського генерал-губернатора.

Заснування комісій та комітетів соціально-економічного спрямування, кількість яких з 1870-х рр. помітно зростала, свідчить про управлінську переорієнтацію генерал-губернаторської влади. Прикладом може бути комітет 1871 р. для проведення політехнічної виставки, до якого ввійшли професори Університету св. Во-

лодимира в Києві ³⁵⁸. У 1860-х роках і на початку ХХ ст. діяли санітарні комісії у зв'язку з захворюваннями серед робітників, які споруджували Києво-Балтську та Курсько-Київську залізницю (1868 р.). Її очолював чиновник із особливих доручень Д. А. Кільчевський, а до її складу ввійшли місцеві лікарі. Комісія, що діяла на початку ХХ ст., зосередилася на впорядкуванні цукрових заводів, які забруднювали природні водоймища ³⁵⁹. Почали практикуватися наради у начальника краю за участю провідних фахівців ³⁶⁰, а за врядування Ф. Ф. Трепова стали обов'язковими наради губернаторів ³⁶¹, що свідчило про мобілізацію владних повноважень генерал-губернатора в період діяльності земських установ. Упродовж понад 80-ти років канцелярія, як вища регіональна установа Російської імперії, спрямовувала і контролювала політичний, соціально-економічний і соціокультурний розвиток регіону, надаючи йому відповідних імперських параметрів. Найрізноманітніші напрями її діяльності відображались у відомчому архіві – обов'язковій структурі, де внутрішнє розташування справ практично повторювало канцелярські відділення, що й стверджується Додатком. Хронологічно-структурне формування справ сприяє пошуку архівної інформації, конкретизуючи за якими саме описами варто його проводити. У розпорядчій частині зосереджувалися документи, які надходили із Санкт-Петербурга, тут готувалась управлінська документація генерал-губернатора, її чиновники володіли найповнішими даними про кадрові переміщення.

У поліцейській частині готувалися документи наглядово-контролюючого характеру, велися справи про надання російського підданства, висилання іноземців, переселення. Тут осідали річні звіти й донесення губернаторів, статистичні відомості про податки та недоїмки, контролювалося запровадження російської мови в установах, діяльність губернських і Центральної комісії для ревізії дворянських зібрань, про вибори до магістратів, дум та інше.

Питання благоустрою міст, будівництва державних закладів, храмів, фабрик і заводів, поштових станцій, трактирів, а також шляхів, залізниць документувались у господарській частині. В ній зосереджувалися справи щодо стягнення недоїмок, накладання

опік і секвестру на мастки та передачу їх державі.

Військова частина вела діловодство, пов'язане з подіями 1830-1831 рр., висиланням іноземних підданих, будівництвом військових споруд, заснуванням військово-навчальних закладів, маршрутами армії територією краю, розквартирування, військовим навчанням. 1862 р. після утворення Штабу Київського військового округу її було ліквідовано.

Діловодство політичного характеру, пов'язане з польськими повстаннями, нелегальними товариствами, зокрема народницькими та робітничими, зосереджувалося в таємній частині, яка з 1840 р. поділялася на столи. Перший (з 1852 р. – політичний) вів справи неправославних конфесій, про повернення з-за кордону учасників повстань, скасування Литовського статуту, рух “польського” капіталу, стан державних маєностей. Другий розглядав справи, наближені до політичних, пов'язані з Київським навчальним округом, з'їздами вчителів, цензурою; вів справи особового складу установ губерньського рівня.

Розрахунки здійснювала казначейська (екзекуторська) частина, в якій документувалися екстраординарні витрати (1 143 руб.)³⁶², утримання чиновників у селянських справах та особового складу мирових установ, а також фінансові справи будівництва в Києві державних приміщень, фінансування Тимчасової комісії для розгляду давніх актів та Київського архіву давніх актів, російських театрів, на що Міністерство фінансів переправляло на рахунок генерал-губернатора окремі кошти. 1867 р. ця сума становила 9 тис. руб., і була витрачена на газету “Киевлянин” та часопис “Вестник Юго-Западной России” (7600 руб.). Тут же здійснювався контроль за витратами й укладалися кошториси окремих напрямів діяльності генерал-губернатора³⁶³. У таємно-інвентарних відділеннях, що утримувалися за рахунок земських повинностей Подільської губернії (2,3 тис. руб.), зосереджувалася інформація про хід інвентарної реформи.

Військово-судна частина вела діловодство слідчих комісій у політичних справах, а судна – справи, пов'язані зі скаргами селян і чиншовиків, земельними суперечками між поміщиками та церк-

вою, землекористуванням єврейського етносу, конфіскацією польських маєтків, проведенням розмежувань, накладенням опік, секвестру, продажем земель, а також діловодство комісії у справі боргів графині Ржевуської (1820-1831 рр.), карні справи.

З реорганізацією канцелярії 1879 р. частини перетворилися на відділення, кожне з яких поділялося на столи. Перше відділення, у якому було два столи, створювалося на базі розпорядчої, поліцейської та паспортної частин. Друге, що складалося з третього й четвертого столів, утворювалося з господарської частини, третє створювалося на основі таємної частини і складалося з чотирьох столів. Четверте, що діяло як тимчасове з облаштування сільського населення, мало два столи.

Востаннє канцелярія реорганізовувалася у 1889-1891 рр.: замість відділень вводилися діловодства, кожне з яких переймало обов'язки відповідних відділень: перше першого і т. д. До вже зазначених напрямів додавалися нові. У першому, крім звичних справ, зосереджувалися з 1909 р., справи про купівлю землі; друге вело адміністративно-господарські справи: про вибори посадових осіб, міські кошториси, медичне обслуговування, поліцію; справи земського господарства: щодо стану шляхів, страхування, виконання натуральних повинностей, культурно-просвітницьких установ та міських управлінь; в його віданні були також справи про будівництво залізниць, телефонний зв'язок, геологічні дослідження³⁶⁴. Третє діловодство практично не змінило напрямів своєї діяльності³⁶⁵, четверте – продовжувало справи, пов'язані із землеобігу, а також стягненням окладних та земських податків, переписом населення 1897 р. Справи обмежувальних заходів щодо іноземного капіталу було зосереджено у п'ятому діловодстві (1900-1914). Тут же з'ясовувалися питання прийняття російського підданства та перебування іноземців. 1911 р. було засноване шосте діловодство для видачі свідоцтв про право переходу землі новим власникам.

Збереження діловодства канцелярії київського генерал-губернатора забезпечував архів Київського губернського правління, де з 1898 р. працювала комісія у складі представників місцевих

установ міністерств внутрішніх справ і юстиції, канцелярії генерал-губернатора О. І. Мердера та історика В. Б. Антоновича. Її члени переглянули архіви за 1833-1885 рр.; визначали справи для “довічного” зберігання. Затверджені упродовж 1899-1903 рр. протоколи свідчать, що при перегляді близько 64 тис. справ із архівного зберігання вилучалася кожна друга. Наведену цифру підтверджує протокол про справи поліцейського відділення: з 13,5 тис. справ було вилучено 5 022 ³⁶⁶. Зі створенням Київського обласного історичного архіву фонд зберігався в окремому приміщенні по вул. Короленка, 22в, де почалося його впорядкування. У період німецької окупації він перебував у Головному архіві Києва, співробітник якого Адельгейм здійснював перевірку наявності та в довідці від 30 березня 1943 р. вказав на значну кількість утилізованих справ у кожному структурному відділенні, найбільше їх було у рекрутській частині.

1944 р., з утворенням Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, фонд Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора був переданий до цього архіву і під номером 442 почалося науково-технічне опрацювання його справ за 665 описами.

З переведенням з відомчого архівного зберігання на державне архів канцелярії київського генерал-губернатора практично зберіг свою первісну структуру, незважаючи на помилкову практику пересистематизації та виокремлень під час так званої наукової експертизи, внаслідок якої архівісти 1950-1960-х рр. наївно намагалися визначити наукові інтереси істориків майбутнього ³⁶⁷. Високий рівень збереженості архіву (244 тис. справ) та знання внутрішньої структури значно сприяє використанню його інформаційного потенціалу.

* * *

Генерал-губернаторство в Правобережній Україні проіснувало значно довше, ніж інші, через суттєвий опір місцевої еліти Російської імперії, що вимагало від останньої більших зусиль для власного утвердження та досягнення адміністративної, правової

та соцієтнічної однорідності. У західному прикордонному просторі зіштовхнулися європейські та російські інтереси, сюди переведено було найбільші військові з'єднання з метою закріпитися в стратегічно важливому регіоні, якому нав'язувався відсталий імперський варіант соціально-економічного розвитку. На цій набутій в результаті міжнародних договорів території зійшлися ніби два світи, за кожним із яких був великий історичний досвід державного життя. Більшість місцевої еліти дотримувалася польських традицій, а тому імперія змушена була постійно вдосконалювати механізм підкорення.

Київське генерал-губернаторство у системі російських владних структур постало після придушення першого польського повстання, що наклало відбиток на весь період його функціонування. У порівнянні з двома іншими – Малоросійським і Новоросійським та Бессарабським – Київське генерал-губернаторство засвідчило винятково примусову практику у стосунках з польською елітою, яка не відразу стала на шлях співпраці із самодержавством. Канцелярія генерал-губернатора понад 80 років була своєрідним штабом інтеграційних заходів, а найвищі сановники краю – генераторами ідей і практичних заходів швидкого його зросійщення, переборення етнонаціональної специфіки, спершу польського і єврейського етносів, а згодом і українського. Відносини між владою і цими народами, які становили значну більшість населення, були особливо складними, чим і пояснюється такий тривалий період існування цієї вищої регіональної установи. Курс на централізацію й подолання антиінтеграційних сил здійснювався шляхом ліквідації залишків колишнього ладу та політичних традицій Речі Посполитої, зокрема, скасуванням Литовського статуту, що перешкоджало об'єднанню краю з Росією та запровадженню російського Зводу законів. Приведення етносоціальної структури Правобережної України у відповідність із імперською було найважливішим завданням до Січневого польського повстання, після придушення якого генерал-губернатори довершували розпочате соціальне унормування, зокрема найдовше – чиншової шляхти. Ось чому київські генерал-губернатори найенергійніше працювали

в законотворчій галузі й ініціювали появу правових актів, якими узаконювали соціально-станові відносини, уподібнюючи їх до російських. Законотворчу діяльність посилювало прагнення російського уряду позбавити польського поміщика землі з передачею права на неї російському власнику.

Формування бюрократичного апарату здійснювалося тут іншими, ніж у інших генерал-губернаторствах шляхами. Спроби перших генерал-губернаторів доукомплектувати його, спершись на місцеву шляхту, не принесли успіху, тож було вирішено вдатися до заміни в державних установах і на виборних посадах місцевих урядовців чиновниками російського походження, а також етнічними українцями. Особлива увага приділялася поліції, яка практикувала примусові та насильницькі методи зросійщення регіону. Набутий тут досвід заміни станової поліції державною було поширено на всю Російську імперію. Чиновників, зокрема і в органах поліції, набирали, приваблюючи матеріальними вигодами – службовими пільгами та привілеями з гарантією придбання земельних маєтків, відібраних у польських землевласників – чим забезпечувалося кількісне зростання російської присутності, але повної політичної стабільності досягнуто не було.

Соціальною політикою, що почалася з інвентарної реформи, Д. Г. Бібіков блокував лідерство місцевої шляхти та привернув православне селянство на бік російського імператора. Цю мету переслідувала й відносно ліберальна аграрна реформа 1861 р., контроль за проведенням якої повністю покладався на генерал-губернатора. Після польського повстання 1863-1864 рр. ця політика стала більш гнучкою, але не менше цілеспрямованою. Генерал-губернатор перебрав на себе регулювання земельних відносин у краї. Інші реформи – судова, земська та міська, які сприяли модернізації політичного й соціально-економічного управління в Російській імперії, впроваджувалися тут зі згоди генерал-губернатора, який визначав їх доцільність, обсяг і динаміку.

Інтеграція Правобережної України через генерал-губернаторську форму врядування у складі імперії здійснювалася жорсткими, репресивними методами, часто за допомогою військової

сили і саме тому військова реформа, в ході якої цивільне адміністрування поєднувалося з військовою функцією, була проведена тут з першого разу. Головний начальник Південно-Західного краю мобілізував війська для придушення другого польського повстання, а також для припинення соціальних протестів. Майже всі генерал-губернатори очолювали Київський військовий округ, що значно розширювало їхні владні повноваження.

Труднощі, з якими імперія зіткнулася в процесі інтеграції Правобережної України, змушували генерал-губернаторів погоджувати нові заходи з генерал-губернаторами Північно-Західного краю, виробляючи загальні управлінські принципи для західної порубіжної території. Легітимність російської присутності в краї обґрунтовувалась, не лише “оправославлюванням” його будівництвом церков, а й, спираючись на конфесійний критерій “одноетнічного” селянства, впроваджуючи в життя офіційну ідеологію про доцільність переходу під владу російської корони, оскільки поляки відстоювали свою культурну вищість. Над доктриною повернення Правобережжя в лоно імперії працювали наукові, спеціально засновані Д. Г. Бібіковим, установи, діяльність яких супроводжувалася формуванням ідей “чорної невдячності” та “зрадливості” поляків. Культурне зросійщення через російську освіту всіх рівнів, надання російській мові статусу державної, супроводжувалося й репресивними заходами. Було припинено, зокрема, діяльність громадівців у Південно-Західному відділенні РГТ, незважаючи навіть на помірковану позицію О. М. Дондукова-Корсакова. Соціальна, культурно-етнічна, так само як і конфесійна інакшість регіону нівелювалася в односторонньому порядку, без будь-яких пояснень, як така, що не відповідала духові російської присутності.

Генерал-губернатори формували ставлення уряду до українського руху, утримуючи його в тісних імперських рамках антипольського альянсу. На початковому етнокультурному етапі вони навіть підтримували антипольське спрямування цього руху, вважаючи його слабким і незрілим. Більш значні прояви, особливо на літературній ниві, були заблоковані Валуєвським циркуляром і

Емським указом.

Суттєвим компонентом діяльності генерал-губернаторів став контроль, законодавче оформлення та спрямування іноземних колоній, розміри яких постійно збільшувалися, що вимагало посиленого державного втручання, зважаючи на специфічне геополітичне становище регіону. До антипольського характеру діяльності генерал-губернаторів напередодні Першої світової війни додався ще й антинімецький елемент. Інші напрями, зокрема дипломатичний, також мали місце, однак, були невиразними у зв'язку з централізованим управлінням міжнародними зносинами.

Канцелярія Київського генерал-губернаторства виразно відрізняється від їй подібних більшими каральними можливостями та надмірними зусиллями генерал-губернаторів, спрямованими на досягнення імперської мети. Потреба в постійному посиленні нагляду та контролю з боку генерал-губернаторів об'єктивно приводила до зростання ролі документів та підвищення їхньої інформаційності в управлінській діяльності. Канцелярія організувала систему звітних документів, повністю підпорядкувавши своєму контролю нижчі установи. Так створювався відомчий архів канцелярії, обсяг якого залежав від кількості вхідних документів губернських установ і зростав відповідно до періоду існування самої установи.

Постійний штат генерал-губернаторської канцелярії доповнювали високопрофесійні чиновники центральних відомств, які значно мобілізували соціальні процеси ухваленням управлінських рішень, що пришвидшувало інтеграцію регіону в імперський простір.

¹ Ч. Н. Кречетников Михаил Никитич // РБС. – С.Пб., 1903. – Т. Кнаппе-Кюхельбеккер. – С. 431.

² ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 23: С 1789 по 6 ноября 1796. – № 17090, 17112.

³ Письма императрицы Екатерины II к Тимофею Ивановичу Тутолмину, 1786-1795 / Сообщ. кн. Н. Н. Голицыным // РА. – 1873. – Кн. 12. – Ст. 2289; Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796). – Каменец-Подольск, 1885. – Вып. 1. – С. 158.

- ⁴ Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України у ХVІІІ - перша половина ХІХ ст. – К., 1991. – С. 82.
- ⁵ ПСЗ. – Т. 23. – № 17086, 17090, 17108.
- ⁶ *Le Donne John P. Frontier Governors General 1772-1825 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1999. – Vol. 47. – Н. 1. – S. 63; *Пероговський В.* Матеріали для історії Волини. – Житомир, 1879. – С. 408-414.
- ⁷ Записка П. С. Батурина // *Голос минувшого.* – 1918. – № 7-9. – С. 116.
- ⁸ *Канпелер А.* Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 65.
- ⁹ *Иконников В. С.* Александр Андреевич Беклешов (1743-1808), мало-российский военный генерал-губернатор, генерал-прокурор. – К.: Оттиск из КС, 1890. – С. 12; За свідченням сучасників лише генерал І. Є. Ферзен, який отримав перемогу при Мацєвицах, де було взято в полон Т. Костюшка, відмовився від конфіскованих у Чацького маєтків і попросив нагородити його державними землями (*Чарторижський А.* Мемуары. – М.: Терра-Книжный клуб, 1998. – С. 44).
- ¹⁰ Сенатский архив: Именные указы императора Павла I. – С.Пб.: Тип. Сената, 1888. – С. 348, 428.
- ¹¹ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 125-127.
- ¹² *Нольде Б. Э.* Очерки русского государственного права. – С.Пб.: Правда, 1911. – С.727- 428; *Корф С. А.* Дворянство и его сословное управление за столетие 1762-1855 годов. – С.Пб.: Тип. Тремке и Фюсно, 1906. – С. 256.
- ¹³ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. – № 17634.
- ¹⁴ *Майков П.* Розенберг Андрей Григорьевич // РБС. – С.Пб., 1913. – Т. Рейтерн-Рольцберг. – С. 358.
- ¹⁵ Сенатский архив. – С. 68 и др., а также *Указатель имен, названий и предметов.* – С.1-230; *Щербина В. І.* Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654-1914) // *Нові студії з історії Києва.* – К., 1926. – С. 15.
- ¹⁶ *Le Donne John P. Frontier Governors General 1772-1825.* – S. 67.
- ¹⁷ Ле Донн помилково назвав на цій посаді Григорія Андрійовича Фенша. (*Le Donne John P. Frontier Governors General 1772-1825.* – S. 68); Див.: Фенш Андрей Семенович // РБС. – С.Пб., 1901. – Т. Фабер-Цявловский. – С. 49.
- ¹⁸ *Вигель Ф. Ф.* Записки. – М.: Захаров, 2000. – С. 87.
- ¹⁹ ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 26: 1800-1801. – № 20005.
- ²⁰ *А. П. Т.* Тормасов Александр Петрович // *Военный энциклопедический лексикон.* – С.Пб., 1857. – С. 610-612.
- ²¹ *Артамонов И.* Эссен 1-й Иван Николаевич // РБС. – С.Пб., 1912. – Т. Щапов-Юшневский. – С. 291-293.
- ²² *Le Donne John P. Frontier Governors General 1772-1825.* – S. 78.
- ²³ *Иконников В. С.* Киев в 1654 -1855 гг.: Исторический очерк. – К.: Тип.

Київське генерал-губернаторство (1832-1914)

у-та св. Владимира, 1904. – С. 152, 208.

²⁴ Корф С. А. Дворянство и его сословное управление. – С. 530, 549.

²⁵ 2ПСЗ. – С.Пб., 1830. – Т. 5. – Отд. 2: 1830. – № 4155.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 566, арк. 16.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 24, арк. 69, 93, 96, 181.

²⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1833. – Т. 7: 1832. – № 5096, 5181.

²⁹ 2ПСЗ. – Т. 7. – № 5181, 5752; С.Пб., 1836. – Т. 10. – Отд. 1: 1835. – № 7852.

³⁰ Варто нагадати, що Київ було передано Річчю Посполитою Росії 1667 р. на два роки, а “бессрочну” передачу закріплено 1684 р. за її приєднання до Священного союзу для боротьби з Османською імперією.

³¹ Иконников В. С. Киев в 1654-1855 гг. – С. 153.

³² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1816, арк. 2; 2ПСЗ. – Т. 9. – Отд. 2. – № 7451

³³ 2ПСЗ. – С.Пб., 1835. – Т. 9. – Отд. 1: 1834. – № 6704, 7090, 9268.

³⁴ Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – Кн. 6. – С. 116; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1592, арк. 19; 2ПСЗ. – Т. 9. – Отд. 2. – № 7562.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 109, арк. 1, 11, 164; спр. 419, арк. 2.

³⁶ 2ПСЗ. – С.Пб., 1832. – Т. 6. – Отд. 2: 1831. – № 4869; Канпелер А. Россия – многонациональная империя. – С. 65-66;

³⁷ 2ПСЗ. – Т. 7. – № 5468, 5407, 5482.

³⁸ Пізніше, в середині 1840-х років рознарядка була змінена з 5 до 10 рекрутів на 1 тис. однодворців і громадян (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 78, спр. 54, арк. 1; 2ПСЗ. – Т. 9. – Отд. 2. – № 7404; Т. 10. – Отд. 1. – № 8312).

³⁹ 2ПСЗ. – Т. 10. – № 8086.

⁴⁰ 2ПСЗ. – Т. 9. – Отд. 1. – № 6783.

⁴¹ 2ПСЗ. – Т. 7. – № 5354; С.Пб., 1834. – Т. 8. – Отд. 1: 1833. – № 6599.

⁴² Иконников В. С. Киев в 1654-1855 гг. – С. 211, 216.

⁴³ Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 17; Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского // РА. – 1894. – Кн. 10. – С. 164.

⁴⁴ 2ПСЗ. – Т. 9. – Отд. 2. – № 7532; Иконников В. С. Киев в 1654-1855 гг. – С. 260, 297

⁴⁵ У Києві квартирував штаб Першої російської армії, до складу якої входило чотири армійських корпуси, що розміщалися на території Польщі і західних губерній на чолі з літнім фельдмаршалом Ф. В. Остен-Сакеном.

⁴⁶ Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского // РА. – 1894. – Кн. 11. – С. 380-384.

⁴⁷ Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство. 1832-1914: Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К.: Гол. арх. управ. при Кабінеті міністрів України, 1999. – С. 124.

⁴⁸ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) // Наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко; пер. з фр. З. Борисюк. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С. 170; 2ПСЗ. – С.Пб., 1838. – Т. 12. – Отд. 1: 1837. – № 9912.

⁴⁹ 2ПСЗ. – С.Пб., 1839. – Т. 13. – Отд. 1: 1838. – № 10892.

⁵⁰ 2ПСЗ. – Т. 12. – № 9989.

⁵¹ *Слабченко М. С.* Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Харків: Держвидав України, 1925. – Т. 1. – С. 142.

⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 129, арк. 6; Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского // РА. – 1894. – Кн. 12. – С. 511.

⁵³ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, VIII, № 23635, арк. 3.

⁵⁴ *Шульгин В. Я.* Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – Кн. 5. – С. 18.

⁵⁵ *Шандра В.* До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова // Студії з архівної справи та документознавства. – 1996. – Т. 1 – С. 85-91.

⁵⁶ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, I, 6736, арк. 1-2.

⁵⁷ *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – С.Пб.: Тип. МВД, 1870. – С. 56.

⁵⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1841. – Т. 15. – Отд. 1: 1841. – № 13046, 13048.

⁵⁹ 2ПСЗ. – С.Пб., 1846. – Т. 20. – Отд. 1: 1845. – № 19158; С.Пб., 1847. – Т. 21. – Отд. 1: 1846. – № 19579.

⁶⁰ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор. – С. 180.

⁶¹ 2ПСЗ. – Т. 20. – № 18860; Сведения о Западном крае, доставленные управляющим Министерством юстиции. – Б. м. – Б. г.

⁶² *Архипова Т. Г.* Комитет Западных губерний (К истории политики царизма в отношении национальных окраин 1831-1848) // Тр. МГИАИ. – 1970. – Т. 28. – С. 519; *Лучинский Ф.* Провинциальные нравы за последние полвека // РС. – 1897. – Кн. 9. – С. 638.

⁶³ Записки Н. И. Мамаева // Исторический вестник. – 1901. – Кн. 11. – С. 431, 432.

⁶⁴ 2ПСЗ. – Т. 15. – № 13386; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 72, спр. 444, арк. 2.

⁶⁵ *Василенко М. П.* Як скасовано Литовського статута. – К., 1926. – С. 16.

⁶⁶ *Шульгин В. Я.* Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – Кн. 6. – С. 117.

⁶⁷ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, I, № 6740, арк. 1-10.

⁶⁸ 2ПСЗ. – Т. 15. – № 13591; ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, I, № 6740, арк. 3; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 3314.

⁶⁹ *Шандра В. С.* Маловідомий документ до історії Правобережної України XIX ст. // АУ. – 1996. – № 4-6. – С. 118-123; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 799, спр. 377, арк. 6.

⁷⁰ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 3. – Ч. 1: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855 г. февраля 19-1881 г. марта 1). – С. 161, 241.

⁷¹ 2ПСЗ. – С.Пб., 1849. – Т. 23. – Отд. 1: 1848. – № 22652; С.Пб., 1850. – Т. 24. – Отд. 2: 1849. – № 23479.

⁷² 2ПСЗ. – С.Пб., 1852. – Т. 26. – Отд. 2: 1851. – № 26340, 26360.

⁷³ *Иконников В. С.* Киев в 1654-1855 гг. – С. 330.

⁷⁴ *Градовский А. Д.* Памяти Юрия Федоровича Самарина // Собрание сочинений. – 2-е изд. – С.Пб., 1908. – Т. 9. – Ч. 3: Органы местного управления. – С. CXLVI; *Thaden E.* Conservative nationalism in Nineteenth-Century Russia. – Washington, 1964. – S. 137.

⁷⁵ *Иконников В. С.* Киев в 1654-1855 гг. – С. 181; *Щербина В. І.* Нариси з історії Київa. – С. 19.

⁷⁶ *Шульгин В. Я.* Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова. (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – Кн. 6. – С. 93-95.

⁷⁷ *Слабченко М. Є.* Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. – С. 70.

⁷⁸ *Воропонов Ф.* Крестьянская реформа в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 8. – С. 759.

⁷⁹ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. – С. 92-93. Земські суди накопили величезну кількість справ, що відклалися в архівних фондах.

⁸⁰ *Литвак Б. Г.* К истории формуляра уставной грамоты 1861 г. // АЕ за 1957 год / Под ред. акад. М. Н. Тихомирова. – М., 1958. – С. 167.

⁸¹ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, III, № 28413.

⁸² 2ПСЗ. – Т. 23. – № 22652; Т. 24. – № 23479; *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – С. 350. Право опіки поновлювалося щороку (ЦДІАК України, ф. 442, оп.1, спр. 8520, арк. 25; спр. 9478, арк. 4).

⁸³ ЦДІАК України, ф. 1254, оп. 1, спр. 1254, 1256; 2ПСЗ. – Т. 20. – Отд. 2: 1845. – № 18250 а.

⁸⁴ *Крижанівський О. П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. – С. 91, 98; 2ПСЗ. – С.Пб., 1842. – Т. 16. – Отд. 2: 1841. – № 15152, 15153; С.Пб., 1843. – Т. 17: 1842. – № 15872. Цей приклад не зайве переконує, що не настільки могла ця владна інституція в період Миколи I деконцентрувати владу, щоб бути самостійними в управлінні регіоном, як про це стверджує мій опонент К. Маузолато. (Див.: рец. в УГО. – 2002. – Вип. 7. – С. 72).

⁸⁵ 2ПСЗ. – С.Пб., 1840. – Т. 14. – Отд. 1: 1839. – № 11954; С.Пб., 1847. – Т. 21. – Отд. 1: 1846. – № 19910.

⁸⁶ *Шульгин В. Я.* Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – Кн. 6. – С. 107; *Горизонтов Л. Е.*

Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. – М.: Индрик, 1999. – С. 124.

⁸⁷ Павловский И. Ф. Вызов полтавських помещиков для управления конфискованными именьями в Волынской губ. // КС. – 1906. – Кн. 8. – С. 79-80.

⁸⁸ Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з фр. З. Борисюк. – К.: Критика, 1998. – С. 145.

⁸⁹ Архипова Т. Г. Комитет Западных губерний. – С. 525.

⁹⁰ 2ПСЗ. – Т. 21. – Отд. 1. – № 19848.

⁹¹ Vobrowski T. Pamiętnik mojego życia. – Lw., 1900. – Т. 1. – S. 108.

⁹² 2ПСЗ. – Т. 15. – Отд. 1 – № 13465; Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений России с “Учреждения” о губерниях 1775 г. до последнего времени. – С.Пб., 1872. – С. 179, 208; Белецкий С., Руткевич П. Исторический очерк образования и развития полицейских учреждений в России. – С.Пб., 1913. – С. 18; Записки Петра Дмитриевича Селецкого // КС. – 1884. – Кн. 9. – С. 86.

⁹³ Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – Кн. 5. – С. 25.

⁹⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. І. І. Глизь, М. І. Бутич, О. О. Франко. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 21, 44, 82.

⁹⁵ Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – Кн. 6. – С. 123; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 4026, арк. 7.

⁹⁶ 2ПСЗ. – С.Пб., 1857. – Т. 31. – Отд. 1: 1856. – № 31927.

⁹⁷ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. – III, № 29545.

⁹⁸ Досить пізня поява у Харкові історико-філологічного товариства (1874 р.) пояснюється тим, що імперія не потребувала доказів легітимності перебування цього краю у складі імперії і без державної підтримки воно не змогло розгорнути такої потужної видавничої діяльності, як подібні товариства в Одесі та Києві.

⁹⁹ 2ПСЗ. – С.Пб., 1851. – Т. 25. – Отд. 2: 1850. – № 24765; Феофилакт К. М. Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях имп. Университета св. Владимира (1834-1884). – К., 1884. – С. 1; Шандра В. До вивчення діяльності Комісії для описання губерній Київського учебного округу // АУ. – 1990. – № 6. – С. 49.

¹⁰⁰ Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – Кн. 6. – С. 125; ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, I, № 6736, арк. 23.

¹⁰¹ Иконников В. С. Киев в 1654-1855 гг. – С. 251-252.

¹⁰² Ідея їхнього заснування належала полякові Х. Марчиському (Vobrowski T. Pamiętnik mojego życia. – Т. 1. – S. 157).

¹⁰³ Антонович В. Б. Нумизматический кабинет // Историко-статис-

Київське генерал-губернаторство (1832-1914)

тические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях имп. Университета св. Владимира (1834-1884). – С. 52.

¹⁰⁴ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, VIII, № 2820, арк.1-2.

¹⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 356 а, спр. 300, арк. 24; ф. 707, оп. 15, спр. 3, арк. 6.

¹⁰⁶ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, II, № 23469, арк. 34, 40, 41.

¹⁰⁷ *Иконников В. С.* Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св. Владимира (1834-1884). – К., 1884. – С. 523.

¹⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 9478, арк. 14; *Иконников В. С.* Киев в 1654-1855 гг. – С. 339.

¹⁰⁹ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, II, № 23469, арк. 23.

¹¹⁰ *Полвинен Т.* Держава и окраина. Н. И. Бобриков – генерал-губернатор Финляндии 1898-1904 гг. – С.Пб.: Европейский дом, 1997. – С. 23.

¹¹¹ Записки сенатора Н. П. Синельникова // Исторический вестник. – 1895. – Кн. 2. – С. 389.

¹¹² *Иконников В. С.* Киев в 1654-1855 гг. – С. 256.

¹¹³ См. детальнее: *Завадский Н.* Владимирский киевский кадетский корпус. 1851-1901: Исторический очерк. – К., 1908.

¹¹⁴ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 162, 163, 171.

¹¹⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 38, спр. 881, арк. 1, 2, 7; оп. 1, спр. 8257, арк. 7-8; спр. 11911, арк. 2.

¹¹⁶ 2ПСЗ. – С.Пб., 1858. – Т. 32. – Отд. 1: 1857. – № 32314.

¹¹⁷ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 175.

¹¹⁸ *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики. – С. 87- 88.

¹¹⁹ *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1882. – С. 28, 76, 87, 88.

¹²⁰ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 150, № 12.

¹²¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 4985; оп. 34, спр. 1418; оп. 38, спр. 565, арк. 21; спр. 881, арк. 40, 48; спр. 850, арк. 79; ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 150, № 12; *Шумилов М. М.* Губернаторские канцелярии и губернские правления в России 50-80 -х гг. XIX в. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX-XX веков: Сб. статей памяти В. С. Дякина и Ю. Б. Соловьева. – С.Пб., 1999. – С. 191.

¹²² *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб.: Издание КМ, 1902. – Т. 3. – Ч. 2: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855 г. февраля 19-1881 г. марта 1). – С. 69, 90; *Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел.* – В 2 т. – М.: АН СССР, 1961. – Т. 1: 1861-1864. – С. 73.

¹²³ Проект учреждения Киевского губернского управления. – К., 1860;

2ПСЗ. – С.Пб., 1862. – Т. 36. – Отд. 1: 1861. – № 37095; *Анучин Е.* Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений. – С. 87, 102.

¹²⁴ 2ПСЗ. – Т. 36. – № 32840 а, 32857 а, 37332, 37439; С.Пб., 1865. – Т. 37. – Отд. 1: 1862. – № 37516.

¹²⁵ *Ворононов Ф.* Крестьянская реформа // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 8. – Ст. 778.

¹²⁶ *Селянський рух на Україні. 1850-1861 рр.: 36. док. і матер. / Упоряд. В. П. Баран, Г. В. Боряк, М. І. Бутич, В. С. Шандра та ін. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 264, 282, 290; 2ПСЗ. – Т. 36. – № 37370.*

¹²⁷ *Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи: В 2 т. / Под общей ред. В. В. Черкесова. – С. Пб.: Изд-во С. Петерб. у-та, 2001. – Т. 1. – С. 308-309.*

¹²⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1867. – Т. 39. – Отд. 1: 1864. – № 40635, 41241; *Зайончковский А. П.* Военные реформы 1860-1870 годов в России. – М., 1952. – С. 88.

¹²⁹ 2ПСЗ. – С.Пб., 1865. – Т. 37. – Отд. 1. – № 37992; *Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. / Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie w 1856-1862 г. – К.: Наукова думка, 1963. – С. 142.*

¹³⁰ 2ПСЗ. – С.Пб., 1861. – Т. 34. – Отд. 1: 1859. – № 34792, 37308; Т. 37. – № 38212.

¹³¹ *Стельмах С. П.* Проекты и предложения И. И. Васильчикова 1860-1862 гг. по развитию народного образования на Украине // Актуальные вопросы исторической науки: Матер. научно-практической конференции молодых историков. – К., 1990. – С. 56.

¹³² *Пирогов Н. И.* Избранные педагогические сочинения / Сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок. – М.: Педагогика, 1985. – С. 409-410.

¹³³ 2ПСЗ. – Т. 36. – № 37308; Т. 37. – № 38212.

¹³⁴ *Щербина В. І.* Нариси з історії Києва. – С. 23.

¹³⁵ *Стельмах С. П.* Проекты и предложения И. И. Васильчикова. – С. 55.

¹³⁶ *Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 53, арк. 1-3, 20; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 805, спр. 473.*

¹³⁷ *Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. – С. 126, 204.*

¹³⁸ *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – С. 21-32.*

¹³⁹ *Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. – Т. 1. – С. 196.*

¹⁴⁰ *Общественно-политическое движение на Украине 1856-1862 гг. – С. 454-455.*

¹⁴¹ *Письмо киевского генерал-губернатора Н. Н. Анненкова к М. В. Юзефовичу // РА. – 1883. – Кн. 3. – С. 203-204.*

¹⁴² *Никитенко А. В.* Дневник. – В 3-х т. – М., 1955. – Т. 1: (1826-1877). – С. 623.

Київське генерал-губернаторство (1832-1914)

¹⁴³ Общественно-политическое движение на Украине в 1863-1864 гг. / Суспільно-політичний рух на Україні в 1863-1864 рр. / Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie w 1863-1864 г. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 223-228.

¹⁴⁴ Там же. – С. 14, 44, 90.

¹⁴⁵ 2ПСЗ. – С.Пб., 1856. – Т. 30. – Отд. 1: 1855. – № 39542, 39545; *Твардовская В. А.* Идеология пореформенного самодержавия (М. Н. Катков и его издания). – М., 1978. – С. 67; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 39, спр. 659, арк. 6-8.

¹⁴⁶ 2ПСЗ. – С.Пб., 1867. – Т. 39. – Отд. 1. – № 41299; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 374, арк. 1.

¹⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 812, спр. 203, арк. 1-3.

¹⁴⁸ *Воропонов Ф.* Крестьянская реформа // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 8. – Ст. 800.

¹⁴⁹ Общественно-политическое движение на Украине в 1863-1864 гг. – С. 370-372.

¹⁵⁰ 2ПСЗ. – С.Пб., 1866. – Т. 38: 1863. – № 40175; Т. 39. – № 40 498; С.Пб., 1867. – Т. 40. – Отд. 1: 1865. – № 41731; *Воропонов Ф.* Крестьянская реформа // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 9. – С. 66.

¹⁵¹ 2ПСЗ. – Т. 38. – № 39207, 40105; Т. 39. – № 40559; *Воропонов Ф.* Крестьянская реформа // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 9. – С. 64; *Щербина В. І.* Нариси з історії Києва. – С. 26; Общий личный состав мировых учреждений киевского генерал-губернатора. – [К., 1863].

¹⁵² 2ПСЗ. – Т. 38. – № 40366, 40427; Т. 39. – № 40656. Починаючи від серпня 1863 р. мирові посередники почали отримувати по 500 руб. до свого окладу в 1500 руб. ср. (2ПСЗ. – Т. 38. – Отд. 1. – № 39935).

¹⁵³ *Воропонов Ф.* Крестьянская реформа // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 9. – С. 86.

¹⁵⁴ *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – С. 95.

¹⁵⁵ *Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – С.Пб.: Алетейя, 2000. – С. 100.

¹⁵⁶ Общественно-политическое движение на Украине в 1863-1864 гг. – С. 44, 196.

¹⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 44, спр. 652; 2ПСЗ. – С.Пб., 1866. – Т. 38. – Отд. 1. – №39799, 39800.

¹⁵⁸ *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. – С. 71, 184.

¹⁵⁹ *Bobrowski T.* Pamiętnik mojego życia. – Т. 1. – S. 230.

¹⁶⁰ Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. – Т. 1. – С. 305.

¹⁶¹ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874-1885). – У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1 (1874-1879) / Упор. В. С. Шандра (ст. упор.), М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – С. 230; *Боева Д.* Битва за землю в Україні. – С. 34-35.

¹⁶² 2ПСЗ. – Т. 40. – Отд. 2: 1865. – № 42759, 42760; С.Пб., 1868. – Т. 41. – Отд. 1: 1866. – № 42971; С.Пб., 1871. – Т. 42. – Отд. 2: 1867. – № 44147; С.Пб.,

1873. – Т. 44. – Отд. 1: 1870. – № 46807.

¹⁶³ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 224.

¹⁶⁴ *Воронин А.* Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. – К., 1869. – 140 с.

¹⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 44, спр. 672, арк. 28, 32, 43.

¹⁶⁶ 2ПСЗ. – Т. 40. – № 45505; Т. 44. – № 46802; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 162.

¹⁶⁷ Несколько слов об экономическом положении крестьян-собственников Юго-Западного края // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – С.Пб., 1877. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 514.

¹⁶⁸ *Щербина В. І.* Нариси з історії Києва. – С. 42.

¹⁶⁹ 2ПСЗ. – Т. 40. – № 41978, 42042, 42043, 42392.

¹⁷⁰ 2ПСЗ. – Т. 42. – Отд. 1. – № 44110.

¹⁷¹ Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. – Т. 2. – С. 78, 80.

¹⁷² 2ПСЗ. – С.Пб., 1872. – Т. 43. – Отд. 1: 1868 – № 46054.

¹⁷³ *Никитенко А. В.* Дневник. – Т. 3. – С. 59; Записки Н. И. Мамаева // Исторический вестник. – 1901. – Кн. 11. – С. 454.

¹⁷⁴ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 215, 224; *Крижанівський О. П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України у ХVІІІ-перша половина ХІХ ст. – С. 110 -111.

¹⁷⁵ Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений: Отд. административный. – Ч. 2: Действующее законодательство: Отд. 2. – С.Пб.: Тип. МВД, 1873. – С. 10.

¹⁷⁶ 2ПСЗ. – Т. 42. – № 45252; 3ПСЗ. – С.Пб., 1894. – Т. 11: 1891. – № 6955.

¹⁷⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 83, 1868 р., оп. 83, спр. 97, арк. 2-7.

¹⁷⁸ *Воропонов Ф. Ф.* Моя петербургская служба (1872-1882) // Вестник Европы. – 1904. – Кн. 11. – С. 140.

¹⁷⁹ Безак А. П. // РБС. – С.Пб.: Тип. Гл. упр. уделов, 1900. – Т. 2. – С. 631.

¹⁸⁰ Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. – Т. 2. – С. 161.

¹⁸¹ *Дондуков-Корсаков А. М.* Мои воспоминания // Старина и новизна: Ист. сб. – С.Пб., 1903. – Кн. 6. – С. 44.

¹⁸² Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / Отв. ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. – М.: Славян. диалог, 1998. – С. 269.

¹⁸³ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. – Т. 1. – С. 45.

¹⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 100, арк. 1; оп. 49, спр. 67; оп. 50, спр. 159, арк. 4; оп. 54, спр. 298, арк. 3; *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. – Т. 1. – С. 60.

¹⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 379.

Київське генерал-губернаторство (1832-1914)

- ¹⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 328, арк. 2, 7, 13, 26; оп. 51, спр. 385, арк. 7.
- ¹⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 330, арк. 56.
- ¹⁸⁸ 2ПСЗ. – Т. 43. – Отд. 1. – № 45999.
- ¹⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 385, арк. 14.
- ¹⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 46, арк. 2, 9, 24, 28, 87, 94; спр. 385, арк. 16.
- ¹⁹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 49, спр. 364, арк. 2-3.
- ¹⁹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 374, арк. 1.
- ¹⁹³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 379, арк. 18, 19, 27.
- ¹⁹⁴ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 333; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 385, арк. 59, 62; оп. 55, спр. 341, арк. 23.
- ¹⁹⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 286, арк. 11.
- ¹⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 52, спр. 97, арк. 2.
- ¹⁹⁷ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 163, 172, 176-179; *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – С. 150.
- ¹⁹⁸ 2ПСЗ. – С.Пб., 1875. – Т. 46. – Отд. 1: 1871. – № 50381; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 379, арк. 45-46.
- ¹⁹⁹ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 292.
- ²⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 385, арк. 10, 74.
- ²⁰¹ *Нардова В. А.* Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. – Л., 1984. – С. 84, 86; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 379, арк. 26.
- ²⁰² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 327, арк. 13, 30, 33.
- ²⁰³ 2ПСЗ. – Т. 46. – Отд. 1. – № 49750; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 385, арк. 75.
- ²⁰⁴ *Щербина П. Ф.* Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. – Львів, 1974. – С. 107, 110; 2ПСЗ. – С.Пб., 1884. – Т. 54. – Отд. 2: 1879 по 18 февраля 1880 г. – № 60269; С.Пб., 1884. – Т. 55. – Отд. 1: С 19 февраля 1880 по 28 февраля 1881 г. – № 61093; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 518, спр. 172.
- ²⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 106, арк. 1.
- ²⁰⁶ *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. – Харків-Київ, 1930. – С. 37, 43. Перевидання – München, 1970.
- ²⁰⁷ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. – Т. 1. – С. 64.
- ²⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 825, спр. 41, арк. 3-4.
- ²⁰⁹ *Шандра В. С.* “Ода” Юзефовичу // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – Т. 2. – С. 328-330.
- ²¹⁰ *Мяковський В.* Ювілей цензурного акту 1876 року // Недруковане й забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1984. – Т. 1. – С. 367.

²¹¹ Показовою в цьому плані є подана генерал-губернатору записка П. П. Чубинського “Очерк опоячтения Юго-Западного края” (ЦДІАК України, ф.442, оп. 53, спр. 353).

²¹² *Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей. – С. 193-196, 205 та ін.

²¹³ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 51, № 41, арк. 8; № 42, арк. 1-2; ф. 61, № 175, арк. 1.

²¹⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 49, спр. 322, арк. 10.

²¹⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 156, арк. 1.

²¹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 308.

²¹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 417, арк. 2-3.

²¹⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 52, спр. 70, 158.

²¹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 232, арк. 13, 57, 92.

²²⁰ *Стебницький П.* Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малороссийской письменности // Україна: Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 101.

²²¹ Див. докладніше: *Hroch M.* Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985, а також *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. – С. 156.

²²² [Науменко В.] Найближчі відгуки указа 1876 р. про заборону українського письменства // Україна. – 1907. – Т. 2. – Кн. 7. – С. 253-268.

²²³ *Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей. – С. 160.

²²⁴ *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – С. 83-84; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 1088, арк. 53; ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, І, 735.

²²⁵ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. – Т. 1. – С. 230; Т. 2. – С. 105.

²²⁶ *Воропонов Ф.* Крестьянская реформа // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 9. – С. 67.

²²⁷ Інститут генерал-губернаторства и наместничества в Российской истории. – С. 337.

²²⁸ Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. – В 2 т. / Ред., биогр. очерк и коммент. проф. П. А. Зайончковского. – М.: Наука, 1966. – Т. 1: 1883-1886. – С. 99.

²²⁹ *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – С. 107, 110, 119, 134.

²³⁰ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 47.

²³¹ *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – С. 151-153; *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874-1885). – У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 2 (1880-1885) / Упор. В. С. Шандра (ст. упор.), М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – С. 426.

- ²³² [Науменко В.] Найближчі відгуки указа 1876 р. про заборону українського письменства. – С. 251-252.
- ²³³ Міяковський В. Ювілей цензурного акту 1876 року. – С. 370.
- ²³⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 520, спр. 94, арк. 12, 17, 103, 172, 215.
- ²³⁵ Кістяківський О. В. Щоденник. – Т. 1. – С. 476; Т. 2. – С. 34; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 532, спр. 320, арк. 4.
- ²³⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 522, спр. 222, арк. 4-9.
- ²³⁷ Дневник Д. А. Милотина / Ред. и примеч. П. А. Зайончковского. – М.: Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Отд. рукописей, 1950 – Т. 4: 1881-1882. – С. 15.
- ²³⁸ Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. – С. 236.
- ²³⁹ ЗПСЗ. – С.Пб., 1886. – Т. 2: 1882. – № 617, 618, 831; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 520, спр. 58.
- ²⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 446, оп. 1, спр. 72.
- ²⁴¹ [Ярон С. Г.] Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания сторожила. – К.: Тип. акционерного о-ва, 1910. – С. 107.
- ²⁴² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 519, спр. 25; Бовуа Д. Битва за землю в Україні. – С. 43; Spis powstańców 1863 roku więzionych w twierdzy Kijowskiej. – Przemysł, 1995. – С. 89.
- ²⁴³ А. Р. Дрентельн // Наши государственные и общественные деятели. – С.Пб., 1891. – С. 129; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 534, спр. 282, арк. 4-5.
- ²⁴⁴ Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора за 1889-1893 гг. – [К., 1893]. – С. 8-9.
- ²⁴⁵ ЗПСЗ. – С.Пб., 1887. – Т. 4. – Отд. 1: 1884. – № 3985; Садовский В. Русское землевладение в Правобережной Украине // Украинская жизнь. – 1913. – Кн. 1. – С. 46.
- ²⁴⁶ ЗПСЗ. – С.Пб., 1889. – Т. 7. – Отд. 1: 1887. – № 4286.
- ²⁴⁷ Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. – Т. 1. – С. 412; Т. 2. – С. 76, 477.
- ²⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 552, спр. 227, арк. 17-19; оп. 522, спр. 224, арк. 7-8.
- ²⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 535, спр. 161, арк. 2.
- ²⁵⁰ ЗПСЗ. – С.Пб., 1890. – Т. 8. – Отд. 1: 1888. – № 5426; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 526, спр. 100, арк. 2.
- ²⁵¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 644, спр. 336; Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно...: Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX - начале XX веков. – К., 1992. – С. 40.
- ²⁵² Соколов К. Очерк истории и современного значения генерал-губернатора // Вестник права. – С.Пб., 1903. – Кн. 8. – С. 53; Р[аманович]-С[лаватинский] А. Генерал-губернатор или губернатор? – К., 1889.

- ²⁵³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 527, спр. 118, арк 5; оп. 623, спр. 408 а, арк. 1.
- ²⁵⁴ *Игнатьев А. А.* Пятдесят лет в строю. – М., 1986. – С.13-16.
- ²⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 623, спр. 408 а, арк. 1; оп. 528, спр. 318, арк. 1.
- ²⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 623, спр. 408, арк. 1.
- ²⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 623, спр. 408 а, арк. 4-5.
- ²⁵⁸ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 68, 72.
- ²⁵⁹ ЗПСЗ. – С.Пб., 1894. – Т. 11: 1891. – № 7422; С.Пб., 1903. – Т. 21. – Отд. 1: 1901. – № 19618.
- ²⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 623, спр. 408 а, арк. 7.
- ²⁶¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 623, спр. 408 а, арк. 12.
- ²⁶² [*Василенко Н.*] Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае. – К., 1894. – С. 2-6.
- ²⁶³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 620, спр. 400, арк. 1-12; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 120; Свод заключений Совецания по землеустроительным делам Юго-Западного края по применению положения 29 мая 1911 г. о землеустройстве в Киевской, Подольской и Волынской губерниях 18-22 января 1912 года. – К., 1912.
- ²⁶⁴ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 294.
- ²⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 543, спр. 11, арк. 9; оп. 623, спр. 408 а, арк. 9.
- ²⁶⁶ ЗПСЗ. – Т. 8. – № 3557; С.Пб., 1895. – Т. 12. – Отд. 1: 1892 и доп. – № 8420.
- ²⁶⁷ *Жидко В. С., Соколов К. Б.* Десять веков российской ментальности. – С.Пб., 2002. – С. 417.
- ²⁶⁸ О сооружении шоссированных подъездных путей в Киевской, Подольской и Волынской губерниях // Отчет по делопроизводству Государственного Совета за сессию 1895-1896 гг. – С.Пб., 1896. – С. 455-459.
- ²⁶⁹ ЗПСЗ. – Т. 12. – № 8272; С.Пб., 1899. – Т. 16. – Отд. 1: 1896. – № 12803; С.Пб., 1903. – Т. 21. – Отд. 1: 1901. – № 20077.
- ²⁷⁰ *Игнатьев А. А.* Пятдесят лет в строю. – С.15, 16.
- ²⁷¹ ЗПСЗ. – С.Пб., 1900. – Т. 17. – Отд. 1: 1897. – № 13703.
- ²⁷² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 536, спр. 87, арк. 1; ЗПСЗ. – С.Пб., 1897. – Т. 13: 1893. – № 10094.
- ²⁷³ *Игнатьев А. А.* Пятдесят лет в строю. – С. 15.
- ²⁷⁴ *Витте Ю. С.* Воспоминания. – В 3 т. – М.: Соцэгиз, 1960. – Т. 2: (1894 - окт. 1905): Царствование Николая II. – С. 130.
- ²⁷⁵ *Дневник Д. А. Милютина / Ред. и примеч. П. А. Зайончковского.* – М.: Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Отд. рукописей, 1950. – Т. 3: 1878-1880. – С. 38.

²⁷⁶ *Матвієнко А.* Генерал Михайло Драгомиров // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 94.

²⁷⁷ [*Ярон С. Г.*] Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания сторожила. – С. 123.

²⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 628, спр. 630, арк. 18-24.

²⁷⁹ *Корелин А. П.* Дворянство в пореформенный период: 1861-1904. – М., 1979. – С. 199.

²⁸⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 631, спр. 488, арк. 7; оп. 623, спр. 408 а, арк. 10. Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – [К., 1901]. – С. 4-5; К. Мацузато значно поглибив дослідження причин відмови від введення посад земських начальників, хоча йому й не вдалося з'ясувати, чому М. І. Драгомиров не погодився замінити ними мирових посередників. См.: *Мацузато К.* Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861-1917) // УГО. – 2003. – Вип. 9. – С. 62-121.

²⁸¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 631, спр. 488, арк. 7. Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – [К., 1901]. – С. 4-5. Так 1882 р. 56 чиновників поліції “німецького” походження отримали надбавку на загальну суму 3350 руб. (ф. 442, оп. 519, спр. 211, арк. 9, 10.)

²⁸² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 354, арк. 18-26; оп. 631, спр. 488, арк. 9; оп. 632, спр. 361, арк. 4.

²⁸³ ЗПСЗ. – С.Пб., 1905. – Т. 23. – Отд. 1: 1903. – № 22757.

²⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 633, спр. 510, арк. 21.

²⁸⁵ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 209, 211, 295; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 628, спр. 630, арк. 115.

²⁸⁶ *Матвієнко А.* М. І. Драгомиров і Україна // УДЖ. – № 2. – С. 118, 120.

²⁸⁷ *Чикаленко Є.* Забуті сторінки // Україна. – Париж, 1953. – Ч. 10. – С. 881.

²⁸⁸ *Кононенко М.* Спогади. – Полтава, 1998. – С. 156-159.

²⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 70, арк. 1-2.

²⁹⁰ *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. – С. 319-322.

²⁹¹ *Щербина В. І.* Нариси з історії Києва. – С. 42.

²⁹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 552, арк. 23.

²⁹³ ЗПСЗ. – С.Пб., 1908. – Т. 25. – Отд. 1: 1905. – № 25703, 26162, 26165, 27114, 27115.

²⁹⁴ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 134.

²⁹⁵ Інститут генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. – С. 255, 258; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 689, арк. 2.

²⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 124, арк. 1-3.

²⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 676, арк. 3-8.

²⁹⁸ Инструкция киевского, подольского и волынского генерал-губернатора мировым посредникам Юго-Западного края. – К., 1904.

- ²⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 631, спр. 272, арк. 58.
- ³⁰⁰ *Зайончковский П. А.* Высшее военное управление. Император и его царствующий дом // П. А. Зайончковский (1904 -1983): Статті, публікації и воспоминания о нем. – М., 1998. – С. 82, 85; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 384, арк. 8.
- ³⁰¹ *Думбадзе В. А.* Генерал-адъютант Владимир Александрович Сухомлинов. – Пт., 1914. – С. 14.
- ³⁰² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 552; Доклад по законодательному предположению об упразднении должностей киевского, подольского, волынского и степного генерал-губернатора. – С.Пб., 1911.
- ³⁰³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 679, арк. 2; оп. 636, спр. 488, арк. 4.
- ³⁰⁴ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 74.
- ³⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 552, арк. 33.
- ³⁰⁶ *Сидоров А. А.* В Киеве (Воспоминания бывшего цензора) // Голос минувшего. – 1918. – № 4-6. – С. 225; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 633, спр. 228.
- ³⁰⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 519, спр. 231, арк. 18; оп. 626, спр. 258, арк. 1.
- ³⁰⁸ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 35; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 526, спр. 110, арк. 30.
- ³⁰⁹ *Гульдман В. К.* Поместное землевладение в Подольской губернии: Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1903. – С. 265-266; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 564, арк. 24.
- ³¹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 639, спр. 767, арк. 2, 15.
- ³¹¹ Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора – [К., 1910]. – С. 1; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 641, спр. 732, арк. 1-2.
- ³¹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 641, спр. 707, арк. 1-6.
- ³¹³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 497, арк. 33.
- ³¹⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 707, арк. 1.
- ³¹⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 641, спр. 732, арк. 3.
- ³¹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 641, спр. 128, арк. 8; спр. 707, арк. 1-6.
- ³¹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 536, спр. 230, арк. 8; спр. 643, спр. 348, арк. 1.
- ³¹⁸ Доклад по законодательному предположению об упразднении должностей киевского, подольского, волынского генерал-губернатора и степного генерал-губернатора. – С.Пб., 1911. – С. 4.
- ³¹⁹ Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1914. – Ст. 2486; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 750, спр. 5, арк. 19, 61;
- ³²⁰ *Бутич М. І.* До історії створення та діяльності генерал-губернаторств

Київське генерал-губернаторство (1832-1914)

і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII - початок XX ст.) // Історичні дослідження. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 49.

³²¹ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної ради: Бібліографічний довідник. – К., 1998. – С. 87.

³²² *Иконников В. С.* Киев в 1654-1855 гг. – С. 330.

³²³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 24, арк. 5.

³²⁴ 2ПСЗ. – С.Пб., 1844. – Т. 18. – Отд. 1: 1843. – № 17279.

³²⁵ Записки Э. И. Стогова // РС. – 1903. – Кн. 8. – С. 388.

³²⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 1025, арк. 3.

³²⁷ *Шандра В. С.* Київське генерал-губернаторство. – С. 16; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 624, спр. 457, арк. 3.

³²⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 192, спр. 1, арк. 39; оп. 297, спр. 1002, арк. 41-42; Памятная книжка Киевской губернии на 1912 г. – К., 1912. – С. 3.

³²⁹ *Иконников В. С.* Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св. Владимира (1834-1884). – С. 511.

³³⁰ ЦДІАК України, ф. 293, оп. 1, спр. 34, арк. 1-7.

³³¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1591, арк. 3.

³³² *Корчак-Савицкий В. И.* Об ипотечной системе вообще и о пользе введения ее в Юго-Западном крае России и о мирской земле в Киевской, Подольской и Вольнской губерниях. – К., 1879.

³³³ Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. – С. 77-79; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 38, спр. 654.

³³⁴ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, I, 735; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 1080, арк. 8; *Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей. – С. 206.

³³⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 300, спр. 1, ч. 1, арк. 2.

³³⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 633, спр. 510, арк. 9-10.

³³⁷ 2ПСЗ. – Т. 25. – № 24298.

³³⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 526, спр. 57, арк. 49, 56-57.

³³⁹ 3ПСЗ. – Т. 6. – № 3461.

³⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 355, арк. 25.

³⁴¹ *Дельвиц А. И.* Мои воспоминания. – М.: Московск. и Румянц. музей, 1913. – Т. 2. – С. 28.

³⁴² Записки Н. И. Мамаева // Исторический вестник. – 1901. – Кн. 9. – С. 784-827; Кн. 10. – С. 46-72; Кн. 11. – С. 428-470; Кн. 12. – С. 864-882.

³⁴³ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, III, № 26483.

³⁴⁴ *Bobrowski T.* Pamięnik mojego życia. – Т. 1. – S. 228, 231, 233.

³⁴⁵ *Шульгин В. Я.* Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – Кн. 6. – С. 120.

³⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 297, спр. 907, арк. 4; оп. 630, спр. 603,

арк. 19.

³⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 137; оп. 102, спр. 231, арк. 11; оп. 523, спр. 80, арк. 1-3.

³⁴⁸ *Bobrowski T.* Pamięnik mojego życia. – Т. 1. – S. 232.

³⁴⁹ *Драгоманов М. П.* Шевченко, українофіли й соціалізм // Літерат.-публіц. праці в 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 557.

³⁵⁰ *Иконников В. С.* Киев в 1654-1855 гг. – С. 288.

³⁵¹ Повесть из дневника, веденного Ю. Ф. Самариным в Киеве в 1850 году // РА. – 1877. – Кн. 6. – С. 230, 232.

³⁵² Записки Петра Дмитриевича Селецкого // КС. – 1884. – Кн. 9. – С. 83.

³⁵³ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 62-70.

³⁵⁴ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. – С. 43.

³⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 36, арк. 18-19.

³⁵⁶ Відомий як упорядник “Сборника узаконений и распоряжений по землевладению в западных губерниях”. – К., 1895.

³⁵⁷ *Шандра В. С.* Київське генерал-губернаторство. – С. 22.

³⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 37, спр. 65, арк. 1-3.

³⁵⁹ Робітничий рух на Україні (становище та боротьба робітничого класу, 1861-1884 рр.): 36. док. і матер. / Упор. В. П. Баран, Г. В. Боряк, М. І. Бутич, В. С. Шандра та ін. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 50-54.

³⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 631, спр. 479, арк. 2.

³⁶¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 643, спр. 306, арк. 14.

³⁶² Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений: Отд. административный. – Ч. 2: Действующее законодательство. – Отд. 2. – С.Пб.: Тип. МВД, 1873. – С. 12.

³⁶³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 83, арк. 6; оп. 86, спр. 244; оп. 102, спр. 231, арк. 11.

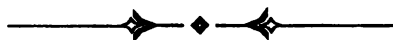
³⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 583, арк. 4-5.

³⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 583, арк. 6; оп. 643, спр. 348.

³⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 628, спр. 425, арк. 19.

³⁶⁷ *Шандра В. С.* Київське генерал-губернаторство. – С. 96-101.

Висновки

Генерал-губернаторства – імперський вимір України

Генерал-губернаторства – невід’ємний управлінський механізм імперського утвердження Російської держави, прикметна риса її історичного поступу. Ця форма влади, що запроваджувалася на період військово-політичної інкорпорації територій та їх підпорядкування імперії, наочно продемонструвала, як здійснювалася нівеляція й асиміляція строкатого етносоціального конгломерату її геополітичного простору. Це безпомилковий, унікальний орієнтир для з’ясування ступеню інтеграції історичних регіонів в Російській імперії та шляхів експансії в українські губернії впродовж “довгого” дев’ятнадцятого століття. Створення генерал-губернаторств стало своєрідним продовженням компромісу між династією Романових і місцевою знаттю, між центром і регіонами на черговому витку інтеграції іноетнічних територій у складі імперії. Віддаленість кордонів, слабкість комунікацій, неоднаковий соціально-економічний розвиток, різний етнічний та конфесійний склад населення, ступінь лояльності еліт, – все це викликало в Олександра I невпевненість у можливості утримати набуті землі в імперській орбіті. Тож туди направлявся чиновник вищого класу, який наділявся легітимними повноваженнями від імператора. Сконцентрувавши владу в генерал-губернаторстві у своїх руках, він певною мірою послаблював залежність від центру, водночас формував і втілював інтеграційну політику в “клаптиковій” імперії.

Період генерал-губернаторського врядування поділяється на кілька етапів, протягом яких динаміка наступу імперії зазнавала значних змін. На першому етапі представник імператора адап-

тувався на посаді й шукав найширшої підтримки серед місцевих провідних станів і угруповань; завершував кооптацію місцевих еліт у російське дворянство; на другому – виявляв і погоджував із центром політичні, соціально-господарські та культурно-конфесійні відмінності, а на третьому – ліквідував або підпорядковував прикметні особливості регіону загальноросійським порядкам, намагаючись використати їх в імперських інтересах. Скасування генерал-губернаторського врядування свідчило про зменшення дистанції між центром і периферією, переборення етноцентризму колишніх державних традицій, неможливість регіонального сепаратизму і подальше формування унітарної, централізованої імперії. Водночас деякі генерал-губернатори, уособлюючи адміністративно-політичну владу в регіонах, прагнули уповільнити темпи урядової централізації та уніфікації. Зазвичай це призводило або до відсторонення від посади, або до ліквідації генерал-губернаторства.

Інтеграційні завдання цієї структури влади зумовили її специфіку: певні рішення ухвалювалися дискретно, одноособово, з оглядкою на верховну владу і на центральні відомства. Успішна діяльність генерал-губернатора залежала від довіри місцевої еліти до імператора, а тому трималася на функціональному дуалізмі і ґрунтувалася на цінностях етатизму – враховувалися інтереси як держави, так і населення, хоча, звісно, державні більше. Структура цієї інституції була нескладною й негроміздкою: складалася з невеликого кола радників – чиновників із особливих доручень, які забезпечували генерал-губернатора фактичними і статистичними даними та управлінськими ідеями, і діловодного апарату, що давало змогу динамічно, поєднуючи принципи децентралізації й централізації, майже по-військовому, реагувати на місцеві події та явища. Орієнтація з 1830-х років на соціально-економічні проблеми привела до незначного розширення апарату. Канцелярія генерал-губернатора в ієрархії місцевого структурування влади стала вищою політико-адміністративною, надгубернською установою.

Діяльність генерал-губернаторів не мала під собою чіткої законодавчої бази, обсяг їхніх владних повноважень залежав від успіхів

на шляху централізації та уніфікації регіонів. Намісники Катерини II були наділені більшою самостійністю порівняно з генерал-губернаторами періоду царювання Миколи II. Призначалися на цю посаду урядовці не лише знатного походження, а й ті, хто мав військові заслуги, відповідні ділові якості та виявив особисту відданість імператорові. На тривалість перебування при владі впливало вміння поєднати інтереси центру й регіону, знаходити спільну мову з місцевою елітою, імператором, двором, міністрами. Як уже зазначалося, значні владні повноваження, відсутність швидкого зв'язку з центром, розуміння місцевих проблем і, не в останню чергу, можливість особистого збагачення призводили до того, що іноді генерал-губернатори уповільнювали темпи централізаторських процесів і вдавалися до поміркованих методів і прагматичних засобів у нівеляції гетерогенності регіонів.

Діяльність генерал-губернаторів за всієї функціональної множинності їхніх повноважень розгорталася в кількох універсальних напрямках, які увиразнюють загальні принципи управління регіонами. До найважливішого належить подолання протистояння етнонаціональних еліт, що вже мали державність і власне бачення своїх політичних і господарських інтересів в імперії. Ступінь протистояння був зумовлений тривалістю перебування у складі Росії та характером входження: чи то внаслідок завоювання, чи військового або міжнародного договорів, господарської колонізації тощо. Заходи нейтралізації визначав генерал-губернатор, і вони також були неоднаковими: переведення в дворянство чи наділення привілеями. Дозоване допущення до влади здійснювалося за умови асиміляції та акультурації периферійної еліти з наголосом на демонструванні відданості монархові, в протилежному випадку місцева еліта позбавлялася владних повноважень, привілеїв, навіть шляхом військового придушення спротиву.

Важливою в діяльності генерал-губернаторів була конкретизація політичних, соціально-культурних і економічних заходів, спрямованих на інтеграцію місцевих станів та етнонаціональних угруповань, впорядкування та спрощення їхньої соціальної градації і приведення до однорідності з російськими соціальними

структурами. Поступово завдяки ініціативам генерал-губернаторів місцеве законодавство приводилося у відповідність із загальнодержавним. Погоджені з імператором нормативні пропозиції розглядалися вищими органами влади і набували чинності закону, важливого консолідуючого чинника єдиного імперського правового простору.

Розвиток соціальної сфери, що найперше сприяв імперському процесові й гарантував стабільність регіонів, досягався шляхом посиленого контролю та спрямування фіскально-фінансової діяльності місцевих установ і органів самоврядування й, зокрема, ціновою політикою щодо товарів стратегічного значення (земля, ліс, хліб), а також основних продуктів споживання. На генерал-губернаторів як повноважених представників верховної влади в регіонах покладалася відповідальність за усунення наслідків надзвичайних ситуацій, організацію допомоги в разі неврожаю та епідемій, дотримання загального санітарного стану, заохочення іноземної та внутрішньої імміграції, а також за сполучення з центром та соціальне становище знедолених.

Формування бюрократичного апарату найяскравіше виявлялося в контролі генерал-губернаторів за діяльністю органів самоврядування та державних інституцій. Вони не лише схвалювали кандидатури на керівні посади у губернських і надгубернських (відомчих окружних) установах, а й створювали умови, що змушували дворянство відмовлятися від локального виміру служби і перейматися загальноімперськими інтересами як своїми власними. В разі непідкорення знать усувалася від місцевого управління і їй на зміну приходив російський чиновник. Абсентеїзм місцевого дворянства важив для верховної влади чи не більше, ніж у корінних російських губерніях, і тому його привілеї посилено контролювалися на генерал-губернаторському рівні. Бажана інтеграція досягалася шляхом застосування силових засобів або оперативнішим державним урядуванням, а вдосконалені управлінські механізми ставали надбанням імперії.

Поєднання в особі генерал-губернатора цивільної та військової влади давало змогу швидко реагувати на соціальні процеси і

спрямовувати їх, хай і примусово, у вигідне для імперії річище. Органи поліції також підпорядковувалися генерал-губернаторам. До мобілізаційної варто додати й охоронну функцію, яка була особливо помітною до створення місцевої політичної поліції. Генерал-губернатори відповідали за рекрутські набори серед неросійського населення, очолювали військові округи, що сприяло посиленню інтеграційних процесів. Важливе завдання генерал-губернаторів полягало у зросійщенні регіонів, що здійснювалося різноманітними шляхами, але найефективнішим було залучення місцевого дворянства (за винятком польського) до управління за умови відмови від етнічної ідентичності. Асиміляція й акультурація здійснювалися через російську культуру, науку, освіту та соціальну сферу, кошти у які спрямовувалися за активної участі генерал-губернаторів. Освітнє зросійщення було пріоритетним – навчання у школах усіх рівнів велося лише російською мовою, а тому в період консолідації імперії генерал-губернатори виконували й обов'язки попечителів навчальних округів. Отож генерал-губернатор був тим високопоставленим чиновником, який формував національну політику в набутих землях, вдаючись до поділу народів в субетнічному плані.

До запровадження генерал-губернаторського врядування розташовані на кордонах Російської імперії землі – Лівобережна, Слобідська, Правобережна і Південна Україна та Крим – мали власні традиції у сфері управління, державний досвід, етносоціальну й розвинуту господарську структуру та різний конфесійний склад населення. Тож кожне з трьох утворених генерал-губернаторств – Малоросійське, Новоросійське та Бессарабське і Київське – за всієї тотожності форм урядування, напрямів і наслідками діяльності генерал-губернаторів, демонструвало локальні особливості та вимагало відповідної політики центру для їх подолання. Малоросійське за часом створення належало, скоріше, до “донаціонального” періоду, дещо подібним, але вже перехідного типу, було Новоросійське і Бессарабське, а Київське вже стало генерал-губернаторством нового зразка, на якому імперія шліфувала власну національну політику.

Малоросійське генерал-губернаторство, поновлене та розширене завдяки приєднанню Харківської губернії, охоплювало два значних регіони – Лівобережну і Слобідську Україну – населення яких на початку позаминулого століття мало високий ступінь інтегрованості через тривале (впродовж кількох століть) перебування у складі імперії, однорідне конфесійне середовище та споріднені мову й культуру. Поновлення генерал-губернаторства прагнула не так імперія, як українська бюрократична еліта, найвпливовіша частина якої мала важливі посади в уряді. Формуючи політику генерал-губернаторів, вона мала можливості зберігати не лише власні права, а й гарантувати для всього малоросійського дворянства привілеї, яких на початок століття було не так і мало. Найавторитетніші з урядовців сприяли призначенню на посаду малоросійського генерал-губернатора високоосвічених сановників, спрямовували їхню політику на власну користь, отримуючи сатисфакцію та компенсуючи таким чином втрату політичної самостійності і зберігаючи земельні володіння в Україні. Дотримуючись заповітів прадідів, вони, пристосовуючись, змушували імперію рахуватися з власними інтересами. Їх наслідувала шляхта, колишня козацька старшина, спалах патріотичних почуттів якої при обмеженні переходу в дворянство сприяв врахуванню пропозицій М. Г. Репніна. Для стабільності регіону шляхту було кооптовано в дворянство, і збережено права і привілеї на вільне гуральництво (останні залишено й за козацтвом), що стримувало економічне розорення малоземельних маєтків.

Дрібномаєтним малоросійським поміщикам дворянський статус, набутий завдяки військовій службі, хоча й гарантував права та привілеї (володіння селянами, маєтками з владними повноваженнями у межах своїх повітів і губерній), однак пришвидшував втрату етнічної ідентичності. Дворянська молодь здобувши російську освіту, вирізнялася вже іншими манерами та здоровим прагненням зробити кар'єру. Інтелектуальна дихотомія зовнішніх проявів переходила у внутрішні, і багато з них уже були не такі впевнені у необхідності відстоювати регіональність Малоросії. Запропоновані генерал-губернаторами умови ідентифікації з росій-

ськими панівними верствами дали бажані наслідки. Недавній військовий досвід українського козацтва, його близькість до селянства були спрямовані на захист імперії, а водночас і на військову та господарську колонізацію прикордонного південного регіону.

Будівництво величних державних приміщень у містах, шляхів, облаштування соціальної сфери, а також освоєння природних багатств демонструвало українському населенню імперську велич. Однак досить швидко (за якихось три десятки років) на зміну цьому прийшло спорудження військових казарм, людські ресурси активно залучалися до військового та економічного утвердження імперії. Катерина II спрямовувала політику намісників на те, щоб західні провінції “вовками у ліс не дивилися”, тепер же покірні малороси, за словами М. Г. Репніна, уподібнилися до волів. Перенесення центру генерал-губернаторства з Полтави до Харкова, де в університетських стінах активізувалося українське інтелектуальне життя, свідчило, що імперія вступає в іншу стадію й переглядає своє ставлення до України, вважаючи, що партнерський період добігає кінця. Малоросія, розташована по сусідству з колишніми губерніями Речі Посполитої, ставала надійним імперським тилом, демографічним джерелом для додаткових військових формувань, її трудові ресурси спрямовувалися на колонізацію Новоросії. Малоросійські дворяни відіграли важливу роль в імперській розбудові, адже були відповідальними, служили і в південноукраїнських, і в правобережних губерніях та й не тільки в них. Статус Малоросії як військового та економічного резерву імперії набуває постійності, що вносить у відносини центру та “ядрової” етнотериторії колоніальне забарвлення.

Своєрідність геополітичного, поліетнічного і соціокультурного факторів півдня, що відійшов до Росії внаслідок перемоги у війні з Туреччиною наприкінці XVIII ст., потреба його колонізації зумовили децентралізовану форму врядування. Південний регіон мав відігравати важливу оборонну функцію як прикордонна територія, стати сировинною базою для російської промисловості й ринком збуту її товарів, а також санітарним буфером імперії. Йому було надано статусу “вільної економічної зони” з метою залучення

міст-портів до міжнародної торгівлі, перетворивши їх таким чином на морські ворота Росії для збуту збіжжя.

Не останню роль відіграла й воєнна стратегія, оскільки тут багатьма укріпленими пунктами віднедавна володіла Османська імперія – давній і непоступливий ворог Росії. Строкатість міграційного та місцевого населення, а також нерозвиненість потенційної опозиції (певний виняток становило молдавське дворянство та кримські татари), зумовили своєрідність етнополітичної ситуації на півдні, яка регулювалась і стимулювалась на генерал-губернаторському рівні влади. Одержавлення і зросійщення відбувалося з незначним використанням силових методів. Місцевий господарський потенціал набагато переважав російську виробничу традицію, без чого імперія не могла б не лише освоїти південь, а й перетворити його на стабільну прикордонну територію й використати морські порти для сприятливої міжнародної торгівлі. Адміністративна інтеграція тут цілеспрямовано поєднувалась з культурним зросійщенням. Генерал-губернаторів півдня наділяли значною самостійністю в торгово-господарській сфері, що надавало можливість швидкими темпами, завдяки гнучкій пільговій політиці стосовно зовнішніх і внутрішніх іммігрантів освоїти край. Геополітичний фактор сприяв також тому, що ці генерал-губернатори більше ніж інші переймалися дипломатичними та проти-епідемічними заходами. Обоюстороннє, деякою мірою партнерське зацікавлення держави й місцевих мешканців створило на півдні унікальну ситуацію, коли якнайтісніше переплелися інтереси російського монарха та його підданих. Імперія отримала в цьому регіоні урок господарської кмітливості та підприємливості, однак не змогла до кінця ним скористатися і не закріпила досягнутих успіхів.

Реформи, які у внутрішній частині імперії дали імпульс соціально-економічному розвитку, привели тут до позбавлення місцевого населення привілеїв і вводили край у загальноросійський політичний та правовий простір, внаслідок чого була поставлена під сумнів доцільність існування генерал-губернаторства.

Київське генерал-губернаторство, утворене на українських

територіях найпізніше – у 1830-х роках XIX ст. Еліта його, що формувалась на традиціях Речі Посполитої, брала участь у польських повстаннях, отже, знайти компроміс із нею вдалося не відразу. І оскільки схилити польську або сполонізовану шляхту до колаборації було важко, то київським генерал-губернаторам найдовше довелося виконувати військово-політичну функцію. Шляхом інтенсивної заміни місцевих поміщиків російськими, а шляхетського самоврядування – російськими установами вони прагнули усунути шляхту від панування на анексованих землях. Ревізування більш складної, ніж у Росії, соціальної структури методами, наближеними до військових, дозування станових прав і привілеїв – аж до переведення частини шляхти у стан платників податків та запровадження для неї рекрутської повинності – було основним завданням перших київських генерал-губернаторів. Приведення в один і той же час, хоча й різними методами, соціальної структури населення Малоросійського і Київського генерал-губернаторства до російського стандарту, уподібнює наступальні імперські заходи в цих регіонах.

Щодо права набуття дворянського статусу, то варто зазначити, що опозиція лівобережної шляхти зумовила майже масове внесення її до дворянських родовідних книг (хоча ця компаративна гіпотеза потребує підкріплення науковими статистичними обчисленнями). Реінкорпорація правобережної шляхти призвела до переведення її в армію платників податків та постачальників рекрутів російській армії. Таким чином, колишню шляхту прирівняли до селян-однодворців, що сприймалося нею надто болісно й драматично, адже вона не знала такої інституції як “община”.

Основний конфлікт між польськими поміщиками й російською адміністрацією щодо права на землеволодіння зумовило зосередження контролю за всіма формами земленабуття й господарської діяльності в руках генерал-губернаторів. Здійснюване ними управління набуло найрізноманітнішого спрямування: від законодавчого забезпечення продажу земельних наділів російським дворянам до створення інноваційних управлінських моделей і поширення їх на всю імперію. Дискримінація дворянства

уповільнювала поширення на регіон ліберальних реформ 1860-1870 рр., а нездатність завважити назріваючі національні проблеми призвела до загострення соціального протистояння навколо двох етносоціальних коаліцій: поляки, євреї – росіяни, українці. Соціально-економічна конкуренція в землеволодінні сприяла переміщенню польської ініціативи в промисловість та банківську справу. Скромні наслідки зросійщення змусили генерал-губернаторів дотримуватися проселянської політики, передбачливо підтримувати спільника серед корінного етносу – одновірного, хай і кріпосного, селянства та місцевої інтелігенції, яка перебирала на себе представництво національних інтересів, орієнтуючись також на селянство, яке зберігало традиції етнічної української культури. Цим і пояснюється довготривале перебування українофілів в імперській орбіті. Компроміс із польською елітою, досягнутий на початку XX ст., був досить крихким, адже був зумовлений необхідністю ліквідації небезпечних соціальних спалахів.

Для подолання спротиву місцевої еліти в арсеналі генерал-губернаторів перебувала й церква, яка контролювалась і направлялась ними для потреб імперії. Крім того, вони широко вдавались до напрацювання та застосування імперських ідеологій, що також вирізняло київських генерал-губернаторів з поміж інших.

Вдаючись до заходів репресивного характеру, Російська імперія найдовше з усіх регіонів утримувала Правобережну Україну у своєму складі без виборчої системи, запровадивши тут фактично колоніальний тип управління.

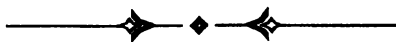
Якщо спробувати побудувати ієрархію генерал-губернаторств, то на першому, найближчому до центру місці, буде Малоросійське, за ним йтиме Новоросійське і Бессарабське і з великим проміжком від них можна назвати Київське.

Водночас аналіз інституту генерал-губернаторської влади на українських територіях дає змогу відмовитися від простих історіографічних стереотипів і кліше, за якими Російська імперія трималася лише на репресіях та насиллі. Її можливості були набагато різноманітнішими й складнішими, а форми утримування народів в імперській орбіті – мозаїчнішими: практичними, гнучкими та

обережними, хоча й вони, засновані на імперській моделі, не витримали випробування часом.

Існування генерал-губернаторств – важлива ознака української історії модерного періоду, своєрідний лакмусовий папірець еволюціонування Російської імперії від багатоетнічної до унітарної. Ця управлінська інституція сприяла ліквідації базових відмінностей між колись набутими землями й внутрішніми російськими губерніями. Отже, існування генерал-губернаторств засвідчувало, що процес інтеграції українських земель у складі Російської імперії був тривалим, а їх скасування вказувало на досягнутий інтеграційний рівень.

Додатки

Синхронна таблиця управління генерал-губернаторів

Довідкова таблиця сучасної архівно-діловодної структури фонду Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора

Довідкова таблиця сучасної структури фонду Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора

Список скорочень

Список ілюстрацій

Іменний покажчик

Ілюстрації

Синхронна таблиця управління генерал-губернаторів

Малоросійське генерал-губернаторство 1802-1856	Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство 1822-1874	Київське, подільське і волинське генерал-губернаторство 1832-1914
<p><u>О. Б. Куракін</u> <u>4.02.1802 - 24.11.1807</u></p> <p><u>Я. І. Лобанов-Ростовський</u> <u>(24.01.1808 - 22.02.1816)</u></p> <p><u>М. Г. Репнін</u> <u>(22.07.1816 - 6.12.1834)</u></p> <p><u>О. Д. Гур'єв</u> <u>(31.12.1834 - 9.06.1835)</u></p> <p><u>В. В. Левашов</u> <u>(9.12.1835 - 29.10.1836)</u></p> <p><u>О. Г. Строганов</u> <u>(12.11.1836 - 10.03.1839)</u></p> <p><u>М. А. Долгоруков</u> <u>(28.01.1840 - 11.04.1847)</u></p> <p><u>С. О. Кокошкін</u> <u>(30.04.1847 - 17.02.1856)</u></p>	<p><u>І. М. Інзов</u> <u>(17.07.1822 - 7.05.1823)</u></p> <p><u>М. С. Воронцов</u> <u>(7.05.1823 - 19.10.1854)</u></p> <p><u>М. М. Анненков</u> <u>(20.03.1854 - 17.04.1855)</u></p> <p><u>О. Г. Строганов</u> <u>(17.04.1855 - 1862)</u></p> <p><u>П. Є. Коцебу</u> <u>(12.12.1862 - 17.01.1874)</u></p>	<p><u>В. В. Левашов</u> <u>(22.01.1832 - 9.06.1835)</u></p> <p><u>О. Д. Гур'єв</u> <u>(9.06.1835 - 15.11.1837)</u></p> <p><u>Д. Г. Бібіков</u> <u>(29.12.1837 - 30.08.1852)</u></p> <p><u>І. І. Васильчиков</u> <u>(30.08.1852 - 12.11.1862)</u></p> <p><u>М. М. Анненков</u> <u>(6.12.1862 - 19.01.1865)</u></p> <p><u>О. П. Безак</u> <u>(19.01.1865 - 16.01.1869)</u></p> <p><u>О. М. Дондуков-Корсаков</u> <u>(16.01.1869 - 16.04.1878)</u></p> <p><u>М. І. Чертков</u> <u>(16.04.1878 - 13.01.1881)</u></p> <p><u>О. Р. Дрентельн</u> <u>(7.03.1881 - 15.07.1888)</u></p> <p><u>О. П. Ігнат'єв</u> <u>(12.08.1889 - 7.12.1897)</u></p> <p><u>М. І. Драгомиров</u> <u>(1.01.1898 - 10.09.1903)</u></p> <p><u>М. В. Клейгельс</u> <u>(24.12.1903 - 19.10.1905)</u></p> <p><u>В. О. Сухомлинов</u> <u>(19.10.1905 - 2.12.1908)</u></p> <p><u>Ф. Ф. Трепов</u> <u>18.12.1908 - 11.09.1914</u></p>

**Довідкова таблиця
сучасної архівно-діловодної структури
фонду Канцелярії новоросійського і бессарабського
генерал-губернатора**

Назва	Роки функціонування	Номери описів, кількість справ
Воснна частина	1797-1840	218 (343 справи), щорічний. Алфавіт справ
Діловодство по Бессарабській області	1816-1840	214 (533 справи), щорічний
	1840-1859	215 (600 справ), щорічний
Діловодство по Таврійській губернії	1803-1823	219 (95 справ), щорічний. Алфавіт справ
Діловодство по Херсонській губернії	1803-1824	220 (202 справи). Алфавіт справ
Діловодство по Катерино-славській губернії	1803-1824	221 (90 справ), щорічний. Алфавіт справ
Бухгалтерські книги і документи по новоросійських губерніях	1823-1867	2а (1 023 справи), щорічний, інвентарний
Канцелярія	1823-1830	190 (451 справа), щорічний
	1830-1839	191 (753 справи)
	1840-1850	192 (771 справа), щорічний
	1846-1849	231 (19 справ)
	1850-1855	193 (578 справ), щорічний
	1856	194 (350 справ)
	1857	195 (585 справ)
	1858	196 (1 449 справ)
	1859	197 (1 068 справ)
	1860	198 (1 096 справ)
	1861	199 (396 справ)

Продовження таблиці

Стіл управління колоніями	1837-1847	2 (101 справа)
Приватна канцелярія М. С. Воронцова	1839 1840 1841 1842 1843 1844	149 (66 справ) 150 (55 справ) 151 (47 справ) 152 (107 справ) 153 (61 справа) 154 (108 справ)
Особлива частина	1845 1846 1847 1848 1849 1850-1851 1852-1854 1855-1862 1863-1874	166 (84 справи) 167 (57 справ) 168 (42 справи) 169 (13 справ) 170 (60 справ) 171 (113 справ) 172 (98 справ) 173 (264 справи), щорічний 174 (372 справи)
Особлива частина. Тасмне діловодство	1822-1838 1847 1848 1849 1852-1854 1855-1862	200 (859 справ), щорічний 3 (10 справ) 206 (15 справ) 207 (5 справ) 202 (74 справи), щорічний 203 (293 справи)
Головний комітет для знищення сарани	1855-1870	1 (47 справ)
I (розпорядницьке відділення). Перший стіл	1862-1864 1865-1874	139 (282 справи) 140 (889 справ), щорічний
I (розпорядницьке відділення). Другий стіл	1862-1864 1865 - 1874	146 (174 справи), щорічний 147 (769 справ), щорічний
II (господарське) відділення. Перший стіл	1859-1866	16 (525 справ), щорічний

Продовження таблиці

II (господарське) відділення. Перший стіл. Залізничне будівництво	1867-1871	17 (512 справ), щорічний 223 (202 справи)
II (господарське) відділення. Другий стіл	1858-1861	41 (75 справ), щорічний
	1862-1866	42 (520 справ), щорічний
	1867-1868	43 (295 справ), щорічний
Карантинне відділення. Третій ("пароплавний" стіл)	1856-1858	252 (25 справ), щорічний
	1869-1874	44 (354 справ), щорічний
III (земське) відділення. Перший стіл	1861-1864	60 (277 справ), щорічний
	1865-1867	61 (187 справ), щорічний
	1868-1872	62 (652 справи), щорічний
	1873-1874	63 (852 справи), щорічний
III (земське) відділення. Другий стіл	1859-1862	81 (210 справ), щорічний
	1863-1864	82 (204 справи), щорічний
	1865-1869	83 (652 справи), щорічний
	1870	84 (125 справ)
	1871-1874	85 (316 справ), щорічний
IV (судне) відділення. Перший стіл	1858-1860	94 (48 справ), щорічний
	1861-1863	95 (938 справ), щорічний
	1865-1866	97 (502 справи), щорічний
	1867-1868	98 (410 справ), щорічний

Продовження таблиці

IV (судне) відділення. Перший стіл	1869 1870-1872 1873	99 (183 справи) 100 (250 справ), щорічний 101 (91 справа)
IV (судне) відділення. Другий стіл	1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867-1869 1870-1874	109 (392 справи). Алфавіт справ 110 (266 справ) 111 (334 справи) 112 (284 справи) 113 (329 справ) 114 (267 справ) 115 (835 справ), щорічний 116 (366 справ), щорічний
IV (судне) відділення. Третій стіл	1859-1862 1863-1864 1865-1873	123 (161 справа) 124 (96 справ), щорічний 125 (89 справ), щорічний
Діловодство Комітету надання допомоги чиновникам військово- сухопутного відомства, що потерпіло в роки Східної (Кримської) війни	1856	228 (207 справ)
Діловодство товариства вільних матросів	1862-1877 1845-1860	229 (42 справи), 229 а (17 справ) 229 б (1 справа)
Діловодство Комітету надання допомоги населенню Новоросійського краю, що потерпіло в роки Східної (Кримської) війни	1857	230 (548 справ), 230а (87 справ)
Діловодство установ поліції та суду міст Ізмаїла, Кілії, Вілкова, Ренії	1826-1856	236 (249 справ)

Закінчення таблиці

Книги і документи про очищення гирла Дунаю	1848-1855	5а (96 справ), щорічний
Дипломатична канцелярія. Монастирські справи	1861-1873	6а (31 справа), щорічний
Описи справ бухгалтерського столу	1866-1868	7а (36 справ), щорічний
Інвентарний опис	1796-1874	249 (471 справа), щорічний
	1802-1869	250 (34 справи), щорічний
	1837-1860	248 (1 084), щорічний
	1853-1855	251 (6 справ), щорічний

**Довідкова таблиця
сучасної структури фонду Канцелярії київського,
подільського і волинського генерал-губернатора**

Назва діловодства	Роки функціонування	№ опису
Поліцейська частина (1832-1878)	1827-1333	1 т. I-VII
	1855	32
	1856	33
	1857	34
	1858	35
	1859	36
	1860	37
	1861	38
	1862	39
	1863	41
	1864	43
	1865	44
	1866	45
	1867	46
	1868	47
	1869	48
	1870	49
	1871	50
	1872	51
	1873	52
1874	53	
1875	54	
1876	55	
1877	56	
1878	57	
Паспортна частина (1831-1878*)	1831-1858	193
	1833	194
	1834	195
	1835	196
	1836	197
	1837	198
	1838	199
	1839	200
	1840	201

* Видачу закордонних паспортів було передано до канцелярії губернаторів 1873 р. (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 644, спр. 336, арк. 15).

Продовження таблиці

Паспортна частина (1831-1878)	1841	202
	1842	203
	1843	204
	1844	205
	1845	206
	1846	208
	1847	209
	1848	210
	1849	211
	1850	213
	1851	214
	1852	215
	1853	216
	1854	217
	1855-1857	218
	1856	793a
	1857	218a
	1858	219
	1859	220
	1860	221
	1861	222
	1863	224
	1864	225
	1865	226
	1866	227
	1867	228
	1868	229
	1869	230
	1870	231
	1871	232
1872	233	
1873	234	
1874	235	
1875	236	
1876	237	
1877	238	
1878	239	
Господарська частина (1827-1878)	1827	58
	1828	59
	1829	60
	1830	61,62
	1831	63
	1832	64

Продовження таблиці

Господарська частина (1827-1878)	1833	65
	1834	66
	1835	67
	1836	68
	1837	69
	1838	71
	1839	72
	1840	73
	1841	74
Справи державних мастностей	1842	324
	1842	75
	1843	76
	1844	77
	1844	325
	1845	326
	1845	78
	1846	79
	1846	327
	1847	80
	1848	81
	1848	328
	1849	82
	1849	329
1850-1857	83	
1850	330	
1851-1853	84	
Господарська частина духовних справ	1852	291
Справи по державних мастностях	1852	331
	1853	332
	1854	85
	1854-1856	333
	1855	86
Господарська частина духовних справ	1855-1857	290
	1856	87
	1857	88
Справи по державних мастностях	1857	334
	1858	89
	1858-1859	335
	1859	90
	1860	91
	1860-1862	336
	1861	92

Продовження таблиці

	1862	93
Господарська частина духовних справ	1858-1870	295
	1863	95
	1864	96
	1865	97
	1866	99
	1867	100
	1868	101
	1869	102
	1870	103
Господарська частина духовних справ	1871	104
	1871-1878	296
	1872	105
	1873	106
	1874	107
	1875	108
	1876	109
	1877	110
	1878	111
Казначейська частина	1827-1846	341
	1839-1867	345
Духовні справи	1851	789
Духовні справи (свічковий збір)	1847-1851	792
Тасмна частина (1832-1878)	1830-1832	782
	1833	783
	1834	784
	1835	785
	1836	786
	1837	787a
	1838	788a
	1839-1846	789a
	Духовні справи	1839-1842
1840		790a
Політичний стіл	1841	791a
	1842	792a
Духовні справи	1842	414
	1843	793
	1843	415
	1844-1848	794
	1844	416
	1845	795
1845	417	

Продовження таблиці

Духовні справи	1846	796
	1846	418
	1847-1852,1871	797
	1847	419
	1848	798
	1848	420
	1849	421
	1850	422
	1853	423
	1849	799
	1850-1858	800
	1850	421
	1851-1857	801
	1851	789
Другий стіл	1840	347
	1841	348
	1842	349
	1843	350
	1844	352
	1845	353
	1846	354
	1847	355
	1848	356а
	1849	356а
	1850	357
	1851	358
	1852	359
	1853	360
	1854	361
	1855	361а
	1856	362
	1857	363
	1858	364
	1859	365
	1860	366
	1861	367
	1862	368
	1863	369
	1863-1874	370
	1864-1865	371
1866	372	
1867	373	
1868	374	

Продовження таблиці

Другий стіл	1869	375
	1870	378
	1871	380
	1872	383
	1873	384
	1874	386
	1875	388
Діловодство про чиновників державних установ	1875	389
	1876	390,391
	1877	392,393
	1878	394
Третій стіл	1867-1868	425
	1869	426
	1870	427
	1871	428
	1872	429
	1873	430
	1874	431
	1876	432
	1877	433
1878	434	
Особливий стіл. Діловодство про чиновників державних установ	1846-1850	395
	1849-1851	396
	1852-1853	397
	1854	399
	1855	400
	1856	401
	1857	402
	1858	403
	1859	404
	1860	404а
	1861	405
	1862	410
	1863	406
	1864	407
1865-1866	408	
Політичний стіл	1852	802
	1853	803
	1854	804
	1855	805
	1856	806
	1857	807
	1858	808

Продовження таблиці

Політичний стіл	1859-1865	809
	1860	810
	1861	811
	1862	812
	1863	813
	1864	814
	1865	815
	1866	816
	1867	817
	1868	818
	1869	819
	1870	820
	1871	821
	1872	822
	1873	823
	1874	824
	1875	825
	1876	826
1877	827	
1878	828	
Тасмно-інвентарна частина (1833-1861)	1833-1855	457
Тасмно-інвентарна частина по Волинській губернії	1848-1849	451
	1850-1851	452
	1852-1853	453
	1855-1857	454
	1858-1859	455
	1860-1861	456
Тасмно-інвентарна частина по Київській губернії	1848-1849	435
	1850-1851	436
	1852-1853	437
	1854	438
	1855	439
	1856	440
	1857	441
	1858	442
	1859	443
	1860-1861	444
Тасмно-інвентарна частина по Подільській губернії	1848-1849	445
	1850-1857	446
	1852-1853	447
	1854-1856	448
	1857-1858	449

Продовження таблиці

	1859-1861	450
Іноземна частина (1829-1903)	1829-1831	337
	1832,1857-1903	338
Судна частина (1827-1878)	1827	121
	1828	124
	1829	126
	1830	127
	1830-1831	128
	1831	129
Діловодство по маєтку графині Ржевуської	1831-1860	276
	1832	131,134
	1833	136,138
	1834	140,141
	1835	142
	1836	144
	1837	146
	1838	147
	1839	148
	1840	149
	1841	150
	1842-1895	151
	1843	152
	1844	153
	1845	155
	1846	157
	1847	158
	1848	159
	1849	160
	1850	161
	1851	162
	1852	163
	1853	165
	1854	167
	1855	168
	1856	169
	1857	170
	1858	171
	1859	172
	1860	173
	1861	174
1862	175	
1863	176	
1864	178	

Продовження таблиці

Діловодство по мастку графині Ржевуської	1865	179
	1866	180
	1867	181
	1868	182
	1869	183
	1870	184
	1871	185
	1872	186
	1873	187
	1874	188
	1875	189
	1876	190
	1877	191
	1878	192
Військова частина (1827-1862)	1827	241
	1828	242
	1829	243
	1830	244
	1831	245,246а
	1832	246,247
	1833	248
	1834	249
	1835	250
	1836	251
	1837	252
	1838	253
	1839	254
	1840	255
	1841	256
	1842	257
	1843	258
	1844	259
	1845	260
	1846	261
	1847	262
	1848	263
	1849	264
	1850	266
	1851	267
	1852	268
	1853	269
	1854	270
1855	271	

Продовження таблиці

Військова частина (1827-1862)	1856	272
	1857	273
	1858	274
	1859-1862	275
Рекрутська частина (1865-1870)	1865	501
	1866	502
	1867	503
	1868	504
	1869	505
	1870	506
Військово-судна частина (1831-1862)	1831-1835	277
	1835-1853	278
	1839-1850	279
	1842	280
	1843	281
	1845	282
	1848	283
	1851	284
	1852-1853	285
	1854-1856	286
1857-1862	287	
Розпорядна частина (1833-1912)	1810-1912	770
	1827-1878	297
Діловодство по Київському навчальному округу	1842-1849	508
Тимчасове відділення з облаштування сільського побуту	1857-1862	300
	1863	301
	1863-1884	302
	1864	303
	1865	304
	1866	305
Діловодство по викупних актах	1866-1880	299
	1867	306
	1868	307
	1869	308
	1870	309
	1871	310
	1872	311
	1873	312
	1874	313
	1875	314
	1876	315
	1877	316

Продовження таблиці

Діловодство по викупних актах	1878	317
	1879	318
	1880	320
	1881	321
	1882	322
	1883	323
Перше відділення (1879-1891)	1879	517
	1880	518
	1881	519
	1882	520
	1883	521
	1884	522
	1885	523
	1886	524
	1887	525
	1888	526
	1889	527
Другий стіл	1890	528
	1891	529
	1879	532
	1880	533
	1881	534
	1882	535
	1883	536
	1884	537
	1885	538
	1886	539
	1887	540
Друге відділення (1878-1891). Третій стіл	1888	541
	1889	542
	1890	543
	1891	544
	1878	546
	1879	548
	1880	549
	1881	550
	1882	551
	1883	552
	1884	554
1885	555	
1886	556	
1887	557	
1888	558	

Продовження таблиці

	1889	559
Тасмне відділення.	1875	791
Третій стіл	1890	560
	1891	561
Четвертий стіл	1855-1879	563
	1880	566
	1881	567
	1882	568
	1883	569
	1884	570
	1885	571
	1886	572
	1887	573
	1888	574
	1889	575
	1890	576
	1891	577
Третє відділення (1879-1891).	1879	829
П'ятий (політичний стіл)	1880	830
	1881	831
	1882	832
	1883	833
	1884	834
	1885	835
	1886	836
	1887	837
	1888	838
	1889	839
	1890	840
	1891	841
	1892	842,680
	1893	843,671
Шостий стіл	1879	590
	1880	592
	1881	593
	1882	594
	1883	595
	1884	596
	1885	597
	1886	598
	1887	599
	1888	600
	1889	601

Продовження таблиці

Шостий стіл	1890	602
	1891	603
Тимчасовий стіл	1883, 1885, 1888	604
Особливий стіл	1884	605
	1885-1886	607
	1887	608
	1888	609
	1889	610
	1890	611
	1891	613
Четверте відділення (1884-1891). Сьомий стіл	1884	614
	1885	615
	1886	616
	1887	617
	1888-1890	618
Восьмий стіл	1891	620
	1885-1890	621
Екзекуторський стіл	1868-1885	545
Перше діловодство (1892-1914)	1892	622
	1893	623
	1894	624
	1895	625
	1896	626
	1897	627
	1898	628
	1899	629
	1900	630
	1901	631
	1902	632
	1903	633
	1904	634
	1905	635
	1906	636
	1907	637
	1908	638
1909	639	
1910	640	
1911	641	
1912	642	
1913	643	
1914	644	
Друге діловодство (1892-1914)	1892	645
	1893	646

Продовження таблиці

Друге діловодство (1892-1914)	1894-1903	647
	1895	648
	1896	649
	1897	650
	1898	651
	1899	652
	1900	653
	1901	654
	1902	655
	1903	656
	1904	657
	1905	658
	1906	659
	1907	660
	1908	661
	1909	662
	1910	663
1911	664	
1912	665	
1913	666	
1914	667	
Екзекуторська частина	1892-1914	668
Третє діловодство (1892-1914)	1892	670,842
Особливий стіл	1892	680
	1893	671,843
	1893	671
	1894	844
	1894	682
Особливий стіл	1895	845
	1895-1896	683
	1896	675,846
	1897	676,847
	1897-1898	685
	1898	677
	1899	687
	1899	678,849
	1900	751
	1900	850
	1901	851
	1902	852
	1903	853
	1904	854

Продовження таблиці

	1905	855
	1906	856
Тасмна частина	1907	857
	1908	858
	1909	859
	1910	860
	1911	861
	1912	862
	1913	863
	1914	864
Четверте діловодство (1892-1914). Сьомий стіл	1892	690
	1893	691
Особливий і сьомий столи	1893	692
	1894	693
	1895	694
	1896	695
	1897	696
	1898	697
	1899	698
	1900	699
	1901	700
	1902	701
	1903	702
	1904	703
	1905	704
	1906	705
	1907	706
	1908	707
	1909	708
1910	709	
1911	710	
1912	711	
1913	712	
1914	713	
П'яте діловодство (1901-1914)	1901	715
Особливий стіл	1902-1903	716
	1903	724
	1904	717,725
Діловодство про надання російського підданства	1907	718
	1907	743
	1908	719
Діловодство про придбання землі	1908	744

Закінчення таблиці

Особливий стіл	1909	720
Діловодство про придбання землі	1909	745
	1910	746
	1911	747
Шосте “земельне” діловодство (1900-1914)	1900	726
	1900 -1901	729
	1902	732
	1905	735
	1906	442
	1911	738
	1912	739
	1913	740
1914	741	
Діловодство ліквідаційної комісії	1914 -1916	750

Список сокращений

- АЕ** – “Археографический ежегодник”
АС – “Архівна справа”
АУ – “Архіви України”
ВИД – “Вспомогательные исторические дисциплины”
Власна й. і. в. канцелярія – Власна його імператорської величності канцелярія
ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
КМ – Комітет міністрів
КС – “Киевская старина”, “Київська старина”
МВД – Министерство внутренних дел
МГИАИ – Московский государственный историко-архивный институт
МГУ – Московский государственный университет
ПСЗ – “Полное собрание законов Российской империи”
ПУАК – Полтавская ученая архивная комиссия
РА – “Русский архив”
РДА – Російський державний історичний архів
РИО – Российское историческое общество
РС – “Русская старина”
РБС – Русский биографический словарь
Тр. МГИАИ – “Труды Московского государственного историко-архивного института”
Тр. ПГУАК – “Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии”
УАН – Українська академія наук
УГО – “Український гуманітарний огляд”
УІЖ – “Український історичний журнал”
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у Києві
ЧОИДР – “Чтения общества истории и древностей российских при Московском университете”

Список ілюстрацій

Олексій Борисович Куракін
Яків Іванович Лобанов-Ростовський
Микола Григорович Рєпнін
Василь Васильович Левашов
Олександр Григорович Строганов
Микола Андрійович Долгоруков
Сергій Олександрович Кокошкін
Іван Микитович Інзов
Михайло Семенович Воронцов
Микола Миколайович Анненков
Павло Євстафійович Коцебу
Дмитро Гаврилович Бібіков
Іларіон Іларіонович Васильчиков
Олександр Павлович Безак
Олександр Михайлович Дондуков-Корсаков
Михайло Іванович Чертков
Олександр Романович Дрентельн
Олексій Павлович Ігнат'єв
Михайло Іванович Драгомиров
Микола Васильович Клейгельс
Володимир Олександрович Сухомлинов
Федор Федорович Трепов

Іменний покажчик

- А. П. Т.* 357
Абаза 222
Абрамович Ю. 299
Авалиани С. Л. 254
Аверкієв О. Є. 128, 130
Агаджанов С. Г. 35, 45, 78, 252, 362
Адельгейм 349
Алексєєв Т. С. 86
Алексюк А. Н. 360
Андрєєва Т. В. 254
Андрєєвский И. Е. 27, 42, 74
Андрієвський Е. С. 231
Андрієвський К. Е. 259
Андрієвський М. О. 341, 343, 345
Андрузький Г. Л. 132
Анненков М. М. 15, 34, 208, 209, 276, 295-298, 323, 343, 383, 406
Антонович В. Б. 294, 311-313, 316, 316, 330, 349, 358
Антонович Марко 363
Антонович Михайло 27, 42, 155
Антонович П. О. 241
Анучин Е. 27, 42, 75, 358, 360
Аракчєєв О. А. 52
Артамонов И. 354
Архипова Т. Г. 356, 358
Атлас Д. Г. 25, 42, 256
Багалея Д. И. 25, 42
Балашов О. Д. 52, 54
Банволезі 181
Бантиш-Каменский Д. М. 43, 103, 140, 156
Баран В. П. 40, 360, 370
Баратинський В. А. 141
Баратинський Є. А. 141
Баратов Г. О. 138
Баханов К. А. 41, 253, 260, 261
Бахтурина А. Ю. 6
Бачинська О. А. 157, 252, 255
Бедряга І. І. 138
Безак О. П. 15, 20, 32, 299-303, 304, 306, 318, 340, 342, 343, 383, 406
Безбородько І. А. 87, 96
Безбородько О. А. 268
Беклєшов О. А. 50, 269
Беклєшов С. А. 165, 166
Белецкий С. 358
Белоусова Л. Г. 40
Бенкендорф О. Х. 179
Бескровный Л. Г. 77, 154
Бібіков Д. Г. 12, 20, 21, 24, 26, 30, 32, 57, 73, 126, 276-279, 281-283, 285-288, 290, 293, 298, 299, 302, 304, 307, 340, 343, 344, 351, 352, 383, 406
Бібікова (Кушнікова) С. С. 288

- Білозерський В. М. 132
Білоусов 345
Бларамберг І. П. 205, 239
Блинов И. А. 27, 42, 74-76, 153
Блудов Д. М. 57
Бобриков М. І. 34
Бобринський В. А. 324
Бобринський В. О. 337
Бобринські 312
Бобылева С. И. 258
Бовуа Д. 32, 45, 356-358, 361-363, 365-368, 370
Богданович М. И. 152, 175, 252
Богдановський О. М. 213
Болебрух А. Г. 156
Бонапарт, див. Наполеон
Бордюгов Г. А. 6
Борисюк З. П. 356, 358
Боряк Г. В. 6, 40, 360, 370
Боффо Ф. К. 204
Браницька Є. К., див. Воронцова Є. К.
Браницький В. 289
Браницькі 312
Бруннов Ф. І. 205, 236
Брюллов К. П. 204
Булгаков 124
Булгаков Б. А. 344
Булгаков К. Я. 187
Булгаков М. Б. 34
Бурбони 168
Бутич М. І. 30, 39, 40, 43, 160, 358, 360, 361, 365, 369, 370
Бухарін М. І. 244
Бучневич В. Е. 157
Бушнелл Дж. 161, 255
Вавричин М. Г. 152
Валуєв П. О. 22, 219, 224, 292, 297, 302, 304
Варадинов Н. В. 29, 43, 156, 255, 258, 262
Варлам К. К. 236
Василенко М. П. 356, 366
Васильчиков 215
Васильчиков І. І. 15, 24, 26, 140, 288-293, 295, 298, 341, 383, 406
Веліхов Т. П. 139, 234, 240
Вересаєв С. 262-264
Верстюк В. Ф. 369
Вигель Ф. Ф. 19, 41, 175, 236, 237, 239, 241, 252, 263, 354
Видинський І. Я. 241
Виноградський М. К. 306
Витте С. Ю. 22, 41, 366
Воблий К. Г. 161
Войналович Е. В. 264
Войцехівська І. Н. 6
Волкова Т. Е. 40
Волковинський В. М. 6
Воронін О. Ф. 300, 362
Воронцов М. С. 10, 14, 15, 18-20, 22, 24, 26, 30, 33, 35, 36, 106, 107, 174-207, 212, 215, 229-233, 237-241, 247, 249, 251, 304, 383, 385, 406
Воронцова Є. К. (Браницька, Єлизавета Ксаверівна) 175, 203, 204
Воропонов Ф. 357, 360-362, 364

Ворцель 339
Вронченко Ф. П. 133

Гагарін О. І. 230
Гагарін П. П. 220
Гагемейстер Ю. А. 239
Галаган Г. П. 296, 311, 312
Галаган П. Г. 144
Галатерсі 231
Гартлі Ч. 221
Герасименко Ф. А. 145
Герасимов И. В. 45
Герлігі П. 6, 32, 45, 250, 251, 254, 255, 257-260, 263
Герліс 105
Гессе М. П. 140, 344
Гессен В. М. 27, 28, 42
Гессен П. І. 130
Гірс 245
Глизь І. І. 6, 39, 41, 160, 358, 361, 365
Голицин Д. В. 54
Голицин Н. Н. 353
Голицина, кн. 189
Головань В. И. 43, 261
Головка А. Н. 43
Гондатгі М. Л. 35
Гончарук Т. 253
Горизонтов Л. Е. 77, 357, 359
Горський 88
Градовский А. Д. 28, 39, 42, 43, 74, 75-77, 79, 357
Граховецький Д. 160, 162
Гребцова И. С. 257-259
Грейг О. С. 198, 199

Грембецький С. 141
Грессер П. А. 341
Грибосдов О. С. 127
Григорьев В. 260
Грицак Я. Й. 6
Гросул В. Я. 34
Гудович І. В. 269
Гулак М. І. 285
Гулак-Артемовський П. П. 131
Гульдман В. К. 368
Гур'єв Д. О. 51, 95, 107
Гур'єв О. Д. 20, 116, 178, 274, 275, 291, 383
Гуржий О. И. 156
Гурко Й. В. 244
Гуцан Ф. 90

Давидов В. П. 324
Даль В. И. 78
Дамашек Л. М. 77
Данзас К. К. 131
Де Мезон 171
Де Рібас 171
Де Рибас Л. М. 21, 41, 250
Де Траверсе Жан-Батист 171
Де Сент-Прі К. Ф. 171
Дельвиг А. И. 343, 369
Дембровський М. М. 185, 240
Дібіч-Забалканський І. І. 271
Добреля Л. П. 43
Долгоруков М. А. 127-132, 139, 141, 142, 144, 165, 383, 406
Долецька А. І. 20
Долинський Є. Я. 141
Домонтович М. О. 295

- Дондуков-Корсаков О. М. 20, 34, 41, 175, 251, 262, 304-308, 310-317, 323, 350, 362, 383, 406
Дорошенко Д. І. 27, 42, 156, 337
Драгоманов М. П. 311, 313, 370
Драгомиров М. І. 9, 325, 327-330, 367, 375, 383, 406
Дремлюга С. П. 31, 44, 103, 156
Дрентельн О. Р. 13, 28, 32, 244, 306, 318-320, 333, 383, 406
Дружинина Е. И. 153, 250-252, 255, 257
Дубинина Н. 45
Дубровин Н. Ф. 19, 40, 76, 158, 252, 254
Дубровіна А. Б. 29, 43
Дубровіна Л. А. 6
Думбадзе В. А. 368
Дучинский А. 153
- Езерський фон З. 139
Енгельгардт О. В. 175
Ессен І. М. 269
- Эклоф Б. 161, 255
- Єлизавета Ксаверівна, див. Воронцова
Єльський К. 243, 244
- Євсєєва М. К. 263
Єрошкин Н. П. 30, 43, 76, 78
Єрошкина А. Н. 45, 75
Єфименко А. 6
- Ефремова Н. Н. 150
Жандр П. А. 345
Жидко В. С. 366
Житецький П. Г. 316
- Заблоцький-Десятовський А. П. 184
Завадовський О. П. 98, 155
Завадовський П. В. 85, 152
Завадский Н. 359
Зайончковський П. А. 22, 30, 31, 33, 41, 44, 76-78, 137, 159-161, 252, 255, 256, 360, 364, 365, 367, 368, 371
Закревський А. А. 53
Засулич В. 60
Захарова Л. Г. 161, 255
Захарова О. Ю. 36, 45, 159, 197, 251, 252, 255-256, 263
Зашкільняк Л. 354
Зібер М. П. 301
Зонтаг Е. В. 180
Зубков Н. Н. 263
Зубов П. О. 164
- Іванов М. І. 333
Ігнат'єв О. П. 32, 321-326, 328, 333, 383, 406
Ільницький Л. В. 313
Імберг О. Й. 140
Інглезі Д. С. 182
Інзов І. М. 188, 197, 251, 383, 406

- Івановский В. В.* 28, 39, 43, 61, 78
Игнатьев А. А. 366
Иконников В. С. 26, 42, 250, 257, 354, 355, 357-359, 369, 370
- Кабузан В. М.* 250, 251, 255
Казнаков О. І. 25
Казначеев О. І. 230, 241
Калмыкова М. М. 257
Канатов 235
Канкрін Є. Ф. 54, 105, 113, 119, 122-126, 129, 182, 188, 191, 199
Капніст В. В. 91, 94, 139, 239, 241
Капніст І. В. 130
Капніст П. І. 241
Капніст С. В. 139, 239
Каппелер А. 32, 44, 354, 355, 361, 364
Каразін В. Н. 189
Кармазинская М. А. 264
Карнович Е. 152
Касьянов Г. 44
Катакозі М. К. 240, 306
Катакозі М. П. 227
Катерина ІІ 16, 48, 50, 53, 74, 80, 82, 95, 164, 265, 266, 267-269, 285, 300, 373, 377
Катков М. Н. 295
Кауфман К. П. 302
Каханов І. С. 320
Кеттен П. 206
Кирпичников А. И. 257
Кисельов П. Д. 126, 144, 191
- Кисельов Ф. Ф.* 141
Кільчевський Д. А. 346
Кістяківський О. Ф. 22, 39, 41, 315, 361, 362, 363-365
Клейгельс М. В. 12, 331, 383, 406
Клокачов О. Ф. 52
Княжевич О. М. 222
Княжнін Б. Я. 271
Кобозев М. С. 181
Ковалевський Н. В. 301
Когут З. 6, 31, 44, 152, 156, 157
Козачковський О. Ф. 92
Козирев В. К. 40, 250, 263
Кокошкін С. О. 132-135, 139, 140, 142, 144, 145, 165, 383, 406
Кононенко М. С. 367
Корелин А. П. 367
Короткий В. 360
Корсаков М. С. 36
Корф С. А. 354, 355
Корчак-Савицький В. І. 341, 369
Косач П. А. 301
Костюшко Т. 267, 354
Костянтин Миколайович, вел. кн. 217, 310
Коцебу П. Є. 15, 216, 218-233, 243, 303, 383, 406
Кочаков Б. М. 40
Кочубей В. П. 14, 51, 52, 85, 96, 105, 116, 124, 138, 152, 166, 168, 238, 243
Кочубей Д. В. 105
Кочубей М. В. 306
Кочубей С. М. 111

- Кошелєв О. І. 190
Кравченко В. В. 162
Кречетников М. М. 265-267
Крижанівський О. П. 354, 357, 362
Крикун М. Г. 354
Крисчн Д. 161, 255
Крыжановский В. К. 22, 41, 253, 260, 261
Кудашев О. С 306
Кудряшов К. 249
Кулинич І. 251
Куліш П. О. 313, 344
Куломзин А. Н. 43
Кульшин П. 199
Куракін О. Б. 15, 18, 34, 81-92, 97, 106, 137, 140, 151, 164, 383, 406
Куракин Ф. А. 40
Кутузов М. І. 94, 268, 269
- Лазаревский А.* 152, 159, 162
Лазаревський М. І. 21, 41, 154
Ланжерон О. Ф. 26, 53, 168-171, 174, 180, 188, 189, 247
Ланской С. С. 58
Лашкар'єв Г. С. 343
Лашкевич А. С. 24, 39, 42, 157
Левашов В. В. 14, 20, 119-126, 164, 271-275, 271-275, 283, 339, 383, 406
Левашова (Пашкова) С. В. 274
Липковські 173
Лисенко М. В. 313, 316
Листовский И. С. 155
- Лисяк-Рудницький І.* 31, 44, 46
Литвак Б. Г. 281, 357
Ліпранді І. П. 239
Лобанов, див. Лобанов-Ростовський Я. І.
Лобанов-Ростовський (Лобанов) Я. І. 19, 92-98, 106, 148, 164, 383, 406
Лорис-Меліков М. Т. 317
Лукашевич В. Л. 90, 114
Лучинский Ф. 356
Лыман И. И. 41, 253, 260, 261
Лысенко Л. М. 6, 37, 46, 62, 74, 75, 77, 78
Любомирський С. К. 324
Льовшин О. І. 18, 202, 204, 205, 237, 238
- М. Н.* 40, 154, 155, 158, 162
Мазєпа І. 82
Майков П. 76, 155, 250, 254, 354
Максимович М. О. 134, 274, 311
Максимович Ф. А. 140, 144
Малама П. Н. 153, 155
Малинова Г. Л. 264
Мамаєв М. І. 343
Манухін С. С. 345
Марков 138
Маркович А. И. 156
Марчиський Х. 358
Марыскін А. У. 78
Матвієнко А. 31, 44, 367
Матханова Н. П. 35, 45, 157
Мацузато К. 6, 33, 44, 45, 62, 78, 357, 367

- Мезенцев Е. В.* 45, 75
Менно С. 171
Меншиков О. Д. 48
Меншиков О. С. 208
Мердер О. І. 349
Меркулов М. М. 316
Местмахер П. Ф. 213
Миклашевський М. П. 19
Микола I 20, 24, 27, 33, 53, 54, 56-58, 63, 69, 74, 102, 105, 108-110, 114-116, 119, 120, 122, 124-126, 132, 133, 138, 140, 144, 149, 174, 176, 178, 179, 182, 186, 187, 190-192, 197, 200, 204, 239, 270, 272-274, 276-278, 281, 282, 284, 285, 287, 289, 357
Микола II 326, 333, 335, 373
Миколайчик Ф. 153
Миллер А. И. 34, 44, 45, 361, 364, 369
Миллер Д. П. 25, 26, 42, 87, 152, 155, 156
Милорадович О. Г. 138
Мироненко С. В. 31, 44, 52, 75, 158
Миронов Б. Н. 251
Михайло Павлович, вел. кн. 295
Мілютін Д. О. 292
Мілютін Д. П. 22
Міхельсон І. І. 166
Міцкевич А. 285
Міяковський В. 363, 365
Модзалевский 339
Модзалевский В. Л. 152, 161, 263
Мордвинов М. С. 193
Морозов П. Т. 205, 238
Морякова О. В. 33, 45, 74, 75, 77
Мочуговський Я. 90
М-ра Ів. 40, 158
Муравйов (Карський) М. М. 20
Муравйов-Амурський М. М. 35, 36, 56, 106
Муравйов-Апостол М. І. 114, 141, 162
Муравйови-Апостоли 114, 138
Муравьев М. Н. 160
Мурзакевич М. Н. 20, 175, 193
Муханов С. М. 130, 131
Навроцький О. О. 132
Назімов В. І. 293
Наполеон (Бонапарт) 90, 93-95
Нардова В. А. 269, 260, 362
Науменко В. 364, 365
Нейдгарт П. І. 178
Несвитская Л. А. 40, 151
Неутриевский И. 158
Никитенко А. В. 160, 360, 362
Нікітін 135
Ніколаї О. П. 231, 240
Николайчик Ф. 153
Новиков М. М. 140
Новицкая Т. Е. 157
Новосельський М. А. 51, 217, 220
Новосильцев М. М. 51
Нольде Б. Э. 29, 43, 78, 252, 354
Огарков В. В. 258

- Оглоблин О.* 154
Олександр І 19, 28, 31, 50-53, 56, 63, 80, 82, 83, 85, 86, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 111, 113, 114, 137, 138, 148, 154, 165-167, 175, 177, 182, 189, 269, 371
Олександр ІІ 15, 58, 59, 134, 158, 188, 208, 217, 220, 229, 291, 293, 296, 305, 312, 314, 315
Олександр ІІІ 60, 319, 322
Олізар 339
Омельченко І. К. 153
Ореус І. І. 250
Орлов О. Ф. 132, 285
Осинський В. А. 317
Осташко Т. 369
Остен-Сакен-І 208
Остен-Сакен Ф. В. 274, 295, 355

Павло І 28, 49, 50, 80, 164, 171, 265, 268, 269
Павловский І. Ф. 14, 15, 19, 24-26, 39-42, 145, 151-163, 358
Падлевський В. 318
Пален Ф. П. 182, 186, 187
Паліцин О. 139, 141
Панін В. М. 2792
Панін М. І. 92
Пасенко Д. С. 142
Пассек П. 139, 142
Паулуччі Ф. О. 52
Перовський Л. О. 130
Пероговский В. 354
Петро І 48, 74
Петров Ф. А. 251

Пирогов М. І. 293, 360
Писарев М. Е. 21, 343, 344
Пикина В. В. 43
Піхно Д. І. 324
Победоносцев К. П. 320
Подолинський А. І. 204
Полвинен Т. 34, 45, 359
Полетика В. Г. 103
Політковський В. Г. 344
Половцов О. О. 22, 317, 318
Посохов С. І. 43
Потапов О. Л. 310
Потоцькі 173
Потьомкін Г. О. 164, 175, 185, 194
Потьомкін Я. О. 271
Предтеченский А. В. 44, 75
Пригара П. 144
Приморський 140
Пушкін О. С. 171, 204, 258
Пфейлицер Ф. 236

Радзивілл 333
Растопчин Ф. В. 151
Рафальський Т. Ф. 345
Рачинський 339
Реснт О. П. 6
Рейнгардт Ф. О. 21
Рейтерн М. Х. 214
Ремнев А. В. 36, 46, 75, 255
Репринцев В. Ф. 45
Репнін М. В. 14
Репнін М. В. 92
Репнін М. Г. 13-15, 19, 20, 22, 24, 26, 27, 31, 32, 34, 39, 51, 71, 73,

- 98-118, 120, 121, 123-126, 130, 134, 137-141, 143, 145, 149, 150, 157, 158, 164, 186, 190, 191, 202, 204, 274, 376, 377, 383, 406
Репніни 14, 15
Ржевуська 348, 396, 397
Ржевуські 312
Рильські 294
Рігельман М. А. 344
Рішельє А. Е. 26, 88, 167, 168, 171, 174, 175, 177, 180, 188, 201, 203, 238, 247
Роббінс Р. 36, 46
Рогович О. П. 344
Розберг М. П. 204, 205, 238
Розенберг А. Г. 166, 167, 269
Розумовська В. О. 100
Розумовський А. К. 103
Розумовський К. Г. 100, 157
Розумовський Л. К. 151
Розумовський О. К. 100
Розумовські 98, 103, 142
Романови 4, 149, 371
Романович-Славатинский А. В. 28, 40, 43, 156, 161, 252, 255, 356, 357, 366
Рооп Х. Х. 244, 248
Рудаков О. М. 133
Рудченко И. Я. 314, 316, 342, 359, 361, 363, 364, 366, 367
Румянцев П. О. 32, 96, 140, 244, 268
Руперт В. Я. 36
Русов О. О. 301
Руткевич П. 358
Рябінін-Скляревський О. О. 244, 245, 262, 264
Савельев П. И. 46, 75
Савенок Г. Г. 360
Савич Г. Ф. 142
Савченко Ф. 363, 367
Садовский В. 365
Сазонов С. В. 241
Сама-рін Ю. Ф. 280, 281, 344
Сахаров А. Н. 157
Свербигуз В. 151, 152, 155, 156, 161
Селецкий П. Д. 21, 306
Селинов В. И. 257
Сербинович А. 341
Сергієнко Г. Я. 264
Сердюков І. І. 20, 141, 144
Середонин С. М. 29, 43, 75-78, 102, 151, 154-161, 253-262, 357, 359, 362, 263
Сидоров А. А. 368
Симиренко В. Ф. 324
Синельников М. П. 133
Синіцин 234
Синявін І. Г. 236
Сиповський В. 151
Сірополко С. 257
Скальковский А. О. 172, 201, 205, 239, 244, 250, 251
Слабченко М. Є. 153, 356, 357
Смольянинов В. Н. 40, 151
Смольянинов К. Н. 25, 42, 252, 253, 257, 258, 264
Собанський 339

- Соколов Г. І. 238
Соколов К. Б. 366
Соколов К. Н. 29, 43, 78, 366
Соллогуб 234
Соловйов О. К. 60
Сперанський М. М. 50- 53, 106, 272
Старицький М. П. 313
Стеблін-Камінський П. С. 142
Стебницький П. 364
Стельмах С. П. 360
Стемпковський І. О. 205, 238, 234
Стогов Е. І. 21, 343
Столипін О. М. 176
Стороженко М. В. 14, 26, 27, 42, 153-158, 162
Стороженко М. М. 85
Страховский И. М. 29, 43, 72, 75, 79
Страшко В. В. 152
Строганов О. Г. 15, 71, 124-127, 138, 141, 142, 165, 209-218, 220, 221, 232-233, 240, 242, 243, 264, 383, 406
Струве 200
Суворов О. В. 244
Сухомлинов В. О. 331, 332, 383, 406
Сухтелен П. П. 51, 75
Танєєв О. С. 191
Тарновський Я. В. 306
Твардовская В. А. 361
Темник Ю. А. 256
Тепляков В. Г. 204, 238, 263
Тимковський І. Ф. 81
Тихомиров М. Н. 357
Тишкевич Г. Ю. 190, 289, 339
Тишкевич С. 289
Тищенко М. Ф. 153
Толстой Д. А. 248
Толстой О. П. 179
Толь 221
Топчієв Є. І. 25
Тормасов О. П. 269
Трегубов М. Я. 169
Трепавлов В. В. 45, 78, 252, 362
Трепов Ф. Ф. 8, 333-335, 337, 344, 346, 383, 406
Трошинський Д. П. 85, 86, 94, 96, 98, 102, 141, 144, 152, 317
Трошинський І. І. 144
Трубецької П. І. 120
Туманський В. І. 204, 238
Тутолмін Т. І. 267, 268
Тухтаметов Ф. Т. 46
Тхоржевський И. И. 29, 43, 264
Ульяновський В. 360
Урбановські 173
Усенко І. Б. 6
Усов 140
Устимович А. П. 139, 141
Фабр А. Я. 235, 242
Фадєєв А. М. 167
Федоров П. І. 241
Фенш А. С. 269
Фенш Г. А. 354
Феофилакт К. М. 358

- Ферзен І. Є. 354
Флоря Б. Н. 45
Франко О. О. 39, 41, 160, 358, 361, 365
Ханенко А. 152
Хаников П. П. 139
Херхеулідзев З. С. 236
Хмарський В. М. 257, 264
Ходецький С. М. 142
Хомутов М. Г. 135
Хрустальов 232
Цамутали А. Н. 254
Ціціанов П. Д. 151
Ч. Н. 151, 353
Чайковський М. (Садик-Паша) 227
Чапський М. С. 144
Чарторижський А. див. Чарторийський А. Є.
Чарторийський (Чарторижський) А. Є. 270, 354
Чацький 354
Чепа А. І. 96, 103, 140
Черкесов В. В. 6, 46, 74, 158, 252, 360
Черняєв В. М. 131
Чертков М. І. 34, 315-320, 383, 406
Чижевич О. 260, 264
Чикаленко Є. 367
Чистяков О. І. 157
Чубинський П. П. 311, 313, 316, 363
Шагін-Гірей 173
Шаміль 176,
Шандра В. С. 39-41, 44, 46, 77-79, 151, 154, 157-159, 161-163, 255, 257, 259, 264, 355, 356, 358, 360, 361, 363, 365, 369, 370
Шатне дю М. 251
Шаховський А. 161
Шаховський В. М. 236
Швидько Г. К. 6
Шевченко Т. Г. 330
Шемшученко Ю. С. 251, 263
Шильдер Н. К. 252
Шпорлюк Р. 31, 44
Штрайх С. 20
Шугуров М. 252
Шульгин В. Я. 24, 41, 355-358, 365, 370
Шумилов М. М. 359
Щепкін М. С. 111, 140
Щербина В. І. 6, 26, 42, 354, 360-362, 364, 367, 370
Щербинин М. П. 24, 41, 181, 183, 231, 238, 253, 255, 256, 257
Ю. В. 39
Юзефович М. В. 295, 310, 311, 312
Яковенко Н. М. 356
Яковлев В. А. 251
Янишин Б. М. 6

Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст.

Ярмыш А. Н. 6, 43, 365

Ярон С. Г. 365, 367

Bobrowski T. 20, 41, 343, 358,
361, 369, 370

Hroch M. 364

Le Donne John P. 33, 45, 269, 354

Saunders D. 32, 44

Thaden E. 357

Velychenko S. 32, 44

Weeks N. R. 32, 45

Weintraub W. 41

О. Б. Куракин

Я. І. Лобанов-Ростовський

М. Г. Рєснин

В. В. Левашов

О. Г. Строганов

М. А. Долгоруков

С. О. Кокоскин

И. М. Инзов

М. С. Воронцов

М. М. Анненков

П. Е. Коцебу

Д. Г. Бібіков

І. І. Васильчиков

О. П. Безак

О. М. Дондуков-Корсаков

М. I. Чертков

О. Р. Дрентельн

О. П. Игнатьев

М. I. Драгомиров

М. В. Клейгельс

В. О. Сухомлинов

Ф. Ф. Трепов

ЗМІСТ

Вступ	3
<i>Частина перша</i>	
Джерельна база та історіографія	7
<i>Частина друга</i>	
Генерал-губернаторства Російської імперії	47
<i>Частина третя</i>	
Малоросійське генерал-губернаторство (1802-1856). Інтеграція Лівобережної та Слобідської України	80
Перші малоросійські генерал-губернатори	80
Основні напрями діяльності М. Г. Рєпніна	98
Чернігівський, полтавський та харківський генерал-губернатор напередодні скасування посади	118
Особливості генерал-губернаторської канцелярії	137
<i>Частина четверта</i>	
Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство (1822-1874). Колонізаційні заходи імперії	164
Становлення генерал-губернаторства на півдні	164
Політика “освоєння” та зросійщення: М. С. Воронцов	174
Генерал-губернатори напередодні та під час Великих реформ	207
Структура та склад канцелярії генерал-губернатора	229
<i>Частина п'ята</i>	
Київське генерал-губернаторство (1832-1914). “Відвойовування” імперією Правобережної України	265
Передісторія та завдання генерал-губернаторства	265
Посилення інтеграції: Д. Г. Бібіков, І. І. Васильчиков, М. М. Анненков	276

Заходи генерал-губернаторів після Січневого повстання	299
Генерал-губернаторство у кризовий період імперії	326
Канцелярія: структура, функції, архів	339
<i>Висновки</i>	
Генерал-губернаторства – імперський вимір України	371
Додатки	382
Синхронна таблиця управління генерал-губернаторів	383
Довідкова таблиця сучасної архівно-діловодної структури фонду Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора	384
Довідкова таблиця сучасної структури фонду Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора	389
Список скорочень	405
Список ілюстрацій	406
Іменний покажчик	407
Ілюстрації	419

Наукове видання

Валентина ШАНДРА

**ГЕНЕРАЛ-
ГУБЕРНАТОРСТВА
В УКРАЇНІ:
XIX – початок XX ст.**

Оригінал-макет *Л. П. Дрозденко*
Редагування *Г. Я. Туранська*
Літературне редагування *С. А. Журба*
Художник обкладинки *Н. В. Михайличенко*
Комп'ютерний набір *В. С. Шандра*

Підписано до друку 18.12.2003 р. Формат 60 x 84 1/16
Ум. друк. арк 24,88. Обл. вид. арк. 23,22.
Наклад 300 прим. Зам. 72. 2005 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського.4

пред. №55 Указу 27 августа 1887 г.
852.

Опись №300, 1887г.

Канц. З.р.

№ 2

Школа 69
полка 4
св. капл.

Архивное

ДЕЛО № 2

О введении в Детской полицейской
и Арестантской, введенный из архива
под зависимой подразделением Мини-
стерства Почт

Началось

Кончилось

По

Канцелярия Киев

оп. 300

М. В. Д.
ВОЛЫНСКИЙ
ГУБЕРНАТОРЪ.

КАНЦЕЛЯРИЯ

4 апреля 1897 года

(Handwritten signature)

Г. Истомин

Господину Киевскому
и Волынской Губернии

7-Апр. 97
М. В. Д. Подпись
М. П. Губернатора

Распорядитель русско
русском труппы арти
Иванъ Ивановъ Иванъ-В
возбудил ходатайство
имени ему постановки с
его апреля на сцену Ми
ского городского
ско

